ebook
HUMANITAS
OLIVER JENS SCHMIT
BALCANII

OLIVER JENS SCHMITT

BALCANII ÎN SECOLUL XX

O ISTORIE POSTIMPERIALĂ

Traducere din limba germană de

Irina Manea şi Andrei Pogăciaş

EDITURA HUMANITAS
2021

Oliver Jens Schmitt
Der Balkan im 20 Jahrhundert. Eine postimperiale Geschichte
© 2019

W. Kohlhammer GmbH, Stuttgart

© HUMANITAS, 2021, pentru prezenta versiune românească (ediţia digitală)

ISBN: 978-973-50-7161-5 (epub)

EDITURA HUMANITAS
Piaţa Presei Libere 1, 013701 Bucureşti, România
tel. 021.408.83.50, fax 021.408.83.51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0723.684.194

Redactor: Andrei Nicolae

Coperta: Ioana Nedelcu

Tehnoredactor: Manuela Măxineanu

Corectori: Andreea Niţă, Cristian Negoiţă

DTP: Florina Vasiliu, Dan Dulgheru

Tipărit la Livco Design

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României

Schmitt, Oliver Jens

Balcanii în secolul XX: o istorie postimperială / Oliver Jens Schmitt; trad. din germană de Irina Manea şi Andrei Pogăciaş. – Bucureşti: Humanitas, 2021

ISBN 978-973-50-7079-3

I. Manea, Irina (trad.)

II. Pogăciaş, Andrei (trad.)

Acest e-book este protejat de legea drepturilor de autor. Reproducerea sa integrală sau parţială, multiplicarea sa prin orice mijloace şi sub orice formă, punerea sa la dispoziţie publică pe internet sau în reţele de calculatoare, stocarea sa temporară sau permanentă pe diverse dispozitive sau în sisteme care permit recuperarea informaţiei, gratuit sau în scop comercial, precum şi alte fapte similare, fără permisiunea scrisă a editurii reprezintă o încălcare a legislaţiei privind protecţia dreptului de autor şi se pedepsesc conform legilor în vigoare.

Oliver Jens Schmitt (n. 1973) este profesor de istorie sud-est-europeană la Universitatea din Viena. Temele sale de cercetare privesc, printre altele, fascismul în Europa de Est, cu accent pe România, societăţile urbane din estul Mediteranei în secolul al XIX-lea, societatea şi politica în Imperiul Otoman târziu, evoluţiile socioculturale în spaţiul albanez, istoria imperiului maritim al Veneţiei sau istoria Balcanilor în Evul Mediu târziu. Din 2017, este preşedintele Secţiei Filozofie/Istorie a Academiei Austriece de Ştiinţe. Printre titlurile sale, traduse în mai multe limbi, se numără: *Kosovo: Kurze Geschichte einer zentralbalkanischen Landschaft* (*Kosovo: Scurtă istorie a unui ţinut central-balcanic*, 2008); *Skanderbeg: Der neue Alexander auf dem Balkan* (*Skanderbeg: Noul Alexandru din Balcani*, 2009; trad. rom. 2014); *Die Albaner: Eine Geschichte zwischen Orient und Okzident* (*Albanezii: O istorie între Orient şi Occident*, 2012). La Humanitas a fost tradusă biografia *Corneliu Zelea Codreanu: Ascensiunea şi decăderea „Căpitanului”* (2017) şi a apărut *România în 100 de ani: Bilanţul unui veac de istorie: Urmat de un dialog cu Marian Voicu* (2018), volum publicat şi în limba germană.

1. Introducere

Imperiile din Europa de Est s-au prăbuşit acum o sută de ani. Între 1917 şi 1923 au dispărut Imperiul Rus, Austro-Ungaria şi Imperiul Otoman, fiind înlocuite de state naţionale. Multă vreme aceste imperii au fost considerate

fenomene ale unei epoci premoderne apuse. Însă, odată cu dezvoltarea unor organisme supranaţionale precum Uniunea Europeană, interesul pentru ele a revenit. E astăzi limpede că delegitimarea imperiilor a fost una dintre strategiile statelor naţionale, care doreau să înlocuiască marile imperii. Pe plan extern, statele naţionale au trebuit să se legitimeze, înfăţişându-şi propriul model politic ca pe un progres istoric în raport cu cel al imperiilor. Pe plan intern, au făcut tot ce au putut pentru a înlătura moştenirea imperială. Pentru că toate statele naţionale din Europa de Est au fost create prin desprinderea de imperii. Acest lucru este valabil şi pentru Balcani, regiunea din sud-estul Europei definită de mii de ani prin apartenenţă la imperii, în special bizantin şi otoman, şi asupra căreia Imperiul Habsburgic a avut o puternică influenţă din nord.

În cercetarea istorică, sfârşitul imperiilor a fost perceput multă vreme ca un moment de cotitură. Astăzi însă, se ridică noi întrebări. Dispariţia imperiilor a însemnat că ceva esenţialmente nou a început în 1918-1923? Este cu adevărat o ruptură, o graniţă între epoci, aşa cum o sugerează periodizarea comună a istoriei europene? Sau, dimpotrivă, oare continuităţile nu erau mai puternice decât ar fi fost dispuşi să recunoască actorii politici şi mulţi istorici?

Interpretarea care subliniază ruptura dintre imperii şi statele naţionale nu este doar istorică, ci şi politică. Trebuie înţeleasă ca o justificare a noii ordini naţional-statale, care a modelat până în prezent Balcanii. Totuşi, interesul pentru imperii şi moştenirea lor, manifestat în ultimele două decenii, este la fel de politic: reflectă un prezent în care sistemele politice supranaţionale şi multietnice nu mai sunt privite ca la început drept premoderne şi anacronice, ci adesea drept un model

dezirabil de organizare politică, în timp ce statul naţional este adesea privit cu suspiciune.

În acest context, termenul „postimperial” înseamnă două lucruri: pe de o parte, denotă pur şi simplu epoca de după imperii. Termenul poate fi astfel înţeles pur şi simplu temporal. Cu toate acestea, conţinutul său esenţial cuprinde fenomene care depăşesc vremea imperiilor, intrând în noua epocă a statelor naţionale şi perpetuându-se. Până de curând exista prea puţin interes pentru moştenirea imperială. Atunci când interesul a existat, a fost adesea vorba de factori culturali istoricizaţi ca relicve, mai degrabă decât de elemente care continuau să modeleze societăţile, iar aceste elemente trebuiau doar respinse şi combătute. Acest lucru se datora şi faptului că moştenirea imperială era considerată îngropată, îngropată ca nobilii care au creat-o. Această moştenire este însă mai diversă şi de mai lungă durată decât se presupune în general. Demersul din cartea de faţă nu este exhaustiv. De asemenea, nu toate domeniile vor fi tratate în mod egal. El oferă însă o primă imagine cu privire la abundenţa fenomenelor. Moştenirea postimperială este formată din oameni care au fost socializaţi în imperii şi care au transmis valori, informaţii şi idei socio-culturale, adică le-au păstrat vii, chiar dacă modificate, de-a lungul mai multor generaţii; este formată, de asemenea, din grupuri postimperiale care erau dominante din punct de vedere politic, economic şi socio-cultural înainte de 1918 şi au fost marginalizate de condiţiile statului naţional, devenind obiectul politicilor naţionale agresive (turci, albanezi, unguri, germani, ruşi, evrei); dar şi din instituţii şi culturi instituţionale (stat de drept, birocraţie şi regularitatea procedurilor administrative, dezvoltarea sistemului juridic, separarea puterilor, profesionalizarea aparatului funcţionăresc, înregistrarea teritoriilor şi a rezidenţilor sub

formă de registre fiscale, cadastre, statistici ale populaţiei, cartografie modernă); în cele din urmă, din moştenirea materială mult mai temeinic cercetată în comparaţie cu instituţiile (de la clădiri sacre la arhitectură administrativă şi instituţii culturale precum universităţile, teatrele, sălile de operă).

Cercetările asupra imperiilor au înflorit în ultimele două decenii şi au produs o multitudine de scrieri teoretice. Aceste abordări arată în mod special că imperiile şi statele naţionale nu pot fi separate ca epoci distincte. Imperiile nu erau pre-naţionale, şi statele naţionale nu au lăsat în urmă tot ce însemna imperiu. Naţionalismul etnic a fost în special o moştenire a imperiilor, precum şi o nouă dimensiune a violenţei din ce în ce mai etnicizate. Primul Război Mondial a avut în acest caz un efect accelerat, dar şi advers, asupra imperiilor. Logica naţională a subminat structura supranaţională a imperiilor, atunci când populaţiile loiale au fost definite brusc drept opozanţi naţionali, şi persecutate, de către conducerea militară şi politică a imperiului, sau când imperiile au folosit categoriile naţionale pentru a-şi trasa politicile de război. Imperialul şi naţionalul s-au împletit în dinamica extrem de accelerată a violenţei de război. Experienţa de a fi un obiect al violenţei bazate pe etnie a fost trăită de aproape toate acele societăţi dominate de imperiile din Europa de Est care, după 1918, s-au transformat în formaţiuni postimperiale într-un proces îndelungat, care s-a desfăşurat rapid doar în ceea ce priveşte evenimentele, în unele cazuri însă, în ceea ce priveşte structura sau mentalitatea, el nefiind încă finalizat.

Lumea statelor balcanice, apărută după 1918, a fost definită la nivel naţional, iar structurile etnice şi religioase complexe pe care le-au lăsat imperiile erau în conflict cu idealul omogenităţii etnice. Statele balcanice au încercat

să rezolve pe cale violentă acest contrast. Prin urmare, istoria postimperială a Balcanilor este, în mare măsură, şi o istorie a violenţei.

Cartea de faţă îşi propune să arate modul în care statele naţionale au aspirat să obţină nivelarea şi omogenizarea societăţilor multietnice şi multireligioase în două decenii de război (1912-1923, 1939-1949), o scurtă perioadă interbelică şi în cadrul diferitelor sisteme comuniste. Epoca comunistă nu contrastează cu statele naţionale adesea autoritare din perioada interbelică. Mai degrabă ea constituie o a doua etapă în eliminarea oamenilor şi a structurilor care amintesc de imperii prin simpla lor existenţă. Grupurile sociale cum ar fi proprietarii nobili de teren, burghezia urbană multietnică, dar şi grupuri etnice întregi, precum maghiari, germani, evrei, în special din fostul Imperiu Habsburgic, albanezii musulmani, turcii şi slavii din regiunea postotomană, au stat în calea proiectului comuniştilor de a crea Omul Nou.

Diversitatea religioasă, de asemenea o moştenire a imperiilor, a împiedicat şi nivelarea societăţii. Oamenii şi structurile descrise în teoria marxistă drept feudale proveneau în Balcani din lunga epocă a imperiilor. Lupta de clasă din Balcani, ca şi în alte părţi ale Europei de Est, a avut adesea şi un caracter naţional, întrucât duşmanul de clasă era diferit nu numai din punct de vedere social, ci de multe ori şi etnic. Prin urmare, represiunile sociale şi naţionale s-au combinat în Balcani sub comunism. Lupta de clasă a continuat adesea prin ceea ce statele naţionale din perioada interbelică combăteau în ideea de moştenire naţională şi ceea ce grupările fasciste şi guvernele militare ultranaţionaliste au vrut să distrugă într-o nouă fază de violenţă dezlănţuită în al Doilea Război Mondial.

Cele două decenii de război, perioada interbelică şi perioada comunistă sunt legate de această continuitate a

unei istorii a violenţei, care a însemnat eliminarea radicală a moştenirii imperiale, care părea să le dea coşmaruri statelor naţionale. Această istorie a violenţei a avut mai multe puncte culminante: cele două decenii de război şi anii ’80 şi ’90 ai secolului XX. Chiar la sfârşitul erei comuniste, violenţa împotriva grupărilor musulmane postotomane a continuat în Bulgaria şi Iugoslavia, iar în România regimul s-a îndreptat împotriva maghiarilor, cel mai numeros grup rezultat din destrămarea Imperiului Habsburgic. În toate cazurile, obiectul politicilor statale violente s-a opus scopului unei societăţi unificate la nivel social şi naţional.

Povestea Balcanilor nu e singulară în spaţiul postimperial, de la Marea Baltică până în lumea arabă. În Europa Centrală şi de Est (Polonia, Republica Cehă, Ungaria), ruptura de moştenirea imperială a fost mai radicală pe termen lung decât în Balcani. Pentru că, în ciuda tuturor eforturilor de omogenizare a statelor naţionale, în Balcani nu au apărut state compacte etnic, precum în Cehia sau în Anatolia; aici, moştenirea socio-culturală a imperiilor, în funcţie de diversitatea etnică şi religioasă, a persistat în multe locuri, chiar dacă s-a subţiat.

Toate statele balcanice au apărut din cel puţin un imperiu, ba unele s-au născut din două sau chiar mai multe imperii. Iugoslavia a fost construită în 1918 din zonele posthabsburgice şi postotomane în jurul unui stat de bază sârb, care, la rândul său, şi-a câştigat suveranitatea faţă de Imperiul Otoman în 1878. De asemenea, România a fost construită în jurul unui spaţiu central suveran faţă de Imperiul Otoman începând cu 1878, prin unificarea unor foste provincii otomane, austro-ungare şi ruse. Conflictul tradiţiilor şi structurilor postimperiale din interiorul acestor state succesoare

compozite ţine de cele mai importante teme ale unei istorii balcanice a secolului XX. Termenul „compozit” a fost adoptat de cercetările moderne timpurii, ceea ce indică astfel eterogenitatea constitutivă a statelor premoderne. În contextul nostru, el descrie compoziţia statelor postimperiale din teritoriile mai multor imperii, precum şi problemele de integrare asociate.

Utilizarea dimensiunii postimperiale ca matrice pentru o istorie a Balcanilor în epoca statelor naţionale moderne deschide noi perspective. Ea nu poate fi însă înţeleasă ca o naraţiune completă şi nouă. Nu tot ceea ce este descris în această carte poate fi atribuit dimensiunii postimperiale. Prin urmare, nu este vorba de o aplicare forţată a interpretării postimperiale indiferent de circumstanţă. Cu toate acestea, cartea doreşte să utilizeze dimensiunea postimperială, să abordeze perspective necunoscute, să pună în prim-plan spaţii şi grupuri marginalizate sau ignorate într-o logică naţional-statală şi naţional-istorică. Iar aceasta înseamnă şi că uneori trebuie să ne abatem de la căile bătute.[1]

O ISTORIE A DESTRĂMĂRII POSTIMPERIALE

Această carte descrie, de asemenea, Balcanii din secolul XX ca pe o poveste a dezbinării postimperiale. Cu puţine întreruperi, imperiile au modelat Balcanii timp de aproximativ două milenii. O organizaţie de tip state naţionale nu era doar tânără, ci şi nouă pentru regiune. Prin urmare, anul 1918 reprezintă o ruptură în cursul lin al istoriei. Dispariţia imperiilor este unul dintre cele mai profunde clivaje din istoria politică a regiunii, dar, chiar dacă imperiile au dispărut oficial, acest lucru nu a

însemnat că, la un moment dat, moştenirea lor a încetat brusc să existe.

Statele naţionale balcanice au încercat să facă uitată moştenirea imperială, cu mai multă sau mai puţină sârguinţă. Acestea au marginalizat ca minorităţi grupuri odinioară dominante, le-au obligat să emigreze, le-au expulzat şi le-au ucis; au marginalizat şi au ucis în masă elementele indezirabile ale populaţiei (evrei, musulmani, romi) sau au încercat să le asimileze cu forţa; au lansat programe masive de colonizare internă. Ele au unificat administraţiile, şi-au înlocuit sau transformat personalul, au anihilat administrativ regiuni istorice, au înlocuit toponimele pe tot teritoriul, au eliminat monumentele istorice şi au schimbat radical structurile urbane. Au persecutat şi marginalizat grupuri religioase postimperiale sau au interzis religia cu totul. În noua memorie istorică şi în noua istorie culturală, tot ceea ce amintea de imperii trebuia să fie anulat şi la modul ideal ocultat. Ruptura statului naţional de patrimoniul imperial a fost raţiune de stat în noile sisteme politice. Statul naţional nu ar putea fi legitim decât dacă s-ar fi prezentat ca un progres istoric faţă de imperii.

Conceptul de ruptură se referă la metoda istoriei integrative, comparate (*histoire croisée*), pe care indirect o preia. Pentru că, în ciuda tuturor eforturilor guvernelor, această ruptură nu a fost completă, chiar dacă legăturile postimperiale au devenit din ce în ce mai fragile în decursul secolului XX. Statele naţionale au întreprins două încercări majore de rupere de trecut: mai întâi, sub regimurile autoritare din perioada interbelică, şi apoi la nivel mult mai extins, sub dictaturile comuniste. În ambele cazuri a fost vorba despre omogenizare etnică şi nivelare socială.

Secolul XX este, prin urmare, un *saeculum* postimperial în Balcani: după imperii nu înseamnă însă fără imperii. Mai degrabă este vorba de a urmări în ce zone a avut influenţe moştenirea imperială şi modul în care această moştenire a avut un impact asupra politicii, societăţii şi culturii, dar a fost prezentă şi în administraţie, economie şi diferenţele regionale din interiorul statului. Istoria Balcanilor postimperiali este, de asemenea, istoria declinului moştenirii imperiale. Detaşarea de moştenirea imperială a fost modelată de cele două decenii de război (1912-1922, 1939-1949), prin care Balcanii s-au diferenţiat de alte părţi ale Europei: anume, durata celor două războaie mondiale, în care strategiile de omogenizare radicală ar fi trebuit să contribuie la afirmarea principiului naţionalist.

O prezentare care examinează separarea postimperială şi estomparea elementelor imperiale dintr-o regiune atât de diversă riscă să depăşească această abordare. Prin urmare, trebuie să analizăm întotdeauna în ce măsură abordarea este viabilă. Cu alte cuvinte, nu trebuie trecut în plan secund faptul că statele naţionale au fost actorii determinanţi după 1918 şi, prin urmare, ele oferă un cadru de interpretare. În consecinţă, istoria balcanică a fost adesea scrisă ca adaos la istoriile naţionale. O carte care se pretinde o istorie a unei mari regiuni trebuie să compare studiile de caz naţionale, dar şi să cuprindă elementele comune regiunii ca atare şi să justifice folosirea Balcanilor ca unitate de interpretare semnificativă.

Aşadar, voi folosi diferite metode: istoria celor două decenii de război (1912-1923, 1939-1949), care se caracterizează printr-o complexitate politică extraordinară, este analizată la nivel regional, de exemplu prin compararea regimurilor de ocupaţie. Probleme de istorie structurală, precum cele legate de societăţile agrare,

industrializare sau politicile religioase sunt de asemenea comparate între regiuni. Problema specificului dezvoltării regionale şi a clasificării tendinţelor regionale este tratată în secţiunile temporale, în special pentru anii-cheie 1956, 1968 şi 1989. Acestea arată clar modul în care Balcanii au parcurs propriul drum dincolo de graniţele marilor puteri europene – şi de ce accesul la istoria regională oferă o plusvaloare hermeneutică. De asemenea, acestea arată că, în ciuda tuturor diferenţelor naţionale, Balcanii au trăit deseori în ritmuri politice şi socio-culturale similare, dincolo de graniţele celor două blocuri de putere. De asemenea, sunt abordate şi perspective alternative, cum ar fi conştiinţa de sine a periferiilor. Acestea pot fi spaţiale, dar şi legate de grupuri: sunt prezentate fostele zone centrale şi grupuri centrale ale imperiilor, care au fost marginalizate după 1918. Descrierea grupurilor postimperiale ca maghiarii, germanii şi evreii, dar şi aromânii şi romii, precum şi regiunile postimperiale, cum ar fi Macedonia sau Kosovo, deschid, laolaltă cu (noi) periferii, perspective neobişnuite privind dezvoltarea Balcanilor.

După 1945, naraţiunea postimperială s-a diluat. Oamenii şi instituţiile din moştenirea imperială dispăruseră sau îşi pierduseră forţa şi vizibilitatea. Punctul de reper imperial a rămas ca o constelaţie a puterii. Uniunea Sovietică şi Statele Unite ca noi superputeri au afectat şi ele Balcanii. Conducătorii din regiune au aplicat strategii de subversiune faţă de superputeri, care nu erau noi, ci proveneau din experienţa îndelungată a conducătorilor regionali în relaţie cu ce părea a le fi superior, ca şi din experienţa obţinerii de resurse imperiale în scopuri regionale. Prin urmare, eforturile superputerilor faţă de presupuşii lor vasali amintesc de dificultăţile întâmpinate

în special de Imperiul Otoman în ceea ce priveşte controlul periferiilor sale.

PROBLEME DE METODOLOGIE ŞI STADIUL CERCETĂRII

Istoria postimperială a unei regiuni mari, comparaţia intraregională şi referinţele la istoria globală pentru perioada comunistă a Balcanilor sunt punctele de interes ale acestei cărţi. Această din urmă dimensiune intră în joc mai ales după 1945, când ţările balcanice au apărut pentru prima dată ca actori noneuropeni. A devenit clar din cele spuse până acum că statele naţionale reprezintă categorii importante de interpretare, dar nu singurele. Se adaugă imaginea noilor zone de frontieră şi a zonelor periferice interioare. Acest lucru se întrepătrunde cu încercarea de integrare intraregională. Istoria balcanică nu este pur şi simplu un cumul de istorii naţionale. Trebuie să servească la mai mult: la compararea consecventă a structurilor.

Dar acest lucru este mai uşor de revendicat decât de implementat, pentru că cercetarea se bazează în mare parte pe frontierele naţionale. Abordările comparative sunt slabe în regiune. În interiorul şi în afara regiunilor, barierele lingvistice – aproape nici un istoric nu stăpâneşte toate idiomurile balcanice – ridică dificultăţi atunci când este vorba de prelucrarea unor cercetări speciale. În prezent, multe subiecte sunt redescoperite sau descoperite recent: de exemplu, istoria administrativă sau grupurile de influenţă postimperiale. Cine doreşte, de exemplu, să compare istoria poliţiei, a serviciilor secrete sau a sistemului judiciar se confruntă cu un domeniu de cercetare care este doar parţial acoperit; fenomenele transfrontaliere, cum ar fi contrabanda, comerţul ilicit şi

comerţul cu vite, abia încep să fie abordate. Pătrunderea statului în regiunile rurale este un subiect de cercetare aflat tot la început, după cum este şi problema modului în care, după 1918, majorităţile rurale ale populaţiei Iugoslaviei şi României (grecii şi sârbii au putut acumula experienţă anterioară) au fost încorporate în practica politică în noile sisteme de sufragiu universal masculin. Trebuie avut în vedere faptul că cercetările din ultimele trei decenii s-au concentrat puternic pe perioada comunistă. Primul Război Mondial a reintrat în conştiinţa multor istorici în ultimii patru-cinci ani – în special fronturile balcanice au fost relativ puţin cercetate, iar regimurile de ocupaţie (în ambele războaie mondiale) nu au fost niciodată comparate sistematic. În plus, există dezechilibre în teme: dezintegrarea Iugoslaviei a provocat o examinare cuprinzătoare a Iugoslaviei lui Tito în lumea germană şi anglofonă, adesea efectuată de cercetătorii care au fugit în Vest din fosta Iugoslavie. Nu există ceva similar pentru alte ţări, deoarece, de exemplu, disciplina studiilor neogreceşti din afara Greciei este puternic filologică. Părţi importante ale cercetărilor greceşti, bulgare, române, croate şi sârbe au fost conectate la dezbaterile teoretice europene în ultimele decenii, chiar dacă multe rezultate (din păcate) în afara ţărilor respective sunt greu observabile, din cauza barierei lingvistice. Această evoluţie nu a reuşit să se materializeze în Albania, la fel ca şi în alte ţări mai mici, precum Muntenegru, Kosovo sau Macedonia. Prezenta lucrare se bazează pe o cercetare larg dispersată şi ar dori să se folosească şi de lucrări în limbi balcanice. Cu toate acestea, întrucât nu aspiră să fie doar o sinteză, ci ţese şi conceptele menţionate în prezentare, trebuie să aibă în vedere şi limitele pe care le impune stadiul cercetării, în ciuda abundenţei bibliografiei selectate.

Din punct de vedere geografic, accentul acestei cărţi cade asupra statelor Albania, Bulgaria, Grecia, România şi Iugoslavia, iar zonele austro-ungare care li s-au alipit ulterior, după 1918, precum Croaţia sau Transilvania, au fost tratate într-un context istoric balcanic, deoarece în noile state principala concentrare a puterii a fost în sud-estul fiecăruia, adică în Serbia, respectiv în Vechiul Regat cu centrul la Bucureşti. Ungaria, pe de altă parte, s-a despărţit prin pierderile teritoriale de un context istoric balcanic şi, prin urmare, este abordată doar marginal; în schimb, în analiză sunt incluse minorităţile maghiare din statele postimperiale guvernate de la Belgrad şi Bucureşti.

Încă o vorbă cu privire la echilibrarea materialului. Cele două decenii de război sunt tratate în detaliu, la fel şi perioada interbelică. În schimb, spaţiul care se aplică celor patru decenii între 1945 şi 1989 poate părea modest. Dar scurtul secol XX nu se împarte chiar în jumătate – înainte şi după 1945 – aşa cum se crede. O mare parte din ce s-a realizat în comunism fusese creat înainte de 1945: de la controlul guvernamental al economiei şi omogenizarea naţională la cultul liderilor şi al conducerii patrimoniale.

Chiar şi aceasta este o perspectivă inedită. De aceea, în prima parte pun bazele direcţiei în care va duce analiza perioadei de după 1945.

Mulţumiri

Marina Cattaruzza, Konrad Clewing, Idrit Idrizi, Aleksandar Jakir, Konrad Petrovszky, Robert Pichler, Cyrill Stieger şi Ioannis Zelepos au citit şi criticat manuscrisul în întregime sau parţial. Le sunt foarte recunoscător pentru acest lucru. Ca întotdeauna, interpretările şi erorile sunt responsabilitatea autorului.

Viena, 31 martie 2019

2. Primul deceniu de război: 1912-1923

Drumul spre primul deceniu de război

Scurtul secol XX din istoria Balcanilor debutează cu prăbuşirea imperiilor într-un deceniu de războaie violente. Prima decadă a războiului (aici delimitată de cea de-a doua, din 1939 până în 1949) este unul dintre cele mai complexe capitole din istoria recentă a Balcanilor. Înglobează dezvoltarea conflictuală a statelor naţionale apărute pe teritoriul fostului Imperiu Otoman după 1830 şi poziţia Balcanilor în etapa europeană a Marelui Război din 1914 până în 1918. La începutul acestei faze (1912-13), statele balcanice (Grecia, Bulgaria, Serbia şi Muntenegru) au încercat pentru prima dată să se desprindă de marile puteri în ceea ce priveşte politica regională şi să stabilească o nouă ordine teritorială într-o alianţă regională. Imediat după aceea s-a trecut la perioada celei mai masive prezenţe a marilor puteri în regiune, prin intervenţii militare şi ocupaţie (1915-1918). La sfârşitul anului 1916, numai Bulgaria îşi mai controla în mod suveran teritoriul. Serbia şi Muntenegru, nordul şi centrul Albaniei şi sudul României fuseseră ocupate de Puterile Centrale, sudul Albaniei şi nordul Greciei de către forţele Antantei, restului teritoriului grecesc îi fusese sever limitată suveranitatea de Antantă. Impresionantă a fost şi turnura la finele lui 1918: România şi Serbia nu numai că au părăsit ringul alături de învingătorii marilor imperii, ci au făcut-o şi cu câştiguri teritoriale uriaşe. Principiul

statului naţional părea să fi triumfat. Regiunea s-a împărţit, la fel ca toată Europa, în învingători şi învinşi.

Puterea şi slăbiciunea tinerelor state au fost strâns legate în deceniul de război. În cercetările mai vechi asupra statelor naţionale şi mai ales a memoriei culturale naţionale, apare o imagine clară a evenimentelor şi a interpretării lor. Ea serveşte la crearea de sens şi la legitimarea noii lumi statale, şi reprezintă statul naţional ca progres istoric în comparaţie cu imperiile. În reprezentările naţional-istoriografice mai vechi, dispariţia lor a fost adesea interpretată ca parte a unui proces (teleo-) logic şi ca dovadă a caracterului lor anacronic. În statele regionale victorioase, a fost trasată povestea liniară a unei lupte de eliberare împotriva habsburgilor, otomanilor şi ruşilor, purtată şi condusă de colectivităţile populare în frunte cu lideri proveniţi din popor. Această interpretare s-a manifestat şi înainte de comunism. Orice ambivalenţă a fost ascunsă. Faptul că pentru contemporani istoria era un proces deschis în Balcani chiar şi în cazul Primului Război Mondial, nu un marş triumfal, a fost dezvoltat recent doar prin cercetări critice. Faptul că nu un stat deseori ridicat la un nivel cvasireligios, ci grupuri identificabile si adesea parastatale (cum ar fi organizaţiile secrete, ca asociaţiile de ofiţeri din Bulgaria, Serbia şi Grecia) au avut o influenţă semnificativă asupra evoluţiilor politice de asemenea nu se încadrează întotdeauna în imaginea de sine regională a statelor autoritare moderne.

Primul deceniu de război a inclus Balcanii în politica europeană din punct de vedere militar şi politic mai mult ca niciodată, nu numai din cauza tensiunii crescute dintre determinarea statelor de a acţiona regional ca puteri independente, fără marile puteri, şi interesul continuu pentru factorii de putere nonregionali. Modul de purtare a

războiului şi noile instrumente de soluţionare a conflictelor nu au făcut ca regiunea să devină un caz special, ci un model pentru marile războaie şi numeroase crime în masă din prima jumătate a secolului XX. Persecuţia sistematică a populaţiei civile, evacuările în masă efectuate de stat, distrugerea localităţilor şi primul genocid petrecut aproape de Europa (genocidul armenilor comis de Imperiul Otoman din 1915), fiecare cu scopul de omogenizare etnică a teritoriilor, au avut loc în Balcani şi în vecinătatea culturală a acestora.

Construirea statelor naţionale pe teritoriul fostului Imperiu Otoman

Momentul de debut al fazei conflictuale din Balcani, care a culminat în 1912, este o chestiune controversată. Numeroase linii conflictuale ne duc înapoi până în secolul al XIX-lea, cum ar fi disputa dintre bulgari şi greci din privinţa Macedoniei, între sârbi şi albanezi în privinţa Kosovo, dintre albanezi şi greci în jurul Epirului. Grecia şi Serbia, cele mai vechi două state balcanice, concepuseră deja programe naţionale de extindere în anii 1840. *Marea Idee* consta în renaşterea Imperiului Bizantin sub forma unui stat grec modern. Programul naţional sârb iniţial a vizat în primul rând ceea ce era încă Bosnia otomană şi, de asemenea, Herţegovina otomană, dar şi pe sârbii din Imperiul Austriac (în special din sudul Ungariei şi de pe graniţa militară, adică zona de frontieră dintre Croaţia şi Bosnia). Începând cu 1878, Bulgaria a urmărit obiectivul de a îngloba Macedonia, dar şi părţi din Tracia, prevăzute ca fiind ale viitorului stat bulgar, la începutul aceluiaşi an, în tratativele de la San Stefano – lucru niciodată împlinit.

A fost deci vorba despre împărţirea provinciilor europene ale Imperiului Otoman. Imperiul începuse încă

din 1839 o politică de reformă (Tanzimat), care a servit la întărirea armatei şi a administraţiei, iar din 1856 a căutat, de asemenea, un tratament egal pentru creştinii discriminaţi de secole, care reprezentau majoritatea populaţiei din Balcani. În jurul anului 1900, cu toate acestea, încercarea otomană de a impune statalitatea modernă şi în zonele periferice tradiţionale (în special în zonele ocupate de albanezi) a trebuit să fie considerată în mare măsură eşuată. Implicarea populaţiei creştine a rămas mai degrabă pe hârtie. În practică, populaţiile musulmane regionale s-au opus oricărei schimbări. Loialitatea populaţiei creştine faţă de imperiu, care era evident incapabil de reformă, era drept urmare scăzută. Pentru a-i menţine cel puţin pe musulmanii non-turci (în Balcani, în special albanezii şi slavii de limbă bulgară, în estul imperiului, kurzii, arabii şi cerchezii) loiali imperiului, acesta a mizat pe panislamism ca ideologie imperială, care i-a exclus şi mai mult pe creştini.[1]

Un început de secol dominat de crize

Prima decadă a secolului XX a înregistrat mai multe şocuri politice interne în regiune. Răsturnarea sângeroasă a dinastiei regale sârbe Obrenović şi preluarea puterii de către dinastia Karageorgevici au contribuit semnificativ la imaginea negativă a Balcanilor în Europa (1903). În luna august a aceluiaşi an, Organizaţia Revoluţionară Internă Macedonia-Adrianopol, fondată în 1893, şi care era probabil cea mai mare organizaţie subterană din Europa, a stârnit o revoltă în zona centrală a Balcanilor otomani, care a fost suprimată brutal de trupele otomane şi paramilitarii musulmani balcanici şi a provocat o catastrofă umanitară (aşa-numita răscoală Illinden, care a început de ziua Sfântului Ilie). Marile puteri au trimis o misiune

internaţională poliţienească, un instrument care a fost folosit în mod repetat la începutul şi sfârşitul secolului XX, când statele regionale nu mai puteau garanta protecţia propriilor popoare.

Cu siguranţă că stabilizarea regiunii Macedoniei (un construct geografic între Marea Egee, munţii Šar, lacul Ohrid şi munţii Pirin), care reprezenta într-o formă compactă diversitatea religioasă şi etnică pronunţată din Balcani). Între 1904 şi 1908 grupuri de paramilitari, finanţate de Grecia, Bulgaria şi Serbia, precum şi activişti naţionalişti susţinuţi de România au operat în regiune pentru a câştiga populaţia ortodoxă de partea respectivelor cauze naţionale. În 1908, pe fondul prăbuşirii puterii în Imperiul Otoman, Junii Turci au dat o lovitură de stat, fiind vorba în principiu de tineri ofiţeri musulmani orientaţi spre reformă şi staţionaţi în garnizoane balcanice. Au restabilit constituţia otomană, care fusese introdusă pentru scurt timp în 1876. Cu toate acestea, regimul Junilor Turci a evoluat curând de la un experiment de parlamentarism la o dictatură militară autoritară. În 1908, Austro-Ungaria a anexat Bosnia-Herţegovina, administrată ca protectorat din 1878. După revoluţia Junilor Turci, monarhia dunăreană a dorit să împiedice orice perspectivă ca teritoriul să poată fi anexat unui Imperiu Otoman consolidat. Preţul politicii externe a fost ridicat – Rusia s-a văzut bruscată, dar cu atât mai mult protejata sa regională, Serbia, care avea revendicări asupra Bosniei. În 1909, Imperiul Otoman a cunoscut o contrarevoluţie eşuată, condusă de forţele conservatoare împotriva Junilor Turci, iar în Grecia a avut loc o lovitură de stat din partea ofiţerilor nemulţumiţi. În regiunile balcanice de nord-vest ale Imperiului Otoman, în esenţă în ceea ce este acum Kosovo, tulburările populaţiei musulmane albaneze au crescut, iar imperiul nu le-a putut aplana nici măcar prin

represiune militară. În 1912 părea iminentă înfiinţarea unui stat albanez autonom cu centrul la Skopje.[2]

Congresul de la Berlin (1878) ca punct de cotitură

Acestea sunt date-cheie importante şi aproape telegrafice din istoria Balcanilor, înainte de izbucnirea Primului Război Balcanic. Evoluţiile structurale abordate în acest fel trebuie acum aprofundate. Mai întâi avem în vedere zonele balcanice care au rămas după Congresul de la Berlin (1878) Imperiului Otoman. Deciziile Congresului au zguduit puterea otomană: imperiul a trebuit să lase statele vasale periferice, Serbia, Muntenegru şi România, deplin suverane; a trebuit să predea Bosnia şi Herţegovina sub protectoratul Austro-Ungariei; a pierdut zonele de bază ale imperiului, odată cu instituirea principatului autonom al Bulgariei şi al provinciei autonome Rumelia Orientală; în 1881 a trebuit să cedeze Tesalia Greciei. În plus, Austro-Ungaria a obţinut dreptul de a staţiona trupele în sangeacul (districtul) Novi Pazar, iar unele părţi ale populaţiei musulmane din Bosnia şi Tesalia au părăsit ulterior zonele ancestrale. Cu toate acestea, Imperiul Otoman mai avea o zonă largă, de la Adriatica la Istanbul (Grecia de nord, Albania, Kosovo, Macedonia, sud-vestul Bulgariei şi Turcia europeană de azi). Imperiul Otoman cucerise aceste zone de la sfârşitul secolului al XIV-lea. Acestea aparţineau nucleului imperial şi aveau în consecinţă amprente socio-culturale. Acest lucru a fost exprimat prin populaţia musulmană puternică, care în sud (Grecia de nord de azi) era în general turcă, iar spre nord (Albania de azi, Macedonia de Nord şi Kosovo) era predominant albaneză. Acolo mai trăiau şi grupuri mai mici de musulmani slavi şi comunităţi de romi musulmani.

Praga
Cracovia
Liov
Viniţa
RUSIA
Brno
Košice
Dunărea
Viena
Bratislava
Budapesta
Iaşi
AUSTRO-UNGARIA
Zagreb
Sibiu
Braşov
Veneţia
Fiume
Novi Sad
ROMÂNIA
Orşova
Bosnia şi Herţegovina
ocupată de Austro-Ungaria în 1878
Belgrad
Bucureşti
Vidin
Dunărea
Zadar
SERBIA
Sarajevo
Veliko Tărnovo
Niš
BULGARIA
RUMELIA ORIENTALĂ
(până în 1885)
MUNTE-NEGRU
Novi Pazar
Sofia
ITALIA
Marea Adriatică
Dubrovnik
Cetinje
Prizren
Plovdiv
Scutari
Skopje
Edirne
Roma
Kruševo
Napoli
Salonic
IMPERIUL OTOMAN
Marea Tireniană
Ioannina
Larisa
Marea Egee
GRECIA
Patras
Atena
Sicilia
Creta

Harta 1

Etnicizarea comunităţii ortodoxe în Balcanii otomani

Cea mai mare comunitate religioasă din partea europeană a Imperiului Otoman o reprezentau creştinii ortodocşi, care erau subordonaţi patriarhului ecumenic din Constantinopol. În jurul anului 1870, majoritatea ortodocşilor din zonele rurale vorbeau dialecte slave sud-estice (din care provine macedoneana de astăzi); greaca predomina în zona urbană, care a fost folosită şi ca limbă literară de către mulţi aromâni (vorbitori ai unei limbi romanice balcanice). Patriarhia era transnaţională, dar a folosit limba greacă ca limbă liturgică şi oficială şi era condusă de clerul grec. Din anii 1830 au apărut tensiuni naţionale tot mai mari în cadrul ortodoxiei balcanice otomane. În 1870 Imperiul Otoman a aprobat propria structură bisericească pentru bulgarii ortodocşi (exarhatul bulgar). Demarcarea jurisdicţiei ecleziastice între exarhat şi patriarh nu a fost o chestiune doar intraecleziastică, ci şi o problemă politică naţională. Exarhatul a reprezentat o protostatalitate bulgară în Imperiul Otoman, s-a văzut ca un actor central în înfiinţarea unui stat naţional bulgar – şi mai târziu în pregătirea cultural-identitar-politică a teritoriilor încă otomane pentru integrarea în statul bulgar apărut în 1878.

Activiştii naţionali bulgari şi-au îndreptat atenţia către acele zone care, în tratativele de la San Stefano dintre Rusia şi Imperiul Otoman (începutul anului 1878), urmau să fie adăugate unui stat bulgar care avea să fie creat, în special către regiunea istorică a Macedoniei. Eforturile bulgare s-au suprapus cu cele ale ţărilor vecine ortodoxe

Grecia şi Serbia, ambele făcând din biserică un instrument al politicii lor de influenţă. Acei macedoneni ortodocşi care nu s-au alăturat exarhatului bulgar au fost numiţi *patriarhişti*. Într-o societate premodernă, ţărănească şi în mare măsură analfabetă însă, nu existau identităţi naţionale, la care aspirau activiştii naţionali din Balcani şi adesea şi cei din afara regiunii (adică grupuri din diasporă, precum şi mari puteri europene). Pe fundalul acestei indiferenţe identitar-politice a grupurilor ţintă, apartenenţa a fost forţată prin strategii de naţionalizare, adesea pe calea armelor, ducând la decenii de instabilitate şi suferinţe umane enorme. Comunitatea religioasă ortodoxă transnaţională, condusă de patriarhul ecumenic al Constantinopolului, s-a scindat şi ea din cauza conflictului naţional etnic. Severitatea conflictului dintre *exarhişti* şi *patriarhişti* nu poate fi înţeleasă decât dacă se ţine cont că biserica din Imperiul Otoman administrase comunitatea ortodoxă în condiţiile legii civile şi canonice timp de secole, şi că apartenenţa bisericească şi naţională în secolul al XIX-lea era considerată una şi aceeaşi de către activiştii naţionalişti. În legătură cu Exarhatul ca reprezentant al unei naţiuni bulgare, Biserica Patriarhiei din Constantinopol a reprezentat (dar mai puţin în teorie) interesele elementului grec în zona macedoneană.

AUSTRO-UNGARIA
Sava
ROMÂNIA
Belgrad
București
SERBIA
Dunărea
Varna
Niš
BULGARIA
Burgas
MUNTE-
NEGRU
Sofia
Dubrovnik
Maria
Edirne
TRACIA
Istanb
Durrës
ALBANIA
IMPERIUL OTOMAN
MACEDONIA
Thasos
Salonic
Lemnos
Larisa
Marea Egee
Lesbos
Chios
GRECIA
Samos
Atena
Marea Ionică
Înălțimi în metri
peste 1000
500–1000
sub 500
Rodos

Harta 2

În Kosovoul de azi, la acea vreme de asemenea teritoriu otoman, situaţia ortodocşilor care erau în minoritate era şi mai complicată: populaţia ortodoxă s-a despărţit în slavii de sud şi în aromâni. Exarhatul s-a putut stabili cu greu în regiune, prin urmare clericii greci şi sârbi au ajuns la certuri în cadrul patriarhiei. Grecii au fost urmaţi în primul rând de mica comunitate aromână. La începutul secolului XX, ţările ortodoxe vecine Serbia şi Muntenegru s-au luptat pentru influenţa Bisericii Ortodoxe din Kosovo, iar intervenţia rusă a slăbit şi influenţa sârbă.

Restrângerea stăpânirii otomane de către marile puteri europene

Controlul otoman asupra provinciilor balcanice a fost sever restricţionat de prezenţa marilor puteri. La aceasta s-a adăugat incapacitarea financiară şi politică extinsă, întrucât statelor creditoare occidentale li s-a atribuit de către Imperiul Otoman extrem de îndatorat administrarea celei mai importante surse de venit, anume domeniul tutunului monopolizat de stat. Puterile individuale şi-au urmărit în mare parte propriul interes însemnat în regiune timp de două secole. Rusia se văzuse ca o putere protectoare a ortodocşilor din Balcani încă de la începutul secolului al XVIII-lea şi a aplicat acest lucru împotriva Imperiului Otoman printr-un tratat (1774). Tinerele state naţionale slavo-ortodoxe din regiune (Serbia, Bulgaria, Muntenegru) au acceptat cu bucurie sprijinul în anumite puncte, dar si-au urmărit clar şi propriile interese şi nu si-au aliniat în nici un fel politica externă cu planurile de la Sankt-Petersburg. Deşi statul bulgar a fost creat în mare

parte prin intervenţia militară rusă împotriva Imperiului Otoman, consilierii ruşi s-au comportat prea mult ca nişte administratori coloniali, ceea ce a dus între 1885 şi 1894 la o ruptură între tânărul stat balcanic şi puterea protectoare.

De biserică, drept pârghie a politicii de influenţă, s-a folosit şi monarhia austriacă (din 1867 austro-ungară), care şi-a exercitat puterea paternalistă asupra populaţiei catolice din Balcanii otomani, ca parte a *protectoratului cultic*. După ocuparea Bosniei şi Herţegovinei de către dubla monarhie (1878), aceasta era formată în principal din albanezi catolici şi câţiva slavi sudici din nordul Albaniei, Kosovo şi zona Macedoniei. Italia şi Franţa i-au curtat şi ele pe aceşti catolici. Italia, veriga cea mai slabă din concertul marilor puteri europene, a încercat să se distingă în Marea Mediterană şi în Balcani, ceea ce a dus-o la o poziţie contrară Austro-Ungariei. Politica balcanică a Franţei depindea de alianţa încheiată cu Rusia în 1892 şi de politica sa balcanică. Marea Britanie nu a avut de fapt interese speciale în Balcani, dar a văzut într-un imperiu otoman stabilizat o contragreutate pentru Rusia şi expansiunea sa spre sud spre Mediterană. Această extindere ameninţa legătura prin canalul Suez dintre Marea Britanie şi India, ruta vitală a Imperiului Britanic. Puterile concurente au construit reţele în Imperiul Otoman, care includeau misiuni diplomatice, şcoli şi asociaţii.

Statele naţionale regionale şi Marile Puteri

Statele naţionale regionale au imitat acest model, dar l-au extins pentru a include organizaţii ilegale şi politică externă parastatală. Acestea nu erau simple instrumente ale statelor. Mai degrabă, influenţa a fost şi în direcţia opusă, întrucât membrii societăţilor secrete au determinat în mod durabil politicile oficiale ale statului şi instituţiile

statului unde s-au infiltrat. În Serbia (*Societatea Sfântul Sava*), Grecia (*Societatea Naţională*) şi Bulgaria (*Comitetul Revoluţionar Macedonean Suprem*) au fost formate societăţi secrete în care s-a reunit elita politică. Aceste societăţi au finanţat şi au condus bande înarmate, care au impus interesele naţionale în Balcanii otomani şi au făcut presiuni asupra populaţiilor controversate, de exemplu în conflictul dintre *exarhişti* şi *patriarhişti* în Macedonia. Oficial, statele balcanice nu puteau interveni în treburile interne ale Imperiului Otoman. Bulgaria a aparţinut, de asemenea, Imperiului Otoman ca stat autonom în conformitate cu dreptul internaţional până în 1908 şi nu a avut deloc consulate, ci doar nişte agenţii comerciale. Cu toate acestea, agenţii comerciali şi consulii statelor balcanice au acţionat ca lideri ai unor sisteme extinse de şcoli, biserici şi bande înarmate, care trebuiau să pregătească anexarea zonelor otomane prin etnicizarea (prin educaţia şcolară, adesea şi prin intimidarea armată) a populaţiei predominant ţărăneşti şi de credinţă ortodoxă.

Din cele spuse, concurenţa dintre statele regionale şi Marile Puteri pentru grupurile de populaţie din Balcanii Imperiului Otoman târziu devine clară. Acest lucru a fost complicat de alianţele şi dependenţele dintre statele regionale şi Marile Puteri, în special cele două care atingeau direct regiunea, Austro-Ungaria şi Rusia. Balcanii s-au transformat în anii dinainte de 1912 într-o zonă furtunoasă a politicii mondiale. Rusia, care fusese învinsă de Japonia în Orientul Îndepărtat în 1905, şi care ajunsese în 1897 (acord de îngheţare a Chestiunii Balcanice) şi 1903 la un plan de acţiune comună cu Austro-Ungaria după revolta Ilinden (Acordul de la Mürzsteg), căuta să capete iar prestigiu în Europa. Austro-Ungaria îşi afirma statutul de mare putere, după ce s-a rupt de politica în zonele italiană şi germană (1859-1866), numai în Balcani. Trebuia

să ia în considerare reapariţia Rusiei în Balcani şi în special legătura ei cu Serbia. Mai multe crize internaţionale, printre care criza anexării Bosniei (1908), au întărit formarea blocurilor în Europa. Rusia a fost de acord cu anexarea la Buchlau (septembrie 1908), dar apoi a revocat-o. La rândul său, Austro-Ungaria nu a susţinut extinderea rusă spre strâmtori (Bosfor şi Dardanele). Tripla Antantă alcătuită din Franţa, Marea Britanie şi Rusia, pe de o parte, şi Tripla Alianţă formată din Reichul german, Austro-Ungaria şi Italia, pe de altă parte, erau în opoziţie, dar nu au acţionat întotdeauna ca un bloc monolit. În Tripla Alianţă, tensiunile dintre dubla monarhie şi Italia au crescut. Era vorba despre controlul asupra Adriaticii, importantă pentru ambele, în special al Strâmtorii Otranto, despre influenţa în sud-vestul Balcanilor, dar, desigur, şi despre pretenţiile iredentiste mereu înflăcărate ale naţionaliştilor italieni în legătură cu Trieste şi coasta austriacă a Adriaticii. De partea Antantei, Franţa şi-a sprijinit importantul aliat Rusia, deşi nu urmărea nici un interes imediat în Balcani, în timp ce Marea Britanie, de asemenea dezinteresată de Balcani, privise în mod tradiţional Imperiul Otoman ca pe o barieră împotriva pătrunderii ruseşti în Mediterana prin Istanbul. Austro-Ungaria stabilise un sistem de alianţe cu statele tinere din Balcani învecinate în ultimul sfert al secolului al XIX-lea, adică România (1883 – dar clauzele acestui tratat secret erau cunoscute numai cercului interior al puterii din Bucureşti) şi cu Serbia (1881), care după schimbarea dinastiei din 1903 a căutat apropierea de Rusia. Bulgaria îşi datora autonomia intervenţiei militare ruseşti împotriva Imperiului Otoman (1877-1878), dar elita sa era împărţită între prietenii Rusiei şi adversarii Imperiului Ţarist.

Accentuarea aversiunilor 1908-1912

După 1908, Rusia a dus o politică activă în Balcani împotriva Austro-Ungariei, întrucât s-a simţit ignorată în chestiunea bosniacă, şi a curtat chiar Imperiul Otoman susţinut de Germania. Imperiul Ţarist a pus în vedere Serbiei şi Bulgariei o nouă ordine politică în Balcani. Apropierea celor doi concurenţi sud-slavi regionali, care chiar au purtat război unul împotriva celuilalt în 1885, a fost condiţia necesară pentru înfiinţarea unui sistem de alianţe intraregional sub patronaj rus, care avea să fie în curând emancipat de sub Rusia. Bulgaria şi Serbia au negociat intens între 1910 şi începutul anului 1912. Serbia urmărea două obiective: accesul la Marea Adriatică prin ocuparea Albaniei de Nord (ceea ce însemna inevitabil conflictul cu Austro-Ungaria) şi câştigarea Kosovo şi a unor părţi din bazinul Vardarului. Bulgaria privea spre sud-est, spre Tracia, teritoriul etnic mixt (turci, greci, bulgari) european din jurul Istanbulului şi spre sud-vest, spre Macedonia, visul veritabil al naţionalismului bulgar. Interesele sârbilor şi bulgarilor se suprapuneau acolo. Regiunea diversă din punct de vedere etnic de la Kumanovo până la Skopje, Tetovo, Ohrid, Struga şi Dibra, a fost deosebit de controversată, zonă în care albanezii musulmani, turcii şi slavii de sud musulmani formau deseori o mică majoritate regională (adică nordul şi vestul Republicii de azi a Macedoniei de Nord).

Negocierile din statele balcanice au stat în umbra unui eveniment care a declanşat destabilizarea sistemului politic european. În 1911, cea mai slabă Mare Putere, Italia, a invadat Tripolitania otomană (Libia) şi a dat astfel semnalul de pornire pentru împărţirea Imperiului Otoman. Statele balcanice erau acum pregătite, dacă nu să soluţioneze litigii bilaterale, să le amâne, pentru a nu lăsa pe seama Marilor Puteri provinciile otomane balcanice vizate de planurile naţionale de extindere, sau a realiza

planul unei Albanii autonome, pe care Austro-Ungaria îl susţinea tot mai mult din 1896-97. Între 11 martie şi 29 aprilie 1912, Bulgaria şi Serbia au încheiat, sub egida rusă, mai multe acorduri de alianţă şi un tratat militar pentru cucerirea Balcanilor otomani. Soluţia la controversatele probleme teritoriale bilaterale se lăsa aşteptată. Divergenţele greco–bulgare din sudul Balcanilor, care în Macedonia au escaladat într-un război brutal între bande între 1904 şi 1908, au fost întotdeauna şi mai accentuate decât cele sârbo–bulgare. Şi aici, atacul italian asupra Imperiului Otoman a declanşat mobilitatea diplomatică a ambelor părţi. Ca şi faţă de Serbia, Bulgaria a adus în negocierile cu Grecia proiectul unei Macedonii autonome (pe modelul Bosniei de dinainte de 1908) – acest plan urma să supravieţuiască deceniului de război, dar la Sofia a fost întotdeauna conceput ca un pas preliminar pentru propria integrare a teritoriului (în regiune însăşi, totuşi, conceptul s-a dezvoltat într-o direcţie diferită). În acordul greco-bulgar nu a fost stabilită nici o diviziune, dar Bulgaria a sprijinit anexarea Cretei şi a Insulelor Egee otomane de către Grecia, eforturile de extindere urmând a fi deviate către sud-est (29 mai 1912). Bulgaria a preluat de asemenea rolul dominant în relaţia cu cel de-al patrulea aliat. Muntenegru, al cărui prinţ s-a ridicat la rangul de rege în 1910, era în relaţii strânse cu Serbia şi şi-a menţinut propria clientelă de triburi (în majoritate creştine) albaneze din munţii Albaniei de Nord. Muntenegru s-a aliat cu Bulgaria, dar cu Serbia abia imediat înainte de izbucnirea războiului (6 octombrie 1912), prin care a fost soluţionată în mod clar o singură problemă de teritoriu (divizarea sangeakului Novi Pazar), restul fiind lăsat sorţilor războiului. Pe lângă aceste contacte, Serbia şi Grecia, precum şi Grecia şi Muntenegru au negociat bilateral. Centrul sistemului însă era Sofia. La

porţile Austro-Ungariei, Rusia a construit un sistem evident orientat spre război în anii precedenţi, despre care şi-a informat foarte târziu aliatul principal, Franţa. Totuşi, Rusia nu a observat modul în care cele patru state se retrăgeau treptat din sfera sa de influenţă nemijlocită. *Balcanii pentru popoarele balcanice* – această soluţie, care în secolul XX urma a fi auzită şi mai des, însemna ca, pe baza înţelegerilor, regiunea să părăsească pentru prima dată sistemul clientelar al Marilor Puteri.

Eşecul încercărilor de stabilizare ale Imperiului Otoman în Balcani

În ajunul Primului Război Balcanic, situaţia politică etnică din Balcanii otomani devenise foarte complicată. Administraţia otomană s-a confruntat cu o mişcare albaneză, una bulgară (cu o componentă autonomă macedoneană), una sârbă, una grecească şi o mişcare naţională românească (aromână) mai mică. Acestea erau mai puţin mişcări de masă sau chiar partide de masă deja formate, ci mai degrabă grupuri de activişti naţionalişti bazate pe infrastructura instituţiilor şi a bandelor înarmate menţionate deja. Statele regionale respective se aflau în spatele activiştilor greci, bulgari, sârbi şi aromâni, iar mişcarea naţională a Albaniei era susţinută de Austro-Ungaria şi, de asemenea, de Italia. Deoarece în Imperiul Otoman au avut loc alegeri începând din 1908, situaţia etnică s-a reflectat şi în alianţele corespunzătoare. Guvernul otoman a încercat să obţină un echilibru politic şi etnic în alianţele cu cei mai slabi. Aceasta explică legătura *Junilor Turci* cu partidul sârb din Macedonia, care trebuia să contracareze puternicul curent bulgar. La rândul lor, bulgarii au căutat să stabilească contacte cu activiştii naţionali albanezi care nu erau mulţumiţi de politicile

represive ale *Junilor Turci*. Aceste alianţe erau legături pentru scopuri punctuale la nivel regional, dar, când conflictul a fost ridicat la nivel interstatal, au trecut într-o altă dimensiune. De-a lungul timpului ele s-au caracterizat printr-o neîncredere reciprocă considerabilă, întrucât toate grupurile au urmărit interese care erau îndreptate împotriva eforturilor aliaţilor lor – Serbia, de exemplu, a dorit să cucerească Balcanii otomani din sud. Echilibrul dintre revendicările teritoriale albaneze şi cele bulgare era aproape de neatins. Comparativ, aspiraţiile sârbe şi greceşti s-au suprapus oarecum şi ele. Ambele state, cele mai vechi state naţionale din regiune, negociau de zeci de ani pentru a împărţi Balcanii otomani în sfere de interes. Toate aceste constelaţii vor urma să joace un rol important în istoria politică etnică a secolului XX şi uneori până în prezent.

Războiul pentru moştenirea Imperiului Otoman a fost provocat de chestiunea albaneză. Albanezii alcătuiau cel mai mare grup musulman majoritar din Balcani. Zona lor de aşezare se întindea din sud-vestul Adriaticii până în spaţiul balcanic central (Kosovo, Macedonia). În timp ce în vest (Albania de azi), aproximativ 30% dintre albanezi erau ortodocşi sau catolici şi numeroşi musulmani aparţineau ordinului derviş Bektashi, albanezii din zonele de est (acum Kosovo, Macedonia de Nord, sudul Serbiei) formau o comunitate religioasă în mare măsură sunnită. Pierderile teritoriale ale Imperiului Otoman în 1878 au făcut ca regiunile ocupate de albanezi să devină zone de graniţă cu statele creştine balcanice în expansiune. Refugiaţii musulmani din Bosnia şi Serbia, dar şi din Imperiul Rus (cerchezi) au fost colonizaţi de autorităţile otomane de-a lungul graniţei cu Serbia şi au exacerbat atmosfera de neîncredere faţă de populaţia creştină.

Musulmanii albanezi, văzând soarta Bosniei, ocupată de Austro-Ungaria în 1878, trebuiau să se confrunte cu problema duratei stăpânirii otomane şi a viitorului lor ca musulmani într-o Europă creştină. Ca sunniţi şi, prin urmare, un grup privilegiat din punct de vedere politic şi fiscal, curtat şi de sultanul a cărui strategie panislamică a fost îmbrăţişată de musulmanii conservatori, mulţi albanezi au avut un interes scăzut să renunţe la un imperiu larg în favoarea unui stat naţional mic, înconjurat de vecini ostili. Mişcarea naţională albaneză a trecut, aşadar, printr-o fază dificilă o lungă perioadă de timp şi din cauza neacceptării instituţiilor de limbă albaneză de către statul otoman. Centrele sale intelectuale se aflau în diaspora, la Istanbul, Bucureşti, Sofia, Viena, Paris, Boston şi Alexandria. Cei mai importanţi activişti erau creştini, ortodocşi şi catolici, care sperau că discriminarea religioasă de către majoritatea musulmană va fi depăşită prin construirea unei comunităţi naţionale bazate pe limbă şi origine. Sloganul activiştilor naţionali – *religia albanezilor este albanismul* – descria o dorinţă mai degrabă decât practica socială, modelată de diferenţele religioase din viaţa de zi cu zi. Activismul naţional albanez în Balcani a fost promovat în special de Austro-Ungaria. Din 1896, monarhia dunăreană a continuat proiectul de a construi naţiunea albaneză, pentru a preveni dominaţia sârbă în sudul Adriaticii, cordonul ombilical al comerţului exterior austriac prin principalul său port, Trieste, în cazul unei prăbuşiri otomane. Mai ales în estul zonei de aşezare albaneză, ideea naţională albaneză a activiştilor diasporei se înrădăcinase prea puţin. Albanismul a fost definit acolo prin apartenenţa la Islam, privilegiul de a purta arme, legea cutumiară albaneză şi limba albaneză, deci se contura mai clar decât cel al albanezilor musulmani şi creştini din Albania adriatică. Centrul puterii politice îl

reprezentau albanezii sunniţi din est, care au întreprins mai multe revolte împotriva regimului Junilor Turci între 1909 şi 1912, predominant cu o acţiune antireformistă. Insurgenţii erau preocupaţi de autoguvernare, de păstrarea legii religioase islamice şi de dreptul cutumiar albanez, nu doreau să plătească impozite, nu tolerau funcţionarii străini şi nu doreau să trimită recruţi în provinciile arabe ale imperiului.

Harta 3

Plângerile legate de lipsa politicii economice şi de infrastructură a imperiului au venit abia târziu. În conflict

s-au ciocnit două înţelegeri ale stăpânirii: ideea premodernă a guvernării indirecte şi a zonelor de autoguvernare îndepărtate de stat şi dreptul Imperiului Otoman la aplicarea la nivel naţional a controlului de stat şi monopolul statului asupra violenţei. Imperiul Otoman a dorit, de asemenea, să suprime mişcările autonome ale albanezilor sunniţi, care, ca musulmani similari kurzilor şi arabilor musulmani din imperiul asiatic, din perspectiva guvernului otoman, trebuiau să sprijine puterea în scădere a imperiului în Balcani, nu să pună în pericol stăpânirea aici. Răscoalele albaneze şi reacţia inconsecventă a imperiului au slăbit partea otomană la nivelul din 1912: după represiuni (1909 Cavit Paşa, 1862-1932, 1910 Şevket Turgut Paşa, 1857-1924) au urmat plăţile compensatorii. În 1911, sultanul Mehmed V a apărut personal pe Câmpia Mierlei şi a invocat solidaritatea panislamică. Represiunea otomană i-a determinat pe rebelii albanezi din nord-vest să caute ajutor din partea Regatului Muntenegru. În primăvara anului 1912, notabilii albanezi Hasan Prishtina (1873-1933), Bajram Curri (1862-1925) şi Isa Boletini (1864-1916) au condus o altă răscoală mare, în scopul creării unei Albanii autonome în Imperiul Otoman. Aceasta ar fi schimbat decisiv echilibrul de putere în Balcani şi ar fi anihilat planurile de expansiune ale statelor balcanice. Austro-Ungaria ar fi fost consolidată din privinţa Marilor Puteri. În august şi septembrie 1912, activiştii est-albanezi au fost la un pas de obiectivul lor. Această evoluţie a accelerat negocierile de alianţă ale ţărilor balcanice Bulgaria, Serbia, Grecia şi Muntenegru şi a declanşat atacul lor asupra Imperiului Otoman: o Albanie autonomă susţinută de Austria, de la Adriatica până la graniţele Serbiei şi Bulgariei, ar fi separat ca o barieră statele balcanice. Rusia şi Austro-Ungaria au recunoscut prea târziu pericolul războiului şi au încercat să convingă

Imperiul Otoman să se reformeze. Micul Muntenegru a iniţiat atacul la 9 octombrie 1912. În 12 octombrie, celelalte trei ţări au refuzat să accepte o mediere ruso-austriacă.

CELE TREI RĂZBOAIE BALCANICE

Primul Război Balcanic – izbucnirea lui şi războiul-fulger

Statele aliate din Balcani au mobilizat în jur de 800.000 de oameni între 30 septembrie şi 15 octombrie 1912. Cu excepţia Muntenegrului, toate ţările investiseră puternic în armatele lor în anii precedenţi, iar Grecia investise şi în flotă. Corpurile de ofiţeri frecventaseră în mare parte academiile militare europene. Bulgaria avea cele mai recente puşti Mannlicher, Bulgaria şi Serbia – cele mai recente mitraliere germane, cele două ţări şi Grecia aveau şi tunuri franceze. Cele trei armate au folosit de asemenea pentru prima dată avioane, micile forţe aeriene crescând rapid pe măsură ce războiul a progresat. Marşul spre front a fost efectuat pe calea ferată. În schimb, armata otomană din Balcani avea în jur de 290.000 de oameni în forţele permanente şi rezervişti sub arme, din 1909 inclusiv creştini. Trupele de linie aveau echipament german, în timp ce rezerviştii aveau puşti britanice învechite. Reţeaua feroviară otomană era slabă, mica forţă aeriană nu era pregătită pentru operaţiuni, flota era parţial modernizată, dar dispersată spaţial. Armatele aliaţilor s-au confruntat cu diferite provocări. Bulgaria a atacat Tracia Otomană, teritoriul din faţa Istanbulului, apărat cu hotărâre de otomani. Serbia şi Muntenegru depăşeau numeric cu mult

armata otomană din Macedonia, la fel şi Grecia, care a atacat din Tesalia spre Salonic.

Mobilizarea otomană a întâmpinat rezistenţa populaţiei creştine. Mulţi soldaţi creştini au dezertat, funcţionarii creştini ai căilor ferate au sabotat avansul otoman, grupări creştine au întreprins atacuri. Imperiul Otoman a plătit preţul pentru secole de discriminare şi pentru incapacitatea sa de reformă; creştinii nu prea aveau motive să lupte pentru un imperiu în care erau cetăţeni de clasa a doua.

Primul Război Balcanic este împărţit în două faze: un război-fulger în toamna anului 1912 şi o încercare otomană de contraatac în primăvara anului 1913. Armatele balcanice au obţinut în puţine săptămâni succese care au determinat prăbuşirea stăpânirii otomane în Balcani. Soldaţii erau motivaţi şi de propaganda ideii de răzbunare asupra foştilor stăpâni. Infanteria bulgară, în special, a luptat cu o asemenea fervoare în atacurile cu baionetă, încât comparaţiile contemporane s-au referit la puterea de sacrificiu a japonezilor, care provocase senzaţie la nivel mondial în Războiul Ruso–Japonez din 1905. S-a ajuns la cele mai sângeroase bătălii din Europa de la Războiul Franco–Prusac din 1870-1871. În 22-24 octombrie 1912, bulgarii au reuşit să spargă frontul la Kırklareli, acţiune urmată de bătălia de la Lüleburgaz-Pınarhisar (29-31 octombrie 1912), în care armatele bulgară şi otomană au pierdut aproximativ 20.000 de oameni fiecare. Artileria bulgară superioară a jucat rolul decisiv în ambele cazuri. Armata otomană a trebuit să se retragă pe linia puternic fortificată Çatalca, care proteja Istanbulul. În acelaşi timp, trupele bulgare au avansat spre sud, au cucerit orăşelele Smolyan şi Nevrokop din Rodopi (26-30 octombrie 1912) şi au pătruns pe la Drama în teritoriul macedonean. Armata bulgară a asediat cea mai

mare cetate otomană din Tracia, Edirne. În exuberanţa entuziasmului naţional, Istanbulul părea accesibil. De teama unor pogromuri musulmane împotriva populaţiei creştine, cele şase mari puteri, precum şi Spania, Olanda şi România au plasat o flotă în faţa capitalei otomane şi au debarcat trupe de protecţie în 18 noiembrie. Istanbulul ajunsese efectiv sub control internaţional. La sfârşitul lui noiembrie 1912, încercarea bulgară de spargere a liniei Çatalca a eşuat; epidemiile şi artileria otomană mai puternică din apropierea capitalei explică eşecul, care a însemnat un moment de cotitură în război. Cu toate acestea, Bulgaria cucerise cea mai mare parte a Traciei, Munţii Rodopi şi estul Macedoniei, şi trimisese un contingent de trupe la Salonic.

Aşa cum era de aşteptat, acolo s-au ciocnit interesele bulgare şi greceşti. Grecia a trebuit să depăşească trupele otomane relativ slabe în avansul său spre nord. Trupele greceşti, favorizate de victoriile sârbe şi bulgare, au ajuns rapid în marea câmpie a Macedoniei de Sud, unde, la Jannitsá, şi-au forţat drumul către Salonic în lupte violente împotriva unităţilor otomane (1-2 noiembrie 1912). La 8 noiembrie 1912 armata greacă a intrat în Salonic, cu câteva ore înainte de sosirea grupărilor bulgare. Au urmat apoi incursiunile la nord şi nord-vest (Florina, 20 noiembrie, Korça în decembrie 1912). Pe mare, Grecia a cucerit insulele din nordul Mării Egee, Tenedos, Lemnos, Thassos, Imbros, Samothrace şi marile insule din estul Mării Egee, Lesbos şi Chios (până în 3 ianuarie 1913).

La rândul său, armata sârbă a înaintat spre sud de-a lungul văii Morava-Vardar şi a învins armata otomană în apropiere de Kumanovo, care urma să protejeze Skopje, alături de Salonic cel mai important oraş din Balcanii otomani centrali (24 octombrie 1912). La 26 octombrie 1912, sârbii au intrat în Skopje şi au avansat mai spre sud

în zona disputată în cadrul negocierilor sârbo–bulgare. Dar, întrucât Bulgaria se temea că Grecia va fi un concurent mai periculos în lupta pentru Macedonia, guvernul bulgar a acceptat un avans sârb către Veles, Prilep şi mai departe către capitala provinciei otomane, Monastir/Bitola, pe care armata sârbă a ocupat-o după câteva zile de rezistenţă otomană, la 19 noiembrie 1912. Serbia controla astfel zona Vardar-Macedonia între Skopje, Ohrid şi Monastir, în consecinţă, zone pe care Bulgaria le revendicase expres. Cu toate acestea, guvernul de la Sofia a sperat că după încheierea războiului va fi mai uşor să negocieze cu Serbia asupra acestor zone care au fost disputate ani de zile între grupuri bulgare şi greceşti, decât cu Grecia.

Serbia a trimis de asemenea trupe în sud-vest, în nordul Albaniei şi Adriatica. Acolo, mica (33.000 de oameni) şi înapoiata din punct de vedere tactic armată muntenegreană nu a putut cuceri fortăreaţa Scutari, din nordul Albaniei. Serbia a acordat ajutor armat şi a ajuns la Marea Adriatică la Lezha (20 noiembrie 1912). Astfel, Serbia a dobândit mult râvnitul acces la mare. Muntenegrenii au acţionat cu mai mult succes în sangeacul Novi Pazar, a cărui jumătate vestică a căzut în mâinile Muntenegrului, şi în Kosovo, unde muntenegrenii au avansat în Gjakova şi Peja. Jumătatea estică a sangeacului şi cea mai mare parte din Kosovo au revenit Serbiei, ale cărei trupe abia dacă au întâlnit rezistenţă organizată pe Câmpia Mierlei.[3]

Ameninţarea unui război european şi intervenţia sistemului de putere european

Astfel s-a terminat prima fază a războiului. Otomanii mai aveau cetăţile Scutari în nordul Albaniei, Ioannina în Epirus şi Edirne în Tracia. Cu excepţia Traciei şi a celor două

cuiburi de rezistenţă din sud-vestul Balcanilor, stăpânirea otomană se prăbuşise. Frontul otoman s-a prăbuşit rapid în zonele de locuire albaneze din Kosovo şi Macedonia, deoarece luptătorii albanezi se organizaseră în unităţi neregulate şi refuzaseră să slujească în armata otomană. Conducători politici albanezi (precum Hasan Prishtina sau Bajram Curri) au fost luaţi prizonieri de către sârbi. Trupele sârbe, muntenegrene şi greceşti au înaintat dinspre nord şi sud şi către teritoriul cu locuire albaneză compactă. Doar anumite părţi ale coastei Adriatice nu fuseseră încă cucerite.

În portul sudic albanez Vlora, la 28 noiembrie 1912, o adunare a notabililor, în mare parte susţinută şi organizată de Austro-Ungaria, a proclamat un stat albanez independent. Forţa declanşatoare a fost Ismail Qemali (1844-1919), un politician care se ocupa de ani buni de campanii pentru cauza albaneză, şi care servise mai multor puteri. Tânărul stat nu avea nici un teritoriu mai mare (Grecia ocupase insula Sazan din faţa Vlorei la 27 noiembrie 1912) şi nici un aparat de stat. Proclamarea lui fusese un act de disperare. Austro-Ungaria şi Italia stăteau în spatele său, deoarece doreau să împiedice o divizare completă a zonei de locuire albaneză între cele trei state balcanice. Viena şi Roma concurau însă şi ele în sud-vestul Balcanilor. În urma proclamării, divizarea nu mai era o opţiune.

Crearea unui stat albanez a devenit o problemă europeană. Pentru monarhia dunăreană a însemnat mai mult – un test suprem pentru statutul său de mare putere. Statul albanez a devenit un obiect de prestigiu pentru Viena, care dorea să-şi demonstreze capacitatea de a modela politica în singura zonă de acţiune rămasă, Balcanii. Muntenegru şi Serbia au contestat monarhia. Având în vedere schimbarea radicală a echilibrului de

forţe, Marile Puteri, care nu au luat nici o iniţiativă de la începutul lunii octombrie 1912, au devenit acum active. Aceasta, deoarece Austro-Ungaria, a cărei poziţie în Balcani fusese zguduită, şi-a mobilizat armata împotriva Serbiei şi Rusiei. Faptul că Serbia s-a înstăpânit pe Adriatica era inacceptabil pentru monarhia dunăreană. Serbia şi Muntenegru, la rândul lor, au fost surprinse de pasivitatea Vienei în primele săptămâni de război şi au încercat acum să-şi atingă obiective maxime. În Kosovo, a cărui parte nord-vestică a fost reorganizată în jurul Pejei şi Gjakovei ca Noul Muntenegru, Muntenegru i-a obligat pe cale violentă pe catolicii albanezi subordonaţi *Kultusprotektorat*, protectoratului religios cezaro-crăiesc, precum şi pe musulmani, să se convertească la ortodoxie. Persecuţia albanezilor în partea ocupată de sârbi din Kosovo, umilirea diplomaţilor austro-ungari şi ocuparea oraşului nordic albanez Scutari de către Muntenegru (22 aprilie 1913, după trădarea notabilului albanez Esad Pasha Toptani, 1863-1920) au pus Austro-Ungaria sub presiune. Comandamentul armatei austriece a recomandat un atac asupra Serbiei, ceea ce urma să pună capăt iredentismului sârb împotriva Austro-Ungariei, care devenise evident din 1908.

Negocierile de pace au avut loc la Londra, sub egida Marii Britanii, în iarna anului 1912-13, pentru a mai domoli focarul crizei din Balcani. Acestea sunt cu atât mai remarcabile cu cât mecanismele de gestionare a crizelor ale Marilor Puteri europene încă au funcţionat de această dată, dar, un an mai târziu, când a izbucnit Primul Război Mondial, au eşuat. La Conferinţa de la Londra (din 16 decembrie 1912), primele fisuri în alianţa statelor balcanice erau deja evidente. Bulgaria, care trebuise să suporte cele mai grele campanii militare, s-a temut că Macedonia, pe care o dorise de multă vreme, va fi pierdută

în favoarea Serbiei şi Greciei. Prin urmare, la 3 decembrie 1912, a încheiat un armistiţiu cu Imperiul Otoman. Un nou acord între Sofia şi Istanbul a eşuat, din cauza revendicării bulgarilor pentru Edirne – oraşul ar fi trebuit să funcţioneze ca o compensaţie faţă de pierderea de teritoriu din Macedonia. Grecia nu s-a alăturat armistiţiului, ci a asediat cetatea otomană Ioannina şi a învins la 16-17 decembrie 1912 flota otomană la Dardanele. În timp ce Marile Puteri exercitau presiune asupra Imperiului Otoman, ofiţeri ai Junilor Turci, indignaţi de cedarea iminentă a teritoriilor din Tracia, au ajuns la putere printr-un puci, sub conducerea lui Enver (1881-1922) şi Talaat (1874-1921) – ambii responsabili puţin mai târziu pentru genocidul armenilor din 1915 –, asasinându-l pe ministrul de război otoman. Asta a însemnat reluarea războiului. Conferinţa de la Londra şi, astfel, concertul Marilor Puteri au obţinut totuşi câteva succese. Serbia a trebuit să se retragă de la Adriatica sub presiunea tuturor puterilor. A fost sprijinită însă de Rusia în chestiunea graniţelor statului albanez. De asemenea, Austro-Ungaria dorea să alipească statului albanez şi vestul majoritar albanez din Kosovo (cu Prizren, Peja şi Gjakova), precum şi Dibra şi Ohrid. Cu toate acestea, în lungile negocieri între Austro-Ungaria şi Rusia, graniţa albaneză s-a mutat tot mai spre vest. În cele din urmă, aproximativ jumătate dintre albanezi au rămas în afara statului albanez recent proclamat, una dintre cele mai mari „ipoteci” din istoria balcanică din secolul XX. Chestiunea kosovară s-a născut odată cu graniţa trasată de acţiunile Rusiei şi, în plan secund, ale aliatei sale, Franţa.[4]

A doua etapă a războiului şi pacea de la Londra

Soluţia finală a celorlalte probleme teritoriale s-a realizat prin mijloace militare. Otomanii au inaugurat a doua fază a Primului Război Balcanic. Bulgaria a respins un contraatac otoman în Tracia, otomanii suferind pierderi mari (în jur de 24.000 de oameni) (8 februarie 1913). În timp ce bulgarii trebuiau să îndure principalul şoc otoman, aliaţii săi au obţinut câştiguri teritoriale decisive. La 5 martie 1913, după un lung asediu, Ioannina a căzut în mâinile Greciei. Trupele greceşti au cucerit apoi, tot în martie, oraşele din sudul Albaniei, Gjirokastra şi Tepelena, adică zona pe care Grecia a revendicat-o drept Epirul de Nord. Mai departe spre nord, trupele sârbe au înaintat spre sudul Albaniei centrale (12 aprilie 1913, ocuparea oraşului Berat) şi au limitat tânărul stat albanez la teritoriul oraşului Vlora.

La 26 martie 1913, trupele bulgare şi sârbe au luat cu asalt puternica apărare de la Edirne, la celălalt capăt al Peninsulei Balcanice. Imperiul Otoman a reacţionat, încheind la 15 aprilie 1913 un armistiţiu în Tracia. În cele din urmă, după un asediu lung şi dur, trupele Muntenegrului au intrat în înfometatul Scutari (24 aprilie 1913), în ciuda opoziţiei marilor puteri, care la 28 martie 1913 ceruseră Muntenegrului să se retragă, printr-o notă colectivă. Sub spectrul unei ameninţări de război austro-ungare, Marile Puteri, care au acţionat din nou colectiv pentru a evita o criză europeană, au concentrat nave de război în largul coastei micului stat. În mai 1913, Muntenegru a cedat presiunii internaţionale şi a eliberat din nou Scutari.

Imperiul Otoman pierduse începând din octombrie 1912 Skopje, Scutari, Ioannina, Monastir, Salonic şi Edirne, adică fortăreţele importante din Balcani, şi s-a văzut limitat la o Tracie rămasă la est de linia Çatalca. Dacă disputele dintre statele balcanice şi imperiu păreau acum soluţionate, deveneau evidente conflictele dintre aliaţi. Bulgaria s-a

văzut înşelată de Grecia şi Serbia în ceea ce priveşte Macedonia. Guvernul de la Sofia solicita portul Salonic. Pe plan european, şi-a extins contactele spre Berlin şi Viena, ceea ce l-a costat simpatia rusă, dar a indicat o schimbare fundamentală a cursului în politica externă – deoarece Rusia a împărţit sprijinul către statele rivale sud-slave, Bulgaria şi Serbia. Cu toate acestea, Serbia şi-a schimbat poziţia cu privire la chestiunea Macedoniei: a văzut în câştigurile sale teritoriale de pe Valea Vardarului, pe care Bulgaria le-a permis ca măsură provizorie, compensarea accesului pierdut la Adriatica în Albania, şi a acuzat Bulgaria că nu ar fi acordat nici un ajutor Serbiei în chestiunea politică din Albania pentru a contracara presiunea austro-ungară. Serbia a făcut referire şi la sprijinul său militar acordat Bulgariei în cucerirea oraşului Edirne. Deja în ianuarie 1913, Serbia şi Grecia s-au apropiat, pentru a se proteja reciproc împotriva Bulgariei. La 25 mai 1913 au format o alianţă. Rusia s-a oferit să acţioneze ca mediator. Serbia dorea o conferinţă a puterilor şi a celor patru aliaţi balcanici. Sub presiunea Marilor Puteri, Primul Război Balcanic s-a încheiat la 30 mai 1913 cu Pacea de la Londra. Imperiul Otoman a păstrat din provinciile sale europene doar Tracia Orientală, la est de linia Enez-Midye (acum, Kıyıköy). Problemele dintre aliaţi au rămas nesoluţionate.

Al Doilea Război Balcanic şi pacea de la Bucureşti

La începutul lunii iunie 1913 au eşuat ultimele încercări bilaterale de compensare între Bulgaria şi Serbia. Medierea rusă s-a lovit de lipsa de reacţie a Sofiei. Bulgaria a jucat totul pe o singură carte şi a mobilizat 600.000 de soldaţi. Fără să consulte guvernul, comandamentul bulgar a lansat atacul asupra Serbiei la 30

iunie 1913. Acest lucru arată ce rol hotărâtor avea armata asupra politicii în Bulgaria. În 5-6 iulie 1913, Grecia şi Serbia au declarat război Bulgariei. Atacatorul s-a prăbuşit rapid. Muntenegru s-a grăbit să ajute Serbia. La 8 iulie bulgarii au fost învinşi de sârbi pe râul Bregalnica (cu pierderi enorme de ambele părţi, în total aproximativ 36.000 de oameni). Încă din 4 iulie 1913, o armată bulgară fusese învinsă în faţa Salonicului de o armată greacă de aproximativ trei ori mai puternică (Bătălia de la Kukuš/Kilkis). Bulgarii au evacuat sudul Macedoniei, în timp ce trupele greceşti înaintau în Rodopi şi în Tracia Occidentală. La 3 iulie 1913, România şi-a mobilizat trupele, care, fără a întâmpina rezistenţă – Bulgaria îşi trimisese trupele pe celelalte fronturi şi lăsase hotarul Dunării neapărat – la 14-15 iulie au trecut la jefuirea şi atacarea civililor din Sofia, împingând frontul spre sud-est şi ocupând Dobrogea de Sud. Imperiul Otoman a lansat ofensiva la 12 iulie 1913 şi a capturat Edirne la 23 iulie 1913. Armata otomană a continuat să avanseze pe teritoriul principal al Bulgariei prin Tracia otomană, eliberată de trupele bulgare până în 1912. Nu a ajutat prea mult Bulgaria faptul ca avansul grec în valea Strumei a fost oprit. Patru armate inamice erau în ţară. Bulgaria a capitulat.

De data aceasta, pacea s-a făcut rapid, mai ales că echilibrul de putere era clar. Negocierile au avut loc la Bucureşti, capitala ţării care se alăturase recent alianţei balcanice. România nu intervenise în Primul Război Balcanic. Aceasta ceruse compensaţii teritoriale în Bulgaria, mai exact Cadrilaterul, Dobrogea de Sud, care fusese mult timp zonă disputată între cele două ţări, deşi acolo nu erau aproape deloc români, ci mai ales turci, tătari şi bulgari. Bulgaria refuzase şi, la o conferinţă convocată de cele şase Mari Puteri la Sankt-Petersburg

(încheiată la 8 mai 1913), a acceptat doar să facă corecţii minime la frontiera de pe Dunăre. Drept urmare, România s-a apropiat de Grecia şi Serbia. În cadrul negocierilor de pace de la Bucureşti cu Bulgaria, a fost prima putere care şi-a atins obiectivul, şi anume Dobrogea la nord de linia Tutrakan-Balcic a revenit României.

În cadrul negocierilor cu Grecia şi Serbia, Bulgaria a primit sprijinul Rusiei şi Austro-Ungariei, ambele dorind să-şi consolideze clientul pe care îl aveau de multă vreme şi în viitor. Franţa şi Germania au sprijinit Grecia. De data aceasta, Marile Puteri nu s-au grupat pe liniile Triplei Alianţe şi a Antantei. Austro-Ungaria şi Rusia au reuşit să obţină dreptul Bulgariei de a-şi păstra câştigurile din Munţii Rodopi şi accesul la Marea Egee în Tracia Occidentală (Dedeağaç/Alexandrupolis), precum şi o mică parte din regiunea Macedoniei din Munţii Pirin (valea superioară a Strumei). Monarhia dunăreană a acordat sprijin deplin Bulgariei: faţă de Serbia mult extinsă, care se afla în siajul rusesc, şi faţă de România, care se îndepărtase de Tripla Alianţă şi devenise mediator politic regional, ţara învinsă a obţinut şi mai mare importanţă strategică, din punctul de vedere al puterilor europene. De asemenea, s-a deschis posibilitatea interacţiunii cu elementul albanez susţinut de Viena şi cu cel de-al doilea perdant major al războaielor balcanice, Imperiul Otoman. Rusia, pe de altă parte, a trebuit să ţină cont de interesele bulgare şi sârbe, dar, în mod evident, nu le-a putut satisface pe amândouă în acelaşi timp. La 10 august 1913 s-a încheiat Pacea de la Bucureşti. Vardar-Macedonia a revenit Serbiei; sudul Macedoniei cu Salonic, Halkidiki, Drama şi portul revendicat Kavala, Greciei. Germania a fost în spatele acestei ultime decizii, sperând să atragă Grecia de partea sa. Trasarea frontierei bulgaro-otomane

în Tracia s-a dovedit dificilă şi nu a fost reglementată până la 29 septembrie 1913, prin Tratatul de la Istanbul.

Crearea statului albanez

Ultima chestiune nesoluţionată a vizat graniţele statului albanez. Înfiinţarea celui mai tânăr stat din Balcani şi, în special, stabilirea graniţelor sale a devenit o chestiune internaţională care a fost preluată de Marile Puteri în 1913 (şi de Liga Naţiunilor începând cu 1920). Scutari a fost administrat de o comisie internaţională a Marilor Puteri. O motivaţie majoră a fost şi intervenţia umanitară de criză – în acest sens este un model pentru acţiunile multilaterale comparabile de la sfârşitul secolului XX şi începutul secolului XXI. Construcţia statală, mai precis administraţia civilă şi financiară, urma a fi supravegheată de reprezentanţii Marilor Puteri timp de un deceniu, iar un contingent de jandarmerie olandez urma să asigure, de asemenea, securitatea internă. Cele două puteri cele mai interesate de Albania şi responsabile de trasarea frontierei în teren au fost Austro-Ungaria în nord spre Muntenegru şi Serbia, respectiv Italia în sud, spre Grecia. Întrebarea despre cine ar trebui să devină prinţ al Albaniei a adus în prim-plan un număr mare de aventurieri. Puterile au fost de acord asupra prinţului german Wilhelm de Wied (1876-1945). Ca Grecia, Bulgaria şi România anterior, şi Albania urma să fie integrată în concertul de state europene printr-o familie nobiliară germană.

Wilhelm de Wied a fost o soluţie de compromis, deoarece candidaţii austrieci, italieni sau otomani au ieşit din discuţie din cauza intereselor puterilor respective. De Wied a fost ales şi datorită confesiunii sale protestante, deoarece aceasta a fost cea mai bună modalitate de a ţine cont de sensibilităţile religioase reciproce ale albanezilor

musulmani, ortodocşi şi catolici. Prinţul a sosit pe pământ albanez abia la 7 martie 1914.

Harta 4

Înainte de aceasta, fusese dat un ultimatum austro-ungar către Serbia (şi Muntenegru) pentru a treia oară de la începutul războiului. La 18 octombrie 1913, monarhia dunăreană a cerut Serbiei să-şi retragă trupele de pe teritoriul statului albanez. În acest conflict reînnoit austro–sârb, faliile dintre Antantă şi Tripla Alianţă au devenit mai evidente decât în fazele anterioare ale crizei balcanice. În cadrul Triplei Alianţe, tensiunile dintre monarhia dunăreană şi Italia s-au intensificat, ambele luptând pentru controlul Adriaticii de sud. În acest context, Italia şi Grecia au căzut de acord. Când graniţele albaneze au fost stabilite definitiv prin Protocolul de la Florenţa (19 decembrie 1913), trupele greceşti erau încă în ţară. Pentru a nu fi făcută direct responsabilă de Marile Puteri pentru tulburarea păcii, Grecia a recurs la mijloacele unei acţiuni parastatale utilizate de multe ţări balcanice în caz de presiune internaţională: voluntari controlaţi de la Atena au proclamat în sudul Albaniei un stat autonom al Epirului de Nord (29 februarie 1914). Slăbita Albanie a fost de acord cu autonomia regiunii în Protocolul de la Corfu (mai 1914). Dar, după începerea Primului Război Mondial, regiunea a fost ocupată de Grecia şi anexată în 1915.

Domnia prinţului de Wied a fost ultima încercare a Marilor Puteri de a controla Balcanii înainte de a izbucni conflictul mondial. Contrastele acutizate pot fi privite ca printr-o lupă: Austro-Ungaria şi Italia erau ostile una alteia. Puterile Antantei, în special Rusia şi Franţa, au dat dovadă de solidaritate. Prinţul nu a primit împrumuturile internaţionale promise. Jandarmeria olandeză a eşuat. Grecii voluntari din sud, dar mai ales Esad Pascha Toptani, s-au opus prinţului. Otomanii, care nu renunţaseră la periferia Adriaticii, au provocat o revoltă islamică împotriva prinţului creştin în Albania centrală, puternic dominată de sunniţi (rebeliunea lui Haxhi Qamili [1876-

1915], mai 1914). Prinţul de Wied, care era de asemenea slab pregătit pentru sarcina sa, a trebuit să părăsească Albania pe 3 septembrie 1914, imediat după izbucnirea războiului mondial.

Nici o pace, ci alte focare de război

Pacea de la Bucureşti nu a pus capăt stării de război în Balcani mai mult decât a făcut-o Pacea de la Londra. Mai degrabă, reglementările tratatului au creat o serie de conflicte teritoriale care au continuat zeci de ani şi, în unele cazuri, se extind până în prezent. Aproape tot teritoriul otoman din Balcani până în 1912 a fost afectat. Motiv semnificativ de conflict a fost trasarea frontierelor statului albanez spre Serbia şi Grecia. Trasarea frontierei a sancţionat cuceririle militare ale Serbiei în Kosovo şi Macedonia. Zone de locuire compact albaneze din vestul regiunii Kosovo şi zonele puternic locuite de albanezi din estul regiunii Kosovo şi din vestul şi nordul Macedoniei au reprezentat de mult obiectul unui conflict etnic.

În sud, demarcaţia greco-albaneză din Epir a dus la un proces de formare a identităţii naţionale, creat sub presiune externă. În special în cadrul comunităţii ortodoxe multilingve (albaneză, greacă, aromână), Epirul era o zonă complexă din punct de vedere lingvistic şi religios. Grecia a continuat să revendice sudul Albaniei (Epirul de Nord în terminologia greacă) până la sfârşitul secolului XX. Odată cu anexarea zonelor Kosovo şi Vardar-Macedonia, Serbia şi-a extins teritoriul până la sud, dar aceste regiuni nu aveau decât o minoritate sârbă (nici măcar 30% din populaţia din Kosovo). În cazul Kosovo până în 1966 şi în cazul Macedoniei până în cel de-al Doilea Război Mondial, politicile Belgradului bazate pe reprimare au acumulat mari resurse statale (armată, jandarmerie, servicii secrete)

care au distrus orice perspectivă de serbizare, chiar şi pentru populaţia ortodoxă slavă din Macedonia. Populaţia din Albania, care a fost clasificată ca ostilă statului, a opus în mod repetat rezistenţă violentă în faţa dominaţiei sârbe.

Bulgaria nu a acceptat pacea de la Bucureşti, care şi-a menţinut pretenţiile asupra întregii regiuni a Macedoniei. Activiştii macedo-bulgari au dezvoltat ideea iredentistă a unei Macedonii tripartite, care există şi astăzi: Vardar-Macedonia sârbă, Macedonia greacă de la Marea Egee şi Macedonia bulgară din Munţii Pirin. De asemenea, Bulgaria nu a acceptat anexarea românească a Cadrilaterului. Conflictul bulgaro–turc din Tracia a putut fi cel mai bine soluţionat. Grecia, la fel ca Serbia, şi-a dublat aproape teritoriul, dar a preluat şi teritorii mari în care grecii reprezentau doar o minoritate. Frontiera cu Albania a rămas o problemă deschisă, graniţa cu Bulgaria era la fel de nesigură; relaţiile cu Imperiul Otoman s-au dovedit deosebit de încordate, în jur de un milion de ortodocşi greci trăind în provinciile de la Marea Egee şi devenind ţinta persecuţiilor masive ale represaliilor.[5]

„Noile provincii” şi noile modele de politici demografice

Provinciile cedate de Imperiul Otoman au fost anexate de câştigători. De obicei, şi-au transferat acolo propriile reglementări administrative. Controlul de facto în perioada scurtă până la izbucnirea Primului Război Mondial s-a aflat în mâinile militarilor. Contrastul dintre autorităţile civile şi cele militare marchează şi această preluare de către statele balcanice. În cazul zonelor din Kosovo şi Macedonia anexate de Serbia şi Muntenegru, s-a remarcat tratarea aspră a unor grupuri mari ale populaţiei: Muntenegru, după cum s-a arătat, a intervenit până când a cedat

protestelor internaţionale faţă de mijloacele de convertire forţată la ortodoxie atât a musulmanilor, cât şi a catolicilor albanezi. Autorităţile sârbe şi muntenegrene s-au caracterizat prin corupţie şi abuz de putere şi nu a existat un personal instruit. Incertitudinea generală şi rezistenţa marilor părţi ale populaţiei au descurajat oficialii calificaţi. Pe lângă militarii adesea brutali, au existat şi aventurieri şi criminali care s-au îmbogăţit în posturi administrative.

Grupurile paramilitare asociate care au jucat un rol important în război au format adesea coloana vertebrală a administraţiei. Acelaşi lucru a fost valabil şi pentru administraţia bulgară, în special în Tracia. Paramilitarii bulgari şi turci s-au adunat acolo pentru a se pregăti pentru revanşa împotriva statelor învingătoare. Administraţia regulată nu s-a putut consolida niciodată în aceste condiţii. În munţii Rodopi, puternic populaţi de musulmani, armata, biserica şi paramilitarii din Bulgaria au apelat, de asemenea, la convertirea forţată a musulmanilor vorbitori de bulgară (pomaci), care a fost inversată ulterior, după înfrângerea bulgarilor în cel de-al Doilea Război Balcanic. Şi din consideraţie pentru politica externă faţă de Imperiul Otoman, care împreună cu Bulgaria aspira să revizuiască ordinea stabilită, Sofia a căutat o înţelegere cu populaţia musulmană de limbă bulgară şi turcă din sud şi le-a garantat libertatea de credinţă şi egalitatea juridică. Expulzările în masă sau chiar relocările în masă ale pomacilor nu au mai intrat în discuţie. În Bulgaria şi Serbia, musulmanii slavi au fost consideraţi (potenţiali) membri ai naţiunilor titulare, spre deosebire de musulmanii non-slavi (albanezi, turci). În consecinţă, au fost trataţi diferit.

Perioada dintre vara anului 1913 şi prăbuşirea Serbiei în toamna anului 1915 a fost foarte scurtă, jumătate din timp s-a petrecut în Primul Război Mondial. Durabilitatea

măsurilor sârbe, precum trimiterea coloniştilor în noile zone din sud, a fost în consecinţă slabă. O parte substanţială a populaţiei creştine din Vardar-Macedonia sârbă s-a orientat spre Bulgaria. În zona de frontieră a Bulgariei cu Serbia, au existat zeci de mii de refugiaţi din Macedonia care doreau să se întoarcă şi optau pentru guvernarea bulgară. Aproximativ 120.000 de oameni fugiseră în Bulgaria din 1913. Autorităţile şi paramilitarii sârbi au acţionat foarte sever împotriva profesorilor din şcolile bulgare şi clericilor Bisericii Ortodoxe Bulgare (exarhatul). Atât şcoli, cât şi biserici fuseseră deja închise imediat după avansul sârbilor în 1912.

Autorităţile sârbe nu au urmărit o politică coerentă faţă de musulmanii non-slavi din Kosovo şi Macedonia. Mulţi turci şi albanezi voiau să emigreze în Imperiul Otoman. Au existat întrebări legate de proprietate, dar şi probleme pe termen scurt, precum întreţinerea producţiei agricole. Conform statisticilor turceşti, aproximativ 400.000 de musulmani au părăsit foştii Balcani otomani până la izbucnirea Primului Război Mondial, de obicei ca urmare a violenţei deschise sau structurale din partea noilor conducători naţionali. Modelul schimbului (presupus) voluntar de populaţie este deosebit de important pentru istoria Europei în secolul XX. Acesta a fost prevăzut pentru prima dată în tratatele internaţionale ca instrument de dezamorsare a conflictelor în contextul războaielor balcanice.

O omogenizare etnică a statului naţional trebuia realizată prin relocarea părţilor indezirabile ale populaţiei. În acest sens, Imperiul Otoman şi Bulgaria au încheiat un protocol suplimentar la acordul lor (din 29 septembrie 1913), iar Grecia a ajuns şi la o înţelegere cu Imperiul Otoman (5 iulie 1914). Comisiile locale au fost responsabile de implementarea tehnică (determinarea

relocărilor, problema proprietăţilor). Primul Război Mondial nu a împiedicat punerea în aplicare a acestor planuri, ci doar le-a amânat – în realitate, au fost amânate cu cinci ani.

Violenţa şi alungarea nu au afectat doar populaţia musulmană. În Imperiul Otoman, presiunea a crescut asupra populaţiei greceşti şi armeneşti – aproximativ 150.000 de greci au fost strămutaţi forţat din Tracia de Est otomană, iar câteva zeci de mii de greci din Asia Mică au fost deportaţi în interiorul Anatoliei. În timp ce statele balcanice nu au întreprins deportări bine organizate şi expulzări pe scară largă înainte de 1914, au existat indicii că Imperiul Otoman va fi mai radical. Calea către genocidul armean şi anihilarea extensivă a creştinismului anatolian fusese trasată. Oricât de reprobabilă a fost violenţa împotriva musulmanilor din Balcani, Islamul nu a dispărut în noile state: Serbia, Grecia şi Bulgaria au preluat mari populaţii musulmane. Existenţa religiei musulmane în Balcanii de Sud până în zilele noastre se datorează şi faptului că statele creştine balcanice, în ciuda tuturor politicilor lor represive, nu au fost atrase de genocid precum a făcut-o Imperiul Otoman în 1915 cu armenii creştini.[6]

Al Treilea Război Balcanic

Puterile victorioase Serbia, Grecia, Muntenegru şi România au format o alianţă nu foarte stabilă pentru a păstra statu-quoul. Învinşii – Bulgaria, Imperiul Otoman şi activiştii naţionalişti din Albania – au fost înfrânţi temporar şi numai în războiul convenţional. Conflictul a continuat, numai caracterul său s-a schimbat: dintr-un război obişnuit, înfrânţii au revenit la tradiţiile luptei între grupuri sub egida organizaţiilor secrete, denumită uneori al Treilea

Război Balcanic. Acest termen de cel de-al Treilea Război Balcanic poate fi găsit sub două forme în discuţia de cercetare. În primul rând, este folosit pentru Primul Război Mondial. Se face referire la faptul că acest conflict major a apărut în Balcani şi nu doar din cauza pretextului (uciderea moştenitorului tronului austro-ungar, Franz Ferdinand (1863-1914) la 28 iunie 1914 la Sarajevo de către extremiştii sârbi), ci în schimb şi cauze mai profunde: opoziţia austro-sârbă, exacerbată de concurenţa Rusiei cu monarhia dunăreană în regiune.

Termenul poate fi înţeles şi altfel. Se referă la acele lupte neregulate între grupuri din zona albanezo-macedoneană, care au urmat tratatului de pace de la Bucureşti (10 august 1913). Acestea au fost trecute cu vederea multă vreme. Logica era deja cunoscută. Actorii importanţi au trecut de la politica oficială vizibilă la diplomaţia subterană şi secretă, în care organizaţiile de stat şi parastatale au acţionat într-o zonă gri. Învinşii anilor 1912-1913 s-au reunit într-o alianţă de interese, care era mai mult o uniune în vederea unui scop decât o cooperare de încredere. Acest lucru a fost iniţial valabil pentru marea perdantă, Bulgaria. Înfrântă zdrobitor, dispunea în continuare de suficiente arme, dar mai ales în cadrul deja menţionatei Organizaţii Revoluţionare Interne din Macedonia şi Odrin (adică Adrianopol/Edirne) (din 1905 IMORO/ORIMO), fondată în 1893 şi redenumită în mod repetat, o organizaţie cu conexiuni regionale. Reţeaua de activişti şi contacte bulgaro-macedonene, care au ajuns adânc în elita otomană şi albaneză, a fost acum mobilizată. Partea bulgară şi-a pus la dispoziţie experienţa în războaiele moderne între bande şi a sprijinit în special pregătirile de răscoală ale albanezilor împotriva ocupaţiei sârbe. În Imperiul Otoman, secţiuni importante ale elitei erau formate din musulmani balcanici care, după

înfrângerea traumatizantă, tânjeau după răzbunare. Actorii politici bulgaro-macedoneni şi albanezi au putut să se bazeze pe alianţe de interes mai vechi. În primăvara lui 1912, liderul kosovaro-albanez Hasan Priştina a cerut sprijinul forţelor prietene bulgare pentru a-şi pregăti răscoala împotriva otomanilor. Pe cât s-au opus ambele părţi Serbiei şi Greciei, pe atât de puternică a fost neîncrederea lor una faţă de cealaltă, astfel că relaţia albanezo–bulgară a fost tulburată şi de revendicările teritoriale concurente. Deja în prima jumătate a anului 1913, Bulgaria adusese în discuţie o divizare a Albaniei. În orice caz, Sofia a revendicat zonele mixte din punct de vedere etnic de-a lungul noii frontiere albanezo-sârbe pentru statul bulgar (Ohrid, Struga, Dibra). Actorii politici bulgari au negociat în est şi cu Imperiul Otoman – după cum s-a menţionat, în Tracia bulgară s-a conturat un loc de adunare pentru grupări paramilitare.

În septembrie 1913 au izbucnit revolte în zona Ohrid şi Dibra, precum şi în Kosovo împotriva ocupaţiei sârbe, care nu au fost spontane la nivel local, ci ar trebui văzute ca făcând parte dintr-o axă albanezo–bulgară, care, cu cunoştinţa guvernului bulgar (dar nu a celui austro-ungar), au fost susţinute de ORIMO şi de un comitet de răscoală albaneză. Un rol cheie l-a jucat Petăr Čaulev (1882-1924), un revoluţionar macedo-bulgar de profesie şi membru al Comitetului Central de trei membri al ORIMO. Diplomaţii bulgari din tânărul stat albanez au oferit sprijin discret. Dominaţia sârbă a fost zguduită pentru o perioadă scurtă de timp, dar apoi militarii şi paramilitarii sârbi au acţionat extrem de dur şi au devastat zonele montane răsculate de-a lungul graniţei cu Albania. Revolta a dus la negocierile care au avut loc în 1914 şi 1915 în timpul Primului Război Mondial. Bulgaria şi Serbia s-au luptat în cadrul unui război prin intermediul albanezilor. Aşa cum

Bulgaria şi-a folosit reţelele ORIMO pentru mobilizarea conducătorilor regionali albanezi (în turcă şi albaneză – beii), Serbia a finanţat o facţiune favorabilă ei, livrând bani şi arme conducătorului din centrul Albaniei, Esad Pascha Toptani, care, începând din 1912, subminase cu succes apărarea otomană, apoi sabotase tânărul stat albanez sub principele de Wied. Astfel că Esad nu i-a sprijinit pe insurgenţii albanezi, care nu au primit ajutor nici de la guvernul albanez, care se pregătea de un conflict cu Esad.

În ajunul Primului Război Mondial, Balcanii nu erau deloc stabili. Perdanţii, otomanii, bulgarii şi albanezii, au văzut acordurile de pace doar ca o măsură provizorie. Revanşa era pregătită în subteran. Această situaţie a fost umbrită de opoziţia marilor puteri, care s-a înăsprit pe fondul rezolvării crizei balcanice, în ciuda unor succese comune ocazionale (blocada navală de la Scutari, Pacea de la Londra), ceea ce a dat naştere speranţei că acest concert al puterilor va putea face faţă crizei grave prin intermediul acţiunilor colective. Forţele moderatoare din ambele alianţe (Marea Britanie şi Germania) aveau din ce în ce mai puţin puterea de a acţiona într-o manieră echilibrată, sau în cazul german a crescut grija pentru cel mai important aliat, Austro-Ungaria. Pe plan politic, monarhia dunăreană a fost cel mai mare perdant. Prăbuşirea Imperiului Otoman întărea, odată cu Serbia şi România, acele ţări în care forţele iredentiste revendicau suprafeţe mari de la Adriatica la Bucovina. Serbia, în special, acum şi-a îndreptat atenţia către vest.[7]

Dimensiunea militară şi demografică a războaielor balcanice

Războaiele balcanice au schimbat nu numai harta politică, ci şi pe cea etnică. Statele balcanice au purtat un război

ideologic, eliberarea şi răzbunarea au fost motive esenţiale. Enorma mobilizare a dus la integrarea naţională, la o experienţă comunitară naţională ce a implicat sute de mii de soldaţi ţărani. Soldaţii sârbi au înaintat în Kosovo pentru a răzbuna ruşinea bătăliei de pe Câmpia Mierlei (1389) şi înfrângerea Serbiei medievale în faţa Imperiului Otoman. În Bulgaria, elita a visat să acapareze Constantinopolul, campanie în care ţarul bulgar Simeon (893-927) eşuase. Disponibilitatea operaţională şi motivaţia ridicată a trupelor pot fi explicate pe fundalul acestei ideologizări. Războiul a contribuit, de asemenea, la omogenizarea etnică a armatei de partea otomană: fiindcă soldaţii creştini au dezertat, armata a devenit din nou complet musulmană şi, din moment ce mulţi albanezi musulmani au luptat pe cont propriu, armata otomană a devenit şi din punct de vedere etnic mai turcă. Rezistenţa otomană aprigă în Tracia a reuşit datorită unui aport numeric turco-musulman al armatei. Otomanii au apărat de asemenea cu tenacitate marile fortificaţii balcanice.

Toate acestea s-au reflectat în cifrele pierderilor: Bulgaria a înregistrat o pierdere de 25% din soldaţii mobilizaţi în Primul Război Balcanic (14.000 de morţi, 50.000 de răniţi, 19.000 morţi din cauza epidemiilor); pierderile din al Doilea şi scurtul Război Balcanic au fost catastrofale (18.000 de morţi, 60.000 de răniţi, 15.000 de morţi din cauza epidemiilor). Armata a înregistrat deci pierderi de aproximativ 176.000 de oameni (la 4,3 milioane de locuitori în 1910). Pentru ambele războaie, aproximativ 91.000 de oameni au fost consideraţi victime de război în Serbia, cei mai mulţi dintre ei căzând în luptele împotriva Bulgariei în cel de-al Doilea Război Balcanic. Grecia a pierdut 50.500 de oameni şi micul Muntenegru peste 10.000 (o treime din armata sa). Pe de altă parte, armata otomană a fost puternic slăbită (în jur

de 100.000 de victime). Confruntarea militară a demonstrat superioritatea tinerelor state naţionale asupra imperiului. Armata a fost unul dintre puţinele domenii în care statele balcanice au ajuns la un grad semnificativ de modernizare într-o perioadă scurtă de timp – faptul că Bulgaria a îndrăznit să lupte cu vecinii săi în 1913 poate fi explicat pe fondul unei nu tocmai nejustificate încrederi militare şi tehnice în sine. Observatorii internaţionali au apreciat foarte mult armata bulgară. Toate ţările din Balcani au dobândit o experienţă importantă de război în 1912-1913 – acest lucru a avut consecinţe semnificative în aproape imediat următorul prim război mondial. Se folosiseră noile sisteme de armament, corpul de ofiţeri s-a perfecţionat în practică, au fost coordonate toate tipurile de arme. În Războaiele Balcanice au fost testate sisteme extinse de tranşee cu sârmă ghimpată şi forţele aeriene – adică tehnicile de luptă din Primul Război Mondial.

Războiul fără limite a indicat şi el viitorul. Toate părţile au fost vinovate de crime grave împotriva populaţiei civile. În special luptătorii muntenegreni au mutilat inamicii musulmani luaţi prizonieri. Executarea în masă a prizonierilor, uciderea sistematică a civililor (în special oameni cu influenţă politică, cum ar fi clericii şi profesorii) şi distrugerea localităţilor vizate au făcut parte din imaginea războiului. Inamicul era adesea înfăţişat dezumanizat, în special în propaganda greacă împotriva Bulgariei, care înfăţişa războiul ca o luptă a civilizaţiei elene împotriva barbariei slave. Toate statele balcanice au trâmbiţat o misiune civilizatoare contra Imperiului Otoman, demonizat ca entitate asiatică. Ideea de eliberare cuprindea şi izgonirea populaţiei musulmane şi a moştenirii culturale otomane din Balcani.

Războaiele Balcanice şi imaginea balcanică

Războaiele Balcanice au căpătat o importanţă considerabilă şi datorită atenţiei internaţionale. Reporteri din multe ţări europene, inclusiv Lev Troţki (1879-1940), au urmărit conflictul care s-a desfăşurat cu mare brutalitate. În numele American Carnegie Foundation, o comisie internaţională de experţi a strâns dovezi despre crime de război şi încălcarea convenţiilor de război terestru de la Haga (1907). În rapoartele spectaculoase ale presei, violenţa a fost interpretată ca fiind specifică Balcanilor – atrocităţile balcanice au contribuit semnificativ la imaginea negativă a Balcanilor din Europa de Vest în secolul XX. Este o ironie a istoriei că statele balcanice susţineau că acţionează în numele unei civilizaţii superioare, privindu-se ca avanpostul acesteia în sud-est. Această misiune a eşuat în cele din urmă în 1913. Ceea ce ar fi trebuit să sublinieze europenitatea s-a încheiat cu excluderea discursivă a Balcanilor din lumea civilizată cu care se identificau Marile Puteri. Câteva luni mai târziu, desigur, s-au regăsit într-un război mondial care, la scară largă, continua de fapt războiul radical modern care fusese iniţiat în Balcani.[8]

PRIMUL RĂZBOI MONDIAL

Implicarea în Primul Război Mondial: Austro-Ungaria, Serbia, România

În 1913, Imperiul Otoman a dispărut ca imperiu al Balcanilor. Teritorial, Serbia şi Grecia, precum şi România au ieşit din conflict drept câştigătorii geostrategici. Dinamica statului naţional s-a îndreptat astfel spre al doilea imperiu multietnic din sud-estul Europei, Austro-

Ungaria. Statul naţional sârb a rupt legăturile cu monarhia dunăreană după decenii de dependenţă politică şi economică. După cum s-a arătat, Serbia a văzut anexarea Bosniei şi Herţegovinei de către Austro-Ungaria (1908) ca o lovitură directă împotriva propriilor sale interese expansive. Serbia s-a simţit de asemenea restricţionată de monarhie în încercarea sa de a pătrunde în Marea Adriatică prin nordul Albaniei. După avansarea cu succes în Valea Vardarului, Serbia şi-a îndreptat politica de expansiune către vest şi nord. Sârbi ortodocşi locuiau în ambele părţi ale imperiului monarhiei dunărene: în sudul Ungariei, de-a lungul frontierei militare, în Regatul Croaţiei, care era într-o relaţie (sub-)dualistă cu Ungaria din 1868 (analogă dualismului austro-ungar), şi în Dalmaţia, care se afla în partea de vest („austriacă”) a dublei monarhii. În Bosnia-Herţegovina, ortodocşii reprezentau grupul de populaţie ceva mai mare din 1878, după valurile multiple de emigrare musulmană de dinainte. Cu toate acestea, ideea sârbească de naţiune îi includea practic pe toţi vorbitorii dialectului štokavian (slava de sud-vest este împărţită în trei dialecte, kajkavian, čakavian şi štokavian), inclusiv catolicii şi musulmanii. Conform acestui concept, Dalmaţia, Bosnia, Herţegovina şi Slavonia aparţineau în întregime Serbiei; „Croaţia” a fost echivalată cu răspândirea dialectului kajkavian, adică zona mai mare din jurul Zagrebului. Pe lângă această idee de mare naţiune sârbă, în secolul al XIX-lea s-au dezvoltat un număr semnificativ de alte concepte: din aşa-numitul ilirism al perioadei prepaşoptiste a apărut iugoslavismul în regatul croato-slavon. Acesta a luat două forme: una croată, care includea toţi slavii sudici din monarhie (Croaţia, Slavonia, Dalmaţia, Bosnia şi Herţegovina); şi o versiune şi mai extinsă, varianta care depăşea graniţele monarhiei şi care

arunca în aer monarhia, dorind unirea cu Regatul Serbiei, deşi modalităţile de realizare au rămas neclare. Naţionalismul croat s-a opus ideologiilor iugoslave, al căror obiectiv principal a fost unirea entităţilor statale Croaţia, Slavonia şi Dalmaţia, deseori cu planuri vizând şi Bosnia şi Herţegovina.

În partea de est a monarhiei, tensiunile au crescut între activiştii iugoslavi şi guvernul ungar din Budapesta, care conducea Regatul Croaţiei printr-un ban (guvernator). În Dalmaţia şi Croaţia, în 1905, croaţii şi sârbii iugoslavi au format o coaliţie a Noului Curs împotriva guvernului de la Viena. Activiştii naţionali din Croaţia erau de acord cu o reorganizare a întregii monarhii, sub modelul trialismului. Cea de-a treia unitate imperială la care visau era un stat slav sudic, dominat de Croaţia. Acest model se îndrepta împotriva Budapestei. Adepţii săi au sperat la sprijin în special de la moştenitorul tronului, arhiducele Franz Ferdinand, care a adunat în jurul său reformatori statali critici la adresa maghiarilor în aşa-numitul Cerc de la Belvedere (numit după reşedinţa sa din Viena, Palatul Belvedere).

Acest grup a inclus nu numai forţele croate loiale monarhiei, ci şi slovaci şi, mai ales, români. Românii trăiau şi ei în ambele jumătăţi ale monarhiei dunărene. Au fost capabili să se dezvolte liber (naţional) politic şi educaţional în Bucovina austriacă, având capitala la Cernăuţi. Cu toate acestea, erau acolo doar un grup printre multe altele. Majoritatea românilor locuiau în Regatul Ungariei în regiunile istorice Transilvania, Banat şi Partium (comitate/districte la vest de Transilvania, din Maramureş în nord până la Lugoj şi Caransebeş în sud). Marele Principat al Transilvaniei fusese anexat *de jure* Ungariei în 1867, deci nu avea un statut subdualist propriu faţă de Budapesta, precum Croaţia şi Slavonia. După ce s-a

realizat compromisul austro-ungar, Ungaria a recurs la o politică de maghiarizare a populaţiilor non-maghiare, iar pe de altă parte liderii românilor din teritoriul ungar şi-au văzut înşelată speranţa unei poziţii mai puternice în cooperare cu Viena. Interesele lor politice erau reprezentate de Partidul Naţional Român, fondat în 1881 (cu două sucursale în Transilvania şi Banat). În ajunul Primului Război Mondial, liderii politici români mai tineri din Ungaria, asemenea activiştilor naţionali croaţi, şi-au pus speranţele într-o reorganizare serioasă a statului de către Viena. În Cercul Belvedere, intelectuali precum Aurel Popovici (1863-1917) au propagat ideea unui stat austriac federalist. Presiunea autorităţilor maghiare asupra românilor din teritoriul ungar a afectat permanent alianţa României cu Tripla Alianţă (din 1883).

În 1914, România a făcut o schimbare şocantă în politica externă şi s-a apropiat de Imperiul Rus. Relaţiile cu acesta erau de mult timp încordate din cauza chestiunii Basarabiei: în 1812 imperiul ţarist anexase partea din principatul Moldovei situată între râurile Prut şi Nistru. Partea sudică a Basarabiei a fost restituită Moldovei (unită cu Ţara Românească în Principatul României după 1859) doar pentru o scurtă perioadă de timp prin Pacea de la Paris din 1856, dar a trebuit să fie cedată din nou imperiului în 1878. Problema Basarabiei a afectat relaţia dintre cei doi vecini inegali, întrucât administraţia rusă rusifica populaţia ortodoxă de limbă română. Politica externă română a trebuit să se ocupe de problema populaţiei româneşti din cele două imperii vecine. Ca opţiune, ea putea să îndrepte privirea spre est, în asociere cu Tripla Alianţă, acceptând politica maghiară faţă de românii din Ungaria, sau, în timp ce abandona Basarabia, să recurgă la compania Rusiei în direcţia de extindere împotriva Austro-Ungariei.

În monarhia dunăreană nu existau interese uniforme în politica sud-estică în ajunul Primului Război Mondial. În Marele Stat-Major, un grup semnificativ adunat în jurul liderului Franz Conrad von Hötzendorf (1852-1925) vedea principalii duşmani ai monarhiei în Serbia şi Italia. Chestiunea sud-slavă şi pericolul iugoslavizării provinciilor de sud-est trebuiau rezolvate printr-un război preventiv. În cele trei ultimatumuri din timpul crizei balcanice, monarhia a fost la un pas de război cu Serbia. Dar, de asemenea, devenise clar că acest lucru ar fi însemnat şi un conflict cu protectoarea Serbiei, Rusia. O evaluare complet diferită a situaţiei a prevalat la Budapesta: aici, chestiunea românească, nu foarte semnificativă din perspectiva vieneză, era considerată mai periculoasă decât cea iugoslavă/sârbă. Populaţia sârbă a monarhiei a apreciat Budapesta ca fiind mai loială imperiului decât au făcut-o cercurile vieneze. Abia în ajunul Primului Război Mondial, elita politică maghiară a început să manifeste un interes propriu mai larg pentru politica externă. În Balcani, politicieni şi oameni de ştiinţă maghiari erau implicaţi în administrarea Bosniei şi Herţegovinei, ca parte a diplomaţiei imperiale, şi în construirea unei naţiuni albaneze bazate pe modelul Bosniei-Herţegovina. Majoritatea politicienilor de la Budapesta s-au opus unei acţiuni agresive împotriva Serbiei, având în vedere problema românească, care, după cum s-a văzut, a fost exacerbată de alianţa româno-rusă din 1914.[9]

Balcanii şi izbucnirea Primului Război Mondial

Cu toate acestea, criza nu a izbucnit pe graniţa de est a Ungariei, ci în Bosnia, anexată de dubla monarhie în 1908. Organizaţiile parastatale menţionate deja de mai multe ori au fost semnificative şi în Serbia. Organizaţia sârbă *Unire*

sau Moarte, fondată în 1911, avea un grup de conducere care era tipic Balcanilor: ofiţeri, diplomaţi şi jurnalişti. În aceste organizaţii se împleteau chestiuni statale şi parastatale într-un mod greu de separat. În Bosnia, ultranaţionaliştii au agitat spiritele împotriva administraţiei austro-ungare şi a populaţiei musulmane şi catolice/croate, majoritatea refuzând unirea cu Serbia. Au planificat mai multe atentate împotriva reprezentanţilor de vârf ai monarhiei dunărene şi au fost responsabili pentru asasinarea moştenitorului la tronul austro-ungar, Franz Ferdinand, şi a soţiei sale pe 28 iunie 1914. Pretextul l-a reprezentat manevrele armatei austro-ungare, efectuate într-o zi simbolică a naţionalismului sârb, ziua bătăliei de pe Câmpia Mierlei (1389). Faptul că politicii externe a Austro-Ungariei i-a luat o lună pentru a-i da un ultimatum Serbiei ca răspuns la crimă, emis la 23 iulie 1914, a avut de-a face cu obiectivele contradictorii ale elitei imperiului descrise mai sus – misiunea secretă crucială (misiunea Hoyos) cu solicitările de ajutor din partea Vienei la Berlin a fost chiar ţinută secret faţă de Ungaria. Printre altele, acest ultimatum a impus ca autorităţile austro-ungare de anchetă să poată investiga pe teritoriul sârb. Ar fi trebuit să confirme punctul de vedere al Vienei cu privire la responsabilitatea sârbă pentru atac.

Această întrebare îi preocupă pe istorici, dar şi pe publicul larg până în prezent, aşa cum au arătat reacţiile violente din Serbia în 2014, deoarece noi interpretări au descris Serbia ca un stat care a exportat teroarea, şi că guvernul ar fi fost din punct de vedere politic în spatele atentatului, chiar dacă nu există dovezi definitive. Întrucât problema vinovăţiei de război, după 1918, a cuprins nu numai o dimensiune morală, ci şi una juridică (reparaţii, cedarea de teritorii, justificarea noii ordini politice), ea a rămas deosebit de controversată în perioada interbelică.

Cert este că cercurile conducătoare din Serbia, în special din armată, după victoriile din 1912-1913 au avut atitudini provocatoare faţă de monarhia dunăreană, şi că teroarea emana din teritoriul sârbesc. Implicarea organizaţiei teroriste responsabile în cercurile elitelor sârbe este de asemenea certă. Un ordin imediat al guvernului sârb nu poate fi dovedit, dar este evident că starea de spirit politică din Serbia a favorizat actele de violenţă împotriva monarhiei dunărene. Criza din iulie, anume comportamentul puterilor şi eşecul concertului puterilor europene de a face faţă unei alte crize balcanice, a fost deseori adusă în discuţie. Mulţi factori au contribuit la declaraţia de război austro-ungară faţă de Serbia: din 1912, monarhia a avut dificultăţi în a-şi afirma calitatea de mare putere în faţa Serbiei în ultimul său domeniu important de politică externă, Balcanii. La Viena, un grup puternic s-a îndreptat către o soluţie războinică. Politica ultimatumurilor a fost extrem de costisitoare, din cauza mobilizării trupelor respective, şi abia dacă îmbunătăţise situaţia monarhiei dunărene. Chiar şi neconflictualul împărat Franz Joseph a presupus că o a treia mobilizare a armatei, fără acţiuni militare, nu va fi durabilă nici din punct de vedere politic, nici financiar. Faptul că războiul nu a fost limitat la nivel regional s-a datorat puterilor extraregionale. Rusia, sprijinită militar de Franţa, voia să-şi păstreze prestigiul în Balcani. O parte din diplomaţia sa, potrivit trimisului rus de la Belgrad, a îndemnat Serbia să ia o poziţie dură în faţa monarhiei. Germania se temea de slăbirea singurului său aliat de încredere. Conducerea armatei sale s-a bazat pe un război pe două fronturi şi a stat sub presiunea timpului propriilor sale planuri de desfăşurare. Marea Britanie nu a acţionat decisiv ca intermediar. După ce Austro-Ungaria a calificat răspunsul sârb la ultimatum ca insuficient, a declarat război Serbiei

la 28 iulie 1914. După cum spunea istoricul austriac Helmut Rumpler, acesta a fost „răspunsul ucigaş la o provocare ucigaşă”.[10]

Acum există un consens în cercetare, potrivit căruia cauza Primului Război Mondial nu au reprezentat-o exclusiv Balcanii. Dar a spune că atentatul de la Sarajevo a fost doar pretextul unui conflict care altfel nu prea avea legătură cu Balcanii nu este adevărat. Conflictele austro–sârbe şi austro–ruse din iulie 1914 s-au împletit prea strâns cu faza de intensificare a crizei din toamna anului 1912. Totuşi, ceea ce este izbitor e nivelul scăzut al interesului cercetării pentru Balcani după izbucnirea războiului. Nici cursul războiului şi nici regimurile de ocupaţie din regiune nu au fost revizuite în detaliu, mai ales dintr-o perspectivă comparativă.

Purtarea războiului şi politica

Succesiunea evenimentelor militare s-a derulat astfel: războiul austro–sârb (vara 1914 – toamna 1915); ocuparea treptată a Albaniei de către Grecia, Italia, Franţa şi Austro-Ungaria (din toamna anului 1914); ofensiva Antantei împotriva Imperiului Otoman în Tracia (februarie 1915 – ianuarie 1916) şi împotriva Bulgariei în nordul Greciei (frontul de la Salonic, din octombrie 1915); atacul Italiei asupra regiunii costiere austriece (frontul Isonzo, 1915); campania austro-ungară împotriva Muntenegrului (noiembrie 1915 – ianuarie 1916) şi ocuparea Albaniei de nord şi centrale; atacul românesc asupra Austro-Ungariei şi războiul României împotriva Puterilor Centrale (august 1916 – ianuarie 1918); prăbuşirea Bulgariei pe frontul de la Salonic (septembrie 1918).

Conflictul s-a purtat atât militar, cât şi politic, fronturile desfăşurându-se nu numai între Puterile Centrale şi

puterile Antantei şi aliaţii respectivi, ci, în general, şi în cadrul blocurilor de alianţe. Politic, acest lucru a avut efecte pe mai multe niveluri: a) conflictele politice interne cu privire la intrarea în război sau menţinerea neutralităţii; b) rivalităţile dintre aliaţi pentru obiectivele de război; c) tensiuni în coordonarea operaţiunilor militare; d) conflictele dintre aliaţi în administrarea teritoriilor ocupate. Distincţia dintre statele care au urmărit obiective clare de război şi cele care au putut doar să stabilească obiective strategice sub influenţa dinamicii războiului sau deloc s-a dovedit a fi importantă.

La începutul războiului, dintre statele din Balcani doar Serbia s-a confruntat cu lupte extinse. În toamna anului 1914, statul balcanic a învins armata austro-ungară din Balcani (luptele de la Cer, din 16-24 august, şi pe Kolubara, 16 noiembrie–15 decembrie 1914). Au existat numeroase motive: marşul rusesc neaşteptat de rapid a perturbat planurile monarhiei dunărene (care luase în considerare planuri de atac împotriva Rusiei şi a Balcanilor). Victoriile ruseşti rapide din Galiţia au zguduit monarhia. S-a dovedit o greşeală să atace Serbia prin Bosnia de Est, cu infrastructura sa slabă, în loc să atace dinspre nord zona Belgradului. Încercarea de a deschide un alt front în Albania de Nord şi a continua astfel cel de-al *Treilea Război Balcanic* a eşuat: Serbia atrăsese deja mulţi lideri regionali albanezi de partea sa, mituindu-i.

Armata sârbă a beneficiat de o conducere mai bună (sub Radomir Putnik, 1847-1917), câţiva ani de experienţă de război în rândul ofiţerilor şi soldaţilor, echipament bun şi motivaţie puternică. Armata cezaro-crăiască, pe de altă parte, era şi ea puternic motivată. Comandantul său, Oskar Potiorek (1853-1933), a urmărit în primul rând obiective politice şi simbolice (cucerirea Belgradulului de ziua de naştere a împăratului Franz Joseph) şi şi-a

suprasolicitat trupele, care erau slab aprovizionate din cauza sistemului logistic prost şi se luptau cu alimentaţia slabă sau lipsa de încălţăminte şi muniţie. Ofiţerii şi trupa nu aveau experienţă de război. Au suferit pierderi enorme în atacurile de infanterie în masă împotriva poziţiilor de mitralieră ale sârbilor şi nu au putut să se descurce cu noile arme precum grenada de mână. În septembrie şi noiembrie 1914, Serbia a trecut chiar la ofensivă şi a lovit adânc în Bosnia. În schimb, Austro-Ungaria a ocupat Belgradul timp de două săptămâni în decembrie 1914. Apoi însă armata i s-a prăbuşit. 60% din armata balcanică a imperiului fusese distrusă; în cifre: 275.000 din 450.000 de oameni, 7.600 din 12.000 de ofiţeri. Aceasta reprezenta 0,5% din populaţia de dinainte de război a monarhiei. Urmările mentale ale pierderilor au fost, de asemenea, semnificative. Serbia a plătit şi ea un preţ mare, de aproximativ 130.000 de soldaţi. Succesul s-a dovedit în scurt timp o victorie militară *à la* Pirus, din moment ce Serbia nu mai putea să efectueze acţiuni ofensive; pe plan politic, Serbia şi-a câştigat un mare prestigiu în rândul puterilor Antantei. Luptele s-au caracterizat printr-o brutalitate extraordinară de ambele părţi.

A doua putere balcanică intrată în război a fost Imperiul Otoman. La 2 august 1914 a fost semnată o alianţă cu Puterile Centrale. Imperiul, epuizat în urma războaielor balcanice, a efectuat operaţiuni de luptă în Marea Neagră abia după sosirea ajutorului german la finele lui octombrie 1914, cu o acţiune navală contra Rusiei. Sultanul a proclamat *Războiul Sfânt* şi a făcut apel la toţi musulmanii din lume în calitate de calif. În Balcani, imperiul spera la o revizuire a reorganizării teritoriale.

După înfrângerea austro-ungară din Balcani, următoarea fază a conflictului a fost marcată de o luptă diplomatică între cele două blocuri de alianţă în jurul

aliaţilor regionali. Antanta se afla într-un dezavantaj strategic, deoarece ar fi trebuit să construiască un bloc balcanic propriu-zis pentru a sprijini Serbia împotriva monarhiei dunărene şi pentru a forţa legătura pe mare cu Rusia, prin strâmtori. Grecia, Bulgaria şi România au devenit obiectul solicitărilor. Cele două învingătoare ale războaielor balcanice se simţeau ameninţate de Bulgaria şi doreau să-şi asigure câştigurile teritoriale din 1913. Ambele sperau la o extindere suplimentară, Grecia spre Asia Mică, România spre Transilvania, Banat şi Bucovina.

În ambele ţări însă elitele se contrau în privinţa strategiei pe care să o aplice. A rezultat o prăpastie politică şi mai adâncă, care în Grecia a dus la zeci de ani de *Schismă Naţională* cu efecte îndelungate. Scindarea similară din elita românească, dimpotrivă, a fost ştearsă din memorie după 1918. În ambele cazuri se afla în fruntea statului un monarh filogerman, care nu voia să poarte război împotriva Germaniei: în România, Carol I (1839-1914), dintr-o linie catolică a familiei Hohenzollern; în Grecia, Constantin I (1868-1923), din casa de Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glücksburg.

România avea un acord secret cu Puterile Centrale, cunoscut numai regelui şi cercului interior al puterii. Carol I a pledat pentru neutralitatea României. O parte importantă a elitei politice şi intelectuale a României, adesea cu educaţie (imperială) germană, a văzut, de asemenea, pericolul principal în Rusia. Au preferat recuperarea Basarabiei în asociere cu Puterile Centrale variantei care, în alianţă cu Antanta împotriva Austro-Ungariei, urmărea câştigarea Transilvaniei, deoarece acest lucru nu era posibil decât cu Rusia. În cazul unei victorii ruseşti însă, imperiul ţarist ar fi pretins Istanbulul şi strâmtorile pentru sine, ceea ce ar fi făcut din România un stat vasal rus. România se afla într-o dilemă, din cauza

statutului său de stat mic între două imperii, neştiind spre care teritorii să-şi îndrepte mai degrabă interesul.

Partea mai puternică (şi zgomotoasă) a elitei româneşti s-a mobilizat împotriva regelui şi în favoarea un atac asupra Austro-Ungariei. Aceasta a fost expresia admiraţiei pentru Franţa, care era răspândită în societatea urbană încă din secolul al XIX-lea, precum şi a ideii de solidaritate romanică populară în naţionalismul românesc. Ambele tabere au încercat să cucerească opinia publică şi au cheltuit sume mari pe mită. Prim-ministrul Ion I.C. Brătianu (1864-1927) a optat pentru puterile Antantei. El obţinuse din partea parlamentului un mandat pentru a negocia cu acestea. Datorită poziţiei sale strategice între blocurile de putere, România a solicitat Antantei o frontieră pe Tisa, în mijlocul Ungariei, doar pentru a-şi păstra neutralitatea. În România guvernată oligarhic, în care ţăranii s-au ridicat în 1907 împotriva monetizării şi orientării către piaţă a arendării terenurilor, dezbaterea politică s-a limitat la populaţia urbană. Majoritatea rurală nu avea dreptul la vot şi – cel puţin conform stadiului actual al cercetării – nu a urmărit decât în mod pasiv problema alianţei şi posibila intrare în război.

În Grecia, pe de altă parte, unde dreptul de vot pentru bărbaţi exista de zeci de ani şi contribuise la un nivel ridicat de politizare a populaţiei masculine votante, problema neutralităţii sau intrării în război a exacerbat conflictul de putere dintre rege şi carismaticul prim-ministru Eleutherios Venizelos (1864-1936). Venizelos, care era din Creta aflată sub stăpânire otomană până în 1897, respectiv 1913, s-a axat pe câştigarea Asiei Mici de vest, Smyrnei şi Istanbulului. Pentru asta era pregătit să facă unele concesii în Balcani, de exemplu cu Bulgaria în problema Kavalei. Grecia nu-şi sprijinise aliata Serbia, când a izbucnit războiul în iulie 1914. Se aştepta la

revizionismul bulgar şi otoman împotriva provinciilor sale nordice recent dobândite. Unii dintre generali, precum viitorul dictator Ioannis Metaxas (1871-1941, dictator 1936-1941), s-au temut de un dezastru în urma unui atac asupra strâmtorilor. În plus, Rusia a sfidat pretenţiile elene cu privire la strâmtoarea Dardanele. Ca şi în cazul României, regele şi premierul au evaluat diferit şansele blocurilor de a câştiga. Atunci când Puterile Centrale au lovit Rusia puternic în Galiţia în mai 1915, regele Constantin şi-a impus politica de neutralitate. A fost susţinut de toţi cei care respingeau calea naţionalistă a lui Venizelos, inclusiv socialiştii şi populaţia musulmană şi evreiască din provinciile de nord cucerite în 1912.

La toate acestea s-au adăugat fermierii mici şi foarte mici, în mod tradiţional fideli monarhiei, din sudul Greciei, nucleul teritorial al statului care a crescut puternic după 1912. Ei suportaseră principala povară militară a războaielor, dar şi consecinţele economice ale strategiei de modernizare economică a lui Venizelos. Ca şi în România, printre susţinătorii neutralităţii s-au numărat şi intelectuali, care admirau Germania ca mare putere, centru al ştiinţei şi afacerilor, şi au respins Occidentul ca pe o societate de masă materialistă, fără valoare, similar dezbaterii din Germania. Elemente culturale, ideologice, socio-politice, economice şi politice au dezbinat societatea greacă. Venizelos a fost susţinut de clasa mijlocie superioară şi de antreprenori care doreau să beneficieze de o piaţă extinsă şi care au văzut în Marea Britanie modelul pentru Grecia.

Victoria germano-austriacă asupra Rusiei în Galiţia (mai– iunie 1915) a fost decisivă în lupta blocurilor de putere pentru Bulgaria. În mod tradiţional, acolo dominau forţe favorabile ruşilor, care au făcut campanie pentru Antantă. În schimb, Uniunea Naţională Agrară Bulgară

avea de mult timp o politică pacifistă îndreptată împotriva cuceririlor militare. Întrucât Serbia a refuzat să acorde concesii teritoriale Bulgariei, posibilitatea Antantei de a face manevre era limitată, iar oferta Kavalei greceşti – Grecia ar fi trebuit să primească compensaţii în Anatolia – era prea mică. Regele Ferdinand (1861-1948, prinţ, apoi rege 1887-1918) şi prim-ministrul Vasil Radoslavov (1854-1929) au încheiat, prin urmare, un acord cu Puterile Centrale la 6 septembrie 1915, care viza toată Macedonia şi Serbia de la est de râul Morava, precum şi regiunea Vranje din sudul Serbiei. Puterile Centrale au realizat şi o compensaţie bulgaro-otomană, printr-o corecţie de frontieră în Tracia. Încercarea Puterilor Centrale de a aduce România de partea lor odată cu Bulgaria – cu perspectiva dobândirii Basarabiei şi a sudului Bucovinei austriece – nu a reuşit, dar România a permis exporturile de cereale în Austria şi furnizarea de bunuri tehnice către Imperiul Otoman. Guvernul vienez a considerat cerealele mai importante decât o alianţă, deoarece situaţia aprovizionării din marile oraşe era deja foarte tensionată.

Antanta a iniţiat războiul în sudul Balcanilor în februarie 1915 cu o ofensivă militară în Marea Egee. O flotă a Antantei, inclusiv unităţi din dominioanele britanice Australia şi Noua Zeelandă (ANZAC), a eşuat la Dardanele. În bătălia de la Gallipoli, soldată cu pierderi mari, armata otomană (cu sprijin german) a împiedicat pătrunderea spre Istanbul (flota Antantei a fost retrasă în ianuarie 1916). În Grecia, premierul Venizelos a făcut presiuni pentru intrarea în război. Regele Constantin l-a demis apoi în martie 1915 şi a înfiinţat un guvern minoritar sub Dimitrios Gunaris (1867-1922), prima dată din 1875 când un guvern fără majoritate parlamentară conducea, aceasta reprezentând o zguduitură puternică a sistemul politic. Venizelos a câştigat alegerile din mai 1915 şi a continuat

să facă presiuni pentru o alianţă cu Antanta. Înainte ca regele să-l oblige să demisioneze la 5 octombrie 1915, Venizelos aprobase debarcarea unei armate britanico-franceze la Salonic, în ciuda neutralităţii formale a ţării sale.[11]

Victoria Puterilor Centrale în Balcani

Având în vedere acest aspect, trebuie să se ia în considerare a doua etapă militară importantă din Balcani. După înfrângerea Antantei la Gallipoli, Puterile Centrale au decis ofensiva împotriva Serbiei. Conducerea militară atrăsese Germania de partea sa. Înfrângerea armatei din Balcani a pus capăt pretenţiilor de putere ale Austro-Ungariei în ultimul său moment important de acţiune de politică externă. Armata bulgară a fost pusă de asemenea, din punct de vedere operativ sub generalul german August von Mackensen (1849-1945). Acesta a atacat Serbia din nord (5 octombrie 1915). Belgradul a căzut la 9 octombrie 1915, iar Bulgaria a declarat război Serbiei la 14 octombrie. Pe 16 octombrie, armata bulgară a ajuns la calea ferată nord-sud şi i-a tăiat Serbiei orice sprijin din partea armatei Antantei de la Salonic.

Bulgaria a combătut un atac franco-britanic pentru uşurarea presiunii inamice. Terenul accidentat şi vremea au zădărnicit încercuirea planificată a armatei sârbe, care s-a salvat prin Albania Centrală spre Adriatica la mijlocul lunii decembrie 1915; în jur de 95.000 de oameni nu au supravieţuit marşului în care sârbii – regele, conducerea statului şi armata – au târât cu ei în jur de 125.000 de prizonieri austro-ungari. În conştiinţa naţională a sârbilor, retragerea este exagerată mitic şi eroic, iar populaţia munteană din Albania este acuzată că nu a acordat suficient ajutor. Se uită însă că, cu puţin timp înainte,

trupele sârbe din Albania Centrală s-au făcut vinovate de atacuri foarte dure împotriva populaţiei albaneze. Retragerea de succes s-a dovedit a avea o consecinţă militară majoră: trupele sârbe au fost evacuate de Antanta la Corfu, care fusese ocupată militar, apoi aduse pe frontul de la Salonic. Puterile Centrale câştigaseră, dar încă o dată a devenit clar că mai ales generalii austro-ungari subestimaseră războiul din Balcani – rezistenţa Serbiei, terenul, logistica. Ca şi în 1914, ambele părţi au luptat cu mare cruzime. Brutalitatea războiului a fost exploatată de către propaganda ambelor părţi.

După înfrângerea Serbiei, Puterile Centrale au lansat de asemenea o ofensivă spre Adriatica. Un *drôle de guerre* (război ciudat) se desfăşura acolo încă din toamna anului 1914. La începutul lunii septembrie 1914, prinţul Wilhelm de Wied părăsise Albania. Albania mai exista doar pe hartă. Pentru a asigura neutralitatea Italiei, Germania şi-a îndemnat aliaţii austrieci să facă concesii în Albania, ultimul proiect prestigios de politică externă a monarhiei dunărene. La 6 septembrie 1914, Viena a aprobat ocuparea italiană a insulei Sazan, importantă din punct de vedere strategic, din faţa oraşului Vlora. În iarna anului 1914-1915, Puterile Centrale au încercat totul pentru a împiedica Italia să intre în tabăra Antantei. Monarhia a fost prudentă cu privire la revendicările teritoriale extinse ale Italiei în Tirol, Trieste şi Dalmaţia. Cu toate acestea, a oferit Welschtirol (Trentino) şi era pregătită să abandoneze şi Albania. În mai 1915, Austria nu numai că pierduse războiul împotriva Serbiei, ci renunţase şi la Albania, pentru existenţa căreia ca stat dăduse trei ultimatumuri în 1912-1913.

Italia primise totuşi mai multe asigurări din partea Antantei în Tratatul Secret de la Londra (26 aprilie 1915): graniţa la Brenner, Trieste şi Istria, Dalmaţia nordică şi

centrală şi controlul asupra politicii externe albaneze. În afară de un stat mic în jurul oraşului Durrës, Albania urma să fie împărţită între Grecia, Serbia şi Muntenegru. Serbia a aflat curând de aceste planuri, care se opuneau categoric propriilor sale scopuri militare. Aceasta a creat opoziţia sârbo–italiană în tabăra Antantei din Balcani.

După marile succese militare din 1914 şi începutul anului 1915, elita politică a Serbiei şi-a formulat un obiectiv militar clar: formarea unui mare stat sud-slav, cu toate zonele de locuire slovene, croate şi sârbe, în care Serbia să aibă rolul Piemontului în unificarea Italiei (Declaraţia de la Niš, din 7 decembrie 1914). Noul stat ar fi trebuit să includă în nord sudul Carintiei şi Ştiriei, precum şi părţi mari din sudul Ungariei, precum şi zonele revendicate de Italia în vest, din Istria până în Dalmaţia Centrală. Acest concept a fost menit să îi atragă pe slavii sudici din monarhia dunăreană şi să contracareze posibilele concepte austro-iugoslave vizând excluderea Serbiei. După ce a intrat în război, între mai 1915 şi octombrie 1917, Italia a încercat fără succes să înainteze spre Trieste şi de acolo prin Ljubljana spre centrul monarhiei dunărene (bătăliile de la Isonzo).

În sudul Adriaticii, Muntenegru a declarat război la 5 octombrie 1914 Austro-Ungariei. În iunie 1915, trupele muntenegrene au ocupat Scutari a doua oară în Albania oficial neutră. În acelaşi timp, unităţi sârbe au pătruns în Albania centrală şi au zdrobit grupurile rebele sunnite ale lui Haxhi Qamili. În curând, între Muntenegru şi Serbia au apărut tensiuni în legătură cu supremaţia în nordul Albaniei, aşa cum se întâmplase în 1913. În sudul Albaniei erau trupe greceşti de ocupaţie, şi unităţi italiene în zona Vlora. Printre ele se mişcau căpeteniile războinice ale albanezilor.

Înfrângerea sârbilor a schimbat situaţia: la începutul anului 1916, Austro-Ungaria a învins Muntenegrul (bătălia de pe Muntele Lovćen), iar trupele sale au înaintat în Albania de Nord şi Centrală (Scutari, 23 ianuarie 1916); din est au mărşăluit unităţi bulgare până în zona Tiranei. În sud, ca urmare a *Schismei Naţionale* din Grecia, trupele franceze au înlocuit armata greacă de ocupaţie şi au proclamat Republica Autonomă Korça în sud-estul Albaniei (10 decembrie 1916); Albania de Sud-Vest a fost ocupată de Italia. Albania a fost astfel ocupată de Puterile Centrale Austro-Ungaria şi Bulgaria şi de puterile Antantei Italia şi Franţa, care rivalizau între ele, context în care politicianul albanez Esad Pasha, susţinut de Serbia, precum şi ambele tabere greceşti (regele Constantin şi Venizelos) au ridicat pretenţii. La începutul anului 1916, Puterile Centrale au preluat mare parte din Balcani sub controlul lor: Serbia şi Muntenegru erau ocupate pe deplin, iar Albania în cea mai mare măsură.

În timp ce Albania, un stat tânăr, în mare parte fără instituţii, a fost ocupată de mai multe ori, această soartă a lovit şi cel mai vechi stat naţional din Balcani, Grecia: în toamna anului 1915, aşa cum s-a văzut, Armata de Orient a Antantei s-a stabilit la Salonic, la scurt timp după aceea şi în Corfu. În mai 1916, britanicii au debarcat pe insula Thassos. Tot în mai 1916, trupele germane şi bulgare au invadat Macedonia şi au ocupat cetatea Rupel fără luptă. În septembrie 1916, bulgarii au ocupat îndelung controversata Kavala, şi din nou armata greacă nu a opus rezistenţă în sensul politicii de neutralitate regală. Astfel, Grecia era ameninţată de pierderea cel puţin a sud-estului Macedoniei în favoarea Bulgariei. Conflictul dintre regele Constantin şi Venizelos a atins un punct culminant atunci când acesta din urmă a fondat în august 1916 un contraguvern al *Apărării Naţionale* la Salonic, care a fost

susţinut de populaţia greacă, dar nu şi de locuitorii musulmani, evrei şi slavi din provinciile de nord cucerite în 1912. Antanta a cerut regelui o demilitarizare extinsă a sudului pe care îl controla şi a încercat să o aplice în noiembrie 1916 cu o intervenţie militară franceză la Atena. Trupele şi paramilitarii loiali regelui, sub comanda lui Ioannis Metaxas (1871-1941) au respins atacul; în sudul controlat de rege au avut loc atacuri grave asupra susţinătorilor lui Venizelos, încurajate şi de Biserica Ortodoxă. Grecia se afla într-o situaţie asemănătoare unui război civil. În mai 1917, regele Constantin a trebuit să părăsească ţara în favoarea fiului său Alexandros (1893-1920), după o incursiune de succes a francezilor în Atena.

În vara anului 1916, în zona Balcanilor, doar România nu era încă implicată în război. Intrarea sa în război urma să fie însoţită de mai multe ofensive ale puterilor Antantei: Bulgaria urma să fie blocată de Armata de Orient, Austro-Ungaria – lovită de un atac rus asupra Galiţiei (ofensiva Brusilov, devastatoare pentru monarhia dunăreană) şi ofensive italiene la Isonzo. Şi România, la fel ca Italia un an mai devreme, a semnat un tratat cu Antanta (Bucureşti, 17 august 1916) în ciuda alianţei sale defensive, încă oficială, cu Puterile Centrale, tratat care a promis României toată Ungaria estică, de la Munţii Carpaţi până la Tisa, Banatul şi sudul Bucovinei. Pentru că Serbia revendica şi ea Banatul – a cărei poziţie de negociere era extrem de slabă în 1916 – s-a prevăzut şi o relocare a minorităţilor. România a atacat Austro-Ungaria, cu o superioritate aproape înzecită, pe 27-28 august 1916. Unii activişti naţionalişti români din Transilvania au salutat avansul trupelor române, dar majoritatea populaţiei româneşti a rămas prudentă. În nici un moment nu a existat o revoltă în favoarea atacatorilor. Surprinzător pentru România, trupele bulgare şi germane sub comanda

lui August von Mackensen au avansat rapid spre Dunăre şi au provocat o înfrângere grea armatei române la Turtucaia (6 septembrie 1916). Armata română a trebuit să evacueze Transilvania. După bătălii grele, la 6 decembrie 1916, Bucureştiul a capitulat în faţa armatei Puterilor Centrale conduse de Erich von Falkenhayn (1861-1922). Guvernul şi numeroşi civili au fugit panicaţi în Moldova, în estul României. Cauzele înfrângerii române au fost, pe lângă superioritatea tactică a Puterilor Centrale, în special lipsa pregătirii armate şi eşecurile multiple ale comandamentului. Ca şi în cazul Serbiei, Puterile Centrale nu au reuşit totuşi să încercuiască armata română. Aceasta s-a putut reorganiza sub conducere franceză în 1917. Guvernul român s-a stabilit în metropola estică Iaşi; în Moldova staţionau numeroase trupe ruseşti. De fapt, România a fost împărţită într-o zonă aflată sub controlul Puterilor Centrale în sud şi o zonă dominată de ruşi în est. O ofensivă româno-rusă din iulie 1917 a fost respinsă de Puterile Centrale, dar contraatacul nu a dus la o breşă (Oituz, Mărăşti şi Mărăşeşti, iulie–septembrie 1917). După înfrângerea din 1916, luptele au fost pentru România foarte importante din punct de vedere psihologic. Cu toate acestea, poziţia strategică a ţării s-a deteriorat rapid. România era aproape în întregime dependentă militar de Rusia, căreia i-a livrat tezaurul (care nu a fost restituit până în prezent). Izbucnirea revoluţiei din februarie, dar mai ales eşecul ofensivei lui Kerenski (iulie 1917), de care depindeau strâns şi luptele din Moldova, au destabilizat Rusia. Odată cu Revoluţia bolşevică din octombrie, aliatul României din est s-a prăbuşit. Mai mult, revoluţia ameninţa să se răspândească şi în România, unde ţăranii se revoltaseră cu abia zece ani mai devreme. Sute de mii de soldaţi ruşi staţionau în Moldova. În această situaţie de urgenţă, guvernul român a luat măsuri radicale. A promis

soldaţilor săi ţărani o reformă agrară radicală şi votul universal. O revoluţie bolşevică a răsturnat guvernul rus. Acesta a încheiat un armistiţiu cu Puterile Centrale. Puterile Centrale au împins acum România spre est, în Basarabia revoluţionară, pe care trupele române au ocupat-o în ianuarie 1918.

Balcanii, teritoriu ocupat

Până la sfârşitul anului 1916, cu excepţia Bulgariei şi a Imperiului Otoman, toate statele balcanice îşi pierduseră suveranitatea şi controlul asupra teritoriilor lor, în faţa marilor puteri militare şi a Bulgariei. Următoarele zone ale Balcanilor se aflau sub administraţia puterilor victorioase: Serbia, organizată ca Guvernământ General Militar (GGM), cu un comisar de stat civil (maghiar) sub controlul Austro-Ungariei, în timp ce Germania primea o zonă administrativă militară pe frontul macedonean; Muntenegru, administrat şi el ca GGM austro-ungar; Albania de nord şi centrală, sub comanda Corpului XIX din Armata cezaro-crăiască şi a unui Comisar de Stat civil. Teritoriul sud-vestic al Serbiei, la est de Morava, zona Vardar-Macedonia anexată de Serbia în 1912 şi partea de sud-vest a Kosovo erau sub administraţie bulgară. România de sud era administrată în comun de cele patru Puteri Centrale, cu personalul repartizat procentual după cum urmează: Germania 40%, Austro-Ungaria 30%, Imperiul Otoman şi Bulgaria câte 15%. Dobrogea de nord, care a provocat controverse între Bulgaria şi Imperiul Otoman, a devenit în cele din urmă un condominiu pentru toate Puterile Centrale; sudul Dobrogei, anexat de România în 1913, a fost ocupat doar de Bulgaria.

Puterile Centrale nu au lucrat în nici un fel împreună; dimpotrivă, în cadrul alianţei au apărut conflicte vechi şi

noi. Cele mai mici fricţiuni au fost între Germania şi Austro-Ungaria. Germania nu urmărea extinderea teritorială, ci interese militare (căi de comunicaţii, materii prime). România a atras în mod special atenţia germanilor prin cerealele şi petrolul său. Întrucât monarhia dunăreană nu mai era în măsură să ducă războaie majore de una singură în sud-estul său (campania din Serbia şi campania românească au fost conduse şi câştigate militar de Germania, la fel şi campaniile împotriva Rusiei), s-a creat în Înaltul Comandament al Armatei (AOK) cezaro-crăieşti o stare de iritabilitate neputincioasă.

Concurentul direct al monarhiei dunărene în Balcani a devenit Bulgaria, care nu s-a mulţumit cu Macedonia, ci s-a extins spre Kosovo şi Albania centrală. Uneori, Sofia a urmărit de asemenea planul de a-l ridica pe prinţul moştenitor bulgar Kiril (1895-1945) la rangul de monarh al Albaniei. S-a dovedit că Austro-Ungaria şi Bulgaria se luptau pentru hegemonie în Balcani. Situaţia s-a complicat prin faptul că Imperiul Otoman nu a renunţat în nici un fel la provinciile sale europene şi, prin urmare, în regiuni puternic musulmane (Dobrogea, Tracia, părţi din Macedonia, Kosovo, Albania centrală), şi-a folosit propaganda în special împotriva Bulgariei şi, pe plan secund, împotriva intereselor austriece. Germania s-a văzut în această situaţie ca o putere mediatoare, care dorea să menţină capacitatea de luptă a aliaţilor de pe fronturile din sud şi sud-est. În iarna anului 1915-16, Austro-Ungaria şi Bulgaria se găseau într-un război rece, care aproape s-a transformat într-un conflict deschis asupra controlului zonelor disputate din Kosovo. Viena plănuia un război împotriva Bulgariei, în cazul unei victorii comune în războiul mondial. În aprilie 1916, disputele grave au fost soluţionate doar temporar.

Rezolvarea acestor contradicţii nu a fost facilitată nici de obiectivele strategice diferite şi inconsecvente ale aliaţilor. Bulgaria a lăsat mult timp incertă situaţia juridică internaţională a zonelor pe care le-a ocupat şi a vorbit oficial despre *teritorii nou ocupate* sau *recent eliberate*. Nu s-a ajuns la o anexare oficială. În realitate, legislaţia bulgară a fost de fapt introdusă aici. Scopul era integrarea acestor zone şi bulgarizarea populaţiei sârbe, în special în zona Moravei. Guvernul bulgar a încercat să elimine complet statalitatea sârbă. Aceasta corespundea planurilor Înaltului Comandament al armatei austro-ungare, care a trecut la anexarea zonelor balcanice ocupate (Serbia, Muntenegru, Albania). În special în Serbia, Înaltul Comandament a dorit să înfiinţeze un stat guvernamental supranaţional, pentru a combate iredentismul sârb şi naţionalismul ca fenomen cultural. Guvernul maghiar s-a opus în special acestui lucru. Acesta se temea de extinderea problemei sârbeşti în cadrul monarhiei, dar şi de posibilitatea apariţiei unui stat slav sudic. Pe de altă parte, Ministerul de Externe a luat în considerare crearea unui stat-satelit albanez şi a unui bloc musulman aflat sub controlul austriac ca fiind cel mai adecvat instrument de putere pentru a-şi asigura hegemonia în Balcani. Monarhia dunăreană a dorit să-şi folosească succesul activităţii sale din Bosnia pentru a se erija ca putere protectoare a musulmanilor albanezi, turci şi slavi – de asemenea împotriva aliaţilor bulgari şi împotriva revizionismului otoman. Planuri pentru reorganizare au fost făcute şi în Germania; s-a considerat chiar fuziunea celor trei state balcanice ocupate, sub o dinastie muntenegreană.

Interesele germane şi austriece se suprapuneau în România ocupată. Puterile ocupante au exploatat bogatele resurse agricole ale ţării pentru a-şi hrăni propriile populaţii. În octombrie 1917 a existat o reconciliere a

intereselor, care trebuia să ofere Austriei pondere mare în Polonia rusească, iar Germaniei în România. La 7 mai 1918, Puterile Centrale au semnat o pace cu România (care nu a fost ratificată oficial de regele român Ferdinand), care stipula corecţii de frontieră minore în favoarea monarhiei dunărene, cedarea sudului Dobrogei Bulgariei, dar mai ales controlul german asupra producţiei de petrol pentru 90 de ani. România, care avea o elită filogermană, urma să existe în continuare ca stat, ba chiar să se extindă (în detrimentul Rusiei în Basarabia), dar integrată economic într-o ordine germană postbelică.

Conflictul dintre administraţia militară şi civilă, atât în sistemul politic austriac, cât şi în cel bulgar, s-a extins şi în sistemul de ocupaţie. În Bulgaria, guvernul şi Înaltul Comandament se aflau într-un conflict constant, la care se adăugau interesele proprii ale activiştilor ORIMO, adesea deosebit de violenţi, şi ale actorilor locali. În cazul Austro-Ungariei, aceste contradicţii au avut un impact deosebit de negativ, în special în zona de ocupaţie albaneză: Ministerul de Externe dorea să sprijine o clientelă politică internă, armata a tratat zona ca pe o zonă de ocupaţie. În armată, ofiţeri austro-slavi (cehi, polonezi, croaţi) cultivau prejudecăţi faţă de albanezi, în timp ce funcţionarii publici austro-ungari includeau numeroşi experţi şi filoalbanezi în rândurile lor. În GGM în Serbia nu s-au încrucişat doar interesele civile şi militare, ci şi cele din cele două jumătăţi ale imperiului. Ungaria nu s-a opus numai politicii de anexiune, ci şi strategiei unei construcţii teritoriale sud-slave dominată de politicieni croaţi din *Partidul Pur al Drepturilor*, dar şi politicii de deserbizare culturală (înlocuirea chirilicelor cu alfabetul latin). Ungaria a reuşit să aducă administraţia civilă a Serbiei în mare parte sub controlul său, ca o contrapondere la preponderenţa jumătăţii austriece a imperiului în teritoriile ocupate din

Polonia rusă; desigur, elementul militar domina elementul civil în guvernoratul sârbesc.

Divergenţele dintre funcţionarii publici şi cei militari referitoare la politicile de ocupaţie austro-ungară în Balcani pot fi remarcate şi dacă ne uităm la figurile marcante ale politicilor de ocupaţie. August Kral (1869-1953), comisar de stat civil pentru Albania, servise ca diplomat în Balcanii de Vest din Imperiul Otoman timp de mai mulţi ani şi avea o reţea largă de relaţii; Lajos Thallóczy (1857-1916), omologul lui Kral în Serbia, era nu numai un excelent cunoscător al Bosniei şi Albaniei, ci şi un istoric medievist de frunte. Kral şi Thallóczy au avut de-a face cu personalul militar care nu avea competenţă cu privire la regiune şi care era adesea ghidat de considerente pur militare: Viktor Weber von Webenau (1861-1932) era copleşit de activitate în Muntenegru şi probabil şi coruptibil; Johann Ulrich von Salis-Seewis (1862-1940), care provenea dintr-o familie elveţiană, dar care fusese naturalizat în Croaţia, era considerat de guvernul ungar mai ales ca fiind prea prietenos faţă de slavi. În războiul din Balcani au acţionat pe lângă armata imperială şi paramilitari: Leon Ghilardi (1881-1935), un ofiţer dat afară din armată pentru adulter, a organizat jandarmi şi voluntari albanezi şi a luptat cu succes pe frontul care avansa spre sud din Albania Centrală.

Administraţiile Puterilor Centrale s-au bazat mai mult pe elitele autohtone în România şi Albania decât în Serbia şi Muntenegru. În Serbia, musulmanii şi în special grupul mic de austrofili au privit cu ochi buni ocupaţia. În România, guvernul se refugiase la Iaşi, în estul neocupat al ţării, dar lăsase secretari generali în ministere, cu ordinul de a continua administraţia sub ocupaţie. Secretarul general al Ministerului de Interne, Lupu Costache, este simbolul unei cooperări care a depăşit graniţele sprijinului reciproc. Cele

patru puteri ocupante aveau, aşadar, un aparat de putere funcţional şi erau în plus susţinute de politicieni filogermani (Alexandru Marghiloman 1854-1925, Petre P. Carp 1837-1919), care se opuseseră intrării în război din 1916. Prin urmare, nu a fost înfiinţată o administraţie civilă proprie. Şeful Bisericii Ortodoxe, mitropolitul Conon (1837-1922), a susţinut şi el Puterile Centrale. În regiunea albaneză, monarhia dunăreană construise intens timp de peste două decenii o reţea de politicieni şi activişti intelectuali naţionalişti. Cu toate acestea, din moment ce Înaltul Comandament a refuzat, zonele majoritar albaneze din Kosovo, anexate de Muntenegru şi Serbia în 1912, nu au fost alipite la nordul şi centrul Albaniei, administrate de austro-ungari. Nici măcar o mare delegaţie albaneză la împăratul Carol I (1917) nu a schimbat nimic din această situaţie – rezultatul a fost o dezamăgire corespunzătoare în rândul albanezilor iniţial fideli austriecilor. În Serbia şi Muntenegru, după fuga sau prăbuşirea vechiului sistem administrativ, Austro-Ungaria a trebuit să-şi înfiinţeze propriul sistem administrativ, care a intervenit profund în viaţa economică pentru a contribui la propria economie de război, motiv pentru care contemporanii au vorbit despre *socialismul de stat*.

După sfârşitul operaţiunilor militare obişnuite, monarhia dunăreană nu a trebuit să se ocupe de un război extins de gherilă pe teritoriile sale decât cu puţin timp înainte de sfârşitul războiului. În Albania, populaţia de la munte a rezistat rechiziţiilor şi impozitării. În Serbia, partizanii au efectuat acte de sabotaj mai mici, dar acestea cu greu au avut un efect perturbator; şi în România a predominat calmul. Situaţia s-a schimbat doar în Muntenegru, deoarece fostul general Radomir Vešović (1871-1938) a organizat grupuri de luptă. În 1918, aceste bande (în jur de 1.100 de bărbaţi) s-au extins şi au ţinut în şah peste

40.000 de militari din trupele de ocupaţie şi 3.000 de jandarmi – în funcţie de populaţie, forţa de ocupaţie din Muntenegru era de două ori mai mare decât în Serbia. În 1918 însă ea pierduse controlul teritoriului, în afară de aşezările mai mari. Pentru a linişti teritoriile ocupate, Austro-Ungaria a deportat părţi din populaţia clasificată ca ostilă (adesea în Austria Inferioară) din Albania, Muntenegru şi mai ales din Serbia (în jur de 40.000 de oameni; 10.000 au fost închişi în lagărele din Serbia). O brutalizare a războiului şi a beligeranţilor ca pe Frontul de Est nu este însă de observat în timpul ocupaţiei – în ciuda unui război regulat extraordinar de dur (1914-1915) de ambele părţi şi a unor represalii austriece extinse imediat după campanie.

Situaţia era diferită în zona de ocupaţie a Bulgariei, unde autorităţile şi paramilitarii sârbi acţionaseră dur împotriva activiştilor naţionalişti bulgari între 1912-1915. Bulgaria s-a răzbunat. A urmat o politică de bulgarizare; în Macedonia s-a bazat pe zeci de ani de măsuri culturale luate până în 1912 de către şcolile bulgare şi biserica bulgară (Exarhat). În Serbia de pe Morava însă, această strategie a eşuat din cauza unui sentiment naţional sârb puternic dezvoltat în rândul populaţiei. Administraţia bulgară a fost din ce în ce mai brutală faţă de populaţia majoritară musulmană albaneză. Introducerea unei obligaţii generale de muncă forţată a fost pusă în aplicare cu mare asprime. În regiunea Morava, acest lucru a declanşat o revoltă a grupărilor sârbeşti (februarie 1917), care a fost suprimată dur (în jur de 20.000 de morţi), în represiune evidenţiindu-se mai ales cadre din ORIMO. Austro-Ungaria bănuia că recrutarea musulmanilor pentru muncă forţată (construirea de drumuri şi instalaţii militare) a fost făcută cu intenţia de a-i elimina fizic – termenul

genocid a fost folosit de observatorii imperiali, care îi considerau pe musulmani un grup clientelar.

Politica alimentară bulgară a cauzat deficienţe extreme în Macedonia, care au fost agravate de mobilizarea a 122.000 de bărbaţi pentru armata bulgară. Bulgaria a deportat aproximativ 46.000 de sârbi în inima teritoriului bulgar, precum şi numeroşi reprezentanţi ai elitei greceşti; aproximativ 43.000 de musulmani au fost deportaţi în Imperiul Otoman până la sfârşitul anului 1916 şi pentru că Istanbulul pretindea recrutări ale musulmanilor din zona de ocupaţie bulgară pentru propria armată. Administraţia militară bulgară sub generalul Nikola Žekov (1865-1949) a folosit o guvernare cuprinzătoare şi absolută a armatei, care s-a soldat cu numeroase victime civile, în principal prin munca forţată. Elitele care erau aproape de statele concurente balcanice din Serbia şi Grecia ar fi trebuit distruse în mod specific. Actori ai politicii violente au fost soldaţii şi paramilitarii ORIMO, ale căror limite erau uneori foarte laxe.

Cele două tabere beligerante erau în concurenţă directă pe teritoriul statului albanez. Franţa în sud-estul Albaniei, Italia în sud-vestul Albaniei şi Austro-Ungaria în centrul şi nordul Albaniei se opuneau una alteia cu planuri de viitor pentru ţara care exista doar pe hartă şi a cărei existenţă reală era de fapt în pericol. Pentru monarhia dunăreană, presiunea armatei de a menţine frontierele stabilite în 1912 ca demarcaţie administrativă a avut un efect negativ – albanezii din *Noul Muntenegru* (Kosovo de vest) şi *Noua Serbie* (Kosovo, cu excepţia zonei bulgare; Macedonia de vest) au avut parte de promovare culturală, dar şi-au văzut spulberată speranţa de unificare cu Albania. Monarhia dunăreană a investit în înfiinţarea structurilor administrative. Statalitatea albaneză în limitele naţionale definite în 1913 s-a concretizat între 1916 şi 1918 în

principal în zona de ocupaţie austro-ungară: infrastructura de transport, recensământul populaţiei, înregistrarea şeptelului, cartografierea, jandarmeria, sistemul şcolar, codificarea limbii scrise. Ca în Albania, administraţia austro-ungară a însemnat trecerea la infrastructura modernă şi pentru Muntenegru (drumuri, puţuri, rezervoare, poduri, funiculare). Ca în Albania, lipsa unui obiectiv politic clar a împiedicat strategia de ocupaţie: armata dorea anexare, Ministerul de Externe dorea un stat vasal oficial independent, desigur fără coasta adriatică şi cele două districte musulmane.

Ţările învinse, Serbia şi România, în special, au trebuit să plătească un preţ economic şi demografic ridicat pentru ocupaţie. Serbia a fost lovită de o epidemie severă de tifos în iarna anului 1915, care s-a soldat cu până la 150.000 de victime. În iarna următoare a fost foamete. Economia statelor ocupate era reglementată de puterile ocupante la nivel central. Ambele ţări au trebuit să furnizeze produse agricole şi animale pe scară largă pentru Puterile Centrale înfometate din cauza blocadei britanice. Situaţia aprovizionării populaţiei din Belgrad era totuşi mai bună decât cea a populaţiei urbane chinuite de foamete din monarhia dunăreană; în Muntenegru şi Albania erau de asemenea lipsuri, chiar foamete. Totuşi, lipsa hranei nu a rezultat dintr-o politică vizată de ocupanţi, care au căutat să aprovizioneze în special zonele montane, ci reflecta criza alimentară severă din întreaga monarhie dunăreană.[12]

Politica balcanică în timpul războiului

Războiul din Balcani a fost decis atât din punct de vedere militar, cât şi politic. Conducerea Austro-Ungariei nu a fost divergentă numai în politicile sale de ocupaţie. Nu a reuşit

să rezolve problemele sud-slave şi româneşti. În ambele cazuri, elita maghiară s-a dovedit a fi o forţă de frânare: nu era dispusă la concesii în Transilvania, nici să valorifice elementul sud-slav. În prima jumătate a anului 1914, o înţelegere maghiaro-română a eşuat. Activişti radicali români, precum Octavian Goga (1881-1938), care a fost celebrat ulterior ca poet naţional, au fugit în România la începutul războiului. În 1914, însă, 72.000 de români ardeleni au intrat în mod regulat în armata monarhiei. Iredentiştii români formau o mică minoritate în Transilvania. Când România a atacat în 1916, conducerea Bisericii Ortodoxe române din Transilvania şi a Bisericii Greco-Catolice s-au declarat loiali monarhiei dunărene (inclusiv primul patriarh al ortodoxiei române, Miron Cristea, care a descris trupele române drept *fratricide*). În 1916, Vasile Mangra (1850-1918), un nou mitropolit şi deci lider al naţiunii confesionale române, a preluat conducerea Bisericii Ortodoxe din Transilvania. Mangra promovase mişcarea naţională românească timp de mai mulţi ani, dar a manifestat o atitudine foarte fidelă faţă de stat în timpul războiului, motiv pentru care a fost considerat un trădător în România după 1918, iar mandatul său ca mitropolit a fost declarat invalid. Pericolul pe care l-a reprezentat panslavismul pentru popoarele non-slave precum românii şi maghiarii a fost accentuat de românii loiali austriecilor. Propaganda de război maghiară celebrase deja loialitatea soldaţilor români în 1914. Aceasta a fost pusă la încercare de intrarea în război a României, care a fost percepută de români ca un război fratricid. La fel s-a întâmplat şi cu polonezii, ucrainenii, germanii din Rusia şi alţii care au luptat în diferite tabere. Faptul că majoritatea românilor au rămas cu adevărat loiali monarhiei a devenit evident atunci când Rusia a dorit să ridice o legiune română împotriva monarhiei dintre cei aproximativ 120.000 de

prizonieri austro-români, dintre care s-au înrolat doar aproximativ 8.500 de oameni. Mulţi ofiţeri austro-români şi-au manifestat ostentativ loialitatea faţă de împărat. Dezamăgirea s-a răspândit doar atunci când cei lăsaţi la vatră de guvernul sovietic în 1917, care au intrat în contact cu sloganurile bolşevice, au fost trimişi din nou pe front şi s-a dovedit că Ungaria nu onora loialitatea românească.

După recuperarea Transilvaniei în 1916, guvernul maghiar a acţionat cu mare severitate împotriva trădătorilor reali sau imaginari. Aproximativ 1.000 de români au fost arestaţi. Uneori, Budapesta susţinea anexarea sudului României pentru a crea un bloc maghiaro-român îndreptat împotriva Rusiei slave. Cu toate acestea, după o schimbare de guvern, ministrul culturii, Albert Apponyi (1846-1933), care practicase maghiarizarea în învăţământ înainte de război, a creat o arie culturală în zonele de frontieră ocupate de români, unde sistemul şcolar românesc a fost suprimat. Până la sfârşitul războiului, guvernul maghiar nu făcuse majorităţii româneşti nici o ofertă de reformă credibilă politic.

În 1914, mobilizarea în provinciile slave din sud a fost realizată de asemenea fără fricţiuni majore. În Bosnia-Herţegovina, pe de altă parte, tensiunea etnică a crescut după atacul de la Sarajevo. Segmente croate şi musulmane ale populaţiei s-au revoltat împotriva sârbilor. În timpul războiului însuşi, autorităţile au urmat o politică dură faţă de populaţia sârbă. Câteva mii de sârbi au fost deportaţi de Înaltul Comandament al Armatei în lagăre de muncă forţată în Ungaria şi Bosnia, iar parlamentul provincial bosniac a fost dizolvat şi instituit un guvern militar. Figura centrală era, în calitate de guvernator şi general, Stefan Freiherr Sarkotić von Lovćen (1858-1939), care, ca naţionalist croat, a respins ideea iugoslavă şi a

pledat pentru crearea unui stat croat în cadrul Monarhiei (unirea Dalmaţiei cu Croaţia-Slavonia) (*trialism*). Ca în cazul românilor, prizonierii de război din Rusia (aproximativ 200.000 de oameni) au jucat de asemenea un rol radicalizant printre slavii de sud după ce s-au întors. Printre aceştia s-a numărat ulterior conducătorul comunist iugoslav Josip Broz Tito (1892-1980).

Rusia a încercat şi ca să construiască o forţă voluntară antihabsburgică dintre prizonierii de război slavi din sud, dar şi aici cu succes modest (aproximativ 13.000 de oameni în Odessa). Trupele sud-slave au servit cu deosebită loialitate pe frontul de la Isonzo, unde şi-au apărat teritoriile de origine împotriva unei cuceriri italiene iminente. Foamea şi epuizarea generală au provocat răscoale la începutul anului 1918, de exemplu în februarie 1918 la baza navală Kotor, mai târziu în Judenburg în Ştiria şi Mostar în Herţegovina.

Politic, problema slavilor sudici a fost mult timp subestimată de elitele austro-ungare. Când în mai 1917, după convocarea parlamentului, deputaţii slavi au cerut ca toate teritoriile croate, sârbe şi slovene să fie comasate într-un singur stat democratic, liber *sub sceptrul dinastiei Habsburg-Lorena* (aşa-numita Declaraţie din Mai), Viena şi Budapesta au reacţionat în mod diferit. Ungaria, care în mare măsură reprimase problema naţionalităţii până în toamna anului 1918, a dorit ca Croaţia-Slavonia să fie extinsă în jurul Dalmaţiei ca parte a sistemului subdualist (Croaţia-Slavonia ca parte a unui stat legat de Ungaria cu drepturi egale din 1868) şi transformarea Bosniei într-un *corpus separatum*. Guvernul de la Viena, pe de altă parte, favoriza o soluţie trialistă, adică a treia parte a imperiului să fie sud-slav, sub conducere croată. Zonele de locuire slovenă (Craina, Trieste şi regiunea de coastă, sudul şi estul Carintiei, Ştiria Inferioară) nu trebuiau să-i aparţină,

deşi mari părţi ale elitei slovene, sub conducerea loialistului austro-sloven Ivan Šusteršič (1863-1925) au susţinut o soluţie austro-slovenă până în vara anului 1918 (unirea teritoriilor slovene din cadrul Monarhiei), precum şi un *trialism* extins (unirea tuturor zonelor sud-slave într-o singură Sudslavie austriacă). Abia în august 1918, odată cu crearea Consiliului Popular Sloven sub Anton Korošec (1872-1940), au câştigat importanţă acele cercuri care considerau posibilă o Slavie de Sud în afara uniunii statale austriece. Guvernul vienez s-a opus tendinţei tot mai evidente a cehilor şi a slavilor de sud de a se desprinde de organizarea monarhică existentă, care dorea să adune elemente slave loiale în jurul unui nucleu german. Poziţiile politicienilor austro-sudslavi nu au fost deloc bine definite din start, adaptându-se la schimbările rapide din politica internă şi externă. O soluţie în afara monarhiei a fost cu greu luată în calcul de majoritatea protagoniştilor, până în toamna anului 1918.

Dintr-o perspectivă post-factuală, pusă sub semnul întrebării de cercetarea recentă, actorii austro-iugoslavi din exil au beneficiat de o importanţă centrală în „eliberarea" slavilor de sud din monarhia dunăreană. După izbucnirea războiului s-a format o diasporă politică, precum în cazul românilor, dintre dezertori: foşti reprezentanţi croaţi cu orientare iugoslavistă din Dalmaţia, cum ar fi Ante Trumbić (1864-1938) şi Frano Supilo (1870-1917), care au fondat pe 30 mai 1915, la Londra, *Comitetul Slavilor de Sud*. Acesta a început discuţiile cu guvernul sârb aflat în exil în Corfu, care însă a menţinut obiectivul unei Serbii lărgite şi nu a dorit o Iugoslavie renegociată politic cu croaţii şi cu slovenii. Abia la 20 iulie 1917, politicienii croaţi în exil şi guvernul sârb în exil (prin *Declaraţia din Corfu*) au convenit asupra unui plan pentru un *regat al sârbilor, croaţilor şi slovenilor* (şi nu al

Iugoslaviei, aşa cum îşi dorea *Comitetul*), care chiar prin denumire exprima revendicarea supremaţiei de către sârbi. *Comitetul* avea faţă de partea sârbă o poziţie vădit mai slabă; premisa realizării planurilor sale era distrugerea monarhiei dunărene. Nu era clarificată forma statală – centralizat sau federal. *Declaraţia de la Geneva* din noiembrie 1918, care pornea de la două state membre (Serbia şi Austro-Iugoslavia), a fost anulată de partea sârbă. Astfel se plantase sămânţa unui conflict în noul stat comun între federaliştii croaţi şi centraliştii sârbi.

Fără voinţa clară a puterilor Antantei de a destrăma Austro-Ungaria, aceste grupuri din exil ar fi rămas fără efecte. Puterile Antantei au făcut abia târziu un ţel din distrugerea monarhiei dunărene. La asta a contribuit în mod paradoxal severa înfrângere a Italiei în lupta de la Karfreit (Flitsch-Tolmein) la finele lui octombrie 1917, precum si fidelitatea monarhiei dunărene faţă de alianţa cu Germania. Ultima chestiune a convins Marea Britanie şi mai ales SUA să îşi modifice politica: Austro-Ungaria trebuia să fie înlocuită de state naţionale. Italia, care era speriată de ideea unei Rusii atotputernice în Europa centrală şi de est cu mult înainte de prăbuşirea monarhiei, a organizat pe 9 aprilie 1918 *Congresul Naţionalităţilor Oprimate din Austro-Ungaria*. Astfel, cea mai mică şi slabă putere a Antantei a dat undă verde destrămării unei ordini imperiale care dura de sute de ani în bazinul dunărean. În Marea Britanie se agita o grupare mică, dar influentă mediatic şi politic, pentru crearea unei noi ordini în acel spaţiu (Alfred Harmsworth, 1865-1922, Vicontele Northcliffe, proprietarul ziarelor *Times* şi *Manchester Guardian*, alti publicişti precum Robert William Seton-Watson, 1897-1951, şi Henry Wickham Steed, 1871-1956), în timp ce *Foreign Office* a rămas mult timp sceptic. Aceste grupuri răspândeau zvonul că monarhia era o „carceră a

popoarelor” şi că „eliberarea” popoarelor înrobite şi principiile democraţiei şi statului naţional reprezentau progresul. Un imbold decisiv în chestiunea noii ordini politice a sosit prin cele *Paisprezece Puncte* anunţate pe 8 ianuarie 1919 de preşedintele american Woodrow Wilson. El promitea popoarelor din monarhie „cea mai liberă ocazie de dezvoltare autonomă”, restabilirea României, Serbiei (cu acces la Adriatica) şi Muntenegrului, precum şi graniţe etnice pentru Italia.[13] *Cele Paisprezece Puncte*, care în principiu optau pentru menţinerea statului austro-ungar, au influenţat politica monarhiei dunărene pe plan intern şi extern şi explică abţinerea de la tratatul de pace cu România din mai 1918. Renunţarea la o *pace victorioasă* chiar trebuia să mărească prestigiul Vienei în State.

3. Balcanii în perioada interbelică: Eşecul unei noi ordini postimperiale

PRĂBUŞIREA IMPERIILOR ŞI CREAREA UNEI NOI LUMI STATALE

Prăbuşirea Austro-Ungariei şi naşterea ordinii postimperiale în spaţiul sud-slav

Sfârşitul Primului Război Mondial a fost iniţiat în Balcani. În septembrie 1918, Antanta a deschis o ofensivă majoră pe frontul de la Salonic, la care au luat parte şi armata sârbă evacuată în 1916, şi armata greacă. Armata bulgară, demoralizată după mai mult de şase ani de război şi aproape lipsită de îmbrăcăminte şi provizii, s-a prăbuşit (bătălia de la Dobro Pole, 15-18 septembrie 1918). Trupele Antantei au avansat rapid de-a lungul văii Morava-Vardar spre Belgrad (intrarea trupelor sârbe în oraş la 4 noiembrie 1918) şi sudul Ungariei. De cealaltă parte se afla o armată austro-ungară în proces de dezintegrare. Armata a fost slăbită nu numai de revolte, ci şi de dezertări în masă. Mii de dezertori, numiţi Cadrele Verzi, s-au ascuns în pădurile din Slavonia, iar atacurile împotriva lor nu au avut nici un efect. Armata şi societatea civilă erau epuizate de război, foamete şi lipsuri. Grevele şi revoltele din cauza foametei au zguduit zonele centrale ale Austriei şi Ungariei de la începutul anului 1918, inclusiv cele două capitale şi centrele industriale. Loialitatea politică din zonele estice şi sudice s-a stins după moartea împăratului Franz Joseph (1916), care a fost privit drept garantul a zeci de ani de ordine. Uzura cauzată de război, dar mai ales incapacitatea statului de a-şi hrăni cetăţenii a subminat autoritatea şi legitimitatea monarhiei dunărene.

Pe plan intern, monarhia a fost în mare măsură blocată, iar reorganizarea statului într-un stat federal nu a avut succes. La nivel de stat, a eşuat din cauza rezistenţei ungare, a scepticismului crescând al populaţiei non-germane din imperiul austriac şi a întăririi naţionalismului multora dintre germano-austrieci. Dezintegrarea monarhiei a fost accelerată de Manifestul Popoarelor al împăratului Carol I (16 octombrie 1918), cu care a anunţat o restructurare federalistă a Austriei (de remarcat că nu a Ungariei). Primele Consilii Naţionale s-au format încă din

vară (în august 1918 la Ljubljana, în septembrie în Bosnia, în 5-6 octombrie la Zagreb). La 6 octombrie 1918, la Zagreb, s-a constituit Consiliul Naţional al Slovenilor, Croaţilor şi Sârbilor, ca asociaţie a consiliilor regionale, care a revendicat, de asemenea, drepturi de reprezentare exclusivă pentru slavii habsburgici şi în relaţie cu Comitetul de la Londra.

Monarhia s-a dizolvat nu numai la periferie, ci şi la centru. În zonele centrale din Austria şi Ungaria au avut loc din nou tulburări grave. Ungaria şi-a declarat independenţa la 20 octombrie 1918 (menţinând în acelaşi timp dinastia, care ar fi trebuit să fie singura legătură cu alte state). Prăbuşirea armatei, care a fost atacată în mod surprinzător de Italia în timpul dizolvării sale la 24 octombrie 1918, şi întoarcerea soldaţilor au agravat criza. Manifestul Popoarelor a fost înţeles în multe părţi ale imperiului ca un semn de restructurare politică. Între 28 şi 29 octombrie 1918, Consiliile Naţionale din Slovenia şi Croaţia şi-au declarat ieşirea din monarhie, şi Consiliul din Bosnia a declarat alipirea la Serbia. În partea maghiară a imperiului, politicienii români au fondat un Consiliu Naţional Român la Budapesta (apoi cu sediul la Arad) la 31 octombrie 1918. Consiliul Naţional din Zagreb şi cel din Arad au făcut eforturi pentru o reorganizare politică după încheierea conflictului (3 noiembrie 1918). Punctul de legătură nu l-au reprezentat atât guvernele de la Budapesta şi Viena, cât guvernele din Serbia şi România, care au fost restabilite în capitalele lor. Încercările maghiare de a oferi modele federale românilor din Ungaria (*Federaţia Dunării*) au venit mult prea târziu.

În acel moment, Serbia şi România aveau amândouă o armată intactă şi diplomaţie operaţională. Acest lucru s-a dovedit decisiv în ambele cazuri. La 6 noiembrie 1918, armata sârbă a ocupat Sarajevo, apoi Mostar, capitala

muntenegreană Cetinje, dar şi oraşele din sudul Ungariei Subotica şi Sombor şi astfel zone revendicate de *Consiliul Naţional* din Zagreb. Pentru acestea, situaţia din nord-vest devenea ameninţătoare, întrucât trupele italiene pătrundeau adânc în zona populată (parţial) cu slavi a monarhiei care se prăbuşea. Au ocupat Trieste, Pula, unde se afla baza flotei, Istria cu Rijeka şi porturile Zadar şi Šibenik. Astfel a izbucnit lungul conflict mocnit dintre Serbia şi slavii de sud habsburgici adepţi ai iugoslavismului pe de o parte, şi Italia pe de altă parte. Consiliul Naţional din Zagreb a intrat într-o criză multiplă, întrucât a fost afectat din exterior de Italia şi din interior de tulburări sociale şi de forţe loiale Habsburgilor. Direcţia iugoslavistă a fost susţinută în cazul croaţilor din Croaţia-Slavonia de o mică minoritate burgheză, iar în Dalmaţia şi de secţiuni mai mari ale burgheziei urbane. Sârbii austrieci insistau pentru o fuziune cu Serbia. La 24 noiembrie 1918, Consiliul Naţional a decis să anexeze teritoriile pe care le pretindea, la Regatul Serbiei. La 1 decembrie 1918, a fost proclamat la Belgrad Regatul Sârbilor, Croaţilor şi Slovenilor (Regatul SCS) în prezenţa unei delegaţii din Zagreb. Proclamaţia s-a bazat pe decizia Zagrebului, slab legitimată democratic (fără alegeri sau referendum prealabil), precum şi pe deciziile corespunzătoare ale consiliilor sârbe (adică nu întreaga populaţie) din Srijem/Srem şi sudul Ungariei (*Marea Adunare Populară a Sârbilor, Bunjevcilor şi a celorlalţi slavi din Bačka, Banat şi Baranya*, 24-25 noiembrie 1918). Acesta din urmă a promis protecţia „minorităţilor” – ceea ce, având în vedere populaţia sârbă de 18% din Bačka, oferă o perspectivă asupra situaţiei reale. Problema puterii a fost decisă nu printr-o voinţă legitimată democratic, ci prin ocuparea sudului Ungariei de către trupele sârbe şi franceze.

În Muntenegru, o lovitură de stat a cercurilor apropiate sârbilor a avut loc de când regele Nikola (1841-1921, prinţ, respectiv rege 1860/1910- 1921) a fost împiedicat să revină din exilul din Paris. Un Consiliu Naţional ales în circumstanţe controversate l-a depus pe rege (26 noiembrie 1918) şi a decis să se alipească noului regat. Prin aceasta, Muntenegru a dispărut de pe hartă fără avizul marilor puteri. Desigur, a început opoziţia din partea *Verzilor* antiunionişti, care au iniţiat o luptă de gherilă. Doar moartea regelui Nikola a pus capăt conflictului violent. Un guvern în exil sub Jovan Plamenac (1873-1944) a rămas fără vreo însemnătate. Diviziunea socio-politică dintre *Albii* pro-sârbi şi susţinătorii statalităţii muntenegrene (*Verzi*) există până în zilele noastre.

Nu a fost inclusă în înfiinţarea statului, peste câteva zile, marea populaţie non-slavă a noului stat al slavilor de sud – germani, maghiari, albanezi, turci. Acest lucru a fost însă valabil şi pentru majoritatea croaţilor. Consiliul Naţional din Zagreb acţionase de frica Italiei, a ţăranilor revoltaţi şi a ofiţerilor loiali austriecilor. Armata sârbă care avansa a fost curând privită ca o forţă de ocupaţie în Croaţia. Altfel a fost în Dalmaţia, unde populaţia croată şi sârbă a văzut în armată o protecţie împotriva Italiei. Dar peste tot armata sârbă a apărut ca un factor de ordine: împotriva ţăranilor croaţi, împotriva *Gărzilor Roşii* din Ungaria revoluţionară şi împotriva comuniştilor locali. În 1918-1919 nu a avut loc doar o biruinţă naţională, dar şi tulburări sociale largi, în Bosnia, de exemplu, din partea ţăranilor sârbi împotriva proprietarilor de terenuri musulmani. Învingătorii postimperiali au apărut pe fundalul unei frici care a cuprins mari părţi ale Europei, că revoluţia bolşevică se va răspândi în alte ţări. Nu numai în cazul slavilor de sud, formarea în grabă a statului a purtat germenii a numeroase conflicte: structura statului,

constituţia, ordinea politică şi distribuirea regională a puterii, rolul non-slavilor – nimic din toate acestea nu a fost clarificat.[1]

Formarea celui de-al doilea stat compozit postimperial: România Mare

La începutul anului 1919, Balcanii constau din două noi state compozite postimperiale (Regatul SCS şi România Mare) şi trei state deja existente, dintre care Grecia a fost extinsă mult teritorial, Bulgaria a fost redusă semnificativ, în timp ce Albania şi-a văzut ameninţată existenţa. Statele compozite postimperiale, adică state reieşite din mai multe imperii, au modelat noua hartă a Europei de Est: Polonia (din teritoriul rus, austriac şi german); Regatul SCS din teritoriul otoman şi austro-ungar; România Mare din imperiile austro-ungar, rus şi otoman. În fine, Cehoslovacia a apărut dintr-un singur imperiu, dar din două jumătăţi structural diferite ale sale (Austria şi Ungaria).

Pe lângă Regatul SCS, Regatul României Mari a fost cel de-al doilea stat atât postimperial, cât şi compozit. Asemănările şi diferenţele faţă de Regatul SCS sunt semnificative. După ce în Ungaria a venit la putere în 28-31 octombrie 1918 un guvern revoluţionar sub Mihály Károlyi (1875-1955) – longevivul fost premier István Tisza a fost ucis în preajma acestui eveniment –, acesta spera că Budapesta va negocia cu Consiliul Naţional Român, care insista asupra dreptului la autodeterminare şi solicita un stat independent. La Adunarea Naţională de la Alba Iulia (1 decembrie 1918), la care au participat zeci de mii de români, spre deosebire de vecinii slavi din sud, în *noul Stat Român* s-au promis *pentru toate popoarele conlocuitoare... deplină libertate naţională* şi *autonomie provizorie*.[2] Şcoala, administraţia şi justiţia urmau să aibă loc în limba

maternă, toate confesiunile aveau garantată libertatea de conştiinţă; într-un *regim curat democratic*, femeilor li se acorda şi dreptul de vot. Proclamaţia a fost un compromis între politicienii români, între susţinătorii unei uniri necondiţionate cu România şi cei care doreau să construiască un stat român unit, pe o nouă bază constituţională. Promisiunile de la Alba Iulia au fost ulterior invocate în mod repetat de unguri, şvabi şi saşi, în timp ce centraliştii români au făcut referire la natura provizorie a Declaraţiei de la Alba Iulia.

Românii din Ungaria şi-au înfiinţat propriul guvern la Sibiu şi propria lor legislatură. Au reuşit să câştige de partea lor populaţia germană din Transilvania, dezamăgită de politica de maghiarizare. Încrezător în promisiunile româneşti, la 8 noiembrie 1918, Comitetul Central Săsesc extins şi Consiliul Naţional Germano-Săsesc au convenit asupra alipirii la România. Pe de altă parte, populaţia germană cu altă devenire istorică din Banat (imigrată în secolul al XVIII-lea, în cea mai mare parte catolică, loială Ungariei, cu elită parţial maghiarizată), care se adunase în Consiliul Naţional Şvăbesc (4 noiembrie 1918), s-a arătat la fel de rezervată ca cea evreiască, care se temea de antisemitismul larg răspândit în România. Mulţi evrei au depus jurământul către statul român numai după ce teritoriile au fost cedate în conformitate cu dreptul internaţional prin Tratatul de la Trianon (1920).

Praga
POLONIA
Cracovia
CEHOSLOVACIA
Brno
Dunărea
Bratislava
Viena
AUSTRIA
Burgenland
Budapesta
UNGARIA
Bucovina
Basarabia
Iaşi
Cluj
Transilvania
Ştiria
Szeged
Ljubljana
Zagreb
Craina
Slavonia
Voivodina
Banat
Sibiu
ROMÂNIA
Fiume
(Rijeka)
Bosnia şi
Herţegovina
Belgrad
Bucureşti
Zara
(Zadar)
(it.)
IUGOSLAVIA
Dunărea
Sarajevo
Dalmaţia
Niš
Serbia
Marea Adriatică
Lastovo
(it.)
Muntenegru
Sofia
BULGARIA
Dubrovnik
Edirne
Roma
ITALIA
Tirana
Macedonia
Traci a
ALBANIA
Salonic
Vlorë
Marea
Tireniană
Ioannina
Marea Egee
Izmir
GRECIA
Atena
Patras

Harta 5

În Bucovina austriacă, centraliştii şi federaliştii români s-au confruntat, de asemenea, în privinţa unirii cu sau fără condiţii. Provincia era împărţită între români şi ucraineni. Pe 5-6 noiembrie 1918, trupele ucrainene au intrat în nordul Bucovinei, iar la cererea Consiliului Naţional Român, la 11 noiembrie 1918, unităţi române au intrat dinspre sud. Naţionalităţile şi-au ales poziţia sub ocupaţia militară: *Consiliul Popular German* s-a declarat pentru unirea cu România, *Consiliul Naţional Evreiesc* a cerut recunoaşterea evreilor ca naţiune şi autonomie după principiul personalităţii. Pentru că partea românească a ezitat, evreii au boicotat *Congresul Naţional* din Bucovina, care a decis la 28 noiembrie 1918 alipirea necondiţionată la România (cu 74 de voturi româneşti, câţiva germani, polonezi şi ucraineni).

Unirea Basarabiei cu România a fost la fel de problematică. Această provincie rusească fusese cuprinsă de cele două revoluţii ruse, cea socialistă (din februarie 1917) fiind urmată de cea naţională. După mai bine de un secol (din 1812) de stăpânire rusească, doar o mână de activişti cultiva un sentiment naţional românesc. Nu degeaba unii dintre cei mai importanţi reprezentanţi ai mişcării naţionale româneşti emergente din Basarabia proveneau din monarhia dunăreană (Onisifor Ghibu, 1883-1972, din Transilvania; Ion Nistor, 1876-1962, din Bucovina). În aprilie 1917, a fost fondat Partidul Naţional Moldovenesc. Cu toate acestea, a fost nevoie de câteva luni pentru a forma Sfatul Ţării (21 noiembrie 1917) şi a declara Republica Democratică Moldovenească drept parte a Rusiei federale, chiar şi în condiţiile unei schimbări politice extrem de accelerate. Unii politicieni de limbă română nu au susţinut Partidul Naţional, care era burghez

şi nu avea nici un sprijin de masă, ci pe socialiştii agrarieni ai Partidului Socialist Revoluţionar, care aveau succes în toată Rusia. Pe lângă Sfatul Ţării, care a fost ales de organisme regionale şi profesionale (deci nu prin alegeri generale), Basarabia a avut şi propriul său guvern, Consiliul Directorilor Generali. Grupurilor de populaţie nevorbitoare de română le-au fost promise drepturi depline – ruşilor, ucrainenilor, evreilor, germanilor şi bulgarilor. Situaţia s-a agravat după revoluţia bolşevică din octombrie: soldaţii ruşi s-au retras din estul României, iar bolşevicii au organizat un puci în capitala Chişinău (ianuarie 1918). Sfatul Ţării a solicitat ajutorul trupelor române, care au intervenit împotriva rezistenţei bolşevice. La 5 februarie 1918, Sfatul Ţării, boicotat de mulţi membri de stânga, a declarat independenţa. La 9 aprilie 1918, Sfatul Ţării al Republicii Democrate Moldoveneşti a proclamat unirea cu România, formulând condiţii clare care aminteau de spiritul revoluţiei din februarie din Rusia: autonomie regională, suveranitate bugetară regională, organe regionale de autoguvernare (*zemstva*) şi dreptul de vot pentru femei. Trupele române au eliminat însă ulterior un număr de politicieni de opoziţie (printre care evrei şi slavi de est) şi apoi au dizolvat Sfatul Ţării. Acesta din urmă s-a întrunit din nou doar în noiembrie 1918 şi a decis, de această dată doar cu o majoritate românească, alipirea necondiţionată la România (27 noiembrie 1918).

În ambele cazuri, atât în România, cât şi în Regatul SCS, armata noului nucleu statal – Vechiul Regat (România înainte de 1914) sau Serbia – s-a dovedit a fi decisivă. Trupele sârbe şi române au ocupat regiuni controversate (Basarabia, Dobrogea, Bucovina, foste teritorii maghiare, Muntenegru, Bosnia-Herţegovina, Croaţia, teritorii din sudul Ungariei) pentru a elimina statele concurente (Italia, Ucraina, Rusia sovietică), conduceri existente (Ungaria) şi

pentru a suprima tulburările sociale. Faptul că au existat consilii naţionale în Zagreb, Sibiu, Cernăuţi şi Chişinău şi, mai ales, chiar şi guverne care exercitau puterea politică în zonele postimperiale abia a fost luat în serios la Bucureşti şi Belgrad. Nu au existat negocieri reale în legătură cu unificarea şi construirea statului. În ambele cazuri, oricine avea un aparat de alimentare funcţional. Procesele de unificare grăbite au apăsat foarte greu asupra statelor postimperiale, şi nu numai în cadrul noilor grupuri hegemonice – sârbi, croaţi, sloveni şi bosniaci musulmani, respectiv români din vechiul imperiu, din fostele regiuni maghiare şi austriece –, dar şi în cadrul numeroaselor grupuri etnice care, cu câteva excepţii (germanii transilvăneni şi bucovineni), nu au fost de acord să se alăture altor state. Transilvănenii non-români s-au văzut în curând înşelaţi de neîndeplinirea promisiunilor de la Alba Iulia. Conferinţa de Pace de la Paris a arătat că guvernele de la Bucureşti şi Belgrad nu erau dispuse să acorde aşa-numitelor minorităţi naţionale drepturi extinse.[3]

Albania ca stat postimperial

Statul albanez creat în 1912 a devenit în 1914-1920 un teritoriu de marş şi concomitent de ocupaţie pentru marile puteri şi puterile regionale. După 1918, Grecia şi Serbia (sau regatul SCS) au ridicat pretenţii de dominare directă în Epirul de Nord (Albania de Sud), respectiv în Albania de Nord (Regiunea Scutari), iar Italia mai ales de dominare indirectă. Italia a instalat un guvern vasal în portul Durrës, împotriva căruia şi-au unit forţele politicienii albanezi din Lushnjë (ianuarie 1920). Guvernul de la Lushnjë, cu ajutorul albanezilor din diaspora americană, a învins trupele italiene care erau afectate de malarie şi de

tulburările politice interne din Italia. În stabilizarea ulterioară a Albaniei, un rol important i-a revenit Societăţii Naţiunilor, în care ţara a fost acceptată la iniţiativa Regatului Unit (1921). Londra avea în vedere interesele industriei petroliere britanice. Suveranitatea Albaniei era însă precară, asta fiindcă Societatea Naţiunilor i-a acordat Italiei dreptul la protecţie şi intervenţie. Şi regatul SCS şi-a destabilizat de asemenea tânărul vecin cum a putut. Abia asasinarea politicianului pro-sârb Esat Pascha Toptani (1920) şi înăbuşirea unei răscoale sprijinite de Regatul SCS în regiunea catolică Mirdita din centrul muntos al ţării – la care au fost instigate prejudecăţile religioase împotriva guvernului dominat de musulmani stabilit în Lushnjë – au mai adus ceva linişte. Multe autorităţi fuseseră înfiinţate doar pe hârtie sau existau doar în capitala Tirana.

Ahmet bej Zogolli (1895-1961) din regiunea muntoasă Mati din Albania Centrală a devenit un om puternic. Zogolli aspira către un stat guvernat centralist, pe un fond de particularisme puternice confesionale din nordul influenţat de catolici şi sudul dominat de ortodocşi. Pe plan extern a renunţat la acţiuni iredentiste împotriva Regatului SCS. Acest lucru corespundea relaţiilor de putere bilaterale, dar a stârnit împotriva sa puternica diasporă politică kosovaro-albaneză. Liderii săi, Bajram Curri şi Hasan Prishtina, i-au devenit adversari înverşunaţi. Când a fost forţat să cedeze în faţa lui Fan Noli (1882-1965), un episcop ortodox orientat spre reformă socială, a solicitat ajutorul Iugoslaviei pentru a recăpăta puterea.

Zogu a transformat cu grijă Albania într-o societate postotomană. Cei cu adevărat puternici din ţară, marile familii latifundiare sunnite din centrul şi sudul Albaniei (Vërlaci, Toptani, Libohova, Vlora), întreţineau un stil de viaţă care reflecta tranziţia postimperială. Shefqet bej Vërlaci (1877-1946), de exemplu, îi părea ambasadorului

tinerei Republici Turcia un reprezentant al vechii şcoli otomane, care-şi ţinea femeile închise în harem. Dar i-a plăcut, de asemenea, să trăiască în Italia, de care a fost foarte apropiat politic; a murit în exil la Zürich, în Elveţia. Eqrem bej Vlora (1885-1964), care a lăsat memorii impresionante în germană, a activat de asemenea în zona tensiunii dintre cultura albaneză, otomană şi occidentală. Unchiul său fusese mare vizir otoman, el însuşi aparţinea grupului de mari proprietari funciari conservatori, simpatiza cu fascismul italian şi a ocupat funcţia de ministru pentru Kosovo, anexat Albaniei în al Doilea Război Mondial. Vlora s-a căsătorit cu o femeie albaneză dintr-o familie sunnită nobilă, dar a avut şi o relaţie semnificativă din punct de vedere intelectual cu baronesa bavareză Marie Amelie von Godin, care s-a remarcat ca scriitoare şi activistă pentru drepturile femeilor (1882-1956). Demnitarii creştini au cultivat şi ei un stil de viaţă postotoman, de exemplu liderul regiunii catolice montane Mirdita, Prenk Bib Doda (1860-1919).[4]

Statul albanez s-a bazat iniţial pe un serviciu public redus, instruit şi format în spirit otoman. Relaţiile cu Turcia kemalistă au rămas strânse la nivel personal şi cultural, deşi refuzul lui Atatürk de a-i recunoaşte lui Zogu autoproclamarea ca rege (1928) a dus la o răcire a relaţiilor. Pentru stânga albaneză, Kemal Atatürk a fost şi un model pentru modernizarea propriei ţări. Ca şi în celelalte state postimperiale, ruptura cu tradiţionalismul părea decisivă. În Albania, acest lucru a avut loc mai ales după 1945. Cu toate acestea, Zogu făcuse deja paşi importanţi: codul civil din 1928 s-a rupt de moştenirea otomană, dar a urmat exemplul Republicii Turcia, prin care modelele occidentale au ajuns uneori cel mai direct în Albania.

Albania lui Zogu le părea totuşi intelectualilor radicali prea otomană şi orientală. În Albania interbelică, la înfiinţarea instituţiilor nu au fost importante doar serviciul civil postotoman şi privirea îndreptată spre Ankara (nu spre Istanbul), ci şi istoria vechilor relaţii albanezo-austro-ungare. Aparatul de securitate albanez a fost creat în mare parte de foşti ofiţeri cezaro-crăieşti, experţi postimperiali care s-au adaptat la noile circumstanţe. Pe lângă ofiţerii britanici, Gustav von Myrdacz (1874-1945) şi Leon Ghilardi au jucat un rol-cheie în crearea jandarmeriei. Ambii serviseră în Albania în timpul războiului mondial, unde au găsit un nou loc de muncă (şi câştiguri) după 1918. Myrdacz a fost executat de comunişti în 1945 pentru colaborarea cu administraţia de ocupaţie instituită de ofiţerul SS austriac Josef Fitzthum în 1944; Ghilardi a murit în 1935 luptând cu rebelii.

Cultura instituţională din Albania interbelică s-a dezvoltat din moştenirea otomană şi austriacă, precum şi sub influenţa vest-europeană, adesea intermediată de Turcia kemalistă. În sfera socio-culturală, moştenirea otomană a avut un impact mult mai puternic. Întrucât Albania era singura ţară majoritar musulmană din Europa, elitele, deşi cu influenţe foarte diferite, au dorit ca observatorii europeni să vadă cât mai puţin Orientul şi cât mai mult Occidentul, şi au urmărit o politică de europenizare moderată. Abia după 1945, comuniştii, prin utilizarea masivă a forţei, au încercat să se rupă complet de trecut, care era perceput ca oriental-asiatic.

Sistemul de pace de la Paris: Balcanii ca teren experimental pentru drepturile popoarelor şi politica etnică

Balcanii au fost vizaţi de tratatele de pace cu Austria (Saint-Germain, 10 septembrie 1919), cu Bulgaria (Neuilly, 27 noiembrie 1919), cu Ungaria (Trianon, 4 iunie 1920), cu Imperiul Otoman (Sèvres, 10 august 1920). Acestea au marcat sfârşitul stăpânirii imperiale în Balcani în conformitate cu dreptul internaţional şi au creat următoarea situaţie nouă: Austria a trebuit să cedeze Bucovina României, Regatului SCS Carniola, Ştiria Inferioară, Valea Mezei Carintiene, Jezersko şi Dalmaţia. Bulgaria şi-a pierdut accesul la Marea Egee către Grecia, o fâşie de pământ de la graniţa sa de vest (aşa-numitul Teritoriu de Vest în zona Caribrod) în favoarea Regatului SCS şi sudul Dobrogei în favoarea României. Ţara a fost aproape complet demilitarizată (20.000 de oameni) şi a trebuit să plătească reparaţii foarte mari (400 de milioane de dolari). Bulgaria a fost de acord cu Grecia asupra unui acord privind emigrarea voluntară (fără dreptul de întoarcere) pentru minorităţile din ambele părţi. Ungaria a trebuit să cedeze două treimi din teritoriul său şi o treime din populaţia maghiară (aproximativ 3,3 milioane din totalul de 10 milioane de etnici maghiari) Cehoslovaciei, Regatului SCS, României şi Austriei. Teritorial, Croaţia, Slavonia, regiunea Prekmurje, Bacica, sudul Baranyei şi vestul Banatului s-au alipit Regatului SCS. Transilvania cu Partiumul (comitatele care se învecinează cu Transilvania spre vest) s-au alipit României. Portul Rijeka a devenit un stat liber. Ungaria a trebuit de asemenea să-şi reducă armata la 35.000 de oameni fără echipamente grele şi forţe aeriene. Tratatul de la Sèvres prevedea pentru Balcani şi Marea Egee ca Tracia de Est să revină Greciei, iar oraşul din Asia Mică Smyrna a intrat sub administraţie elenă şi după cinci ani urma să decidă asupra integrării sale în statul grec.

Conferinţa de la Paris a fost umbrită de multiple contradicţii: între puterile Antantei, între puterile Antantei şi aliaţii balcanici şi chiar între statele balcanice. Deosebit de tensionată era discordia italo–sârbo-croată din jurul Istriei şi Dalmaţiei. Doar treptat s-a conturat rivalitatea din Anatolia dintre Marea Britanie, Franţa şi Italia. Pe de altă parte Italia îşi exprima dezamăgirea clară că, în comparaţie cu Franţa şi Marea Britanie, era percepută ca învingător de rang secund în Mediterana. Serbia şi România îşi disputau Banatul. Statele Unite au mediat în chestiunile controversate între puterile învingătoare (în Istria/Dalmaţia între Italia şi Regatul SCS), dar mai ales principiile enunţate de acestea, între care cel mai important – acela al autodeterminării popoarelor, trebuiau avute în vedere. Acesta nu era însă pus în aplicare de puterile învingătoare, ceea ce abia dacă ar fi fost posibil dată fiind structura populaţiei din regiune. Acest proces a permis continuarea conflictelor etnice şi naţionale în toată Europa de Est şi pe deasupra debutul altora.

Încă există dezbateri în cercetare cu privire la responsabilitatea puterilor victorioase şi dacă ar fi fost posibilă o pace mai bună. În Balcani, puterile au impus o pace a învingătorilor. Prin politicile lor teritoriale, au creat noi state, România Mare, o Grecie mare şi Regatul SCS, care urmau să înlocuiască imperiile. Franţa plănuia să creeze o Confederaţie a Dunării pe care să o controleze, pentru a ţine în frâu statele înfrânte Germania şi Austria, dar şi Uniunea Sovietică. Doar atunci când o tentativă de restaurare a Habsburgilor a eşuat în Ungaria în 1921 şi statele succesoare au refuzat să includă Ungaria într-un nou sistem de securitate s-a format o barieră de carantină (*cordon sanitaire*) a învingătorilor regionali din zona baltică până la Marea Neagră.

Noile state nu trebuiau doar să ţină în şah statele postimperiale învinse, ci trebuiau de asemenea să se consolideze în interior. Aici a apărut în mod fatal ideea unui stat naţional omogen din punct de vedere etnic. Balcanii au experimentat un deceniu de violenţă extremă din 1912 până în 1923, a cărei explicare şi contextualizare sunt adesea cercetate. Nu este în nici un caz un specific regional. Cu excepţia celor două principate vasale Ţara Românească şi Moldova, statele naţionale din Balcani au apărut în cea mai mare parte în războiul şi criza de după 1821, datorită mişcărilor armate de secesiune. Toate au dezvoltat strategii de politică externă expansivă şi agresivă, dar zonele ţintă erau eterogene din punct de vedere etnic (Balcanii otomani până în 1912; regiunile austro-ungare din Bosnia până în Bucovina; Basarabia). În Balcani apartenenţa etnică şi religioasă de obicei coincideau; Imperiul Otoman s-a caracterizat în special prin violenţe cotidiene sau motivate religios de către musulmani. Tranziţia de la motivaţii religioase la violenţa naţională a fost, prin urmare, fluidă. Deja în revoltele sârbă şi greacă (1804-1815, 1821-1830) au avut loc masacre şi expulzări ale otomanilor musulmani, cu scopul de a crea spaţii omogene etnic. Acest proces a continuat în toate conflictele până în secolul XX. Amestecul etnic pronunţat pe de o parte şi o voinţă pronunţată de unificare etnică, pe de altă parte, explică răspândirea violenţei şi în special includerea civililor ca victime şi făptaşi (paramilitari). Utilizarea ţintită a violenţei împotriva civililor în Balcani şi implicarea partizanilor au influenţat dezvoltarea dreptului internaţional al războiului, începând cu războiul ruso–otoman (1877-1878). Crimele în masă din războaiele din Balcani au fost înregistrate în 1914 de aşa-numita Comisie Carnegie, prima anchetă internaţională

independentă a crimelor de război, al cărei raport a dat un impuls clar creării unui sistem mondial de justiţie penală.

Balcanii nu numai că au devenit un laborator al dreptului internaţional, ci şi un domeniu experimental pentru o nouă politică etnică de separare spaţială, modelele coloniale introduse de Marea Britanie servind parţial ca exemplu, iar în prima jumătate a secolului XX reprezentanţii elitei britanice au salutat în special relocarea ca mijloc de evitare a conflictelor.

Deceniul de război a perturbat demografic regiunea balcanică, aşa cum doar cucerirea otomană o făcuse în secolele XIV–XV. Balcanii, împreună cu Anatolia, trebuie înţeleşi ca un spaţiu (post-)otoman violent uniform. Comparaţia arată că violenţa exercitată de guvernul otoman în Anatolia a depăşit tot ceea ce s-a întâmplat în Balcani. Deja în timpul războaielor balcanice guvernul otoman a alungat circa 200.000 de ortodocşi de pe coasta Mării Egee din Asia Mică şi i-a înlocuit cu refugiaţi musulmani din Balcani. Alţi 300.000 de ortodocşi au fost deportaţi în Anatolia Centrală în timpul războiului mondial. Soarta armenilor otomani, care au fost victime ale unui genocid organizat in 1915, a fost mult mai gravă. Omorul în masă, deportarea în deşerturi ostile, violenţa sexuală, jafurile, convertirea forţată a copiilor şi transferul acestora în familii musulmane au fost crime comise de către autorii statului şi paramilitari (turci musulmani şi kurzi). Bisericile orientale din Anatolia au căzut de asemenea victime ale politicii de exterminare a statului. Scopul elitei Junilor Turci a fost crearea unei Anatolii omogene turco-musulmane. Aceasta stătea sub semnul fugii şi deplasărilor musulmanilor balcanici şi a rezistenţei (o mică minoritate) a armenilor împotriva sistemului administrativ otoman, care discrimina creştinii din Balcani. La sfârşitul deceniului

de război după schimbul de populaţie cu Grecia (1923), aproape nici un creştin nu mai trăia în Anatolia.

Altfel era în Balcani: câştigătorii Primului Război Balcanic au comis masacre împotriva musulmanilor şi au alungat numeroşi musulmani. În Rodopi şi Kosovo au avut loc conversii forţate (ulterior inversate). Se estimează că aproximativ 1,2 milioane de musulmani au părăsit Balcanii în direcţia Anatolia ca refugiaţi şi emigranţi în deceniul de război. Cu toate acestea, statele naţionale din Balcani nu au comis crime în masă organizate pe scară largă împotriva musulmanilor, analogă genocidului armenilor şi creştinilor orientali. În 1923, milioane de musulmani locuiau încă în Balcani, în Bosnia (10% musulmani în Regatul SCS) până în Grecia (2%) şi Bulgaria (12-13% din populaţie) şi formau minorităţi notabile în Balcanii de Sud. În Albania s-a format chiar primul stat european cu populaţie majoritar musulmană (69%). Asta nu înseamnă însă că statele naţionale primeau cu braţele deschise populaţiile musulmane. O serie de măsuri aveau scopul să le reducă numărul. „Nedorit” reprezintă o categorie centrală: pentru că se diferenţia între musulmani, cei care ar fi corespuns criteriilor de integrare în naţiunea titulară şi cei al căror potenţial de adaptare nu corespundea. În Regatul SCS, musulmanii slavi (bosniaci musulmani, musulmanii din sangeacul Novi Pazar, musulmanii slavi din Macedonia) au fost consideraţi ca făcând parte din constructele identităţii sud-slave. S-a pus accent pe limbă şi pe origine. Convertirea la islam a fost văzută ca o greşeală istorică corigibilă. Albanezii, turcii şi romii musulmani nu au îndeplinit aceste criterii de calificare ca slavi de sud. Cu toate acestea, represiunea şi relocarea lor sistematică nu a reprezentat încă o problemă în Regatul SCS imediat după Primul Război Mondial. De asemenea, în

Bulgaria, elita a diferenţiat între musulmani vorbitori de bulgară (pomaci) şi turcii şi romii non-slavi.

Dimpotrivă, în cazul Greciei, care încă de la fondarea statului număra musulmani turci, albanezi şi chiar un mic grup de musulmani vorbitori de greacă, asta datorită cuceririlor succesive de teritorii, s-a ajuns la tratative cu Turcia în vederea schimburilor de populaţie. După înfrângerea militară a Greciei în faţa Turciei (1922), aceste planuri s-au reluat şi s-au pus în aplicare. Radicalizarea politicii etnice trebuie aşadar privită din unghiul violenţei nestăvilite din Primul Război Mondial. Grecii din Turcia şi turcii din Grecia au fost în acest caz împărţiţi după apartenenţa religioasă, nu după limbă. Relocaţi în Anatolia au fost prin urmare si ortodocşi vorbitori de turcă (caramanlizi). Schimbul de populaţie dintre Grecia şi Turcia a reprezentat în istoria europeană o migraţie în masă organizată de stat, forţată şi conform dreptului popoarelor din Tratatul de la Lausanne (1923). A afectat aproape 1,2 milioane de ortodocşi şi 400.000 de musulmani. Excepţie a făcut doar populaţia ortodoxă din Istanbul si două insule, precum şi populaţia musulmană din Tracia de Vest. Tratatul de la Lausanne a sancţionat mai târziu o mişcare de populaţie care deja avusese loc în mare măsură prin fugă şi alungare. Celor transferaţi le-a fost anulată cetăţenia, pentru a preveni o reîntoarcere. Aceeaşi logică a omogenizării statale a societăţii a urmat-o şi schimbul de populaţie de creştini ortodocşi dintre Grecia şi Bulgaria, prevăzut în Tratatul de la Neuilly (1919), care în cazul bulgarilor din Grecia viza mai întâi Macedonia, apoi (din 1923) Tracia de Vest, pe teritoriul bulgar în schimb mai ales populaţia greacă din porturile de la Marea Neagră. Numai în vestul Macedoniei greceşti au rămas grupuri de populaţie slavă (în total aproximativ 160.000 de persoane).[5]

Grecia şi Bulgaria, statele cu refugiaţi

Pe lângă migraţia forţată în masă stipulată în tratate (sau ulterior sancţionată), mişcările ulterioare de refugiaţi caracterizează perioada de război. Bulgaria i-a preluat nu numai pe cei refugiaţi şi relocaţi din Grecia şi Tracia de est turcească, ci şi din Vardar (Macedonia), pentru care era în conflict cu Serbia (peste 100.000 de refugiaţi doar în 1913 şi din nou în jur de 107.000 după 1918). În acelaşi timp, sute de mii de musulmani au părăsit cele două ţări. Între 1880 şi 1940 aproximativ 570.000 de turci au emigrat din Bulgaria în Turcia, dintre care aproximativ 116.000 între 1927 şi 1940 după acordul de prietenie bulgaro-turc. 62.000 de greci au părăsit porturile bulgare de la Marea Neagră.

Bulgaria şi Grecia pot fi definite ca state de refugiaţi, din cauza dimensiunii numerice, a dimensiunii umanitare şi a influenţei politice a refugiaţilor în partide şi asociaţii. În Grecia, cei dezrădăcinaţi au făcut parte multă vreme dintr-un nucleu al venizeliştilor, adică al susţinătorilor lui Eleutherios Venizelos, pentru că aruncau vina pentru înfrângerea din război asupra guvernului antivenizelist condus de Dimitrios Gunaris; tot ei au adus în Grecia idei socialiste. În Bulgaria refugiaţii macedoneni au fondat propriile frăţii, care prin braţul lor înarmat au exercitat o influenţă majoră în politică.

Integrarea economică, socială şi politică a refugiaţilor a însemnat pentru ambele ţări obstacole greu de trecut. În special în Grecia, anumite părţi ale populaţiei vechi au dezvoltat o ură rasistă împotriva imigranţilor care au fost etichetaţi drept *fumători de haşiş* şi *plozi ai turcilor*, care reprezentau concurenţa profesională, dar difereau prin mentalitatea şi cultura lor (cum ar fi în muzică, precum şi

în *rembetiko*[1]) faţă de grecii din Grecia. Diferendele dintre partidele politice au adâncit această aversiune. Sloganurile antirefugiaţi ale antivenizeliştilor datau din Primul Război Mondial. Grecia a gestionat integrarea refugiaţilor, care erau concentraţi în zonele metropolitane Atena-Pireu şi Salonic, doar cu ajutorul Ligii Naţiunilor. Aproximativ 600.000 de refugiaţi au fost stabiliţi în Macedonia grecească, în oraşele noi ale căror nume adesea aminteau de regiunile de origine ale coloniştilor. O reformă agrară a favorizat refugiaţii şi mai puţin localnicii săraci, fie greci sau slavi, şi de aceea a creat tensiuni sociale. În satele slave din nordul Greciei a apărut un conflict între vechii locuitori şi colonişti. Disputa pentru resursele pământului a fost etnicizată de către cei implicaţi, iar refugiaţii traumatizaţi au acţionat adesea ca reprezentanţi nemulţumiţi şi prin urmare agresivi ai noului stat într-o zonă de frontieră instabilă. Bulgaria a adunat de asemenea refugiaţii în zone compacte de frontieră; alţii au luat locul grecilor relocaţi din oraşele de coastă.

Ţările învingătoare şi chestiunea minorităţilor

Statele învingătoare Serbia şi România, pe de altă parte, nu s-au văzut confruntate cu nici o problemă a refugiaţilor. Mai mult, s-au confruntat cu chestiunea minorităţilor şi a cetăţeniei. Tratatele de la Paris şi Tratatul de la Lausanne nu numai că au impus Balcanilor standarde legate de drepturile popoarelor în cadrul migraţiilor forţate şi coordonate de stat. Puterile învingătoare au organizat convieţuirea în statele postimperiale şi ţinând cont de afirmarea drepturilor minoritarilor. Astfel, în ultima etapă a războiului principiul autodeterminării popoarelor a fost direcţionat spre un model care impunea acceptarea noilor

[1] Stil de muzică populară grecească (n. red.).

graniţe şi statelor naţionale şi grupurilor care respingeau noul sistem de putere.

Ţările învingătoare postimperiale din regiune erau orice, numai state omogene etnic nu. Doar perdanţii şi Grecia prezentau o populaţie omogenă etnic comparativ cu alţi vecini, din cauza pierderilor de teritoriu şi a preluării de refugiaţi (mai ales Albania şi Grecia). Serbia şi România s-au transformat însă în state multietnice, care continuau complexitatea etnică a imperiilor doar sub paravanul noului concept de stat naţional. Ambelor state le-a fost favorizată politica etnică prin emigrarea germanilor austrieci şi a maghiarilor imediat după război, adesea membri ai armatei sau aparatului administrativ, precum şi a câtorva mii de albanezi în cazul Regatului SCS.

Asupra ambelor state se exercitau presiuni din partea puterilor învingătoare de a respecta drepturile minorităţilor. Instrumentul esenţial pentru aceasta a fost Tratatul de protecţie a minorităţilor încheiat în 1919, un document care în Balcani privea şi statele învingătoare România, Regatul SCS şi Grecia. Aşadar, categoria de minoritate a devenit cu precădere un instrument al dreptului popoarelor. Nou formata Ligă a Naţiunilor cu sediul la Geneva avea ca sarcină respectarea acestor drepturi. Aici adresau petiţii numeroasele minorităţi din Balcani în perioada interbelică – numai din România au sosit 81, cele mai multe din partea maghiarilor. România ezita să recunoască în mod decisiv drepturile minoritarilor, premierul Ion I.C. Brătianu chiar demisionând în 1919 în semn de protest. Statul nu a dat o lege a minorităţilor. Mai mult, România refuza categoric să acorde cetăţenie celor în jur de 60.000 de evrei care în mare măsură fugiseră pe pământ românesc din Europa de Est în timpul războiului, precum şi restului de populaţie evreiască imigrată din Imperiul Ţarist cu precădere în secolul al XIX-lea (în 1930

în jur de 4% din populaţia totală). Abia odată cu Constituţia din 1923 şi legea din 1924 evreii au primit cetăţenia română, în ciuda rezistenţei acerbe din partea unor largi grupuri.

Regatul SCS s-a ferit la fel de mult de drepturile minorităţilor şi le-a acordat doar germanilor şi maghiarilor, nu şi albanezilor. Conceptul de minoritate etnică şi de protecţie a drepturilor popoarelor fusese ancorat în Europa Centrală şi de Sud-Est de către marile puteri occidentale pe fundalul unei rezistenţe din partea noilor state naţionale – dar nu şi în Marea Britanie sau Franţa. Franţa în mod particular a dus în perioada interbelică o politică rigidă faţă de minorităţi. Elitele naţionaliste şi centraliste ale noilor state au atras atenţia pe bună dreptate asupra procedurii incoerente urmate de statele vestice, care nu aplicau ele însele ce promovau în Balcani. Statele învingătoare din Balcani nu erau doritoare să urmeze autoritatea occidentală în materie de politică internă. Drepturile minorităţilor au întărit şi un alt mecanism, care fusese pus în funcţiune la finele secolului al XIX-lea: oamenii trebuiau să se integreze unei grupe pe categorii, a căror stabilire nu o puteau influenţa în nici un fel. Cel mult la negocierea acestor aranjamente mai rămânea un mic spaţiu de manevră. Categoria de minoritate necesita protecţie. De fapt nu s-au împuţinat conflictele, ci s-au iscat unele noi, întrucât minorităţile cu drepturile lor asigurate erau adesea percepute ca ameninţare în statele naţionale în curs de omogenizare. Posibilitatea de a promova drepturile minorităţilor şi la nivel internaţional nu a compensat. Crearea minorităţilor le-a făcut vizibile, a condus la segregare etnică şi a crescut vulnerabilitatea persoanelor în cauză. Ea a creat linii de demarcaţie acolo unde existaseră adesea zone cenuşii. Statele naţionale din Balcani erau deschis ostile faţă de minorităţi. Grupurile

declarate minorităţi aveau ca opţiuni emigraţia, asimilarea (dacă era posibil), sau, dacă erau suficient de puternice din punct de vedere politic şi demografic, orientarea către o putere pentru protecţie externă.

Primul lung Război Mondial, 1918-1923

În ultimii ani cercetarea a evidenţiat faptul că Primul Război Mondial nu s-a încheiat în Europa odată cu oprirea ostilităţilor în Occident şi cu Conferinţa de Pace de la Paris. Războiul a continuat în est şi sud-est, sub forma Războiului Civil Rus, a războaielor revoluţionare ale Ungariei cu vecinii săi, a Războiului Greco–Turc, a gravelor nelinişti politice interne adesea cu nuanţe comuniste din multe state, a războiului de gherilă împotriva ordinii în Kosovo şi în spaţiul macedonean, a respingerii atacurilor slovene din Carintia. Spaţiul balcanic a fost în acest context afectat de imense deplasări de populaţie şi valuri de refugiaţi, care au cauzat neajunsuri de neînchipuit şi probleme de integrare grave. Abia la mijlocul anilor ’20 s-a ajuns în Balcani la o scurtă stabilizare politică. În acest context, puterile învingătoare Serbia şi România îşi vedeau ameninţate posesiunile şi au recurs la centralizare administrativă şi guvernare autoritară folosind armata şi organele de securitate, pentru a ţine în frâu ameninţările.

În martie 1919, bolşevicii lui Béla Kun (1886-1938) au format un guvern revoluţionar în Ungaria. Pe plan intern a imitat teroarea bolşevicilor ruşi. Spera la sprijinul Uniunii Sovietice şi la o revoluţie generală în zona Panoniei. Când a dorit să apere militar graniţele Ungariei, ofiţerii naţionalişti i s-au alăturat şi ei. Războiul maghiaro–român pentru Transilvania a început în aprilie 1919, însoţit de un slab atac sovietic asupra Basarabiei. Medierea puterilor învingătoare a eşuat, de asemenea, deoarece SUA s-au

retras din ce în ce mai mult din Europa. Franţa a fost clar de partea noilor state pe care le-a promovat, Cehoslovacia, Regatul SCS şi România. În vara anului 1919, trupele române au învins armata maghiară, slăbită de dezertările unităţilor anticomuniste, şi au ocupat Budapesta (august 1919), pe care au abandonat-o abia în noiembrie 1919, după ce au jefuit-o. Astfel, problema Transilvaniei a fost tranşată din punct de vedere militar.

Regatul SCS a trebuit să facă faţă mai multor crize militare şi politice minore. Diferendul cu Italia s-a iscat puternic la Conferinţa de Pace de la Paris, Franţa sprijinind poziţia Regatului SCS. Reputaţia militară a Serbiei a contrastat cu înfrângerea italiană din 1917 şi cu faptul că la acea vreme doar ajutorul trupelor Antantei a împiedicat Italia să se prăbuşească. Slabul guvern italian, care se confrunta cu tensiuni sociale pe plan intern, a tolerat faptul că voluntarii naţionalişti radicali (legionarii) au întreprins acţiuni iredentiste sub comanda scriitorului şi pilotului din războiul mondial, Gabriele d'Annunzio (1863-1938). Aceştia au înfiinţat un stat liber protofascist (septembrie 1919 – decembrie 1920) în controversatul port la Adriatica de Nord Fiume/Rijeka, care s-a transformat într-un laborator de cultivare a preluării puterii de către fascişti în Italia în 1922, şi a fost eliberat de trupele italiene. Curând după aceea, Rijeka a fost preluat de fascişti, italienizat politic şi alipit în cele din urmă la Italia prin Tratatul de la Roma (27 ianuarie 1924). Zona din jur a primit-o Regatul SCS.

În general, fascismul italian s-a coagulat în foste zone austriece (Tirolul de Sud, regiunea de coastă), unde s-au adunat ultranaţionalişti demobilizaţi care nu-şi mai puteau găsi calea înapoi în viaţa civilă. În Italia se răspândea ideea unei păci mutilate, deoarece Puterile Antantei nu au respectat Tratatul Secret de la Londra din 1915. Italia a

primit doar Istria şi Zadar şi unele insule de-a lungul coastei, dar nu aşa cum se convenise la Londra, şi anume toată Dalmaţia până la Split. Istria era complexă din punct de vedere etnic, cu regiuni de coastă cu populaţie italiană şi populaţii croate şi slovene în interior. O puternică populaţie slovenă trăia în zona Trieste (aproximativ 25%) şi în zona Gorizia. Din 1922 guvernul fascist a urmărit o politică de italienizare. Problemele privind frontiera şi minorităţile au avut un impact de durată asupra relaţiei dintre Belgrad şi Roma. Italia a preluat moştenirea geostrategică a monarhiei habsburgice în multe privinţe. Acest lucru s-a întâmplat în special în Balcani, unde Roma şi Serbia, acum sub forma Regatului SCS, au continuat conflictul privind dominaţia în Adriatica.

În raport cu Austria, Regatul SCS a reprezentat interesele naţionalismului sloven, care a căutat să unească toţi slovenii într-un singur stat. Înainte de 1918, aproape toţi slovenii trăiseră pe teritoriul Austro-Ungariei, deşi împrăştiaţi în mai multe provincii ale coroanei. Planul unei Austro-Slovenii nu a fost luat în serios la Viena. Prin Tratatul de la Saint-Germain, Austria s-a angajat să organizeze un referendum în zonele revendicate de Regatul SCS. Acesta a fost precedat de încercarea luptătorilor sloveni şi a trupelor SCS de a-şi înfăptui scenariile cu ajutorul forţei militare. Acest lucru a reuşit în Ştiria Inferioară (Marburg an der Drau), dar nu şi în Carintia (decembrie 1918 – iunie 1919), unde după rezistenţa populaţiei regionale şi presiunea puterilor Antantei, Klagenfurt, ocupat la 6 iunie 1919, a fost evacuat. La 10 octombrie 1920 a avut loc un referendum în sud-estul Carintiei, în care 59% dintre votanţi, dintre care 70% erau etnici sloveni, au votat pentru Austria. Referendumul a fost perceput ca un dezastru naţional în partea slovenă a Regatului SCS. Asta deoarece mulţi

sloveni din Carintia nu au luat decizii bazate pe logica naţionalismului lingvistic, ci au comparat două sisteme de stat şi două zone culturale.[6]

Referendumul din Carintia a avut parte de rezultate similare cu acelea din Silezia Superioară şi Prusia de Est, unde chiar slavii au optat pentru un stat non-slav. Dreptul la autodeterminare al popoarelor, pe care se bazau învingătorii, se baza pe un concept de naţiune care nu era, în mod evident, împărtăşit de mulţi dintre cei afectaţi – nu numai limba şi (presupusa) origine, ci şi politicile de stat, criteriile nonlingvistice culturale (de ex. confesionale, mentale) şi economice au determinat identificarea persoanelor din regiunile controversate. Referendumurile din Banat, Transilvania, Basarabia sau sudul Dobrogei ar fi pus în discuţie soluţiile centralizate, determinate de forţa militară şi sancţionate în Conferinţa de Pace de la Paris.

În sudul Regatului SCS conflictele vechi au izbucnit din nou după 1918. Vardar-Macedonia, puternic amestecată etnic, şi Kosovo, cu majoritatea sa albaneză în proporţie de 68%, au fost recapturate de armata sârbă la sfârşitul anului 1918. Până în 1924, în ultimele răbufniri până în 1927, voluntarii albanezi (kaçaki, în jur de 10.000 de oameni) au luptat împotriva administraţiei sârbe, care la rândul ei a recrutat paramilitari din rândul populaţiei sârbe, care au deportat femei şi copii albanezi pe scară largă. Belgradul nu a căutat o soluţie politică, ci una militară: 22.000 de arestaţi, 12.400 de morţi şi aproximativ 6.000 de case distruse formează bilanţul unui conflict etnic asemănător războiului civil.

Tot în Vardar-Macedonia, recucerirea sârbă a însemnat doar o nouă răsucire în spirala escaladării naţionalismelor sârb şi bulgar. Regiunea din zona frontului de la Salonic a fost devastată grav în timpul războiului: la fiecare doi civili corespundea un soldat (aproximativ 600.000 de soldaţi la

1,2 milioane de locuitori). Agricultura a fost distrusă în mare măsură, populaţia afectată de foamete şi epidemii. Administraţia bulgară a pus societatea locală sub o mare presiune politică economică şi naţională, în timp ce combinaţia dintre bulgarizare şi exploatarea economică, pe de altă parte, a întărit curentele regionale macedonene din cadrul populaţiei ortodoxe slave. Organizaţia Revoluţionară Internă Macedoneană, proaspăt formată în Bulgaria la sfârşitul anului 1918, a început acţiunea de gherilă împotriva administraţiei sârbe. La fel ca în Kosovo, guvernul sârb a reacţionat violent. Armata, jandarmeria şi grupurile combatante formate din voluntari locali şi cei din mediul rural care erau adesea nevoiţi să facă serviciul militar au transformat zona slabă din punct de vedere structural într-o zonă militară extinsă. Graniţa cu Bulgaria a fost închisă ermetic.

Chiar şi cu România Regatul SCS s-a aflat în relaţii tensionate, deoarece ambele ţări au revendicat Banatul. Abia în 1923 problema a fost soluţionată prin diviziunea Banatului, prin care Timişoara a revenit României, restul fostelor comitate maghiare Timiş şi Torontal, Regatului SCS.

România a avut şi ea dispute cu majoritatea vecinilor. Ungaria nu a dorit să renunţe definitiv la zonele pierdute prin Tratatul de la Trianon. Uniunea Sovietică a revendicat Basarabia, a sprijinit operaţiunile de gherilă prin serviciul său secret (răscoala din 1924 de la Tatarbunar) şi a fondat Republica Autonomă Sovietică Socialistă Moldovenească pe malul stâng al Nistrului în 1924. Însuşi numele exprima deja strategia sovietică, revendicarea unei naţiuni moldoveneşti, a cărei parte vorbitoare de limbă română era clar separată de românii de la vest de Prut (până în 1918, râul de frontieră). Spre sud, problema Dobrogei afecta relaţiile cu Bulgaria. Cei doi vecini au purtat de mai

multe ori războaie pentru regiune între 1913 şi 1918. În 1919 România a preluat toată Dobrogea, inclusiv sudul, aşa-numitul Cadrilater, care era populat în proporţie de 98% de bulgari, turci şi tătari. Atât România, cât şi Bulgaria au colonizat refugiaţi din Macedonia în regiunea de frontieră, aromâni în teritoriul românesc şi activişti naţionalişti bulgari în partea bulgară. Aceştia din urmă au adus cu sine tactici de luptă de gherilă şi le-au aplicat pe teritoriul românesc. Dobrogea de Sud a rămas o zonă de criză permanentă pentru România, la fel ca Basarabia.

Grecia s-a numărat de asemenea printre câştigători în 1919, primind toată Tracia şi sudul Albaniei. Ţara se afla însă în război. Debarcarea trupelor greceşti în Smyrna în mai 1919 a marcat sfârşitul unui război de zece ani pentru Grecia. Intervenţia din Asia Mică s-a străduit să realizeze *Marea Idee*, după conceptul unui Imperiu Bizantin reînnoit, expus public în 1843, sub forma unui stat naţional grec extins ca o Mare Grecie pe cele două continente şi cinci mări, aşa cum a fost formulat cam 70 de ani mai târziu. În primii aburi ai victoriei, chiar şi Constantinopolul părea la îndemână. Situaţia politică externă şi internă din Grecia s-a deteriorat însă rapid. Franţa şi Italia au susţinut rezistenţa naţională a Turciei faţă de ocupaţia elenă, pe care Kemal Paşa (ulterior Atatürk, 1881-1938) a organizat-o în Anatolia Centrală. Puterea protectoare a Greciei, Marea Britanie, a refuzat sprijinul, deoarece regele Constantin, care era considerat la Londra omul Puterilor Centrale, redobândise puterea în Grecia. Venizelos pierduse alegerile pe care le organizase chiar el în noiembrie 1920. Adversarul său, Dimitrios Gunaris, liderul Partidului Popular, le-a promis alegătorilor săi pace şi sfârşitul venizelismului autoritar, dar a continuat războiul împotriva naţionaliştilor turci. În vara anului 1921, frontul grec din Anatolia Centrală a ajuns la un blocaj pe râul

Sakarya şi s-a prăbuşit în august 1922. Înfrângerea ţării izolate pe plan extern a fost cauzată de rutele lungi de aprovizionare, epuizarea trupelor şi consecinţele unei epurări ordonate politic al corpului de ofiţeri, mulţi susţinători ai lui Venizelos, experimentaţi în război, pierzându-şi poziţiile. Turcia a primit de asemenea arme din partea Uniunii Sovietice. În vara anului 1922, Kemal a deschis ofensiva decisivă care i-a dus trupele până la Smyrna, care a fost incendiată şi în mare parte distrusă. Imaginile apocaliptice ale haosului învăluit de o coloană de fum care putea fi văzut de departe s-au întipărit adânc în memoria colectivă greacă. Sfârşitul grecismului anatolian a fost interpretat drept *catastrofa din Asia Mică*, dar, de asemenea, a uşurat în mare parte elita politică şi militară, deoarece termenul de catastrofă se referă la o forţă majoră care nu poate fi influenţată de oameni. Înfrângerea a pus capăt iredentismului grec, care şi-a pierdut baza demografică din cauza exodului în masă, uciderii şi evacuării grecilor anatolieni.[7]

Spaţiul balcanic împărţit în două: Devastat de război şi ferit de război

Balcanii se pot înfăţişa nu numai în funcţie de învingători şi învinşi, ci şi într-un mod diferit, şi anume împărţit în zone devastate de război şi zone scutite de ostilităţi. Atunci, un lucru devine clar: teritoriile de bază ale statelor compozite postimperiale – Serbia în cazul SCS, Ţara Românească şi Moldova în cazul României Mari – au împărtăşit următoarele caracteristici: au fost teatre de luptă, apoi – zone de ocupaţie ale Puterilor Centrale şi au suferit pagube grave demografice, economice şi de infrastructură. Spaţiul macedonean a aparţinut şi el acestor zone (în special în zona fronturilor de-a lungul

graniţei greco-sârbe). Albania a fost cea mai puţin devastată – deşi cu cea mai modestă infrastructură antebelică. Cele rămase între 1914-1918 în mare parte sau complet neatinse de ostilităţi (între noile graniţe) au fost întreaga regiune din Slovenia până în Bosnia şi Herţegovina, toată Ungaria până în Carpaţi, dar şi sudul Balcanilor din sudul şi centrul Greciei. Totuşi, acest lucru nu înseamnă că populaţia din aceste zone nu a fost scutită de malnutriţie şi boli. A fost semnificativ din punct de vedere politic faptul că teritoriile politice de bază din statele compozite postimperiale au fost devastate şi de aici derivă pretenţia la dreptul de dominare în noile părţi ale ţărilor care ar fi suferit mai puţin şi ar fi fost *eliberate* şi de armatele sârbe şi române. În acest sens, reconstrucţia ar trebui să fie finanţată în mod semnificativ de către beneficiarii noii libertăţi. Această evaluare nu a fost împărtăşită în Croaţia şi Transilvania, ceea ce a fost cauza crizelor severe şi chiar a prăbuşirii violente a statului.

Numărul de victime în majoritatea statelor din Balcani a fost foarte mare şi a explicat relansarea dificilă după 1918. Bulgaria a mobilizat 850.000 de bărbaţi, adică 15% din populaţia totală sau majoritatea populaţiei masculine apte de muncă. 30% dintre cei mobilizaţi (sau 5% din totalul populaţiei) nu au supravieţuit războiului. Sute de mii de femei au fost de asemenea mobilizate, care au trebuit să ia locul bărbaţilor în procesul muncii. În 1918, Bulgaria număra şi zeci de mii de invalizi de război şi sute de mii de refugiaţi. Aceste cifre pot fi folosite pentru a măsura două lucruri: efortul enorm al unei întregi societăţi de a obţine un statut regional de putere hegemonică şi o cădere la fel de violentă, care a fost urmată de o criză politică, economică şi mai ales mentală.

Serbia pierduse aproximativ un sfert din populaţia sa antebelică; guvernul a estimat că jumătate din bunurile

populaţiei au fost distruse. În 1916 România a chemat la arme 11% din populaţie, adică 814.000 de oameni. Pierderile s-au ridicat la 335.000 de soldaţi şi 650.000 de civili, iar în jur de 75.000 de persoane au fost înregistrate ca invalizi de război. Fluxurile de refugiaţi şi continuarea ostilităţilor (pentru Transilvania) sau lupte de gherilă şi războaie mici (Kosovo, sudul Serbiei, Muntenegru, Albania) adesea împovărau regiunile deja perturbate. Prăbuşirea infrastructurii şi comunicaţiilor a făcut şi mai dificilă noua ordine statală.

ÎNCERCĂRI DE ORGANIZARE POSTIMPERIALĂ

Mici imperii şi state naţionale

Din moştenirea marilor imperii apăruseră imperiile mici în Balcani, Regatul SCS şi România Mare. În ceea ce priveşte structura populaţiei, eterogenitatea lor socio-economică şi problemele de integrare, acestea seamănă cu cele din imperiile căzute. Noile grupuri de bază (elitele din Belgrad şi Bucureşti) s-au confruntat cu sarcini la care elitele mai experimentate din Viena, Budapesta şi Istanbul eşuaseră. Desigur, cele două state câştigătoare nu s-au văzut ca nişte entităţi postimperiale, ci ca state naţionale. Întrucât omogenitatea naţională dorită nu corespundea realităţii sociale, a existat un potenţial mare de conflict în aceste ţări de la bun început, ceea ce a dus la război civil şi migraţie în masă în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, prin care o nouă dimensiune a violenţei, sub forma Holocaustului, adusă în regiune din afară prin intermediul naţional-socialismului, a fost susţinută ulterior de actori regionali. În afară de de statele victorioase

postimperiale existau şi ţări precum Albania, Bulgaria şi Grecia, care erau în mare măsură omogene din punct de vedere etnic (Bulgaria) sau aproape în întregime (Albania, Grecia) din cauza pierderii de teritoriu şi/sau a migraţiei în masă şi care trebuiau să suprime moştenirea unui singur imperiu – cel otoman – prin structuri statale naţionale.

Dintr-o perspectivă macro, dezvoltarea internă a spaţiului balcanic se poate reprezenta astfel:

– 1918-1923: consolidarea tarată de conflicte a statelor postimperiale compozite, precum şi a Albaniei, Greciei şi Bulgariei;

– 1923 – începutul anilor ’30: încercarea unei noi ordini regional-politice şi a construcţiei economice şi statale;

– 1928/29 – 1938: trecerea la regimurile autoritare (mai întâi în Albania şi Regatul SCS, apoi în România).

O analiză comparativă a evoluţiilor politice interne trebuie să facă distincţia între compozitele postimperiale şi statele naţionale existente. În Regatul SCS şi în România Mare elitele politice s-au confruntat cu întrebări comparabile despre construirea statului şi contopirea regiunilor extrem de eterogene. În ceea ce priveşte economia, structura socială, nivelul de educaţie şi caracteristicile culturale, Slovenia fostă habsburgică şi Vardar-Macedonia postotomană din Regatul SCS, iar în România Mare Bucovina fostă austriacă şi Dobrogea postotomană aparţineau unor lumi complet diferite şi nu aveau nici un temei istoric comun. Atât în Regatul SCS, cât şi în România Mare, ideologia de stat a insistat asupra limbii şi a conştiinţei naţionale ca legătură culturală care ar avea un efect mai puternic decât secole de carenţe în dezvoltare. În ambele state, elitele din statele existente înainte de 1914 au dat mâna: în România se vorbea despre Vechiul Regat (Ţara Românească şi Moldova), în SCS puterea se concentra la Belgrad.

În plus faţă de diferenţele structurale istorice a existat tensiunea dintre regiunile devastate de război şi regiuni în mare parte cruţate, şi între elitele structurate diferit. Croaţii şi românii posthabsburgici au adus noilor state o clasă de mijloc bine educată, o putere economică considerabilă şi experienţă în parlamentarismul austriac şi ungar, ale căror elite antebelice fuseseră structurate diferit. Regatul era dominat de un strat mic de mari proprietari funciari şi antreprenori, de obicei de origine nobilă. Serbia, pe de altă parte, nu cunoştea nici o nobilime, dar elita sa era formată din funcţionari şi ofiţeri, precum şi din oameni de afaceri apropiaţi de stat. În timp ce elita politică şi statul proveneau în mare parte din regat, elitele româneşti din Transilvania s-au definit tocmai prin opoziţia lor faţă de statul maghiar şi şi-au bazat puterea pe propriul partid etnic, sistem bancar şi de asociaţii. Autoorganizarea politică, asociaţiile şi uniunile, spaţiul public politic, lumea publicistică şi în general nivelul de alfabetizare în regiunile fostului imperiu austro-ungar erau cu mult superioare celor două vechi state (Serbia şi România). Vechile frontiere naţionale au devenit astfel graniţe socio-culturale interne, care au fost estompate din punct de vedere administrativ de noile reglementări organizatorice, dar ele au existat în continuare structural.

Contraste semnificative între părţile vechi şi cele noi ale ţării au existat şi în structura etnică: Serbia (înainte de 1912) şi România erau în mare măsură omogene etnic. Doar România de est avea o populaţie minoritară predominant vorbitoare de idiş (care era uneori majoritară în zonele urbane). Înainte de 1914, Bucureştiul era un oraş etnic mixt, cu o populaţie maghiară, germană şi evreiască numeroasă. După 1918, societăţile acestor state de bază au trebuit să experimenteze o nouă diversitate etnică.

Conform recensământului din 1930, România (18,05 milioane de locuitori) avea 71,9% populaţie românească, alături de 7,9% unguri, 4,13% germani, 4,03% evrei, 3,22% ucraineni, 2,26% ruşi, 2,03% bulgari, 1,45% romi, precum şi turci, sârbi, polonezi şi greci. În statul SCS din 1931, persoanele cu cele trei nume propagate oficial (sârbi, croaţi, sloveni) au furnizat 85,16% din 13,9 milioane de locuitori; 3,59% germani, 3,36% maghiari şi 3,63% albanezi au fost înregistraţi în grupuri etnice non-slave, alături de români, turci şi italieni. Întrucât naţiunea exista doar pe hârtie, o divizare între sârbi, croaţi şi sloveni are mai mult sens – sârbii aveau deci o majoritate relativă de aproximativ 42%, dar nu o majoritate absolută. În ambele ţări, minorităţile au trăit adesea masiv în anumite regiuni, unde au format majoritatea relativă sau absolută. Românii etnici au constituit puţin peste 57% din populaţia din Transilvania. În Ţinutul Secuiesc, aflat în arcul Carpaţilor, exista o majoritate maghiară compactă copleşitoare. În Regatul SCS Slovenia a fost în special relativ omogenă etnic. În schimb, amestecul etnic a fost deosebit de puternic în Bosnia, Macedonia, Dobrogea, Banat şi Basarabia.

Diferenţa dintre oraş şi sat a fost determinantă socio-cultural: până la cel de-al Doilea Război Mondial, oraşele noilor provincii ale României au rămas non-româneşti: în 1930, Timişoara avea doar în jur de 25% români, în metropola transilvăneană Cluj erau aproape 35%. O altă linie de demarcaţie era între diferenţele religioase: nord-vestul SCS era catolic, sudul (Macedonia, Kosovo) avea majorităţi musulmane la nivel regional; în Bosnia, Biserica Ortodoxă şi cea Catolică coexistau cu Islamul. În România, după constituţia din 1923, Biserica Ortodoxă avea prioritate asupra Bisericii Unite, lucru important în partea de vest a ţării (ortodocşii care l-au recunoscut pe Papă ca

autoritate în 1698-1701). În fostele părţi habsburgice ale ţării, Bisericile Catolică, Luterană şi Reformată deţineau o poziţie puternică, de durată, dominantă cultural. În Dobrogea trăiau musulmani turci şi tătari ca moştenire a Imperiului Otoman.

În ambele state postimperiale, formarea statală s-a dovedit dificilă. România era înconjurată de state aflate în agitaţie revoluţionară şi război civil. România a intervenit în Ungaria şi a obţinut victoria asupra bolşevismului panonic. Cu toate acestea, în războiul civil rus România a rămas un spectator preocupat, la fel ca în tensiunile interne grave din Bulgaria din timpul guvernării Alianţei Agrare. În interior, guvernele care se schimbau rapid s-au confruntat cu tulburări sociale grave. Revoluţia bolşevică ameninţa să se răspândească. Valuri de grevă au zguduit ţara. Tulburările sociale ale ţăranilor au putut fi rezolvate prin anunţarea reformei funciare şi a votului universal al bărbaţilor. Soldaţii ţărani au eliminat pericolul revoluţiei în ţară şi în Ungaria. Armata română, condusă de Alexandru Averescu (1859-1938), a salvat situaţia. Averescu a fondat Partidul Poporului şi a câştigat alegerile, venerat ca un Mesia de mulţi ţărani cuprinşi de o isterie în masă. În calitate de prim-ministru (1919-1921) Averescu a stabilizat Regatul României Mari. Steaua lui s-a stins rapid însă, iar din 1922, a preluat cârma Partidului Naţional Liberal, cea mai importantă dinastie politică românească (familia Brătianu). Astfel, ţara părea să fie legată prin structuri ordonate antebelice.

Înainte de 1918, actorii politici sud-slavi au evitat în mare parte problema modului de a aborda contrastele socio-culturale profunde. Protagoniştii români nu au căutat deloc răspuns şi au fost copleşiţi de realizarea unor vise iredentiste. În ambele ţări au existat două alternative: continuarea şi transferul modelului centralist al zonelor de

bază în noile provincii, sau o ordine federală, adică crearea elementelor de autonomie regională. Înţelegerea naţiunii era strâns legată de această alegere.

Elitele sârbe au fluctuat între ideea unei Serbii lărgite şi a unei Iugoslavii dominate de sârbi. Acele părţi ale elitei croate care au susţinut uniunea într-un singur stat au susţinut iugoslavismul, dar au dorit să negocieze construcţia statului. Privit ca *iugoslavism integral*, era vorba despre ideea menţionată a unui popor cu trei caracteristici (şi *nume* regionale). Sârbii, croaţii şi slovenii au fost deci numiţi în mod diferit părţi ale aceleiaşi naţiuni (sau trib/pleme) sau trei triburi (plemena) ale aceleiaşi naţiuni. Croatul Frano Supilo părăsise deja Comitetul Slavilor de Sud în 1916 într-o dispută cu premierul sârb Nikola Pašić pe tema *alipirii* sau *unirii* regiunilor austro-iugoslave cu Serbia. Declaraţia de la Corfu (1917) a plasat chestiunea unei adunări constitutante. Serbia a clarificat însă că nu dorea să tolereze autonomia sau ţinuturile istorice. Consiliul Naţional al Slovenilor, Croaţilor şi Sârbilor din Zagreb, iugoslavii din vechiul imperiu deci, a continuat disputa. Liderul sloven Anton Korošec şi liderul Partidului Ţărănesc Croat, Stjepan Radić (1871-1928), au cerut o structură federală a statului, iar cel mai important reprezentant austro-sârb, Svetozar Pribičević (1875-1936), o structură centralizată. Alegerile au avut loc în 1920. Cel mai puternic partid a fost Partidul Democrat (Pribičević, Ljubomir Davidović, 1863-1940) (92 de locuri), care reprezenta *iugoslavismul integral*. Partidul Naţional-Radical al lui Nikola Pašić (91 de locuri) a urmărit scopul de a uni toţi sârbii într-un stat cu o autonomie locală extinsă. Partidul Popular Ţărănesc Croat al lui Stjepan Radić a cerut propria sa republică ţărănească croată într-un stat federal, astfel că avea pretenţii de politică socială şi naţională. În faţa partidului ţărănesc, care s-a

transformat rapid într-un partid de unitate naţională croată, comuniştii aveau 58 de locuri. Partidele naţionale sau confesionale au dominat printre sloveni (Partidul Poporului, 27 de locuri) şi musulmanii bosniaci (Organizaţia Musulmană Iugoslavă, 24 de locuri).

Radicalii şi *democraţii*, cele două partide sârbe din provinciile vechi şi noi, au impus o constituţie centralistă cu referire la victimele războiului din Serbia (Constituţia Vidovdan, care a fost adoptată în ziua simbolică a Sf. Vitus, 28 iunie, ziua bătăliei de pe Câmpia Mierlei). Aceştia au plecat de la ideea că cele trei mari popoare sud-slave (musulmanii bosniaci nu erau consideraţi a fi propriu-zis o etnie) se vor contopi într-o singură naţiune iugoslavă. Constituţia centralistă prevedea 33 de districte care trebuiau să dizolve în mod deliberat vechile frontiere provinciale. Stâlpul statului unitar era monarhia; autoguvernarea complementară la nivel inferior a fost greu realizabilă în părţile sârbe din ţară, având în vedere nivelul scăzut de educaţie şi continuarea gândirii juridice premoderne (drept comun). În special sârbii din fostul imperiu habsburgic au văzut în centralism contra-modelul fostului stat habsburgic, a cărui moştenire trebuia depăşită cât mai repede posibil. Regele Alexandru Karageorgevici (1888-1934) a fost adeptul unui model centralist-unitarist care oferea sârbilor o poziţie hegemonică în stat. Iugoslavismul trebuia să însemne asimilarea non-sârbilor în modelul naţional şi de stat sârb. Liderul croat al ţăranilor, Stjepan Radić, a reprezentat polul opus. În tabăra croată el i-a marginalizat pe naţionaliştii loiali imperiului ai Partidului Dreptei Pure (aşa-numiţii frankişti, după fondatorul lor, Josip Frank, 1844-1911). Odată cu noul drept universal de vot, partidul său a obţinut o largă bază socială. Radić susţinea un stat al ţăranilor. A admirat idealurile, dar nu şi metodele Revoluţiei Ruse. Atacurile

sale au fost îndreptate împotriva elitelor politice ale sârbilor, dar nu împotriva sârbilor ca naţiune. A fost, de asemenea, un pacifist declarat. În 1920 a publicat proiectul de constituţie pentru o confederaţie a Croaţiei şi altor părţi ale ţării, care se baza pe democraţia directă (referendumuri, obligaţia unor noi alegeri, depunerea preşedintelui prin petiţii cu cel puţin 100.000 de semnături) şi subsidiaritate, precum şi pe egalitatea socială exprimată prin *zadruga*, familia tradiţională complexă din mediul rural.[8]

Clubul Iugoslav a prezentat un al treilea model, în care politicianul de top sloven Korošec a jucat un rol principal. Organizaţia sa teritorială ţinea cont parţial de regiunile istorice, care erau împărţite pe trei niveluri (provincie-district-comună), fiecare cu o autonomie extinsă. Adunările provinciale, în calitate de parlamente regionale, ar fi trebuit să beneficieze de competenţe legislative şi fiscale extinse. La cel mai înalt nivel, proiectul avea în vedere un sistem bicameral, în care a doua cameră trebuia ocupată jumătate de asociaţiile corporatiste şi jumătate de adunările provinciale. Clubul Iugoslav prevedea păstrarea particularităţilor regionale, dar intervenea puternic în structura lor dacă voia să cuprindă Bosnia şi Dalmaţia.

Bosniacii musulmani reprezentaţi în Organizaţia Musulmană Iugoslavă (JMO) au vrut în primul rând să păstreze Bosnia ca unitate administrativă, altfel s-ar fi confruntat cu o opţiune naţională sârbă (mai degrabă decât croată). Prin urmare, liderul ei, Mehmed Spaho (1883-1939), a ţinut ferm la regiunile istorice în schema sa. Împărţirea districtelor ar fi trebuit să adune laolaltă zonele de locuire musulmană. Comuniştii împinşi repede în ilegalitate au cerut o revoluţie socială; în chestiunea naţională s-au poziţionat ca iugoslavi integralişti. Soluţia centralizată cu autoadministrare la nivel de district, care a

fost implementată în 1921, nu a rezolvat diferendele, ci a însemnat doar începutul unui conflict care curând avea să se desfăşoare pe linia etnică (sârbi–croaţi).

De asemenea, în cel de-al doilea stat postimperial compozit s-a relevat în curând decalajul dintre părţile vechi şi cele noi ale ţării. Spre deosebire de SCS, acest contrast nu a fost etnicizat în naţiunea română titulară. Acea parte a elitelor transilvano-române care susţinea autonomia se temea de revizionismul maghiar şi, în ciuda tuturor sensibilităţilor regionaliste, s-a văzut ca făcând parte dintr-o naţiune română uniformă. Regele român a instituit în 1919 un guvern condus de un transilvănean (Alexandru Vaida-Voevod, 1873-1952), care s-a confruntat cu rezistenţa din partea elitei Vechiului Regat. În acelaşi timp, competenţele guvernului transilvănean au fost reduse treptat. Legislaţia regională a fost suspendată din decembrie 1919, iar în aprilie 1920 Consiliul Dirigent a fost dizolvat de guvernul central. În 1922, direcţiile administrative au fost eliminate definitiv. De asemenea, în Basarabia, guvernul regional, parlamentul şi organele de autoguvernare (*zemstva*) preluate de la imperiul ţarist au dispărut sub presiunea autorităţilor centrale. Guvernul central a operat cu decrete care extindeau dreptul vechiului regat asupra noilor provincii. Aşa-numitele comisii de unificare au efectuat această omogenizare administrativă. Legea marţială, care a fost impusă în regiunile de frontieră instabile cu Ungaria şi Uniunea Sovietică, a servit ca un important mijloc de putere. Guvernul central a încercat să lichideze tradiţiile administrative imperiale ale comitatelor maghiare, districtelor austriece şi *zemstvelor* ruseşti. Consiliile municipale au fost înlocuite efectiv de jandarmerie. Constituţia adoptată în 1923, în care Partidul Naţional Liberal, reprezentând elitele de afaceri ale vechiului regat,

a avut un rol definitoriu, a desemnat România drept stat naţional unitar. Regioniştii transilvăneni din jurul lui Iuliu Maniu au cerut o a doua Alba Iulie, adică o nouă adunare naţională transilvăneană, iar tonul împotriva elitelor bucureştene a devenit foarte accentuat. Precum croaţii din Regatul SCS, românii din fostul teritoriu habsburgic au văzut în noii lor compatrioţi din vechiul regat imaginea celuilalt (balcanici, bizantini, levantini, orientali). Orientul intern şi orientalizarea internă ca armă politică au fost populare într-o epocă a teoriei cercurilor culturale. În 1922, mulţi români ardeleni au boicotat încoronarea regelui Ferdinand la Alba Iulia, privită ca o acaparare simbolică a Transilvaniei de către statul român.[9]

Unificarea administrativă în practică: Aparatele de stat postimperiale

Centralismul a fost răspunsul constituţional al elitelor Belgradului şi Bucureştiului şi al susţinătorilor acestora în noile părţi ale ţării (în primul rând sârbii care fuseseră sub habsburgi din Regatul SCS, centraliştii ardeleni şi românii bucovineni din România Mare). În ambele ţări, însă, liniile de demarcaţie politică, socio-economică şi cultural-mentală au continuat de-a lungul graniţelor antebelice. În practică, comasarea diferitelor sisteme administrative a trebuit să se dovedească decisivă. Avem surprinzător de puţin despre tranziţia de la organizarea imperială la cea postimperială. Cercetările din statele naţionale, ca şi statele naţionale în sine, au dorit să acopere urmele imperialiste cât mai bine posibil.

Noile state s-au confruntat cu întrebări importante: cum să se ocupe de aparatele funcţionăreşti existente, în special de acei funcţionari publici care erau loiali imperiului? Cum să abordeze legile şi structurile existente

în domeniul financiar, al valutei, impozitelor, dreptului comercial şi succesoral? Scopul ideologic de a depăşi imperiile era clar, practica – mult mai slabă. Până la Tratatul de la Trianon din 1920, mulţi funcţionari maghiari au refuzat să depună jurământul către statul român, iar foştii oficiali ţarişti din Basarabia s-au comportat similar. În Transilvania, chiar şi la zece ani de la sfârşitul monarhiei dunărene, administraţia locală îşi desfăşura activităţile în germană sau maghiară, deoarece pur şi simplu exista o carenţă de funcţionari români competenţi, sau autorităţile locale nu aveau cunoştinţe de limba română. Un studiu de caz din districtul Bistriţa-Năsăud din Transilvania de Nord arată dilema autorităţilor centrale: funcţionarii locali români au servit statul maghiar cu fidelitate până în 1918, dar au fost implicaţi şi în asociaţii culturale româneşti. În discursul naţionalist erau consideraţi trădători, în practica administrativă nu puteau fi evitaţi. Administraţia românească din Basarabia a fost şi ea la fel de fragilă. Şi acolo mulţi funcţionari au refuzat să depună jurământul către statul român şi aproape nici unul nu înţelegea noua limbă oficială. Deşi statul a decis să concedieze etnicii ruşi, a trebuit totuşi să facă unele compromisuri, din moment ce lipseau înlocuitorii români. În februarie 1924 a fost elaborat un test de limbă sub ameninţarea cu demiterea, iar în ianuarie 1925 cunoaşterea limbii române a fost declarată prima cerinţă de recrutare – în practică, însă, totul se reducea mai mult la fidelitatea faţă de noul stat. Cu toate acestea, în curând au apărut plângeri în noile provincii, potrivit cărora funcţionarii slab calificaţi din Vechiul Regat ar fi preluat funcţiile-cheie, în timp ce românii din noile provincii erau subreprezentaţi în instituţiile centrale. În Transilvania, funcţionarii rămaşi în primul rând din administraţia maghiară au fost cei care au reglementat tranziţia. Cei din Vechiul Regat au fost folosiţi

în număr mare doar în regiuni puternic maghiarizate, cum ar fi Ţinutul Secuiesc din arcul Carpaţilor. Adeseori au fost angajaţi mulţi foşti ofiţeri. A apărut rapid o ierarhie a atractivităţii locurilor de muncă, pe nivelul de jos aflându-se regiunile sărace din Basarabia şi Dobrogea, critice din punct de vedere structural şi în materie de securitate. În 1928, de exemplu, în judeţul Durostor din Dobrogea nici unul dintre şefii de plăşi nu avea vreo diplomă. Statul român a înfiinţat treptat un colegiu de administraţie (1925-1930). Legea administrativă din 1925 a stabilit cerinţele de pregătire pentru personalul superior şi a iniţiat o academizare a administraţiei superioare pe baza modelului francez. Totuşi, la mijlocul anilor ’30, în România Mare lipsea încă un număr suficient de funcţionari bine calificaţi şi integri.

O problemă similară a apărut în Regatul SCS. În noile părţi ale ţării a apărut repede sentimentul dominaţiei aparatului administrativ de către sârbi din Serbia. Frustrarea în legătură cu blocarea oportunităţilor de carieră s-a împletit cu diferenţele de mentalitate culturală internă. În România şi SCS, oficialii din vechile regate au adus cu ei practici administrative (corupţie, ignorare a regulilor şi legilor, violenţă fizică în cazul autorităţilor de securitate), care au fost iritante şi au funcţionat ca un pas înapoi din punct de vedere civilizaţional asupra unor categorii ale populaţiei foste habsburgice. Jandarmul care bate a fost în ambele ţări un simbol al noii puteri de stat omogenizantă din punct de vedere naţional şi etnic. În ambele ţări, constituţiile (1921 SCS, 1923 România) au impus o diviziune teritorială care avea drept scop dispariţia provinciilor şi regiunilor vechi prin crearea de noi districte.

Au existat tensiuni între părţile vechi şi cele noi ale ţării – întotdeauna la nivelul naţiunilor titulare, nu al minorităţilor

– şi în armată. Căci şi armatele erau după 1918 compozite, formate din ofiţeri care tocmai se războiseră între ei. Spre deosebire de Polonia sau Cehoslovacia, armata SCS s-a rupt de orice tradiţie austriacă, suprimând tot ce era în negru şi galben (culorile Habsburgilor). În total, noua armată a preluat 2.590 de ofiţeri din armata cezaro-crăiască. Cu toate acestea, mulţi ofiţeri croaţi loiali austriecilor nu s-au alăturat armatei SCS sau au fost împiedicaţi să facă acest lucru. Foşti ofiţeri de rang înalt de-ai K.u.K. au fost destituiţi şi deseori hărţuiţi, cum a fost cazul mareşalului austro-sârb Svetozar Boroević von Bojna (1856-1920), care se distinsese în luptele de la Isonzo. Adjunctul său, croatul Slavko Kvaternik (1878-1947), care jucase un rol important în administrarea militară austriacă din Serbia în Primul Război Mondial, s-a radicalizat şi a avansat la rangul de ministru de război în timpul dictaturii ustaşilor (1941-1942). El reprezintă nucleul puternic al foştilor ofiţeri croaţi ai K.u.K., loiali austriecilor, care nu acceptau noul stat. În 1918 şi 1919 acest grup era încă prea slab pentru a organiza un puci de succes. Stigmatizarea a tot ce amintea de Austro-Ungaria a înstrăinat părţi ale corpului ofiţerilor croaţi de armata SCS. Recrutarea care viza cadre tinere nu a putut compensa în totalitate acest lucru. Armata SCS a fost în esenţă o continuare a armatei sârbe, la fel cum întregul stat a devenit o Serbie extinsă – şi aşa a fost înţeleasă şi de monarhi.

În România, care a adoptat o lege a organizării armatei în 1924, armata a înfiinţat comisii de control pentru a monitoriza trecutul politic al ofiţerilor din imperiile ţarist şi austro-ungar. Integrarea s-a desfăşurat dificil, problemele de limbă, culturi militare diferite, competiţia pentru promoţii ducând la fricţiuni, la fel şi preferinţa pentru ofiţerii care dezertaseră din armatele imperiale, faţă de cei

care au rămas fideli împăratului şi ţarului. Cu toate acestea, foşti ofiţeri din armata austro-ungară – însă puţini foşti ofiţeri ţarişti – au avut cariere importante şi au preluat posturi de comandă centrală până la cel de-al Doilea Război Mondial; de exemplu, Ioan Boeriu, baron de Polichna (1859-1949), feldmareşal-locotenent, participant la Adunarea Naţională de la Alba Iulia, comandant în războiul pentru Transilvania (1919) şi comandant militar al Consiliului Dirigent al Transilvaniei; sau Iosif Iacobici (1884-1952), ofiţer de stat-major K.u.K. şi ulterior ministru de război şi şef al Marelui Stat-Major sub conducerea lui Ion Antonescu şi răspunzător şi el pentru Shoah. Tensiunile etnice din armata română nu sunt cunoscute. Aproape că nu s-au cercetat deloc contradicţiile regionaliste. Spre deosebire de Regatul SCS, lipsa de etnicizare a conflictelor în cadrul naţiunii titulare a jucat şi ea un rol în armata din România.

Învăţământul superior a fost la fel de important şi vizibil ca armata – peste tot în Balcani a fost privilegiat faţă de învăţământul preuniversitar. În statele compozite postimperiale, SCS a preluat Universitatea din Zagreb, a cărei integrare în termeni de politică naţională a avut loc fără multe conflicte, comparativ cu universităţile din România Mare. România Mare a câştigat o universitate maghiară în Cluj (fondată în 1872) şi o universitate austriacă în Cernăuţi (fondată în 1875). Conflictul româno–maghiar s-a intensificat dramatic în spaţiul simbolic al universităţii. Catedra maghiară din Cluj a refuzat să depună jurământul statului român, iar rectorul s-a sinucis. Refuzul de a depune jurământul i-a împins pe români să schimbe în mare parte personalul universitar. Mulţi profesori universitari au fugit în Ungaria, unde Universitatea din Szeged a devenit un loc de exil. În Bucovina, unde Cernăuţi avusese o universitate de

prestigiu, epurarea a căpătat o puternică nuanţă antisemită. Universitatea românească din Iaşi s-a confruntat cu o altă sarcină de integrare, şi anume a numeroşi studenţi basarabeni, adesea evrei şi ruşi, sau ruşi din punct de vedere cultural şi modelaţi de revoluţie. Contrastele etnice, antisemite şi ideologice s-au întrunit într-o mişcare studenţească (*Generaţia din 1922*), din al cărei activism radical naţionalist şi antisemit a apărut fascismul românesc.

De asemenea, a existat un potenţial considerabil de conflict în problema monedelor în circulaţie din zonele postimperiale. O mare parte a populaţiei a fost afectată de unificarea monetară şi fiscală, care a fost curând resimţită în noile părţi ale ţării ca o pierdere sau dezavantaj clar. Unificarea valutară a fost realizată în SCS la un curs perceput de deţinătorii de numerar în monedă austro-ungară (coroana) drept pură expropriere. În România, unificarea monetară (1920) a folosit în special băncilor mari şi speculanţilor. Pentru unificarea monetară, cu un buget (1920-1921) de 7,4 miliarde de lei, statul a cheltuit peste 5,5 miliarde pentru schimbul a 1,2 miliarde de ruble şi 4,3 miliarde de coroane, schimb finanţat de o inflaţie considerabilă. Consecinţele economice ale standardizării abia au început să fie cercetate. Acestea includ distrugerea zonelor dezvoltate economic prin noile frontiere de stat şi vamale sau periferizarea a ceea ce fuseseră odată zone centrale, dar şi consecinţele războiului asupra economiei: în 1921-1925, România a generat doar 67,6% din producţia de cereale din 1901-1913; producţia industrială era la 47,2% din nivelul 1913.[10]

Stat, armată, servicii secrete

Grecia în perioada interbelică este descrisă ca un stat pretorian. De fapt, nu numai în Grecia armata a fost un factor central şi vizibil în politică; acest lucru a fost valabil şi pentru Bulgaria (până în 1934), în timp ce armatele din statele postimperiale erau sub controlul monarhilor şi mai puţin evidente ca factor independent în politică. În Albania a trebuit întâi să fie construită o mică armată. Faptul că armata a dominat direct viaţa politică în state care au suferit înfrângeri serioase în război poate părea paradoxal. Însă ofiţerii din Grecia, precum şi din Bulgaria au pretins să stabilizeze viaţa politică şi să salveze naţiunea de pericolele interne – după eşecul extern.

În Grecia, numeroasele lovituri de stat trebuie luate în considerare având în vedere diviziunea naţională, dar şi luptele pentru carieră. Ofiţeri mai tineri, care şi-au văzut ascensiunea în pericol, au folosit puciurile pentru a-şi împinge adversarii afară din armată. Astfel de epurări slăbiseră deja armata în războiul împotriva Turciei. Înfrângerea în război a însemnat pentru ofiţerii venizelişti (Stylianos Gonatas, 1876-1966; Nikolaos Plastiras, 1883-1953) o oportunitate de a-i îndepărta de la putere pe militarii şi politicienii responsabili de catastrofa naţională şi, într-un proces-spectacol regizat (Procesul celor Şase), de a-i condamna la moarte, inclusiv pe fostul premier Dimitrios Gunaris. Această crimă judiciară a otrăvit atmosfera politică din Grecia timp de mai mulţi ani. Ofiţerii radicali au făcut presiuni pentru abolirea monarhiei şi instaurarea unei republici, ceea ce a declanşat o lovitură de stat regalistă de către ofiţeri sub conducerea lui Ioannis Metaxas (1923). El a fost învins de ofiţerii Theodoros Pangalos (1878-1952) şi Georgios Kondylis (1878-1936), care l-au alungat pe rege (George II, 1890-1947) din ţară, au curăţat corpul ofiţerilor şi, prin presiune asupra parlamentului, au proclamat republica (1924). Legi dure

de securitate au restricţionat semnificativ viaţa democratică şi, mai ales, opoziţia. Generalii s-au folosit de ascensiunea comuniştilor pentru a justifica în continuare atacurile împotriva parlamentarismului. În iunie 1925, nu numai că au răsturnat pentru prima dată un guvern, ci au preluat singuri puterea (Theodoros Pangalos, iunie 1925 – august 1926). Primei dictaturi militare i-a fost din nou pus capăt de militarii rivali (grupul Kondylis) într-o contralovitură de stat. Până în 1936, grupurile de ofiţeri au avut o influenţă considerabilă asupra vieţii politico-parlamentare a ţării, care a fost împovărată de diviziunea naţională. În noiembrie 1935, multi-pucistul Kondylis a organizat un referendum manipulat pentru restabilirea monarhiei. La 4 august 1936, Ioannis Metaxas a dizolvat dispreţuitul parlament şi a instituit o dictatură mai durabilă, regele rămânând în fundal în comparaţie cu alte ţări balcanice.

Aceşti ofiţeri erau ca garda imperială pretoriană din Roma antică: se ocupau cu politica internă şi abia dacă îşi mai îndeplineau îndatoririle esenţiale. Iar pretorienii erau divizaţi între ei şi departe de a fi uniţi politic. La mijlocul anilor ’30, Kondylis şi Metaxas s-au orientat către modelul statului corporatist pentru a frâna mobilizarea comunistă din ce în ce mai mare a muncitorilor. În general, armata, care beneficia de resurse publice considerabile, a împiedicat prin intervenţionismul său în politica internă dificila reconciliere între taberele venizelistă şi antivenizelistă, care s-au divizat şi mai mult pe plan intern.

În Bulgaria, corpul de ofiţeri şi-a pierdut mare parte din prestigiu după 1918. Partidul ţărănesc (BZNS), care a guvernat între 1919-1923, sub Aleksandăr Stambolijski (1879-1923), a făcut corpul ofiţeresc să cunoască dispreţul. Tratatul de la Neuilly a obligat ţara să reducă puternic armata, în timp ce guvernul ţărănesc şi-a

construit propriile unităţi paramilitare, Garda portocalie. Ofiţerii, care se bucuraseră înainte de 1918, ca specialişti bine plătiţi, de reputaţie şi putere, s-au văzut marginalizaţi. Ca şi în Grecia şi Serbia, tradiţia asociaţiilor de ofiţeri (semi)-secrete a existat şi în Bulgaria. Una dintre acestea – Liga Armatei/*Voenen săjuz* – a fost fondată în octombrie 1919 de către ofiţeri activi şi în rezervă. În 1920, alături de 1.650 de ofiţeri, includea şi figuri-cheie din politica internă (Ivan Vălkov, 1875-1962; Damjan Velčev, 1883-1954; Kimon Georgiev, 1882-1969). Odată cu Liga ofiţerilor în rezervă, Liga Armatei a intrat în Alianţa Naţională/*Naroden sgovor*. Împreună cu IMRO/ORIM, aceste asociaţii de ofiţeri au dat un puci împotriva guvernului ţărănesc în 1923 şi au adus la putere un guvern conservator naţional, în care Vălkov era ministru de război – ani de zile eminenţa cenuşie a politicii bulgare. Tot în 1923, armata a înăbuşit o răscoală comunistă. Ca şi în Grecia, corpul de ofiţeri s-a împărţit în numeroase grupuri. În viaţa politică a Bulgariei, care era deja caracterizată de societăţi secrete şi violenţă, Damjan Velčev s-a remarcat drept conspirator profesionist, fondând în 1929-1930 propria Ligă Militară Secretă/*Taen voenen săjuz*, care în 1934 avea 814 din cei 3.000 de ofiţeri profesionişti. Din această asociaţie au fost recrutaţi puciştii (din jurul organizaţiei Zveno) din 1934.

Aceste societăţi secrete s-au asociat cu alte două organizaţii secrete parastatale, ORIM şi lojile masonice. Lojile au fost create în Bulgaria după 1878. În 1922 numărau aproximativ 300 de membri, inclusiv politicieni de seamă, militari şi oameni de ştiinţă. Au funcţionat ca un mediu al elitei sociale, un loc în care se negocia politica. Marea Lojă a Bulgariei a fost înfiinţată după modelul francez cu acelaşi nume şi era legată personal de Liga Militară, Liga Ofiţerilor în Rezervă, Zveno şi ORIM.

Loviturile de stat din 1923 şi 1934 au fost planificate de către membri ai lojelor. În guvernul lui Aleksandăr Cankov (1879-1959), instalat în 1923, cinci din nouă miniştri erau francmasoni (inclusiv prim-ministrul). În guvernul următor sub Andrej Ljapčev (1866-1933) şase francmasoni au preluat portofoliile de ministru. După puciul din mai 1934, aproape tot guvernul era format din francmasoni (printre care marele maestru al Lojei, Petăr Midilev). Loja a fost dizolvată abia în 1940 la presiunea puternică a puterilor Axei de către un guvern care mai avea totuşi trei francmasoni în rândurile sale, printre care şi istoricul de artă şi premierul Bogdan Filov (1883-1945).

Apropierea elitei politice a Bulgariei cu organizaţia clandestină macedoneană ORIM a dus la apariţia unui mediu extrem de violent. Între 1923 şi 1934 aceasta s-a dezvoltat într-un stat în stat, un *factor fără responsabilitate*. În 1918 organizaţia fusese refăcută şi fusese fondat un comitet central din trei membri – un membru, Aleksandăr Protogerov (1867-1928), era şi francmason. Protogerov este un exemplu de alternanţă între politica vizibilă şi cea secretă: ca ofiţer bulgar a intrat în ORIMO şi a activat ca lider de bandă în Macedonia la începutul secolului XX; din 1903 a condus organizaţia-umbrelă a frăţiilor macedonene din Bulgaria. A fost implicat în conflictul intern al ORIMO cu aripa sa stângă. În 1911 a devenit membru supleant al Comitetului Central al ORIMO. În 1912-1913 a jucat un rol deosebit în Războaiele Balcanice. După înfrângere a intrat într-un con de umbră. În 1915 însă a servit din nou în armata regulată. A menţinut contacte strânse cu Viena şi Berlin (şi cu industria germană, cum ar fi Concernul Mannesmann) şi a fost responsabil pentru suprimarea revoltei sârbeşti în 1917. După noua înfrângere bulgară, Protogerov a suprimat o lovitură de stat a armatei, apoi a reintrat într-

un con de umbră, a reînfiinţat organizaţia (şi anume sub o nouă denumire) Organizaţia Revoluţionară Internă Macedoneană, denumită ORIM) şi a rămas membru al Comitetului Central până la uciderea sa. Protogerov, ofiţer, şef de bandă, organizator al celei mai mari mişcări teroriste din Europa în perioada interbelică, om de încredere al Puterilor Centrale şi, în cele din urmă, victima conflictelor interne, simbolizează alăturarea domeniilor de acţiune statală şi parastatală, care erau tipice în statele perdante din Primul Război Mondial, cu suveranitatea lor limitată şi scurta lor rază de acţiune oficială.

ORIM s-a bazat pe un lobby macedonean existent în Bulgaria şi pe zecile de mii de noi refugiaţi din Grecia şi Bulgaria. Din acest mediu ameninţat de sărăcie, lipsă de perspective şi declasificare au fost recrutate bande care au purtat un război de gherilă în SCS. Cu toate acestea, la fel ca înainte de 1918, au apărut diviziuni interne profunde care s-au manifestat violent şi au tensionat viaţa internă a Bulgariei. Guvernul ţărănist şi-a propus să relaxeze relaţia cu SCS şi, prin urmare, a luat măsuri împotriva ORIM. Din toamna anului 1922, prin urmare, organizaţia a purtat un mic război împotriva ţărăniştilor, l-a ucis pe ministrul de interne şi a eliminat aşa-numiţii federalişti, membri ai unui grup de stânga susţinut de ţărănişti în cadrul ORIM. ORIM a câştigat un rol de prim rang printr-un puci împotriva ţărăniştilor şi a fost responsabilă pentru moartea prin tortură a premierului Stambolijski. Când Comitetul Central al ORIM s-a aliat cu reprezentanţi ai Internaţionalei Comuniste în 1924, ministrul de război Vălkov a iniţiat un val de epurare, căruia în mai 1924 i-au căzut victime legendarul erou Todor Aleksandrov (1881-1924) şi un alt membru al Comitetului Central. Ivan Mihajlov (1896-1990) a preluat controlul mişcării în mijlocul puternicelor conflicte interne. Sub conducerea lui, ORIM a renunţat la

lupta de gherilă şi a recurs la atacuri teroriste. Organizaţia l-a finanţat pe Mihajlov printr-un nou model: teritorializarea unei mişcări clandestine. Între 1923 şi 1934, ORIM a dominat Pirin-Macedonia (sud-vestul Bulgariei), a exploatat ţărănimea regională şi a finanţat întreţinerea adepţilor săi prin traficul de tutun şi droguri. Mihajlov a devenit un prototip al teroristului în Europa secolului XX, ORIM poate fi comparată cu organizaţii precum OEP sau FARC-ul columbian, în ce priveşte luptele între facţiuni, legăturile cu elitele statale, arme şi traficul de droguri, precum şi organizarea şi efectuarea de acte de terorism. Doar lovitura de stat militară din 1934, susţinută de liga secretă Zveno, a pus capăt acestui parastat şi a împins ORIM în ilegalitate. În octombrie 1934, ORIM a reuşit să-l asasineze pe regele iugoslav Alexandru Karageorgevici în Marsilia, împreună cu organizaţia clandestină croată Ustaşa. Urmând exemplul ORIM, bandele au operat şi în Dobrogea. În 1929 a fost fondată Organizaţia Revoluţionară Internă din Dobrogea (oRid), care, la fel ca ORIM, a fost împărţită într-o aripă bulgaro-naţionalistă şi una comunistă-internaţionalistă; la fel ca ORIM, oRid a încetat lupta armată în 1934. Şi mai slabe au fost organizaţiile secrete din Tracia şi Teritoriile de Vest (zona din jurul oraşelor Pirot şi Caribrod cedate SCS în 1919). Organizaţia Revoluţionară Internă Tracică, înfiinţată în 1922, a avut puţin sprijin regional după fuga şi relocarea multor bulgari traci. Organizaţia Vărtop, care a fost activă în regiunile vestice, a reprezentat în principal drepturile minoritarilor.

În România nu a existat o tradiţie a loviturilor de stat ale ofiţerilor ca în Grecia. După cum am arătat, în anii critici de consolidare a statului, un general a fost în fruntea guvernului. Dar tranziţia către un sistem pluripartinic, deşi instabilă, a avut succes. Doar în 1934 a încercat un ofiţer

transilvănean să dea o lovitură de stat, dar a fost una amatoricească. O lovitură de stat reuşită a avut loc abia în 1940, sub impactul pierderii fără luptă a unei treimi din teritoriu în faţa Uniunii Sovietice, Ungariei şi Bulgariei. Desigur că întregul corp ofiţeresc s-a împărţit pe problema corupţiei endemice; s-au conturat în anii 1930 o opoziţie internă sub Ion Antonescu (1882-1946), precum şi simpatii puternice pentru mişcarea naţională legionară fascistă ortodoxă. România prezintă paralele cu Bulgaria în ceea ce priveşte structurile parastatale. Mulţi politicieni erau membri ai lojilor masonice, în special membrii partidelor naţionale conservatoare şi, de asemenea, radicale antisemite. Influenţa lor nu a fost încă investigată sistematic. Îşi are rădăcinile în alianţele secrete liberale care au încercat să schimbe sistemul politic încă din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Francmasonii şi influenţa lor politică sunt subiectul teoriilor conspiraţiei propagate în cazul românesc de către, printre altele, legionarii antimasoni. O analiză sobră trebuie desigur să ia în considerare acest aspect, dar mai presus de toate să ia în serios cele două curente principale ale francmasonilor români, liberal/cosmopolit şi naţionalist, ca fenomene politice. Acesta din urmă a planificat în 1934 o dictatură cu legionari fascişti şi armată, o combinaţie care poate fi înţeleasă fără conţinutul acestui curent francmason. Numărul mare de politicieni influenţi (ultra)naţionalişti din loji este izbitor: este vorba de eminenţa cenuşie a politicii româneşti şi autor al celebrelor jurnale, Constantin Argetoianu (1871-1955), prim-ministrul de mai multe ori Alexandru Vaida-Voevod (1872-1950, din 1935 lider al Frontului Românesc), poetul naţional şi omul de legătură cu Adolf Hitler, Octavian Goga, sau Gheorghe Cuza (1896-1950), secretar general al Partidului Naţional Creştin, partid radical antisemit.

În cel mai recent stat naţional din regiune, Albania, ligile ofiţerilor şi francmasonilor nu aveau importanţă, ci ligile secrete naţionaliste. După cum am arătat, un aparat de securitate trebuia întâi să fie înfiinţat mai ales cu ajutorul unor specialişti austrieci postimperiali. Jandarmeria şi armata erau mici şi utilizate în principal împotriva numeroaselor revolte locale şi regionale. Fricţiunile dintre consilierii străini şi ofiţerii locali erau considerabile. La sfârşitul anilor ’20, armata devora aproximativ 48% din bugetul de stat. Albania a devenit dependentă de asistenţa financiară italiană. Teama preşedintelui şi din 1928 a regelui Zogu de loviturile de stat militare era mare, motiv pentru care garda regală a inclus şi anticomunişti (albi) ruşi.

În general, armata şi corpul de ofiţeri au fost factori politici centrali în toate statele. Din secolul al XIX-lea, ofiţerii nu numai că s-au bucurat de un prestigiu social ridicat, ci au primit şi salarii atât de mari, încât au ajuns să aparţină burgheziei bogate din Grecia sau Bulgaria, de exemplu. Peste tot, corpul de ofiţeri a cultivat o încredere politică proprie, care s-a delimitat de partide şi a făcut ca armata să fie văzută drept un pilon al naţiunii. Acest lucru însă nu a împiedicat politizarea considerabilă a corpului de ofiţeri, în special în Grecia şi Bulgaria.[11]

Parastat şi paramilitar

Cu toate acestea, analiza forţelor armate nu înseamnă doar observarea armatelor. Formaţiunile paramilitare au apărut în Balcani ca un braţ extins al mişcărilor politice, dar şi ca un fenomen independent. Pe de o parte, acestea provin din tradiţia bandelor politice (sau politizate), în care acţiunea naţionalistă şi etnică şi criminalitatea sunt adesea dificil de separat. Pe de altă parte, şi în Balcani s-a

petrecut fenomenul paneuropean al perioadei postbelice: mulţi soldaţi demobilizaţi nu s-au mai întors la viaţa civilă, ci s-au impus ca activişti violenţi în trupe neregulate şi legiuni. Ligi ale veteranilor puteau să canalizeze şi în curând să-şi intensifice violenţa. Tipului de luptători de bandă, care operau în zone montane şi aplicau în modul lor de viaţă şi de luptă structuri haiduceşti vechi de sute de ani, îi corespundeau luptătorii de gherilă albanezi din Kosovo, care se bucurau însă prin cercurile de exilaţi albanezi kosovari în Albania de sprijin politic. În Apărarea Naţională din Kosovo, politicieni postotomani precum Hasan Priştina şi Bajram Curri şi-au unit forţele. Bandele ORIM din Vardar-Macedonia au urmat de asemenea modele testate de tactică şi logistică, fiind şi ele controlate de o organizaţie dintr-o ţară vecină (Bulgaria).

Guvernul SCS s-a luptat cu bandele cu propriile bande, care au fost recrutate din populaţia din regiune, prin înarmarea sârbilor din Kosovo, parţial prin recrutarea forţată în Vardar-Macedonia. Veteranii de război au fost folosiţi în special în SCS, mai puţin în România, ca sprijin pentru puterea de stat. În cazul sârbilor, acestea au fost grupările cetnicilor, care apăruseră în războiul mondial şi după 1918 în Kosovo şi Macedonia ca bande sub propriii *voievozi* (lideri de grup). Majoritatea erau orientaţi spre Serbia Mare, dar existau şi tendinţe iugo-integraliste. Se mişcau în spaţiul dintre activitatea vizibilă şi cea secretă, care a continuat o veche tradiţie în Serbia (să ne gândim la organizaţiile secrete dinainte de 1914). În 1938, grupările lor aveau în jur de 500.000 de membri. Liderii lor mai activau parţial în politica de partid, de exemplu Puniša Račić (1886-1944), liderul Asociaţiei paramilitare a Cetnicilor Sârbi „Petar Mrkonjić” pentru Rege şi Patrie şi al Tineretului Naţional Sârb (SRNAO), care era aproape de Partidul Radical al lui Nikola Pašić. Račić a ajuns

parlamentar de Tetovo, în Macedonia, unde a acţionat ca un activist violent pentru a intimida şi a se îmbogăţi. În iunie 1928, în timpul unei sesiuni parlamentare, a ucis trei parlamentari croaţi, inclusiv pe liderul ţărăniştilor croaţi Stjepan Radić. Paramilitarii sârbi erau strâns uniţi între ei. SRNAO (aproximativ 200.000 de membri în 1926) acţiona împreună cu Organizaţia Naţionaliştilor Iugoslavi (ORJUNA), care fusese fondată la Split în 1921 în jurul Partidului Democrat a lui Pribičević. Mişcarea Naţională Iugoslavă Zbor, orientată către fascism şi naţional-socialism, a fost relativ mică (5-6.000 de membri), condusă de fostul partizan din Partidul Radical, Dimitrije Ljotić (1891-1945). Toate aceste grupuri i-au intimidat pe adversarii sistemului centralizat al statului sârb. SRNAO şi ORJUNA funcţionau ca miliţii de partid gata oricând de violenţe.

În schimb, în Croaţia s-a dezvoltat rezistenţa defensivă şi mult timp non-violentă. Partidul Ţărănesc urma o cale pacifistă. Pe de altă parte, naţionaliştii radicali au găsit sprijin din partea foştilor ofiţeri cezaro-crăieşti, care locuiau în mare parte la Viena (mai ales baronul von Sarkotić), precum şi din partea franchiştilor (susţinători ai Partidului Dreptei Pure) pentru a crea împreună o organizaţie secretă care era gata să folosească violenţa şi care a fost fondată în 1931 sub numele de Ustaşa – Organizaţia Revoluţionară Croată. În 1932, organizaţia a atacat un post de poliţie în Lika, în ţinutul carstic dalmatic. În 1933 grupul şi-a schimbat numele în Mişcarea Ustaşa. Acesta a fost sprijinit de Italia fascistă, dar a rămas un grup disident până în 1941. O bază demografică mult mai largă a avut Partidul Ţărănesc ca partid al unităţii naţionale a croaţilor. După uciderea lui Radić, noul său lider, Vladko Maček (1878-1964), a menţinut contacte secrete ocazionale cu liderul Ustaşa, Ante Pavelić (1889-

1959), dar după luptele din Lika s-a orientat către reconstrucţia paşnică şi federală a Iugoslaviei. Din cauza violenţei în creştere a autorităţilor primele grupuri de autoapărare din jurul Partidului Ţărănesc s-au format în jurul anului 1931-1932. După un alt val de violenţă guvernamentală, Partidul Ţărănesc s-a abătut de la pacifismul său strict şi a tolerat crearea miliţiilor de autoapărare. Acestea au fost instruite de foşti ofiţeri imperiali şi numărau 14.000 de membri în ianuarie 1937. Deşi guvernul a acţionat împotriva miliţiilor, au apărut alte formaţiuni, din ţărani, respectiv orăşeni, unii dintre membri intrând în Ustaşa în 1941.

În România, asociaţiile de veterani erau mai puţin importante. Sub influenţă italiană şi conform modelului italian s-au format asociaţii fasciste româneşti, dar s-au desfiinţat la mijlocul anilor ’20. Violenţa politică parastatală a plecat de la candidaţii Partidului Naţional Liberal, înarmaţi şi predispuşi la violenţe. Radicalizarea vieţii politice sub influenţa Marii Crize Economice a creat unităţi paramilitare puternice în anii ’30. Garda de Fier (1930-1933), braţul partidului legionar şi miliţia mişcării legionare, care a comis numeroase acte de violenţă împotriva oponenţilor politici în 1933 şi a ucis un prim-ministru, a fost una de scurtă durată (aşa-numitele Cămăşi Verzi). Garda a fost interzisă, iar Mişcarea Legionară nu şi-a mai înfiinţat propria miliţie de partid până în 1938. Pe de altă parte, numeroasa miliţie antisemită pogromistă a Ligii Apărării Naţional-Creştine, fondată în 1923, a fost organizată după modelul SA – aceste unităţi, cunoscute sub numele de Lăncieri sau Cămăşile Albastre, au exercitat violenţă antisemită, în special în estul României, iar din 1940 au luat parte la pogromuri şi mai târziu la Shoah. Au existat, de asemenea, ciocniri sângeroase frecvente în cadrul taberei de extremă dreaptă între

Cămăşile Albastre şi Garda de Fier/legionari. Împotriva activiştilor violenţi de extremă dreaptă din România, Partidul Naţional Ţărănesc, orientat democratic, şi-a construit propriile gărzi ţărăneşti (din 1934), care aveau un caracter defensiv şi erau similare cu miliţiile partidelor democrate din Germania (de ex., *Reichsbanner* a SPD-ului). La sfârşitul anilor ’30, şi viaţa politică a României era dominată de miliţiile partinice în uniformă.

Bulgaria a trăit în anii ’30, de asemenea sub influenţa crizei politico-economice, o paramilitarizare a spectrului naţionalist, cum a fost cazul României. O linie fascistă urma Mişcarea Naţional-Socială fondată de Aleksandăr Cankov, care număra în jur de 120.000 de membri şi era susţinută de organe de presă precum *Părintele Paisij* (denumit după autorul celei mai importante cronici bulgare din modernitatea timpurie, Paisij Hilendarski, 1722-1773). Mai mică era Uniunea Legiunilor Naţionale Bulgare, fondată în 1933 de Ivan Dočev, numărând în 1934 circa 10.000 de oameni, dar care a urcat la 75.000 în cel de-al Doilea Război Mondial. Oastea pentru Progresul bulgarităţii a rămas o grupare disidentă, ai cărei membri au câştigat însă în însemnătate în cel de-al Doilea Război Mondial. Albania, dimpotrivă, încă postotomană în structura politico-socială, nu a cunoscut astfel de miliţii înaintea invaziei italiene (1939). În Grecia fenomenul a rămas unul slab, deşi organizaţia parastatală Uniunea Naţională Greacă a comis un pogrom în Salonic în 1931. Gruparea prezenta elemente fascistoide, dar se hrănea totuşi şi din venizelismul radical. Asta pentru că populaţia evreiască din oraş sprijinea mai ales partidele antivenizeliste.

Formaţiunile paramilitare au fost o expresie a vieţii politice tensionate din Balcani, iar în statele compozite postimperiale şi o expresie a problemelor de integrare; acestea nu au fost un fenomen regional, ci au fost create

după un model şi, parţial, de asemenea, impulsionate din exterior – Italia şi Germania nazistă au promovat grupuri de extremă dreaptă. Modelul unei armate de intervenţie internă apropia Balcanii de multe state din sudul şi estul Europei Centrale, precum şi tendinţa spre structurile guvernamentale autoritare. Mult mai vizibilă ca altundeva a fost tradiţia societăţilor politico-militare secrete, cu influenţă asupra politicii. Luate împreună cu grupuri parastatale, cum era şi camarila regelui României, acestea evidenţiază slăbiciunea instituţiilor parlamentare şi constituţionale.

Chestiunea organizării parastatale atinge una dintre problemele fundamentale ale istoriei balcanice, relaţia dintre stat, constituţie, instituţii şi acceptarea lor. Scopul construcţiei statale în secolul al XIX-lea a fost acela de adaptare la Europa Centrală şi de Vest – la fel de puternică a fost preluarea adesea mecanică a sistemului funcţionăresc, până la constituţii. Acest lucru a creat o distanţă mentală între majoritatea rurală şi noile elite naţionale emergente. În sistemul juridic, în special, gândirea juridică cutumiară şi justiţia au intrat în conflict cu sistemele juridice importate în care, spre deosebire de Grecia, legea cutumiară locală a fost implicată în dezvoltarea unui nou sistem juridic de stat. La asta s-a adăugat politizarea puternică (de partid) a aparatului de stat, înlocuirea funcţionarilor publici în funcţie de schimbările de putere, clientelismul şi patronajul în alocarea resurselor de stat. Acestea din urmă indică relaţia de schimb dintre stat şi cetăţean – deoarece aceştia nu erau în nici un caz doar obiecte ale politicii de stat, ci acţionau ca subiecţi care foloseau statul pentru a-şi maximiza propriul beneficiu. Structurile parastatale indică, de asemenea, că mulţi oameni aveau puţină încredere în instituţiile statului, creând în schimb structuri paralele

bazate pe loialitate şi legături personale care le-au părut mai fiabile. În viaţa publică, statul era văzut ca slab şi nesigur în toate ţările, iar conducătorii respectivi erau consideraţi corupţi, schimbările de putere înlocuind cel mult grupul reclamanţilor (adică opoziţia), dar nu sistemul în sine. Contrar acestei neîncrederi este exacerbarea ideologică a statului în discursul naţionalist – o idolatrie propagandistică a statului care aparent s-ar fi aflat departe de critica preponderent radicală a statalităţii existente de fapt.[12]

Poliţia şi serviciile secrete

Toate ţările din Balcani din perioada interbelică pot fi descrise ca state poliţieneşti. Cu toate acestea, aparatul de securitate al acestei epoci este puţin cercetat în comparaţie cu serviciile secrete comuniste. O importanţă deosebită a fost acordată jandarmeriilor, care au reprezentat şi impus statul în zonele rurale. În multe cazuri, jandarmeria a folosit violenţa împotriva populaţiei ţărăneşti. În plus, aceasta a fost folosită de ofiţeri şi politicieni în scopuri partinice.

Situaţia din Albania, care a trebuit să înfiinţeze mai întâi o jandarmerie, a fost deosebit de dificilă. În faza timpurie a statului, jandarmii au fost nevoiţi să îndeplinească funcţii asemănătoare armatei, în lupta împotriva iredentiştilor. Când jandarmeria a fost reorganizată la mijlocul anilor ’20, erau aproape 2.000 de oameni responsabili şi pentru poliţia de frontieră. Aparatul era insuficient în zona muntoasă, fără infrastructură. Echipamentul şi plata erau proaste, solda venea neregulat, clădirile se aflau într-o stare mizerabilă. Recrutarea se făcea deseori prin intermediul clientelei şi a rudelor. Mulţi jandarmi jefuiau populaţia rurală şi recurgeau la violenţă sexuală asupra

femeilor. Ei erau însă şi folosiţi de ofiţeri pentru lucrări agricole şi casnice. Instructorii străini ai lui Ahmed Zogu erau sabotaţi de către ofiţerii albanezi. Cu toate acestea, a apărut treptat un corp separat, pe care l-a desfiinţat ocupantul italian (1939-1943), subminându-şi astfel de fapt securitatea şi propria sa poziţie politică.

În Bulgaria, Tratatul de la Neuilly a limitat numărul jandarmilor la 10.000, pe cel al poliţiei de frontieră la 3.000, deoarece ambele unităţi au fost considerate posibile nuclee ale reînarmării. Iugoslavia a reglementat jandarmeria în 1930 printr-o lege proprie. În 1934, corpul număra aproximativ 18.000 de oameni, notoriu pentru brutalitatea împotriva adversarilor. Ministrul de interne Živojin Lazić (1876-1958), în funcţie între 1932 şi 1934, a susţinut *metodele lui Hitler* împotriva opozanţilor politici ai ţării şi, după plângerile cu privire la violenţele autorităţilor, a declarat că jandarmeria nu era formată din măicuţe binevoitoare.

Jandarmeria română nu a fost doar un factor de reglementare, ci şi un actor violent în mediul rural. Când trupele au fost demobilizate în 1921, jandarmeria cuprindea aproximativ 34.000 de bărbaţi. Ca şi în SCS, a avut rolul de a impune noul stat în societatea ţărănească. Înfiinţarea administraţiei române în noile provincii s-a bazat în mare parte pe contribuţia jandarmeriei. Inspectoratul General al Jandarmeriei avea propriul serviciu de informaţii. Rapoartele sale reflectă frica profundă a elitelor bucureştene faţă de minorităţile naţionale şi religioase/confesionale, cât şi de extremismele politice. Jandarmii au influenţat în favoarea guvernului comportamentul la alegeri în zonele rurale. În Marea Criză Economică, aceştia colectau impozitele chiar cu forţa. Corpul de comandă din vârf făcea parte din camarila subordonată regelui Carol II.

O istorie comparată a jandarmeriilor din Balcani încă se aşteaptă scrisă şi ar trebui să clarifice în ce măsură jandarmii, în calitate de actori violenţi, au contribuit la înstrăinarea secţiunilor mari ale populaţiei de elitele urbane; cu toate acestea, nu se cunosc multe nici despre spaţiul de manevră al populaţiei împotriva puterii armate. Numărul mic de jandarmi îngreuna controlul temeinic al teritoriului; echipamentele slabe şi plata puţină au limitat de asemenea capacitatea de a acţiona. În acest context, violenţa adesea documentată a jandarmilor poate fi interpretată şi ca o expresie a slăbiciunii statului în vastitatea zonelor rurale. Statul, care dorea să fie puternic, se dovedea adesea a fi surprinzător de fragil în afara centrelor puterii.

Din cercetarea despre serviciile secrete din perioada interbelică se ştie de asemenea puţin. România în special a obţinut un nivel de control deosebit de ridicat, deoarece mai multe servicii secrete ale poliţiei (Siguranţa), jandarmeriei şi armatei au concurat între ele. Şeful poliţiei din Bucureşti, Gabriel Marinescu (1886-1940), a fost unul dintre cei mai importanţi oameni de încredere ai regelui în politica din umbră. Şi amanta lui Carol II, Elena Lupescu (1895-1977), avea propriul serviciu de informaţii. Reformele structurale majore s-au implementat la sfârşitul anilor ’20. În 1929 a fost creată Direcţia Generală de Poliţie, căreia i-a fost repartizată şi o agenţie de informaţii. Dintre cei aproximativ 13.400 de poliţişti, 2.615 lucrau cu normă întreagă pentru serviciul de informaţii. În 1931 a fost înfiinţat corpul de detectivi, cu 328 de ofiţeri care monitorizau spionajul, minorităţile etnice şi extremiştii de stânga şi de dreapta. În 1929-1931, a fost reorganizată jandarmeria, al cărei inspectorat general a operat un serviciu de informaţii pentru zonele rurale, împărţit în inspectorate regionale. Numărul de membri ai grupurilor

ortodoxe şi neoprotestante deviante care fuseseră incluşi era de 1,02 milioane în 1937 – fără a număra minorităţile confesionale recunoscute. Acest număr este un indicator al fobiei faţă de abaterea de la modelul de stat ortodox-naţional. Serviciile au subminat multe părţi ale partidelor şi au controlat numeroase grupuri etnice şi confesionale. Dată fiind slăbiciunea instituţiilor constituţionale şi importanţa actorilor parastatali, zvonurile au jucat un rol important în România, o ţară cu cenzură puternică şi autocenzură din partea presei, pe care serviciile de informaţii le-au folosit pentru a controla viaţa politică. România Mare a fost un stat poliţienesc şi al serviciilor secrete. Diferenţa faţă de comunism era că majoritatea irelevantă din punct de vedere politic a populaţiei era cu greu acoperită de sistemul de spionaj şi serviciile erau concentrate doar pe oameni importanţi din punct de vedere politic. Asta a pavat calea lui Carol II către dictatura regală.[13]

Încercări de reorganizare regional-politică postimperială

Odată cu dezmembrarea imperiilor, în special a monarhiei dunărene, puterile victorioase au predat Belgradului, Bucureştiului şi Pragăi funcţia de ordine pe care o deţineau cândva Viena şi Istanbulul. Elitele din Cehia, Serbia şi Vechiul Regat ar fi trebuit să stabilizeze zona postimperială şi să guverneze mai bine decât imperiile, sub auspiciile democraţiei şi dreptului popoarelor la autodeterminare. Ambele s-au dovedit a fi o iluzie. Arhitectura de securitate a regiunii fusese proiectată în mare parte la Paris. Franţa s-a bazat pe puterile regionale victorioase după negocierile eşuate cu Ungaria, care sperase la o revizuire paşnică a frontierei imediat după

1920. Pe acestea le interesa ţinerea sub control a statelor care au pierdut. În Balcani, acesta era Bulgaria cu pretenţiile sale faţă de Regatul SCS (Macedonia), Grecia (acces la Egee în Vestul Traciei), România (Dobrogea de Sud) şi Albania, care oficial nu a practicat iredentismul, dar nu renunţase la conaţionalii care locuiau în Regatul SCS (adică albanezii iugoslavi). Principalul obiectiv al câştigătorilor din regiunea panonică era prevenirea revenirii Habsburgilor. Încercarea dublă de restaurare a împăratului (sau a regelui) Carol I în Ungaria (1921) a speriat statele regionale învingătoare. În mod evident, se temeau atât de mult de aura dinastiei abdicate, încât zece ani mai târziu au subestimat ascensiunea lui Hitler şi ulterior nu au împiedicat anexarea Austriei la Germania nazistă.

Regatul SCS şi Cehoslovacia (1920), Cehoslovacia şi România (1921), precum şi România şi Regatul SCS (1921) s-au reunit sub forma Micii Antante cu acorduri bilaterale, dar nu s-a conturat o ordine fixă din cauza numeroaselor divergenţe interne. România nu dorea să fie atrasă în conflictul dintre Italia şi SCS. Polonia şi Cehoslovacia erau ostile una faţă de cealaltă. Polonia şi România erau semnificativ mai antisovietice decât Cehoslovacia. Slăbiciunea economică a Franţei şi aparenta retragere a Marii Britanii de pe continent au impus puterilor regionale să organizeze ele însele Balcanii.

Acapararea puterii în Germania de către naţional-socialişti şi politicile revizioniste ale Italiei fasciste au încurajat o astfel de unire. În februarie 1934, Iugoslavia, România, Grecia şi Turcia au semnat Pactul Balcanic, pentru a-şi proteja reciproc frontierele împotriva atacurilor terţilor. Bulgaria, Albania şi Ungaria nu făceau parte din acest sistem de securitate, deoarece statele Pactului nu erau pregătite să facă concesii în problema minorităţilor.

Pactul trebuia să limiteze revizionismul bulgar, dar mai presus de toate planurile de expansiune ale Italiei. Punctul de greutate s-a mutat în curând din cauza dependenţei economice tot mai mari a regiunii faţă de Germania nazistă. Mai presus de toate însă, nici o ţară balcanică nu era pregătită să lupte împotriva puterilor majore pentru vecinii săi (de exemplu, România pentru Iugoslavia împotriva Italiei). Ţările câştigătoare din Europa Centrală şi de Est nu au fost de acord nici cu structura relaţiei lor cu Uniunea Sovietică. Cehoslovacia a pledat pentru dreptul Armatei Roşii de a mărşălui prin Polonia şi România în caz de război cu Germania. Cele două ţări în cauză s-au opus cu vehemenţă. Încercarea României de apropiere faţă de Moscova a eşuat şi din cauza chestiunii Basarabiei şi s-a încheiat cu înlăturarea ministrului de externe, Nicolae Titulescu (1882-1941), o figură centrală în politica regională. Iugoslavia, care se temea de Italia, a găsit prin urmare un echilibru cu Bulgaria în 1937. În 1938, Bulgaria a depăşit izolaţionismul extern într-un acord cu Antanta Balcanică şi i s-a acordat dreptul la reînarmare. Cu toate acestea, statele alianţei regionale nu erau pregătite să efectueze revizuiri paşnice la frontiere (acces la Marea Egee în Tracia). Puterile regionale victorioase nu au fost prin urmare capabile să stabilizeze singure Balcanii. Majoritatea statelor erau înconjurate de vecini ostili. România se temea de revizionismul maghiar, bulgar şi sovietic; Iugoslavia de Bulgaria, Albania şi Ungaria, în spatele cărora se afla Italia fascistă.[14]

Încercările de reorganizare a Balcanilor postimperiali pe linia realismului politic trebuiau să menţină şi o suprastructură ideologică, balcanismul. Sub lozinca *Balcanii pentru popoarele din Balcani* trebuia elaborată o politică al cărei scop să fie menţinerea puterilor majore în afara regiunii şi găsirea de soluţii intraregionale la litigii. A

fost expresia liberală a ideii balcanice, propagată de comunişti în paralel şi în concurenţă cu statele naţionale ca federalism balcanic. Balcanismul liberal a existat sub mai multe forme. În Grecia, politicianul de orientare republicană Alexandros Papanastasiu (1876-1936) a fost principalul susţinător al ideii. El a promovat de asemenea evenimente sportive panbalcanice, şi anume Jocurile Balcanice. Acestea au fost însoţite de mai multe conferinţe de politică regională care vizau o politică distinctă. În 1929 a avut loc o Balcaniadă la Atena cu participarea Greciei, Bulgariei, Iugoslaviei şi României. Din 1930 astfel de jocuri balcanice au fost organizate anual. În timp ce jocurile erau destinate să familiarizeze un public mai mare cu ideea echilibrului regional şi a sentimentului de apartenenţă, la Belgrad şi la Bucureşti institute proprii lucrau la conceptele de *Europa Balcanică* şi de *Europa de Sud-Est*, care au stat la baza pretenţiilor hegemonice sârbeşti şi româneşti. Pe baza lucrărilor antropogeografului Jovan Cvijić (1865-1927), Institutul Balcanic din Belgrad a promovat un *om balcanic* cu propria sa mentalitate. Această teorie culturalistă s-a referit mai ales la zona slavă de sud şi a exclus în mare parte albanezii. Conform acestui concept, România, la nord de Dunăre, nu făcea parte din Balcani. Strategia de la Bucureşti pentru Balcani şi Europa de Sud-Est a subliniat, totuşi, caracterul predominant non-slav al regiunii. Românii, fiind cel mai mare grup etnic, extins pentru a include aromânii risipiţi la sud de Dunăre, căpătau desigur un rol de frunte. Toate culturile pre-slave, în special popoarele balcanice din Antichitate, împreună cu stăpânirea romană, erau considerate fondatoare ale zonei care îngloba zonele de la nord şi de la sud de Dunăre, romanismul balcanic fiind legătura din această construcţie spaţială. Gânditorii albanezi au avut prea puţin de

argumentat împotriva acestor idei generale – s-au concentrat aproape exclusiv pe cadrul naţional.

Balcanismul liberal nu a vizat un model cultural cuprinzător şi coerent, ci s-a referit vag la o mentalitate şi origine comună. Nu a prevalat asupra ideii naţionale; puterile regionale victorioase nu au reuşit să justifice statelor revizioniste ordinea existentă drept balcanism cultural. Deşi balcanismul liberal a eşuat în perioada interbelică, ar trebui subliniat ca fenomen special. Ca şi federalismul balcanic comunist, a reprezentat o înţelegere conştient pozitivă a termenului Balcani. *Balcanismul interbelic* a fost trecut cu vederea în majoritatea studiilor asupra Balcanilor, arătând că Balcanii nu sunt doar un termen negativ care a apărut în afară, ci şi un concept foarte politic al ordinii intraregionale dezvoltat chiar în Balcani.[15]

Împotriva noii ordini – comunismul internaţional şi naţional

Spre deosebire de Europa Centrală şi de Vest, în Balcani nu au apărut miliţii paramilitare ale comuniştilor. Partidele comuniste din regiune au fost curând împinse în clandestinitate. Cu excepţia Greciei însă, au ajuns la putere în toate ţările un sfert de secol mai târziu, în 1944-1945.

Comunismul balcanic a devenit un factor important în practica ideologică şi politică imediat după 1917. După cum s-a arătat, numai Basarabia a fost complet acaparată de revoluţia bolşevică din Imperiul Rus. După integrarea sa în România Mare, studenţii basarabeni au adus ideile revoluţionare în Vechiul Regat, în special în oraşul universitar Iaşi. Între 1918 şi 1921 România a fost lovită de valuri de greve şi atacuri comuniste (de exemplu în

parlament). Dar replica a fost violentă – fascismul românesc s-a dezvoltat în mediul universitar dintr-un impuls antibolşevic, care s-a asociat cu antisemitismul naţionalist tradiţional, mai ales că mulţi lideri comunişti aparţineau populaţiei evreieşti marginalizate din România, iar mulţi activişti naţionalişti puneau semnul egalităţii între evrei şi bolşevici. Poziţia naţionalist-politică a Internaţionalei comuniste, fondată în 1919, le-a hotărât comuniştilor români soarta timp de două decenii, şi nu numai lor. Cominternul descria România ca stat prădător imperialist şi cerea dizolvarea acesteia; Uniunea Sovietică, în spatele Cominternului, nu a acceptat pierderea Basarabiei. Comuniştii români, care au trebuit astfel să propage ideea pierderii de teritorii ale ţării lor, nu au putut evita acuzaţia de trădare; în rândurile lor (doar în jur de 2.000 de persoane chiar în 1944) erau în principal membri ai minorităţilor (maghiari, bulgari, ucraineni, ruşi, evrei). Partidul, care s-a născut prin ruptura extremă a social-democraţiei (1921), a activat în exil, unde şi-a ţinut şi congresele (de exemplu în Austria şi Ucraina sovietică). În ţară, comuniştii s-au organizat în partide de faţadă, cum era Blocul Muncitoresc-Ţărănesc, care a primit 2,5% din voturi la alegerile naţionale din 1931.

Partidele comuniste din Balcani erau sub autoritatea centrală a Cominternului. Acesta plănuia să folosească prăbuşirea imperiilor pentru a extinde revoluţia bolşevică în toată Europa, inclusiv în Balcani. A stabilit centrul pentru revoluţia balcanică în legaţia comercială sovietică de la Viena. Secţiunea balcanică a Cominternului se afla sub controlul comuniştilor bulgari, al căror internaţionalism servea în primul rând pentru a revizui frontierele nefavorabile ale Bulgariei. De exemplu, Cominternul a cerut fondarea de republici autonome sovietice în Macedonia, Tracia şi Dobrogea, adică în acele regiuni

otomane mixte din punct de vedere etnic, pe care Bulgaria le revendica. Cominternul era folosit de asemenea de comuniştii maghiari, puternic reprezentaţi în organizaţie, ca instrument revizionist. Perdanţii regionali se bazau pe comunism pentru a zdrobi noua lume postimperială a statelor şi pentru a restabili sau a consacra vechile hegemonii naţionale sub forma republicilor sovietice. Conflictul dintre comuniştii bulgari şi iugoslavi din Comintern a fost unul violent, iar aceştia din urmă, la fel ca tovarăşii lor români, în număr mai mic, trebuiau să promoveze dizolvarea noului lor stat. Cominternul a promovat federalismul balcanic ca program oficial, iar organul său mediatic a fost ziarul *La Fédération balkanique*, tipărit la Viena în toate limbile balcanice. Balcanii sovietici urmau să depăşească concurenţa violentă între statele naţionale printr-o revoluţie socială şi adoptarea internaţionalismului.

De fapt, specificaţiile Cominternului puteau fi cu greu implementate la faţa locului. Facţiunea bulgară a primit o lovitură serioasă când revolta sa din Bulgaria a eşuat în 1923. Acest lucru explică modul în care a colaborat cu ORIM. Aceasta se vedea de asemenea ca o organizaţie revoluţionară care lupta împotriva ordinii păcii de la Paris. După 1918 a anunţat obiectivul unei Macedonii autonome. Pe plan intern însă se împărţea în *federalişti* de stânga, pentru care autonomia însemna naţionalitate, şi *autonomişti*, pentru care autonomia macedoneană ar fi însemnat primul pas către aderarea la Bulgaria, sau în orice caz, un al doilea stat bulgar. Ambele grupuri s-au ciocnit sângeros. Cu ajutorul Cominternului au intrat într-o alianţă cu mişcarea comunistă mondială, anunţată la Viena în Manifestul din Mai în 1924. După cum am arătat, Bulgaria a acţionat violent împotriva semnatarilor. Planul Cominternului de a câştiga cea mai mare organizaţie

teroristă din Balcani a eşuat. Federaliştii de stânga, persecutaţi brutal de autonomişti, s-au alăturat comunismului – în 1944 au creat un stat comunist macedonean în Iugoslavia.[16]

Unele partide comuniste au obţinut succese electorale semnificative în perioada imediat următoare războiului. În Regatul SCS, unde în 1919 s-a format Partidul Socialist al Muncitorilor (comunişti) (redenumit Partidul Comunist în 1920), au primit ajutor temporar din partea Ungariei revoluţionarului Béla Kun. Dar nu aveau nevoie de sprijinul lui; la alegerile din noiembrie 1920, comuniştii de la Belgrad şi Zagreb au ocupat primul loc; în regiunile rurale ale Croaţiei, Partidul Ţărănesc a canalizat tulburările sociale, iar în Serbia, Radicalii. Comuniştii au obţinut de asemenea voturi multe în sudul slab dezvoltat, aproape fără industrie şi plin de şomeri (Kosovo, Macedonia). Secţiunile non-sârbe ale populaţiei, macedonenii bulgari, albanezii, turcii şi grupurile musulmane mai mici au votat în special pentru comunişti. A fost un semn al protestului politic naţional împotriva statului autoritar dominat de sârbi. Acesta a reacţionat peste tot cu represalii. A fost adoptată o lege de securitate strictă după ce un fost ministru de interne a fost ucis de un comunist. PC-ul iugoslav s-a prăbuşit. În decembrie 1920 avea aproximativ 80.000 de membri, în decembrie 1923 mai erau doar 688.

Comuniştii bulgari (care au provenit din grupul restrâns, spre deosebire de grupul mai larg de orientare social-democrată) au avut de asemenea succes la urne înainte de răscoala din septembrie 1923 şi interzicerea lor (aprilie 1924). Înfrângerea în război, foametea, prăbuşirea economică, dar şi exemplul bolşevicilor ruşi au conlucrat la progresul lor. În 1919 au organizat două greve serioase. Totuşi, la fel ca în Croaţia, Liga Ţărănistă agrar-socialistă s-a dovedit a fi un puternic adversar şi în Bulgaria. Miliţia

Gărzii Portocalii a partidului lui Stambolijski a fost decisivă în lupta pentru putere, după ce comuniştii refuzaseră să colaboreze cu ţărăniştii. În alegerile din martie 1920, ţărăniştii au obţinut doar o majoritate relativă. Prin lipsirea facţiunii comuniste de unele locuri, aceştia au obţinut însă o majoritate parlamentară. Radicalizarea PC-ului a dus la revolta din septembrie în 1923 şi la atacul cu bombă din aprilie 1925. Conducerea partidului – Gheorghi Dimitrov (1882-1949) şi Vasil Kolarov (1877-1950) – a fugit la Moscova. Partidul a fost înregistrat în curând sub numele de Partidul Muncitoresc din Bulgaria, dar a dispărut ca formaţiune juridică odată cu instituirea unui regim autoritar (1934).

În Grecia PC s-a format sub numele de Partidul Socialist al Muncitorilor din Grecia (din 1924 Partidul Comunist din Grecia, KKE). Acesta a fost favorizat de tulburările sociale severe şi de industrializarea parţială (în special industriile uşoare şi tutunul) din oraşele mari; refugiaţii dezrădăcinaţi din Asia Mică arătau adesea o afinitate pentru ideile comuniste. În ceea ce priveşte voturile, partidul nu a depăşit 6% la alegeri, dar cercurile naţionaliste de dreapta, ca şi în celelalte state balcanice, au aplanat pericolul comunist – în Grecia acest lucru a fost valabil mai ales pentru grupurile de ofiţeri responsabili pentru puciurile frecvente. Comuniştii greci s-au văzut de asemenea confruntaţi cu o dilemă politică naţională în ceea ce privea directivele Cominternului referitoare la Macedonia şi Tracia, întrucât erau forţaţi de Moscova să aprobe cedarea teritoriului controversat de atâta timp.

În cele din urmă, Albania s-a diferenţiat şi aici de celelalte state balcanice: nu exista o bază structurală şi ideatică pentru un partid comunist. Acesta a fost creat sub influenţa iugoslavă abia în 1941.

La fel ca în cazul comuniştilor din alte ţări europene, a existat o diferenţiere internă în Balcani între cei care au primit instruire de la Comintern în Moscova şi cei care au rămas în ţările lor şi care au câştigat experienţă politică comunitară în timp ce erau în arest. Moscoviţi au existat în toate PC-urile din Balcani. Bulgarul Gheorghi Dimitrov, acuzat că ar fi fost responsabil pentru incendierea clădirii Reichstagului din Germania nazistă, a dobândit faimă internaţională. Marii Terori din Uniunea Sovietică stalinistă i-au căzut victimă numeroase cadre de partid din Balcani. Supravieţuitorii, precum viitorul lider iugoslav Iosip Broz Tito, au rămas profund influenţaţi de experienţă şi au fost supuşi acuzaţiilor că ar fi fost informatori. Una dintre cele mai proeminente victime ale acestei epurări a fost Marcel Pauker (1896-1938), soţul comunistei române de frunte de mai târziu, Ana Pauker (născută Rabinsohn, 1893-1960). Războiul Civil Spaniol, în care au luptat numeroşi aparatchici de frunte ai partidelor comuniste care au dominat după 1944-1945, a devenit un important creator de cadre, precum albanezul Mehmet Shehu (1913-1981) şi alături de 612 alţi români, Valter Roman (născut Ernő Neuländer, 1913-1983). Aproximativ 2.000 de comunişti din Iugoslavia au luat parte la război. Până la cel de-al Doilea Război Mondial, comuniştii au rămas un fenomen marginal în toate ţările balcanice, sub controlul Moscovei şi tocmai de aceea suspectaţi de trădare de ţară în Grecia, Iugoslavia şi România. Partidul a dezvoltat o anumită dinamică doar în acţiunile greviste, ca urmare a crizei economice globale, în special în 1936, care nu au adus însă nici o schimbare de durată. Acest lucru a avut loc numai în condiţii schimbate radical în cel de-al Doilea Război Mondial.[17]

Împotriva noii ordini – fascismul şi naţional-socialismul

Împotriva noii ordini nu se manifesta doar tabăra bolşevică. Italia, fascistă din 1922, aspira la un *imperium* în Mediterană, imperiu care ar fi trebuit să cuprindă şi Balcanii. Dalmaţia, Albania şi Grecia erau în vizorul acestei strategii. Regatul SCS moştenise locul Austriei în lupta pentru stăpânirea spaţiului adriatic. Italia, în faza timpurie a domniei lui Benito Mussolini, a pus accentul pe relaxare. Între 1923 şi 1925 cele două state au încheiat o serie de acorduri care au soluţionat disputa privind Rijeka/Fiume şi au reglementat problemele comerciale, de trafic şi juridice. Fiindcă Italia a mers însă mai departe şi a propus un aşa-numit Tratat Dunăre–Balcani–Locarno (după tratatul de la Locarno din 1925, prin care Germania îşi recunoştea graniţele de vest în faţa puterilor învingătoare), aşadar o stabilizare politico-regională cu cel mult revizuiri amicale ale graniţelor, Regatul SCS s-a arătat dezinteresat. Ambele puteri ale Adriaticii s-au adâncit şi mai tare în conflict, pentru că Belgradul se amesteca din ce în ce mai mult în Albania. Serbia ceruse încă dinainte de 1914 acces la Adriatica în nordul Albaniei. În 1924 Belgradul l-a sprijinit militar să ajungă la putere pe politicianul albanez Ahmed Zogu. Roma s-a reorientat. Intre 1925 si 1928, printr-o serie de tratate, a adus Albania într-un stadiu avansat de dependenţă economică şi politică. Într-un pact militar secret (23-26 august 1925), i-a promis Albaniei teritoriile majoritar albaneze din Iugoslavia, Kosovo si Macedonia de Vest în cazul unui război. Italia fascistă a dus faţă de Regatul SCS o politică a încercuirii, prin care s-au stabilit relaţii cu perdanţii şi cu opoziţia radicală din Regatul SCS. În ultimul caz este vorba despre organizaţiile teroriste ORIM si Ustaşa, care au pus bazele unei strânse cooperări, partea macedoneană oferind celei croate instrucţiuni pentru producerea unor atentate. În 1934 ambele grupuri au pus la cale asasinarea

regelui iugoslav Alexandru Karageorgevici la Marsilia – la 20 de ani de la asasinarea arhiducelui Franz Ferdinand la Sarajevo.

În timp ce statul învingător România, în ciuda unui tratat de amiciţie (1926), nu s-a lăsat convinsă de gruparea anti-SCS (1927), Ungaria, de mult izolată politic, şi Bulgaria, şi ea lipsită de opţiuni strategice, au văzut avantaje în alianţa cu Italia. Tot sub orbita Italiei a ajuns şi Austria, a cărei organizaţie paramilitară Heimwehr a fost susţinută de la Roma între 1927 si 1928. În ciuda acestei politici de încercuire, comerţul dintre Italia şi Iugoslavia a rămas semnificativ. La modificarea politicii italiene din spaţiul dunăreano-balcanic a contribuit întărirea semnificativă a Germaniei. În 1932 Fulvio Suvich din Trieste (1887-1980) – un alt posthabsburgic – a devenit subsecretar de stat responsabil de politica externă a Romei. Se temea de expansiunea germană şi a întreţinut relaţii pragmatice cu Belgradul. În 1933-1934, Italia lua în considerare crearea unui spaţiu economic dunărean, care să blocheze Germania. În 1934 Italia, Ungaria şi Austria au încheiat Protocoalele de la Roma împotriva Micii Antante. În acelaşi an însă, eşecul Italiei a devenit vizibil. Asasinarea regelui iugoslav a fost văzută în Europa ca acţiune italienească; răscoala Ustaşa din regiunea Lika a eşuat şi ea (1932), dar, mai ales, Italia nu beneficia de puterea economică necesară pentru a le permite statelor regionale lovite de criza economică mondială să i se alăture.[18]

Destrămarea Tratatului de Pace de la Paris în Balcani

Italia, ca forţă revizionistă majoră, a fost înlocuită treptat de Germania nazistă începând cu 1933. Cele două puteri au rămas într-o concurenţă constantă chiar şi după apropierea lor (axa Berlin–Roma din octombrie 1936),

Italia, mai slabă din punct de vedere economic, fiind treptat împinsă înapoi. Criza economică globală a determinat prăbuşirea agriculturii în Balcani. Ţări occidentale importante au introdus tarife protecţioniste în favoarea propriei agriculturi. Mulţi ţărani din Balcani, până atunci fără datorii, au sărăcit. Ţările sărace în capital din Balcani cu greu puteau cumpăra bunuri industriale pe piaţa mondială.

Începând cu anul 1931, Germania (printre altele IG Farben, Siemens, Deutsche Bank, Dresdner Bank) şi-a extins, prin Grupul Economic al Europei Centrale, interesele în sud-estul Europei, concepută de strategii naţional-socialişti ca zonă suplimentară, ca furnizor de produse alimentare şi materii prime şi cumpărător de produse industriale. Germania nazistă a oferit un sistem de compensare ţărilor balcanice, excluse din comerţul mondial şi slabe în capital (1934 Iugoslavia, 1935 România): a acceptat produsele agricole la preţuri peste nivelul preţurilor de pe piaţa mondială şi a acordat drepturi preferenţiale. În acest context, Germania a absorbit cantităţi din ce în ce mai mari de produse agricole din Balcani şi, în schimb, a vândut propriile produse industriale. Contractele au fost negociate bilateral. În 1938, Germania controla între 40-50% din majoritatea comerţului exterior al ţărilor balcanice. De exemplu, Grecia furniza tutun, principalul său produs de export, în primul rând în Germania. Singura excepţie a fost Albania, aproape în întregime dependentă economic de Italia: din punct de vedere economic, era colonie italiană chiar înainte de atacul italian din 1939 – în 1938, 68,4% din exporturi au plecat în Italia, în 1939 chiar 82,5%. Dependenţa economică din ce în ce mai mare a Balcanilor de cel de-al Treilea Reich nu a fost determinată doar de factori economici. Comerţul dintre Germania şi Europa de

Sud-Est a crescut puternic între 1932 şi 1937. Importurile către Germania au crescut cu 171,4%, exporturile în sud-estul Europei cu 144%, în timp ce comerţul german cu ţări importante din Occident a scăzut. Cu toate acestea, România şi Iugoslavia au menţinut libertatea politicii economice până când s-a schimbat echilibrul de putere în regiunea Dunării (1938) (de exemplu, prin devalorizarea artificială a propriei monede). România a rezistat ameninţării cu dependenţa până în 1939 în special cu tarife protecţioniste şi controale valutare.[19]

Când Italia a fost ostracizată internaţional în 1935 pentru atacarea Etiopiei, doar Austria, Ungaria şi Albania i-au rămas alături la nivel diplomatic. Prin urmare, Roma şi-a schimbat politica externă şi s-a apropiat pentru a doua oară de Iugoslavia, cu care a încheiat un acord de prietenie la 25 martie 1937; acest lucru ar fi trebui să oprească şi influenţa germană, de care se temea şi Roma. Alipirea Austriei la Germania a slăbit însă decisiv poziţia Italiei în regiunea Dunării. Multă vreme, Iugoslavia, ca şi Cehoslovacia, au considerat posibila restaurare a Habsburgilor un pericol mai mare decât naţional-socialismul german. În 1934, Belgradul a oferit adăpost susţinătorilor încercării eşuate de lovitură de stat din Austria şi a acceptat anexarea Austriei patru ani mai târziu. Iugoslavia a fost satisfăcută că Italia a încetat să-i mai sprijine pe croaţii şi macedonenii radicali şi că a uşurat oarecum situaţia minorităţii croate şi slovene (marea majoritate regională) din Istria. Această reglementare însă nu a fost stabilă. Odată cu slăbirea Cehoslovaciei prin Acordul de la München (septembrie 1938), ordinea teritorială de după război a început să se destrame. Având în vedere avansul german în regiunea Dunării, Italia căuta despăgubiri în Balcani. La începutul anului 1939, Roma a reluat planurile de a ataca Iugoslavia şi de a-i sprijini pe

croaţii radicali. În aprilie 1939, Italia a atacat Albania, al cărei rege a fugit în exil. Şi Grecia a ajuns din nou în vizorul Italiei. Se pava astfel calea către cel de-al Doilea Război Mondial în Balcani, declanşat de Italia. Timp de doar câţiva ani, Italia şi-a aliat statele perdante sub semnul revizionismului tratatului. Din 1934 a continuat o politică a slăbiciunilor, ghidată de vechea teamă faţă de hegemonia germană.

BALCANII ŢĂRĂNIMII

Reformă agrară şi economie

Crearea unei noi ordini politice în Balcani a fost una dintre cele mai importante provocări pentru statele naţionale din regiune. Şi mai arzătoare însă era soluţionarea problemei agrare, care a provocat grave tulburări în mare parte din regiune la sfârşitul războiului. Aproximativ 80% din populaţia balcanică trăia din agricultură în perioada interbelică. Regiunea nu poate fi înţeleasă decât dacă este privită şi din perspectiva ţăranilor. În 1918-1921, multe părţi din Balcani nu au experimentat doar o revoluţie naţională, ci mai ales o revoluţie socială şi schimbări profunde. Niciodată societăţile ţărăneşti nu fuseseră mobilizate şi scoase din mediul lor ca în perioada războaielor din 1912-1918-1922. Experienţa frontului a oferit valoare în sensul identităţii naţionale etnice, printr-un impuls şi o expansiune nemaivăzute până atunci. De asemenea a ridicat însă mari aşteptări socio-politice din partea ordinii postbelice, alimentate de răspândirea Revoluţiei Ruse. La sfârşitul anului 1918 au avut loc revolte ţărăneşti în zone extinse din Ungaria, care s-au

îndreptat în primul rând împotriva nobililor. În Bosnia, ţăranii sârbi s-au ridicat împotriva proprietarilor musulmani de terenuri. În Dalmaţia, conflictele socio-economice dese dintre arendaşii croaţi şi proprietarii de terenuri italieni sau filoitalieni au fost de asemenea etnicizate. În Grecia, reforma funciară şi schimbul de populaţie s-au împletit, ceea ce a revoluţionat complet structura socială şi etnică, în special în Noile Teritorii (Epir, Macedonia, Tracia). În Transilvania, doar 24% din terenurile arabile erau în mâinile românilor (aproximativ 57% din populaţie). După cum am menţionat, Basarabia a cunoscut o revoluţie politică şi socială, în timp ce ţăranii din Transilvania doreau să obţină dividende naţionale în detrimentul proprietarilor de terenuri maghiari şi saşi (nobilime şi biserici). În Ţara Românească şi Moldova, regele a împiedicat o revoluţie şi o repetare a răscoalei ţărăneşti din 1907 (cu câteva mii de morţi) numai prin promisiunea reformei agrare.

În acest context, este de înţeles de ce toate ţările din Balcani au reorganizat proprietatea agricolă prin reforme funciare, deşi în diferite moduri mai mult sau mai puţin radicale. Ţările învingătoare în special urmăreau obiective socio-economice, dar şi naţionale, întrucât grupurilor dominante anterior – germani, maghiari, turci, albanezi, ruşi – trebuia să le fie afectat şi potenţialul economic după slăbirea politică, în timp ce noile naţiuni titulare, cu majoritatea lor ţărănească, trebuiau să fie consolidate. Integrarea naţională şi cea socială au fost strâns legate în Regatul SCS şi în România. Majoritatea rurală a populaţiei trebuia să se ridice social prin redistribuirea terenurilor şi, în acelaşi timp, să devină o parte integrantă a construcţiei noilor naţiuni.

Cea mai radicală dintre toate ţările a fost România, care a redistribuit 29,7% din totalul terenurilor, afectând toate

proprietăţile de peste 100 de hectare. Afectaţi au fost marii proprietari din Vechiul Regat, care au dispărut ca grup social, magnaţii maghiari, precum şi Biserica Evanghelică din Transilvania; la vest de Carpaţi, maghiarii, germanii şi instituţiile lor bisericeşti şi culturale au fost puternic slăbite, în Basarabia a fost afectată boierimea rusă. Doar în Bucovina reforma agrară nu a urmărit un scop vădit naţionalist. Proprietarii deproprietăriţi urmau să fie despăgubiţi pe jumătate de către stat şi pe jumătate de către ţărani, ceea ce se putea aplica uşor datorită inflaţiei mari; în plus, coroana a fost transformată în noua monedă – leu, cu un curs nefavorabil pentru proprietarii anteriori. Nu au fost puse în aplicare alte planuri de reformă, care ar fi obligat proprietarii de terenuri să-şi închirieze terenurile către cooperative.

De asemenea, reforma a schimbat proprietatea şi puterea în Regatul SCS; ea a afectat unguri, germani, bosniaci musulmani, turci, albanezi. Au fost alocate aproximativ 2,5 milioane de hectare de teren. Un total de 10.000 de mari proprietari au pierdut mare parte din proprietăţile lor, care au fost redistribuite la jumătate de milion de gospodării ţărăneşti.

În Grecia, sub presiunea crizei de refugiaţi, s-a efectuat o redistribuire extensivă a terenurilor şi ultimele rămăşiţe ale marilor proprietăţi predominant musulmane (în special în noile zone din nord) au fost eliminate. În Albania, pe de altă parte, unde câteva familii nobiliare controlau aproximativ 50% din terenurile arabile, o reformă funciară similară nu a reuşit. Familiile beilor, ale marilor proprietari funciari aristocratici de sorginte otomană şi Italia influentă din punct de vedere economic şi politic au împiedicat eforturile începute la începutul anilor ’20 de frica bolşevismului şi a revoluţiei. Abia în 1928 şeful statului, Ahmet Zogu, a implementat o reformă modestă, care a

afectat doar terenurile statului. Bulgaria şi Serbia avuseseră o structură de mici proprietăţi ţărăneşti înainte de 1918, astfel încât reformele nu au adus nici o schimbare radicală.

După 1918, Balcanii s-au caracterizat şi mai mult prin relaţiile sociale şi mica proprietate ţărănească. Aproximativ două milioane de oameni au intrat în proprietatea terenurilor. Reforma a prevenit redistribuirea violentă a proprietăţilor ca în Rusia, dar abia dacă a îmbunătăţit condiţiile de viaţă din zonele rurale. Gospodăriile erau prea mici şi prea slabe economic. 67% din gospodăriile din Regatul SCS deţineau mai puţin de cinci hectare de teren. Proprietăţile imobiliare şi parcelarea au creat gospodării pitice, adesea încă în proprietate devălmaşă, ceea ce nu permitea supravieţuirea proprietarilor. În 1931, 50% dintre gospodării aveau sub două hectare. Redistribuirea a fost peste tot însoţită de prea puţine măsuri suplimentare. Guvernele nu aveau resursele bugetare pentru a acorda împrumuturi noilor proprietari de terenuri. Majoritatea ţăranilor nu aveau educaţie elementară pentru a învăţa (sau măcar a afla despre) noi tehnici agricole; nu exista capital pentru achiziţionarea de echipamente moderne. Ţăranii adesea se ocupau cu agricultura de subzistenţă şi nu erau nici furnizori, nici consumatori pe piaţă. Metodele şi echipamentele de cultivare au rămas premoderne. În 1925, autorităţile din Vardar-Macedonia numărau 61.059 pluguri de lemn şi 31.583 de pluguri de fier. În 1929, în Grecia erau înregistrate 286.534 de pluguri de fier şi 241.488 de pluguri de lemn; în toată ţara erau doar 700 de tractoare, a căror punere în funcţiune, împreună cu sistemul cooperatist, noile metode de cultivare şi împrumuturile agricole au făcut posibilă modernizarea agriculturii. Diferenţele regionale pot fi observate în toate

ţările cu aceşti indicatori, de exemplu în Grecia în *Noile Teritorii* (în special în Macedonia şi în Tracia) a predominat plugul din lemn, în timp ce în Insulele din Marea Egee peste 85% din pluguri erau făcute din fier. În aceste condiţii, doar o minoritate de gospodării mai mari producea pentru piaţa internă respectivă.

Puternicul contrast urban–rural peste tot în Balcani este şi el esenţial. În multe regiuni, asistenţa medicală preventivă şi accesul general la serviciile de stat erau deosebit de precare. Legăturile rutiere din zonele rurale erau în mare parte slabe spre inexistente, motiv pentru care regiunile muntoase deseori erau rupte de restul ţării. Infrastructura statală a fost orientată în primul rând către oraşe; densitatea reţelei de medici şi spitale din mediul rural era, dimpotrivă, scăzută. La capitolul îngrijire şi sănătate, urbanul şi ruralul erau lumi separate. România avea cea mai mare rată a mortalităţii infantile din Europa în 1938. Malnutriţia şi bolile (pelagra, tuberculoza, sifilisul) erau larg răspândite. Lipsa igienei era strâns legată de ratele ridicate de analfabetism din zonele rurale, cu diferenţe regionale considerabile între fostele zone habsburgice, otomane şi ruse, precum şi între statele naţionale care apăruseră în secolul al XIX-lea.

Lipsa resurselor de capital ale ţăranilor şi cerinţele copleşitoare ale băncilor agricole nou-fondate şi creditarea de cele mai multe ori doar pe termen scurt explică de ce mulţi ţărani acceptau împrumuturi private, de la comercianţi (ca în Dalmaţia) sau hangii şi preoţi (ca în România). Nu rareori împrumuturile destinate consumului erau utilizate pentru sărbătorile tradiţionale, la care familiile de ţărani trebuiau să îşi păstreze reputaţia prin cheltuieli mari; guvernul albanez a interzis astfel de sărbători, deoarece multe familii acumulau datorii mari. Din pricina disponibilităţii scăzute a împrumuturilor

bancare, numeroşi ţărani au devenit dependenţi de cămătari. Împrumuturile personale pe scară largă, precum şi camăta nu au fost încă suficient cercetate. Supraîndatorarea ţăranilor, exacerbată de criza economică globală, atinsese la începutul anilor 1930 în Balcani dimensiuni care ameninţau însăşi existenţa. În perioada interbelică, 77,25% dintre micii ţărani (0-2 hectare de pământ) din Dalmaţia aveau datorii, o valoare maximă în Iugoslavia – în comparaţie cu partea sârbă a ţării, unde procentul era de doar 17,36%. Într-o serie de regiuni, familiile de mici agricultori de pe parcelele minuscule erau la limita subzistenţei. Foametea era de găsit atât în satele carstice mai puţin fertile din Dalmaţia, precum şi în văile Carpaţilor din Moldova românească. Datoriile mergeau în Dalmaţia pe cumpăratul mâncării şi reprezentau aproximativ jumătate din toate împrumuturile. Aproximativ 72% din datoria din Dalmaţia trebuia rambursată creditorilor privaţi, comparativ cu 44,9% în întregul Regat SCS. Nevoile rurale au fost agravate de presiunea fiscală din partea guvernelor, care sufereau ele însele de deficienţe de capital. În timpul Marii Crize, jandarmeria din România a colectat impozitele ca şi cum ar fi fost în război cu populaţia ţărănească. În Regatul SCS ţăranii plăteau până la 50% din veniturile lor în numerar către trezorerie, care nu putea oferi scutiri fiscale.

Scăderea preţurilor la cereale în timpul crizei economice globale a însemnat o catastrofă pentru ţăranii deja puternic îndatoraţi. În România preţurile (valoarea indicelui în 1929 = 100%) au scăzut la 44,1% în 1933; preţurile bunurilor industriale importate pentru agricultură (în special utilaje, îngrăşăminte etc.) nu au scăzut însă niciodată sub 81,1% (1932) din preţurile anterioare crizei. Acest lucru a însemnat că ţăranii deja fără putere financiară aveau cu greu acces la tehnologia modernă. În

mod oficial, în Balcani a existat un şomaj redus, dar acest lucru s-a datorat industrializării modeste. Şomajul domina pe ascuns în zonele rurale şi înainte de criză. Creşterea puternică a populaţiei a creat un număr mare de oameni fără ocupaţie, care în lipsa posibilităţilor de a munci în oraşe trăiau la limită sau sub nivelul de subzistenţă. În Albania, până la 78% din forţa de muncă rurală nu era necesară, în Regatul SCS 62%, în Bulgaria şi România în jur de jumătate din populaţia rurală. Oferta excesivă de lucrători din mediul rural a fost exacerbată atunci când SUA au încetat să mai fie ţara gazdă a emigranţilor din mediul rural în timpul marii crize. Marea tulburare socială care s-a desfăşurat în timpul războaielor civile şi conflictelor celui de-al Doilea Război Mondial a fost cauzată de modernizarea eşuată a societăţii rurale. Gospodăriile mici cu capital redus spre mic, decuplate de pe piaţă, erau cele care dominau în regiune. Agricultorii mijlocii au produs pentru piaţă numai în câteva regiuni (cum ar fi, de exemplu, şvabii dunăreni din Voivodina sau gospodăriile mijlocii din România).

Per ansamblu, productivitatea agriculturii balcanice a rămas prea mică pentru a se conecta la economii naţionale mai dezvoltate. În cercetare există o discuţie în contradictoriu, dacă aceste cauze intraregionale menţionate mai sus, precum urbanizarea scăzută şi mica piaţă internă au fost decisive. O altă şcoală de gândire susţine teza conform căreia Balcanii erau puţin industrializaţi înainte de 1945, deoarece s-au deschis pe piaţa mondială prin exporturile agricole. Concentrarea pe agricultură ar fi fost astfel o ajustare conştientă la contextele globale, şi nu rezultatul unui blocaj al dezvoltării interne – exemplul producţiei de tutun este izbitor în Bulgaria şi Grecia. Nu este vorba de faptul că agricultura era prea slabă, că nu dădea nici un impuls unei

posibile industrializări, ci mai degrabă că exista un impuls prea mic din partea unei societăţi şi economii urbane slab dezvoltate. Faptul că foametea a fost prevenită în ciuda şocului cauzat de criza economică globală este văzut ca succes al unei economii agrare bazate pe gospodăriile familiale, care au făcut un pas important în evoluţia de la a fi deconectate în mare măsură de piaţă în jurul anului 1800 până la integrarea în economia globală. Perioada interbelică, cu o răspândită politică tarifară vamală de protecţie, scăderea preţurilor şi imposibilitatea emigrării (restricţii în SUA) au expus societăţile rurale din Balcani unei presiuni necunoscute.[20]

Politicile rurale

Majoritatea guvernelor au recunoscut problema agrară drept problemă-cheie. Cea mai profundă intervenţie cu funcţie de control a fost reforma funciară. Folosind exemplul Greciei, pot fi descrise tiparele politicii agricole de stat. Grecia trecuse printr-o criză agricolă severă înainte de 1912. Ţara era dependentă de o marfă de export (stafide), pe care criza cauzată de secetă (din 1893) a afectat-o. În Tesalia, anexată în 1881, existau proprietăţi extinse în mare parte musulmane, în timp ce în vechea Grecie (adică Peloponez şi aşa-numita *Sterea Hellas*/Grecia continentală) predominau micii proprietari. În 1911 au avut loc revolte ale agricultorilor în Kileler, Tesalia. Problema funciară a devenit mai acută din 1914, odată cu afluxul de refugiaţi din Imperiul Otoman. În 1917, guvernul venizelist şi-a înfiinţat propriul Minister al Agriculturii. Ofiţerii venizelişti radicali care dăduseră lovitura de stat au fost cei care au decis reforma agrară după catastrofa din Asia Mică. Scopul era de a ţine unită societatea profund agitată, încărcată de aproximativ 1,2

milioane de refugiaţi şi de a preveni o revoluţie agrară. Sarcina a fost uşurată prin emigrarea forţată (musulmani) sau semivoluntară (bulgari) a proprietarilor din noile provincii nordice fertile. Proprietăţile mari au fost dizolvate şi distribuite de comisiile de stat către refugiaţi, veterani de război şi fermieri fără pământ, care au trebuit să plătească o despăgubire pe o perioadă mai lungă. Reforma a fost implementată vreme de zeci de ani şi finalizată după al Doilea Război Mondial. În 1928, în Macedonia greacă încă era 38,4% din teren, şi 33% în Tesalia în posesia marilor proprietari. La fel ca şi în alte ţări balcanice, Grecia i-a protejat pe noii ţărani prin interzicerea vânzării pământului distribuit – cu toate acestea, ca şi în Serbia, în secolul al XIX-lea, acest lucru s-a dovedit a fi un obstacol în calea dezvoltării, mai ales că terenurile nu puteau fi ipotecate sau vândute (sau doar în condiţii stricte), iar acest lucru în condiţiile lipsei de capital din zona rurală.

Reforma funciară din multe ţări a urmărit un obiectiv adesea mai degrabă politic decât economic: crearea unui strat larg de mici deţinători de proprietate privată, pentru a stabiliza naţiunea omogenizată etnic. Reforma funciară şi aşezarea refugiaţilor au creat o nouă structură a localităţilor în nordul Greciei. Aceştia au fost aşezaţi în circa 2.037 de sate. În 590 de sate au coexistat cu vechii locuitori; 963 de sate fuseseră abandonate de locuitorii anteriori (turci, bulgari), în timp ce 484 de aşezări pentru refugiaţi au fost fondate ad-hoc (cu prefixul Nou au creat denumirile acestora, care să amintească de vechea patrie a migranţilor fără voie). Ministerul grec al Agriculturii a depus eforturi considerabile pentru creşterea producţiei agricole. Tutunul, cultivat în Noile Regiuni, a înlocuit stafidele ca principal produs de export. S-a promovat şi cultivarea bumbacului şi a cerealelor. În mod tradiţional,

Grecia a trebuit să le introducă pe acestea din urmă pe scară largă. Pentru a extinde suprafeţele cultivate, zone mlăştinoase mari din nordul (în jurul oraşelor Salonic, Drama, Serres) şi centrul ţării (Lacul Kopais) au fost drenate de companii americane. Ministerul Agriculturii a creat o serie de asociaţii (*Organizaţia autonomă a stafidelor*, *Comisia centrală pentru protecţia producţiei cerealiere locale*, *Organizaţia Bumbacului*, *Biroul pentru protecţia tutunului grecesc*, *Institutul pentru tutun din Drama*) care reglementau producţia şi preţurile şi au stabilizat de exemplu preţul pâinii. Avantajele fiscale, stabilirea primelor de asigurare şi o povară fiscală scăzută pentru produsele consumate intern au fost printre instrumentele de control de stat. În 1930 a fost înfiinţată Societatea elenă pentru produse chimice şi îngrăşăminte, ceea ce a redus dependenţa de importuri; în cazul folosirii îngrăşămintelor (precum în cazul materialelor pentru pluguri), Grecia de sud era clar superioară Noilor Teritorii. Ca şi în alte ţări balcanice, productivitatea gospodăriilor familiale cu capital slab a rămas scăzută. Îmbunătăţirea productivităţii era vizibilă în Noile Teritorii, unde punctul de plecare era, desigur, modest.

De asemenea, statul bulgar a urmărit o politică agricolă intervenţionistă. Guvernele din ce în ce mai autoritare din anii ’30 au mers spre o economie controlată de stat. Consolidarea terenurilor şi formarea de cooperative, precum şi noi şcoli agricole ar fi trebuit să ridice nivelul agriculturii. Agenţia de stat Hranoiznos a avut din 1930 un monopol asupra produselor agricole. Sistemul de credit trebuia sintetizat într-o bancă. Regatul SCS a urmărit o strategie agricolă creată de Ministerul Reformei Funciare, înfiinţat în 1920. Acesta a anulat treptat relaţiile de dependenţă feudală sau tradiţională ale ţăranilor (în 1921 în Bosnia, dar numai în 1931 în Vardar-Macedonia). În

1920 a fost emisă o ordonanţă de colonizare pentru Kosovo şi Macedonia, care privea în principal interesele naţionale. Stabilirea coloniştilor sârbi în Kosovo şi Macedonia ar fi trebuit să modifice amestecul etnic în favoarea elementului sârb şi să îmbunătăţească securitatea la frontierele instabile cu Albania şi Grecia. Până în 1941, în jur de 12.000 de familii de colonişti s-au stabilit în Kosovo, în special în regiunile de graniţă din jurul oraşelor Gjakova şi Peja, dar şi în Drenica, nucleul albanez agitat în mod tradiţional. În urma colonizării, populaţia sârbă din Kosovo a crescut de la 24% (1919) la 38% (1928). Teritoriul distribuit coloniştilor a fost în cea mai mare parte preluat de stat de la foştii proprietari albanezi, ceea ce a dus la conflicte violente în zonele rurale şi astfel contrastul politic şi etnic între albanezi şi sârbi s-a amplificat. În Vardar-Macedonia însă, colonizarea a eşuat în mare parte. În total, aproximativ 153.000 de hectare de teren au fost selectate pentru reforma agrară. Familiile coloniştilor au primit din acestea 33.900 de hectare. Clima, solul sărac, mlaştinile din multe terenuri joase, deficitul de apă, malaria, lipsa capitalului şi a educaţiei, incapacitatea şi corupţia autorităţilor, în special din Ministerul Agriculturii, au făcut să nu aibă succes colonizarea în întreaga zonă sud-iugoslavă. Într-o comparaţie regională cu Grecia, care a stabilit sute de mii de refugiaţi în zonele rurale, rezultatul din SCS este unul negativ.

Agrarianismul şi a treia cale

Dezbaterea politico-ideologică asupra problemei agrare a atins apogeul în perioada interbelică. În societăţile din Balcani data din secolul al XIX-lea. Imboldul a venit în special din Imperiul Rus, de la populişti şi social-revoluţionari. Reformele electorale de după 1918 au făcut

ca milioane de ţărani din România şi din fostele teritorii maghiare ale Regatului SCC să devină alegători. În perioada interbelică, agrarianismul s-a dezvoltat în toată Europa de Est într-o ideologie, ai cărei reprezentanţi au ajuns uneori şi la putere în Balcani, de exemplu în Bulgaria (1919-1923) sau România (1929-1933). Au existat partide ţărăneşti puternice în România, Bulgaria şi partea croată a Regatului SCS, în timp ce în Grecia şi Albania, în ciuda unor probleme agrare similare, preocupările ţăranilor nu au fost preluate de un partid separat. Partidele ţărăneşti din regiune au devenit semnificative din punct de vedere istoric în Europa, deoarece, la fel ca partidele ţărăneşti din Europa Centrală, de Est, Nord şi Vest, căutau o a treia cale între capitalism şi bolşevism.

În Bulgaria, agrarianismul a eşuat din cauza rezistenţei populaţiei urbane şi a armatei, atunci când s-a încercat restructurarea societăţii. În mod ideologic, reprezenta într-un mod extrem ostilitatea faţă de oraş, recunoscută de toţi agricultorii. Susţinătorii Partidului Ţărănesc Croat şi-au ridiculizat adversarii numindu-i *stăpâni decăzuţi*. Avocaţii, notarii, agenţii electorali, reprezentanţii băncilor şi funcţionarii publici erau de asemenea priviţi ca duşmani de ţăranii din România, căci ar fi făcut profit pe seama populaţiei rurale. Critica faţă de oraş a fost de asemenea înţeleasă ca înstrăinarea orăşenilor de naţiune. Critica statului funcţionăresc şi a ramurii funcţionarilor se dezvoltase deja în Serbia din secolul al XIX-lea. Societăţile agrare mici şi egalitare, precum Bulgaria şi Serbia, s-au diferenţiat încet după îndepărtarea elitelor funcţionăreşti şi economice otomane şi (în special în Bulgaria) greceşti, noile elite naţionale intrând în serviciul administrativ şi militar. Multe ţări balcanice şi-au extins învăţământul superior, dar cu greu sectorul şcolilor elementare. Ştiinţele tehnice au rămas subdezvoltate, motiv pentru care mulţi

studenţi au ales dreptul. România a avut unul dintre cele mai mari corpuri de avocaţi din Europa. În ochii populaţiei rurale, aceşti căţărători pe scara socială s-au îndepărtat de majoritatea societăţii. S-a produs un decalaj socio-cultural între urban şi rural. Această situaţie a fost agravată în regiunile în care existau diferenţe etnice – în noile provincii din România, nici un oraş mare nu avea o majoritate etnică românească.

Ţăranii, de zeci de ani priviţi de propagandiştii naţionalişti drept coloana vertebrală a naţiunii, şi-au văzut sosită vremea după 1918, pe plan social şi politic. Au cerut pământ şi participare. Integrarea ţăranilor în naţiunea socială şi politică a devenit o provocare specială, în care redistribuirea şi participarea au fost rezultatul războiului, adică în zonele fostelor imperii maghiar, rus şi otoman, precum şi în regatul românesc. În Grecia, Bulgaria şi Serbia, pe de altă parte, ţăranii aveau drepturi politice depline de când acestea au devenit state şi au considerat că sunt responsabile pentru naţiune în efortul de război. Vigoarea dorinţelor rurale a fost parţial resorbită, iar reforma funciară a domolit doar prima foame de pământ.

Bulgarul Aleksandar Stambolijski (1879-1923) a fost primul agrarianist care a ajuns la putere între 1919 şi 1923. El a urmărit un proiect radical de restructurare socială, care i-a adus mulţi inamici: scopul era un stat agrar-egalitar, în care să predomine o comunitate agrară liberă organizată în cooperative. Stambolijski a reformat sistemul de învăţământ (învăţământul secundar obligatoriu, fondarea a 800 de şcoli liceale şi 300 de şcoli elementare). A introdus un impozit progresiv pe venit şi noi impozite pe firme; a gestionat locuinţele în oraşe şi a promovat locuinţele guvernamentale. În iunie 1920 a anunţat reforma funciară şi a creat un fond funciar de stat. A forţat împrumuturi ieftine către cooperative şi a

planificat un consorţiu de stat pentru depozitarea cerealelor. Aliaţii au împiedicat obligativitatea muncii, deoarece se temeau de construcţia unor structuri militare ascunse. În lupta sa împotriva elitei urbane, Stambolijski a vizat în special avocaţii, care erau priviţi ca flagelul satelor, şi a promovat proceduri de arbitraj la nivel local. Profesorii trebuiau să se confrunte cu realegeri la fiecare patru ani. Carismaticul Stambolijski s-a prezentat ca lider popular, a folosit un limbaj agresiv şi nu s-a ferit de presiunea asupra alegătorilor. A înstrăinat armata de guvernul său, în special ofiţerii, pe care i-a umilit adesea, biserica, poliţia (din cauza Gărzii Portocalii care a acţionat ca parapoliţie), sectoare importante ale administraţiei publice şi, prin propaganda sa antiurbană, şi populaţia urbană. Adversarii săi îi includeau pe comuniştii din tabăra stângistă.

Colectivismul, egalitarismul, antiindividualismul şi antiurbanismul au caracterizat de asemenea cele mai importante partide ţărăneşti, deşi într-o manieră mai relaxată. Partidele ţărăneşti din statele postimperiale multietnice au luat totuşi o cale de dezvoltare diferită de agrarienii bulgari, care au fost împinşi în ilegalitate după 1923. În Croaţia, partidul ţărănesc a devenit un partid naţional colectiv în câţiva ani. Liderul lor, Stjepan Radić, a fost greu de înţeles ideologic. A călătorit în Uniunea Sovietică, dar nu era bolşevic; în ce priveşte politica internă, el s-a orientat în mai multe rânduri spre cele două partide sârbe mai mari. În România, Partidul Ţărănesc fondat în 1918 de învăţătorul Ion Mihalache (1882-1963) a urmărit un program radical de redistribuire a pământului, care, sub influenţa teoreticianului Constantin Stere (1865-1936), printre alţii, inspirat de socialismul agrar rus, a respins capitalismul şi, la fel ca Asociaţia Ţăranilor Bulgari, a propovăduit un popor ţărănesc. În 1926 Partidul

Ţărănesc a fuzionat cu Partidul Naţional din Transilvania, formând Partidul Naţional Ţărănesc. Acesta se îndrepta împotriva dominaţiei autoritarului Partid Naţional Liberal, ale cărui politici economice şi de protecţie vamală (*prin noi înşine*) împovăra ţăranii. Partidul Naţional era înainte de 1918 un partid compozit pe mai multe clase, care îi cuprindea pe românii din Ungaria. Fuziunea a cerut o moderare programatică din partea socialiştilor agrari, iar pentru ardeleni a însemnat extinderea bazei electorale dincolo de Carpaţi. Spre deosebire de statele din sudul Dunării (cu excepţia Albaniei), agricultorii români au intrat în viaţa parlamentară numai în 1918, când a fost acordat votul universal. Cu toate acestea, condiţiile prealabile pentru participarea reglementată lipseau în mare măsură. Mai degrabă, o educaţie deficitară, combinată cu analfabetism şi lipsa de experienţă au fost un obstacol major. În zonele rurale, autorităţile au influenţat decizia electorală prin mită, cadouri electorale şi măsuri coercitive (impunerea arbitrară a legii marţiale; impunerea carantinelor din cauza presupuselor epidemii la animale). Jandarmii recurgeau uneori la arme pentru a împiedica votul ţăranilor. Nici un partid nu avea o elită politică ţărănească; majoritatea membrilor Partidului Naţional Ţărănesc erau notabili locali (avocaţi, notari), şi nu ţărani. Inteligheţia rurală (preoţi, profesori) au acţionat ca reprezentanţi politici ai comunităţilor săteşti. Având în vedere demagogia şi violenţa campaniilor electorale, mulţi ţărani s-au ferit de partide, între care, în plus, cu greu puteau face diferenţa. Această dezamăgire a democraţiei a deschis calea mişcărilor radicale de dreapta. Majoritatea partidelor îşi făceau apariţia în sate doar în timpul campaniilor electorale. Statul a neglijat zonele rurale. Golul astfel creat de autorităţi şi partide a fost umplut din 1934 de Mişcarea Legionară fascistă, care a implementat

proiecte de infrastructură prin sute de lagăre de muncă, în care agricultorii şi activiştii au lucrat împreună. Asta a creat o societate fascistă paralelă care a contestat adesea deschis statul. Partidul Naţional Ţărănesc a fost la putere între 1928 şi 1933. Criza economică mondială şi luptele între facţiuni au pus capăt scurtului răgaz de democraţie funcţională, susţinută de Partidul Naţional Ţărănesc mai mult decât oricare alt partid în România interbelică. Acesta a deschis ţara investitorilor străini, a redus tarifele pentru a permite ţăranilor să cumpere bunuri importate şi a restructurat moneda. Când criza bancară s-a răsfrânt din Austria în Balcani în 1931, economia românească şi majoritatea băncilor s-au prăbuşit. Partidul a eşuat şi în descentralizarea promisă. România era guvernată centralizat; aproape că nu exista o autonomie locală şi la nivel provincial existau prea puţine posibilităţi. Partidele ţărăneşti croat şi român au devenit ideologic mişcări colective şi şi-au pierdut claritatea programatică în chestiunile agrare. Agrarianismul nu a reuşit să rezolve cea mai importantă problemă socială din Balcani, şi anume îmbunătăţirea condiţiilor economice şi a vieţii rurale. În acest context, teoreticienii fascist-autoritari au considerat că o ţară agrară trebuie să urmeze o politică de autosuficienţă şi că naţionalismul economic forţează saltul spre societatea industrială – model pe care comuniştii urmau să-l implementeze câţiva ani mai târziu sub auspiciile stalinismului.[21]

BALCANII NOILOR PERIFERII

Graniţele create între 1912 şi 1920 au tăiat zone economice şi culturale vechi de secole pe mai multe linii. O interpretare a istoriei bazate pe statele naţionale se

concentrează adesea asupra capitalelor şi a perspectivei lor asupra teritoriului şi societăţii. Dacă se scrie însă istoria Balcanilor dinspre periferie, iar acest lucru înseamnă în acest context dinspre unele regiuni ajunse în periferie, apar noi perspective. Noua frontieră greacă de nord, graniţa estică a Albaniei, graniţa de nord a Regatului SCS, graniţa de vest a României au avut consecinţe drastice. Vechi zone centrale ale administraţiei, comerţului şi traficului s-au aflat brusc pe graniţe strict controlate. Acest lucru este valabil în special pentru capitalele provinciilor otomane Ioannina în Epir şi Bitola în Vardar-Macedonia. Bitola, sediul mai multor consulate din Imperiul Otoman, centrul unui comerţ puternic de care se ocupau aromânii, zonă centrală pentru activişti naţionalişti bulgari, albanezi, greci, turci şi aromâni, a decăzut după 1918, devenind un oraş slab economic de la marginea sudică a Iugoslaviei şi nu şi-a revenit nici până azi din statutul de oraş de frontieră şi în urma daunelor severe pe care le-a suferit în Primul Război Mondial. Salonic, cel mai important oraş al imperiilor din Balcani încă din Evul Mediu, era acum aproape de graniţă. Din cauza emigraţiei şi schimbului de populaţie turcă şi bulgară şi a afluxului de aproximativ 600.000 de emigranţi din Bulgaria şi Turcia, ţesutul social din oraş şi din împrejurimi a fost schimbat fundamental. Populaţia sefardă a rămas relicva socio-culturală din perioada otomană. Aceasta a ajuns sub presiunea naţionalismului venizelist. La fel ca minoritatea slavă din Macedonia greacă, evreii au sprijinit partidele antivenizeliste şi au fost prin urmare atraşi în tensiunea enormă a *diviziunii naţionale*.

În nord, noile graniţe ale Ungariei au separat un număr mare de oraşe majoritar maghiare din apropierea graniţei din zonele vestice şi nordice – acesta a fost cazul oraşelor Novi Sad în Voivodina, Timişoara în Banat, Arad şi Oradea

în aşa-numitul Partium (acum Crişana, adică fostele judeţe maghiare dintre Transilvania şi nucleul maghiar). Frontierele Albaniei au lăsat în jur de jumătate dintre albanezi în Regatul SCS şi o mică parte sub administraţia elenă. Frontiera Albaniei cu Kosovo a împiedicat legătura economică dintre oraşele iugoslave de acum, precum Gjakova, Peja şi Prizren şi hinterlandul agricol aflat pe teritoriul albanez. Din motive politice şi naţionale, numeroase graniţe erau verificate strict. Ţările victorioase se temeau de spioni şi partizani. Graniţa estică a României cu Uniunea Sovietică a fost blocată; acest lucru a ucis comerţul în porturile Basarabiei din Marea Neagră, precum Chilia şi Cetatea Albă. Cetăţenii sovietici fugeau adesea spre vest peste râul Nistru. Spre Ungaria, dar şi în Dobrogea, controalele au restricţionat fluxul de mărfuri şi persoane. Cea mai bine păzită graniţă a fost între Bulgaria şi Regatul SCS. Armata, jandarmeria şi miliţiile regionale au sigilat-o pentru a preveni infiltrarea luptătorilor ORIM. Locuirea ţăranilor pe câmpuri şi păşuni în apropierea graniţei a fost restricţionată masiv.

Dar chiar şi în cazul în care nu au fost lupte, noile regimuri vamale au avut un efect drastic asupra sectoarelor foarte vechi ale economiei: pastoralismul (transhumanţa) şi munca sezonieră a migranţilor (*gurbet*). Transhumanţa era practicată pe păşunile de munte vara şi păşunile de câmpie iarna. Noua frontieră grecească nordică se întindea între cele două. Păşunile de iarnă din ţinuturile joase trace, macedonene, tesaliene şi epirote se aflau pe teritoriul grec. Multe din aceste păşuni au fost date refugiaţilor ca pământ arabil. Tarifele ridicate, precum şi arendele mari pentru păşuni şi controalele au făcut ca transhumanţa din Regatul SCS şi din Bulgaria spre Grecia (înainte de 1912, teritoriu otoman) să se prăbuşească. Între 1912 şi 1930, 80% din şeptel a dispărut

din Munţii Rodopi din Bulgaria. Noile legi ale muncii din Turcia au blocat în mare parte Istanbulul ca destinaţie pentru lucrătorii sezonieri din Balcani. Astfel, o tradiţie veche de secole a migraţiei din zonele montane dintre Albania şi Munţii Rodopi în zonele joase a ajuns la sfârşit. Numeroşi foşti lucrători migranţi au trecut la agricultura mai puţin profitabilă. Abia după cel de-al Doilea Război Mondial s-au deschis noi oportunităţi de migraţie a forţei de muncă pentru cetăţenii Greciei şi Iugoslaviei, dar, desigur, acum nu în est (Turcia) şi nord (Bucureşti), ci în nord-vestul, centrul şi nordul Europei.

Noile periferii au fost obligate să se unifice prin graniţe şi voinţa statului. Aceasta a inclus întrepătrunderea unor zone multietnice şi multireligioase. Toate statele au urmărit omogenizarea naţională etnică; regiunile otomane de până în 1912, care erau caracterizate de o înaltă diversitate culturală şi etnică, au fost afectate în mod special. Naţionalizarea grupurilor confesionale a atins apogeul după 1918, deoarece, spre deosebire de epoca otomană, statele naţionale foloseau acum aparatul lor de putere. În sud-vestul Balcanilor s-au intensificat procesele care au creat loialităţi bine definite. Exemple sunt ortodocşii din sudul Albaniei şi albano-musulmanii geamizi (alb. Çam), ambele categorii din regiunea istorică Epir. Pentru Grecia, toţi albanezii ortodocşi, indiferent de limbă (albaneză, aromână, greacă) erau greci – conştiinţa şi confesiunea au fost aplicate drept criterii. Totuşi, Albania a menţionat limba drept criteriul principal al etnicităţii. Încercările Ligii Naţiunilor de a identifica identităţile etnice în sondajele locale au eşuat din cauza influenţei statului şi a complexităţii identificărilor, chiar şi în cadrul familiilor individuale; deciziile au fost luate adesea pe considerente economice (subvenţii, oportunităţi de muncă) care existau pentru ortodocşi în Grecia şi (în cazul variantei aromâne)

în România. Statul albanez, dominat de elitele sunnite postotomane în perioada interbelică, a trebuit totuşi să câştige încrederea albanezilor ortodocşi, care purtau cu sine experienţa discriminării religioase – în ciuda limbii comune – din epoca otomană. Puternicul sistem şcolar confesional şi bisericesc a insuflat o identitate grecească. Încercarea statului albanez de a înlocui şcolile confesionale cu şcoli de stat (1933) a provocat intervenţia greacă la Liga Naţiunilor. De cealaltă parte a graniţei, geamizii musulmani şi-au etnicizat identitatea pentru a nu fi incluşi ca turci (datorită religiei lor) în Tratatul de la Lausanne şi, prin urmare, a fi parte din schimbul de populaţie greco-turcă. În 1935, Grecia şi Albania au convenit asupra aprobării şcolilor pentru minorităţile respective.

Multe state au derulat proiecte de colonizare internă în zonele de frontieră: România i-a stabilit pe aromânii macedoneni în Dobrogea; Regatul SCS a trimis aproximativ 60.000 de colonişti sârbi în Kosovo şi a încercat să marginalizeze populaţiile maghiare şi germane din Voievodina prin coloniştii sârbi. Bulgaria a avut o colonizare internă în special în Munţii Rodopi, mai ales faţă de grupul musulman de limbă bulgară, pomacii. În toate cazurile menţionate, acestea sunt zone puternic influenţate de otomani, care nu numai că reprezentau o periferie interioară, ci, în percepţia elitelor statelor naţionale, erau un orient interior care trebuia integrat în statul naţional, în sensul unei misiuni de civilizare internă. Macedonia şi Kosovo şi, într-o măsură mai mică, Rodopii au rămas până la sfârşitul scurtului secol XX zone-ţintă ale unor astfel de măsuri coercitive, care au provocat multiple conflicte etnice grave. Există un motiv pentru a considera zonele balcanice centrale postotomane drept colonii interioare ale statelor naţionale.[22]

Unicitatea a fost creată şi în noile periferii prin măsuri simbolice ale statului. Statul grec a înlocuit toate denumirile slave şi turceşti cu termeni antici renăscuţi sau cu crearea de noi denumiri. De asemenea, în Bulgaria nu au existat peste tot redenumiri. Unicitatea a fost pusă în aplicare mai ales în cazul în care părţi ale naţiunii (imaginate) titulare au folosit propriul lor mod de identificare şi loialitate. Adepţii români ai stilismului sunt de asemenea un exemplu important. În 1935 exista o populaţie ţărănească în Basarabia şi Moldova de aproximativ un milion de stilişti, care s-au opus introducerii calendarului gregorian în România. Concepută de stat ca parte a unei noi localizări a României într-un cadru temporal occidental – şi, prin urmare, ca o mutare simbolică spre vest –, ţăranii în mare măsură analfabeţi au interpretat reforma impusă şi greu explicată ca un atac asupra mântuirii lor, deci ca un act satanic al Bisericii occidentale. Misticismul răspândit în Basarabia, neîncrederea tradiţională faţă de autorităţile statului şi influenţa preoţilor ruşi clarifică apariţia unei lumi rurale paralele cu construirea bisericii şi autoorganizarea. Abia în 1936 statul a putut să zdrobească aceste revolte în masă împotriva statului modern şi a modernităţii, folosind forţa. Biserica şi autorităţile au acţionat contradictoriu, mai ales că stiliştii erau o parte semnificativă a naţiunii titulare, într-o zonă de graniţă în pericol. Statul şi biserica au eşuat în încercările lor de a integra grupurile ţărăneşti indiferente, dar religioase si tradiţionaliste, în statul naţional român, în termeni de politică identitară.[23]

Musulmanii ca grupuri periferice postimperiale

O istorie a periferizării poate fi de asemenea scrisă dacă folosim religia drept criteriu, întrucât religia/confesiunea şi

apartenenţa etnică/naţională erau adesea strâns legate. Musulmanii din Balcanii Centrali, otomani până în 1912, au experimentat marginalizarea într-un timp scurt. Din punct de vedere lingvistic erau împărţiţi în turci, albanezi, slavi (pomaci în munţii Rodopi, torbeşi în Macedonia), romi şi mici grupuri aromâne. Musulmanii erau foarte diferiţi ca statut social, economie şi cultură, motiv pentru care termenul de musulmani balcanici drept categorie de interpretare are o valoare explicativă mică. În Imperiul Otoman, aceştia aveau, ca urmare a secole de dominaţie, o prioritate simbolică şi socio-culturală în faţa populaţiei creştine, deşi aceasta era de diferite grade în funcţie de situaţie şi regiune.

După 1912, grupul cândva dominant, cu excepţia Albaniei, s-a regăsit în poziţia unei minorităţi religioase. Trebuie făcută o distincţie între musulmani slavi şi non-slavi. Primii erau consideraţi de statele slave Iugoslavia şi Bulgaria ca fiind integrabili în naţiunea titulară, dar musulmanii care nu erau slavi, nu. În Albania, musulmanii – sunniţi şi Bektaşi (membri ai ordinului derviş cu acelaşi nume) – reprezentau aproximativ 70% din populaţie. Aceasta a făcut din Albania primul stat majoritar musulman din Europa, cu musulmani constând aproape exclusiv din convertiţi, nu din imigranţi turci. Musulmanii dominau statul şi economia. Într-un mediu de state naţionale creştine, au simţit presiunea puternică pentru a dezvolta o identitate europeană şi pentru a o manifesta extern. Statul a promovat instituţionalizarea musulmanilor, adică crearea comunităţilor de sunniţi şi Bektaşi. În 1929 a fost înfiinţat Înaltul Consiliu al Legii Islamice sub conducerea Marelui Muftiu din Tirana, şi în acelaşi an, Comunitatea Musulmană Albaneză. Ordinul Bektaşi au organizat trei congrese între 1921 şi 1929, iar în 1924 au adoptat un statut de comunitate independentă în cadrul

religiei musulmane, care nu a fost recunoscut de sunniţi. Când Turcia kemalistă a interzis ordinele dervişilor în 1925, centrul celor şapte milioane de Bektaşi la nivel mondial s-a mutat la Tirana. Ordinul Bektaşi şi-a echilibrat convingerile cu un angajament faţă de naţiunea albaneză; mentorii lor au dezvoltat ideea unui Islam Bektaşi progresist şi european, spre deosebire de un Islam sunnit privit ca înapoiat.

Statul albanez a urmărit o politică prudentă de dezotomanizare şi dezorientalizare. Legea religioasă islamică a fost desfiinţată, numeroase şcoli religioase (medrese) au fost închise şi a fost înfiinţată o Medresă Generală în Tirana, în care clericii islamici urmau să fie instruiţi într-un spirit modern. Regele şi comunitatea religioasă au construit noi moschei într-un stil arhitectonic modern: moscheile din beton urmau să simbolizeze demarcaţia de moştenirea otomană. Înlăturarea voalului femeilor a fost realizată mai prudent decât în Turcia şi s-a bazat în principal pe convingere şi nu pe constrângere. Separarea faţă de imperiu a avut loc în Albania prin controlul de stat şi instituţionalizarea Islamului şi printr-o politică simbolică îndreptată şi extern.

În Regatul SCS, musulmanii bosniaci din Austro-Ungaria fuseseră deja înzestraţi cu instituţii proprii drept comunitate religioasă (Comunitatea Religioasă Islamică, din 1882 sub un Reis-ul-Ulema), semn că modelele instituţionalizării statului ar putea fi adoptate ca moştenire imperială. Musulmanii bosniaci s-au organizat şi politic, în Organizaţia Musulmană Iugoslavă, care a susţinut practic noul stat. Ei au fost consideraţi parte a naţiunii atât în discursurile naţionale sârbeşti, cât şi în cele croate, uneori chiar exagerate ca cea mai pură parte a sa. Limba comună a musulmanilor, croaţilor şi sârbilor a creat o legătură puternică. Pentru musulmanii bosniaci s-a deschis o

opţiune de identitate iugoslavă, sârbă, croată, şi o identitate bosniacă-musulmană separată. Cu toate acestea, au trebuit să reacţioneze mai ales la programele naţionale sârbe şi croate, pe care musulmanii bosniaci şi le-au asumat. Experienţa violenţei motivate naţional şi social din anii 1918-1920 de către ţăranii sârbi a creat o neîncredere considerabilă în rândul musulmanilor bosniaci faţă de noul stat. Instituţional vorbind, înainte de 1918 reis-ul bosniac nu avea autoritate asupra musulmanilor care nu erau în imperiul habsburgic, adică cei din Serbia, Macedonia şi Muntenegru, care erau sub administraţia guvernului.

Spre deosebire de musulmanii de limbă sârbo-croată din nord, musulmanii albanezi şi turci din Kosovo şi Macedonia nu aveau nici o perspectivă de a fi acceptaţi într-o comunitate de identitate a slavilor de sud. Inclusiv politic s-au organizat separat de musulmanii bosniaci în partidul de scurtă durată Cemiyet. Regatul SCS i-a împins pe musulmanii non-slavi să părăsească ţara, fiind grupuri nedorite din punct de vedere etnic. Trimiterea de colonişti sârbi, exproprierea extensivă a pământului, excluderea politică şi culturală au fost printre instrumentele statului de a se afirma în provinciile de sud, în care sârbii erau doar o minoritate. O educaţie şcolară profund religioasă ar fi trebuit să împiedice apariţia unei autoidentificări naţionale, în special în rândul musulmanilor albanezi – şcoala trebuia să producă musulmani, nu albanezi şi, astfel, să prevină aspiraţiile la independenţă ale albanezilor. În perioada interbelică, aproximativ 60-70.000 de musulmani au părăsit Iugoslavia în direcţia Turciei kemaliste, majoritatea între 1923 şi 1925, într-un climat de violenţă interetnică, în special în Kosovo. În 1938, Iugoslavia a semnat cu Turcia un acord atotcuprinzător de relocare, care avea să afecteze 40.000 de familii rurale

musulmane din Kosovo şi Macedonia, dar nu a fost implementat din cauza izbucnirii celui de-al Doilea Război Mondial. După cum am arătat, Bulgaria a încurajat şi ea emigraţia turcă în Turcia. De asemenea, România a semnat un acord în 1936, care reglementa relocarea musulmanilor din Dobrogea. Turcia a arătat un mare interes pentru musulmanii din Balcani, întrucât imigranţii trebuiau să completeze golurile cauzate de genocidul creştinilor armeni şi asirieni şi de fuga, expulzarea şi relocarea ortodocşilor. În ansamblu, a fost vorba de o destrămare a contextelor imperiale, dar acest lucru nu a dus la dispariţia musulmanilor din Balcani. Mai degrabă au rămas în Iugoslavia şi Bulgaria puternice fragmente musulmane de populaţie.

În Bosnia, în special, precum şi în Albania, elitele musulmane au dezbătut poziţia Islamului într-o societate în curs de modernizare. Astfel a apărut în ambele locuri un spectru larg de (neo)tradiţionalism până la mişcări de reformă, cum ar fi Mişcarea Ahmediye, originară din Pakistan. În Bosnia, reis-ul Mehmed Dželaludin Čaušević (1870-1938) a fost liderul reformatorilor; el a tradus şi Coranul în bosniacă. Intelectualii musulmani şi seculari se reuniseră în Asociaţia *Gajret* (1903). Musulmanii rurali din Grecia şi Bulgaria au jucat un rol mai mic în aceste dezbateri. În general, noul sistem statal naţional a însemnat pentru musulmanii din Balcani o intensificare a tendinţelor către tiparele naţionale de identificare care existau înainte de 1918. În Bosnia, acestea erau legate de mult timp de regiune, în timp ce printre albanezii sunniţi, în special în Albania centrală, Kosovo şi Macedonia, limba, tradiţia de drept comun şi privilegiul de a purta arme (drept pe care nu-l avuseseră creştinii în Imperiul Otoman) corespundeau unei conştiinţe de sine puternice şi distincte. Situaţia comunităţilor mai mici, fără o

diferenţiere socială puternică şi fără o conducere politică proprie a fost deosebit de dificilă: pentru musulmanii vorbitori de limbi slave din Kosovo, Macedonia şi Rodopi au rămas predominante referinţele religioase. Cu greu s-au regăsit în naţionalismul sârb şi bulgar, mai ales că în mod tradiţional schimbarea lor de credinţă a fost văzută ca o trădare a naţiunii. Pentru musulmanii turci din Kosovo şi Macedonia, secularismul radical al Turciei kemaliste era deranjant. Cu toate acestea, şi-au păstrat în continuare poziţia de cel mai prestigios grup musulman din sudul Iugoslaviei, în timp ce în Bulgaria, unde formau un grup important, s-au confruntat cu o presiune mai mare. În ansamblu însă, statele naţionale din perioada interbelică nu au schimbat fundamental musulmanii ca grupuri postimperiale. Liniile de continuitate ale imperiilor târzii sunt clar recognoscibile printre cele mai puternice şi mai naţionalizate comunităţi, bosniacii musulmani şi albanezii musulmani.[24]

Maghiarii, germanii şi evreii ca grupuri periferice postimperiale

Grupurile care au fost marginalizate de noul echilibru de putere includeau comunităţi etnice care deţineau imperii înainte de 1918: germani şi maghiari în Austro-Ungaria, albanezi în Balcanii otomani. Şi ei au trecut prin procese de accentuare şi retuşare a imaginii naţionale de sine. Înainte de 1918 (sau 1912), în special pentru germani şi albanezi, această nevoie a existat doar într-o măsură limitată sau într-o altă formă. Ambele categorii şi-au pierdut punctele de referinţă imperiale odată cu Viena şi Istanbul. Vechile capitale imperiale au fost înlocuite cu patrii naţionale, Reich-ul german şi Albania, ca punct de referinţă politică şi culturală.

Germanii austrieci şi din zonele maghiare au devenit *Volksdeutsche*/etnici germani, care se aflau din ce în ce mai mult sub sceptrul politicii berlineze. În cazul lor se poate vorbi de o separare postimperială. Mica republică austriacă slabă din punct de vedere politic nu a putut să dezvolte o politică coerentă faţă de milioanele de germani din fosta monarhie. Pe de altă parte, Germania a preluat treptat rolul de protector începând cu 1933, deşi acest lucru a funcţionat pe interese majore, cum ar fi cooperarea strategică cu ţările balcanice. Germanii din România şi Iugoslavia au apărut ca grupuri active politic abia în cadrul statului român şi Regatul SCS/iugoslav. Istoriceşte vorbind, comunităţile regionale nu aveau prea multe în comun. Saşii luterani din Transilvania aveau o istorie veche din secolul al XII-lea. Aveau instituţii bisericeşti şi culturale vechi, bunuri comune, organizaţii politice şi şcolare, şi o pronunţată conştiinţă de sine. Şvabii din Banat erau predominant catolici şi veniseră acolo drept colonişti în secolul al XVIII-lea. Loialitatea lor faţă de statul maghiar şi dorinţa lor de maghiarizare au fost mult mai mari decât cea a saşilor. Germanii din Bucovina nu s-au stabilit acolo decât după 1775. Germanii basarabeni şi dobrogeni au fost colonişti imperiali din secolul al XIX-lea şi nu au avut nici elite intelectuale şi nici o identitate care să se extindă dincolo de structurile rurale. Prin urmare, saşii şi şvabii au fost cei care au dominat comunitatea româno-germană.

De asemenea, nici în Regatul SCS/Iugoslavia germanii nu aveau prea multe în comun: diferenţe de confesiune, diferite istorii de aşezare (*Gottscheers* din Slovenia se stabiliseră acolo încă din Evul Mediu, germanii bosniaci au imigrat după 1878), iar contrastul urban–rural a avut un efect de separare. La fel ca în cazul germanilor români, nu a fost nevoie de o unitate bazată pe limba comună înainte de 1918. Cel mai mare grup locuia în Banat, care a fost

împărţit între România şi Regatul SCS. În partea iugoslavă a acestei regiuni a început colonizarea cu veterani de război sârbi, prin aceasta guvernul de la Belgrad dorind să schimbe ponderea majoritarilor. Politica de sârbizare a lăsat puţin loc pentru organizarea partidelor politice, Partidul Germanilor, fondat în 1922, fiind interzis în 1924. Şvabii dunăreni s-au organizat în Uniunea Culturală Şvabo-germană şi au construit o structură comunitară înfloritoare, al cărei succes economic a atras invidia în special din partea sârbilor.

În timp ce saşii s-au declarat fideli statului român, în ciuda opoziţiei iniţiale, acest lucru a durat mai mult pentru şvabii orientaţi spre Ungaria. Ambele categorii şi-au pus încrederea în elitele transilvano-române, care însă nu s-au impus în lupta internă pentru putere în faţa politicienilor din Vechiul Regat. Bucureştiul a urmărit o politică minoritară represivă. Dezbaterile politice intense, în special în rândul saşilor, s-au conturat prin faptul că existenţa comunităţii în sine era acum ameninţată, întrucât pentru prima dată nu mai era guvernată de elitele Europei Centrale, ci de elitele balcanice, cu care era mult mai dificil de realizat un aranjament decât cu elitele maghiare sau româneşti transilvănene, la rândul lor în relaţie tensionată cu Bucureştiul. Saşii transilvăneni s-au organizat într-un *Volksrat*/Consiliul Naţional Săsesc, ca parlament propriu cu sediul la Sibiu. O importanţă redusă a avut recent înfiinţata Uniune a Germanilor din România, care nu a putut să acţioneze ca organizaţie-umbrelă. Mai degrabă, activitatea de coordonare politică s-a desfăşurat în rândul parlamentarilor germani de la Bucureşti, care (după nişte etape preliminare) s-au unit în Partidul German. Puterea reală se afla în consiliile populare din diferite regiuni. În cadrul comunităţii săseşti, cel mai important grup dintre germanii din România, au apărut în

curând puternice tensiuni generaţionale şi ideologice. Conducerea conservatoare era formată din vechile elite, care reprezentau coloana vertebrală a comunităţii în biserică. Se baza pe candidaturi pe liste comune cu partidul român de guvernământ dintr-o anumită perioadă, pentru a păstra influenţa propriului grup. Vechile elite mizau pe disciplina internă şi unitatea comunităţii etnice drept condiţii prealabile pentru supravieţuirea într-un stat nou perceput ca ameninţător. Mulţi tineri au văzut asta drept o presiune de grup spre conformism. Au fost prinşi în mişcări şi tulburări naţionale şi sociale. Germania a servit ca model, dar nu trebuie ignorat faptul că societatea românească şi maghiară au fost afectate şi ele de aceste tendinţe. Nu toate grupurile naţionaliste germane au dus direct la naţional-socialism. La *Sachsentag/*Ziua saşilor, un fel de adunare populară, în 1933, a fost adoptat după îndelungi dezbateri principiul proporţional pentru structurile saşilor. A existat o demarcaţie între conservatori şi naţional-socialişti, care (după etapele preliminare) au fondat în 1932 Mişcarea de reînnoire naţională a germanilor din România, sub conducerea lui Fritz Fabritius (1883-1957). În 1935, naţional-socialiştii s-au separat în două facţiuni. Agenţiile naziste din Reich-ul german au încercat să îi influenţeze direct pe saşi, dar nu au reuşit decât odată cu înregimentarea Grupului etnic din 1940. Chiar şi naziştii regionali au manifestat încăpăţânare o vreme.[25]

Situaţia politică, economică şi socială s-a schimbat de asemenea fundamental pentru maghiarii care locuiau în Regatul SCS/Iugoslavia şi România. Până la semnarea Tratatului de la Trianon în 1920, majoritatea oficialilor maghiari au refuzat să depună jurământ noilor state, mai ales că guvernul maghiar încă spera la modificări de frontiere. Statul român i-a slăbit pe maghiari prin afectarea

structurilor universitare şi culturale, prin exproprierea în mare parte a bisericilor şi a nobilimii (care şi-au pierdut 85% din proprietăţi), printr-o politică lingvistică riguroasă şi prin verificarea dacă numele personale nu fuseseră maghiarizate. Numeroşi oficiali maghiari au părăsit zonele cedate. Maghiarii au imitat politica de opoziţie a românilor ardeleni de dinainte de 1914 în multe feluri. Relaţia era o imagine în oglindă. Sub şocul prăbuşirii, liderii politici maghiari au urmărit o strategie pasivă până în 1922. În 1921-1922 s-au pus bazele Partidului Maghiar (Magyar Párt). În acesta dominau vechile familii aristocratice, dar şi burghezia şi evreii maghiarizaţi şi-au găsit locul aici. Pe lângă linia pasivă existau curente care căutau cooperarea cu partidele româneşti, nu numai cu elitele transilvano-române, ci şi cu cele din Vechiul Regat. Ca şi saşii, maghiarii au participat şi ei la cartelurile electorale, care le asigurau mandate în parlamentul de la Bucureşti. Cu toate acestea, ca partid naţional unitar, Magyar Párt a continuat vechile structuri sociale. Ca şi în cazul saşilor, acesta a fost un model rigid bazat pe autoritate şi tradiţie, care nu se racorda la dinamica socială. Nu întâmplător muncitorii maghiari s-au orientat spre comunism. Majoritatea ţăranilor maghiari nu erau altceva decât electorat pentru partid. Pe plan ideologic, principalii politicieni au dezvoltat transilvănismul ca identitate regională care să înglobeze şi etnia. Aristocratul Miklós Bánffy (1873-1950), care s-a afirmat şi ca scriitor, a jucat un rol principal în încercarea de a construi punţi spre românii din Transilvania. Transilvania a fost de asemenea obiectul mai multor proiecte federale. Întrucât elita maghiară respinsese astfel de modele propuse de români înainte de 1914, după 1918 ardelenii nu aveau prea multe motive să se acomodeze cu federaliştii maghiari. Mai mult, statul român a încercat să separe maghiarii de alte minorităţi, în special de germani,

să inverseze procesele de maghiarizare (ca în cazul germanilor sătmăreni) şi să-i românizeze pe secuii de limbă maghiară, aşezaţi compact în arcul carpatic. Teoria care a fost propagată spunea că aceştia erau români maghiarizaţi.[26]

Exista un procent semnificativ de populaţie evreiască, în special într-unul din statele postimperiale, şi anume în România Mare, unde reprezentau 4% din totalul populaţiei, dar în anumite regiuni (de exemplu, în estul Moldovei şi Basarabia) existau grupuri puternice, uneori chiar majoritare, în populaţia din micile centre urbane. Nici o altă comunitate nu reflecta situaţia postimperială mai bine decât o făcea aceasta. În secolul al XIX-lea, evreilor preponderent sefarzi vorbitori de română din Ţara Românească li s-au adăugat prin imigraţie în Moldova comunităţi mai mari vorbitoare de idiş. În 1918 s-au adăugat evreii basarabeni, care vorbeau rusa şi idiş; de asemenea, evrei din Bucovina austriacă, care foloseau uneori limba germană, alteori idiş; în sfârşit, evrei din Transilvania şi Banat, în mare parte maghiarizaţi, cu o bună parte de populaţie idiş. Multilingvismul era larg răspândit. Structura socială şi de aşezare a fost de asemenea eterogenă. În timp ce majoritatea evreilor din Banat locuiau în oraşe, în Maramureş exista o puternică populaţie rurală. Foştii evrei austrieci şi maghiari fuseseră loiali fostului imperiu. Înainte de 1918, gradul lor de integrare fusese mai mare decât cel al evreilor marginalizaţi în statul naţional român înainte de 1918. Au intrat într-un stat care le-a recunoscut cetăţenia doar sub cea mai mare presiune internaţională şi ale cărui elite intelectuale au cultivat un puternic antisemitism. Teama de revoluţie a românilor a amestecat bolşevismul şi iudaismul şi a hrănit un antisemitism virulent, în special în rândul tinerilor universitari. Pentru evreii maghiarizaţi, mai

precis pentru cei antisionişti, antisemitismul în creştere din Ungaria a prezentat o dilemă specială, deoarece punctul de referinţă al construcţiei lor identitare fusese rupt, asta în timp ce naţionaliştii români le erau duşmani tocmai din cauza legăturii dintre apartenenţa naţională maghiară şi apartenenţa religioasă evreiască. În acest context, sionismul şi emigrarea în Palestina s-au intensificat. Nu numai secularişti maghiarizaţi au fost antisionişti, ci şi o parte dintre hasidici, cum ar fi comunitatea sătmăreană condusă de Joel Teitelbaum (1887-1979). Preponderent intelectualii s-au alăturat comuniştilor şi au ales internaţionalismul. În schimb, doar câţiva evrei au ales o adaptare la naţiunea română titulară în noile provincii occidentale şi de est ale României la momentul 1918. La fel ca în cazul germanilor şi maghiarilor, o comunitate evreiască din România Mare a apărut doar în noile condiţii politice. Şi evreii aveau o organizaţie-umbrelă, Uniunea Evreilor Români, sub conducerea lui Wilhelm Filderman (1882-1963). Relaţiile româno-evreieşti au atins un nivel scăzut când, la începutul anului 1938, guvernul lui Octavian Goga a adoptat o serie de legi antisemite care au restricţionat participarea evreilor la economie, administraţie şi stat, şi au revocat cetăţenia multor evrei.

În Balcani exista cea mai mare comunitate evreiască (sefardă) în Salonic, din 1912 în Grecia. După cum am spus, aceasta era în opoziţie cu venizelismul. Au existat însă şi forţe venizeliste care au cultivat tendinţele antisemite. Tensiunile au apărut în legătură cu refugiaţii din Asia Mică, care concurau cu evreii pentru resurse limitate. Dictatura lui Ioannis Metaxas (1936-1940) i-a considerat drept adversari esenţiali pe venizelişti şi pe comunişti, şi a avut din acest motiv puncte în comun cu clasa de mijloc evreiască. Prin urmare, regimul nu a adoptat legi discriminatorii, iar EON, organizaţia de stat a

tineretului, a acceptat şi evrei. Pe de altă parte, clasa inferioară evreiască a arătat simpatie pentru comunişţii greci.[27]

SOCIETĂŢILE DE MASĂ POSTIMPERIALE

Bisericile, statul naţional şi societatea de masă

Toate ţările din Balcani au preluat eterogenitatea religioasă ca moştenire imperială. După 1918, bisericile creştine au trebuit să-şi redefinească nu numai rolul politic şi simbolic: pentru ortodoxiile din Serbia şi România, schimbarea a însemnat o creştere semnificativă a puterii, pentru catolicii croaţi şi transilvăneni, pe de altă parte, aranjamentul cu o înţelegere dominant ortodoxă a statului în locul dinastiei catolice habsburgice.

Bisericile trebuiau să se confrunte nu numai cu o schimbare statal-naţională, ci şi cu una socială: societăţi cu populaţie semnificativ mai mare, destrămarea structurilor antebelice, introducerea votului masculin universal, o dorinţă mult mai puternică de participare a laicilor, o nevoie de tipare clare de identitate şi necesitatea de a comunica şi de a difuza concepte de identitate cu bază religioasă într-o societate de masă.

România a stabilit prin Constituţia din 1923 bisericile Ortodoxă şi Unită drept biserici româneşti, cu desemnarea primeia drept dominantă. Recunoaşterea papei de către unitarieni fusese mereu privită drept trădare de partea ortodoxă. De aceea, după 1918 s-a pus presiune semnificativă pe uniţi, ca odată cu unirea politică să fie abolită şi despărţirea confesională. Dacă la Adunarea de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918 capii celor două biserici au

sărbătorit ostentativ înfrăţirea, între timp au ajuns la o relaţie tot mai tensionată. Uniţii se bucurau de sprijin din partea unor lideri de partid influenţi din Transilvania, mai ales ai Partidului Naţional Ţărănesc. La fel ca regionalismul transilvănean, şi biserica regională separată a devenit obiectul aspiraţiilor la omogenizare a elitelor bucureştene. Biserica Ortodoxă Română (BOR), ridicată în 1925 la rang de patriarhat, s-a afirmat ca cea mai mare biserică ortodoxă din lumea necomunistă, ca urmare a asupririi ortodocşilor din Uniunea Sovietică. Conştiinţa sa de sine ca instituţie dominantă cultural-politic nu era însă lipsită de controverse. BOR s-a confruntat cu mai multe provocări. Mişcarea stilistă din est menţionată mai sus s-a născut şi din incapacitatea BOR de a comunica eficient reforma calendarului şi de a găsi un numitor comun. În plus, înalţii prelaţi din est (mitropolitul Basarabiei, episcopul de Hotin) se duşmăneau şi din calcul politic. De importanţă majoră s-a dovedit intervenţionismul BOR în politica statală, pe modelul *armoniei* bizantine între conducerea bisericii ortodoxe şi conducerea ortodoxă a statului. BOR se privea ca stâlp al naţiunii şi statalităţii. Primul ei patriarh, transilvăneanul Miron Cristea (1868-1939), a făcut parte alături de alţi doi membri din Consiliul de Regenţă între 1927-1930, în timpul minoratului regelui Mihai (1921-2017) şi a deţinut funcţia de prim-ministru în 1938, după ce regele Carol II a dat o lovitură de stat, a abolit Constituţia şi a instituit dictatura regală. Patriarhul a legitimat nu numai distrugerea statului constituţional, ci a aprobat şi măsurile antisemite adoptate în România în 1938. BOR s-a dovedit astfel a fi o instituţie care, respingând statul constituţional, se afla de partea dominaţiei autoritare şi promova ideea unui stat etnocratic al românilor ortodocşi împotriva minoritarilor etnici şi religioşi.

Biserica s-a purtat represiv nu doar faţă de uniţi şi evrei, ci şi faţă de numeroasele comunităţi neoprotestante (baptişti, adventişti etc.) şi mai ales faţă de stilişti, împotriva cărora statul a folosit violenţa. Legături neoficiale strânse avea şi cu mişcările radical-antisemite şi fasciste precum Liga Apărării Naţional-Creştine (din 1935, Partidul Naţional Creştin) şi Legiunea Arhanghelului Mihail. Oficial, BOR exprima opinii prin care se delimita de ele. Cei din ierarhia superioară (înalţii prelaţi) susţineau însă extrema dreaptă. Mai ales Mişcarea Legionară se percepea ca mişcare de masă ortodox-naţionalistă şi cuprindea printre membri şi simpatizanţi preoţi, călugări şi maici. Naţional-ortodoxismul a fost una dintre cele mai importante doctrine ideologice ale perioadei interbelice, promovată de profesori influenţi şi cu ecou entuziast în rândurile studenţilor. Filozoful Nae Ionescu (1890-1940) şi teologul Nichifor Crainic (1889-1972), ambii cu strânse legături cu Germania nazistă, vedeau în ortodoxia separată de Occident, completată de noi forme de mobilizare politică şi organizare socială, baza ideală a societăţii româneşti. Antioccidentalismul era cuprins în teorii culturale despre pretenţiile la o putere fără naţiune a Bisericii Catolice şi raţionalitatea supradimensionată a Bisericii Protestante, precum şi în critica materialismului occidental. În contrast cu acestea, ortodoxia era celebrată drept cultură a armoniei interioare şi spiritualităţii. Într-o oarecare măsură a contribuit la astfel de imagini mentale şi filozoful transilvănean Lucian Blaga (1895-1961).

Figura principală a ortodoxismului politic a fost însă fondatorul şi liderul Mişcării Legionare, Corneliu Zelea Codreanu (1899-1938). Antisemitismul, antibolşevismul, activismul violent, mesianismul religios şi fascismul s-au contopit în persoana sa. Codreanu a fost cel mai important lider carismatic al perioadei interbelice din Balcani. La

apogeul perioadei sale de influenţă, a avut în jur de un milion de simpatizanţi şi adepţi (din aproximativ 18 milioane de români) din toate mediile. El a transmis adepţilor săi un mesaj care a coagulat o comunitate naţională omogenizată şi nivelată în această lume, şi învierea colectivă a naţiunii într-o dimensiune transcendentă. Această legătură strânsă între ortodoxism şi fascism a dus la una dintre cele mai de succes mişcări politice din perioada interbelică din Europa, Legiunea Arhanghelului Mihail (fondată în 1927). A fost promovată de familia regală şi de numeroşi politicieni conservatori naţionalişti şi susţinută şi influenţată de mulţi clerici. Legionarii reprezentau un canal de transmisie pentru biserică în societatea de masă care a apărut după 1918. Tinerii activişti au preluat forme de acţiune pe care le practicau mişcările de tineret din toată Europa: drumeţii, marşuri, tabere de tineret. La mijlocul anilor 1930, numeroase astfel de tabere au cuprins România rurală. În cadrul lor, studenţii, intelectualii şi populaţia rurală puneau în practică dorita comunitate populară, lipsită de clase, şi construiau o societate legionară paralelă. Mobilizarea naţionalist-ortodoxă a devenit atât de periculoasă pentru orânduire, încât aceasta a răspuns cu interdicţii şi cu crearea organizaţiei de stat de tineret Straja ţării (1934). Aceasta a fost o copie a modelului fascist şi a fost curând infiltrată de legionari. Liderul său, Teofil Sidorovici (1896-1940), practica în primul rând cultul personalităţii monarhului, căruia i-a dedicat cartea *Carol II: Din culmea unui deceniu de glorioasă domnie.*[28] Organizaţia Oastea Domnului, fondată în 1923 de prelatul transilvănean Iosif Trifa (1888-1938), a canalizat şi cererile de participare la implicarea bisericească. Urmărind modelele protestante pe care ortodocşii ardeleni le aveau în faţa ochilor, ea s-a ocupat de evanghelizarea credincioşilor ortodocşi, dar s-a

confruntat cu opoziţia mitropolitului Transilvaniei. Marea tulburare religioasă şi instabilitatea societăţii româneşti s-au exprimat prin două manifestări: stilismul şi credinţa în apariţiile lui Dumnezeu şi ale Fecioarei Maria. Stilismul este una dintre ultimele mari revolte ţărăneşti de tip vechi, adică necoordonate şi spontane, îndreptate împotriva unei biserici oficiale autoritare. În 1935 a avut loc fenomenul de la Maglavit. În acest sat de la Dunărea de Jos, un cioban ar fi vorbit cu Dumnezeu şi ar fi primit de la el mesajul pocăinţei şi transformării. În vara lui 1935, alimentat de mass-media, acest lucru a declanşat o isterie religioasă care a fost comparată de contemporani cu locul de pelerinaj Lourdes din Franţa. Statul şi biserica au folosit mobilizarea în masă a pelerinilor în scopuri ideologice (şi comerciale). Multe alte presupuse apariţii ale lui Dumnezeu şi ale Fecioarei trebuie să fie înţelese ca simptome ale unei crize mentale adânci în societatea rurală, care, sub egida Marii Crize şi a sistemului parlamentar care se dezintegra, au considerat că schimbarea rapidă poate veni numai prin forţe supranaturale.

În Iugoslavia, în 1920, Biserica Ortodoxă Sârbă (BOS) a fost ridicată la rang de patriarhie. La fel ca BOR, s-a văzut ca o biserică de stat într-un stat de facto multireligios. Spre deosebire de BOR, BOS nu se putea baza însă pe o majoritate clară a populaţiei. Ca şi în cazul românesc, au avut loc şi în ortodoxia sârbă dezbateri despre identitatea şi religia naţională. Omologul lui Crainic a fost Nikolaj Velimirović (1881-1956). Precum Crainic, privea Occidentul ca fiind materialist şi decadent. Anticomunismul său l-a dus ideologic aproape de naţional-socialism în al Doilea Război Mondial, în ciuda atitudinii sale antigermane. Aceste linii de gândire au fost condensate în teoria lui Svetosavlje, care se referea la sfântul naţional sârb

medieval Sava. Teoria susţinea că există o legătură între etosul creştin şi slavi. Cultul lui Sava, care merge până la idolatrizarea sfântului, a fost folosit în memoria colectivă împreună cu bătălia de pe Câmpia Mierlei din 1389 pentru exaltarea spirituală a naţionalismului sârb şi trebuia să îi reunească pe sârbii din Croaţia până în Macedonia în faţa crizei politice interne. În 1928, ziua Sfântului Sava a fost declarată sărbătoare naţională şi trebuia sărbătorită şi de catolici, şi de musulmani, care nu se regăseau în acest cult prin excelenţă ortodox, chiar dacă Sava trebuia considerat doar un simbol naţional pentru non-ortodocşi. Ultranaţionalismul şi fascismul sârb au fost alimentate şi de teorii etnice ortodoxiste. Cu toate acestea, Mişcarea *Zbor* a lui Dimitrije Ljotić a devenit pentru prima dată eficientă din punct de vedere politic în cel de-al Doilea Război Mondial. A propagat corporatismul împrumutat de la fascismul italian şi ortodoxia politică. Legată de ea a fost şi mişcarea de masă ortodoxă (în jur de 200.000 de adepţi) a Adoratorilor lui Dumnezeu (bogomolci), condusă de Velimirović.

În Iugoslavia, Biserica Catolică s-a distanţat de statul dominat de sârbii ortodocşi. Şi ea a trebuit să înfrunte societatea de masă care a apărut după 1918 odată cu votul universal. Relaţia lor cu BOS a fost încordată, ceea ce s-a exprimat prin rezistenţa lor la un concordat cu Vaticanul (1937). Înăuntrul şi la periferia Bisericii Catolice s-a dezvoltat o proprie mişcare de tineret, care a concurat cu organizaţii de tineret secular-iugoslave precum *Sokol* (şoimul) şi a preluat noua strategie a Vaticanului pentru mobilizarea în masă. Din aceasta făceau parte în special Asociaţia Vulturii Croaţi (*Hrvatski orlovski savez*, 1923-1929) şi organizaţia ei succesoare, Organizaţia Cruciaţilor (*Križarska organizacija*, 1930-1945), care s-a opus liberalismului şi comunismului. La fel ca multe alte mişcări

de tineret din perioada interbelică, practica lor socială a constat în sporturi comune şi tabere de tineret care întruchipau comunitatea religioasă naţională. În 1939, organizaţia avea aproximativ 43.000 de membri.

Faţă de bisericile ortodoxe din Serbia şi România, bisericile din statele mai omogene din punct de vedere religios şi etnic Grecia şi Bulgaria s-au văzut într-un rol mai puţin expus. Deşi au existat vechi curente de rit vechi în ambele ţări, acestea nu au atins amploarea mişcării stiliste. Mişcările naţionaliste s-au ataşat şi ele ortodoxiei, dar nu au apărut organizaţii de masă ortodoxe precum legionarii români. Organizaţiile de masă extremiste de dreapta din Bulgaria erau mai secular-fasciste, în timp ce cea mai importantă organizaţie de masă din Grecia, organizaţia de tineret a dictaturii lui Metaxas (EON, din 1936), nu a avut o influenţă ecleziastică specifică. Cu toate acestea, o parte semnificativă a tineretului intelectual din Balcani a fost capturată de mişcările de tineret care, la fel ca în alte părţi ale Europei, nu numai că au propagat o ruptură generaţională, ci au şi practicat-o în noi forme de viaţă comunitară. Biserica a avut o influenţă puternică în Croaţia, Serbia şi România, în timp ce elementele conservatoare şi fasciste de dreapta au acţionat în special în Bulgaria şi Grecia. Un aşa-numit fascism clerical nu poate fi însă observat în Balcanii din perioada interbelică. Mişcarea legionarilor români şi *Zbor*-ul sârbesc s-au alipit de biserică şi au fost susţinute de clerici. Conducerea lor a fost însă seculară şi a subliniat nevoia propriei căi politice.[29]

Ruptură democratică sau parlamentarism de faţadă?

În 1938, democraţia parlamentară şi statul constituţional tradiţional din Balcani au eşuat. Regiunea nu a fost în nici

un caz ieşită din comun în comparaţie cu restul Europei, deoarece cu excepţia Europei Occidentale şi de Nord, continentul (la vest de Uniunea Sovietică) a fost guvernat autoritar din Peninsula Iberică până în statele baltice. Cu toate acestea, acest rezultat nu ar trebui să însemne că o evaluare ulterioară ar considera oricare altă cale imposibilă de la început. Întrebarea este mai degrabă ce potenţial au avut Balcanii pentru o dezvoltare către un stat constituţional democratic.

Punctul de pornire a fost extrem de dificil: distrugerile războiului au fost o povară pentru toţi, iar pentru multe ţări şi integrarea refugiaţilor. Nu doar România Mare şi Regatul SCS au trebuit să adune într-un singur stat regiuni eterogene din punct de vedere socio-cultural şi politic. Chiar şi statele relativ omogene din punct de vedere etnic au dezvoltat falii interne considerabile: Grecia a trebuit să pătrundă în provinciile nordice, cu populaţia lor în mare parte rebelă, atât la nivel naţional, cât şi statal. Iar Albania s-a aflat doar la începutul unui efort de integrare naţională a unei societăţi fragmentate pe spaţii mici şi din punct de vedere religios.

O altă provocare a fost integrarea întregii populaţii masculine în stat prin introducerea votului masculin universal în toate statele. În timp ce Serbia, Grecia şi Bulgaria cunoşteau deja acest sistem înainte de 1914, în foste zone maghiare şi ruseşti majoritatea rurală a populaţiei excluse anterior prin votul bazat pe recensământ s-a bucurat pentru prima dată de drepturi democratice. Din 1907, regiunile anterior austriece Dalmaţia şi Bucovina au avut o experienţă ceva mai mare cu votul universal. Cea mai mică familiaritate cu procedurile electorale garantate constituţional o aveau zonele până în 1912 otomane.

Alegerile ca o componentă elementară a unui stat constituţional democratic puteau fi rareori efectuate în Balcanii din perioada interbelică fără interferenţe şi manipulări. Acceptarea rezultatelor alegerilor de către învinşi a fost deosebit de scăzută în Grecia, unde opoziţia a afectat în mod repetat sistemul democratic prin boicot electoral. În toate ţările, în special în Regatul SCS şi în România Mare, guvernul respectiv a avut un impact asupra rezultatului alegerilor: mituirea alegătorilor, impunerea arbitrară a stării de asediu şi a legii marţiale, desfăşurarea activiştilor de partid violenţi, dar şi a armatei şi jandarmeriei, în special în zonele rurale, care intimidau alegătorii. Pentru populaţie, în special în mediul rural, campaniile electorale au fost o experienţă violentă care, combinată cu o demagogie puternică, a delegitimat parlamentarismul. Alegătorii din mediul rural s-au plâns de asemenea de nivelul scăzut de interes al candidaţilor pentru problemele lor non-electorale.

Introducerea votului universal a transformat toate sistemele politice din Balcani în democraţii de masă. Mai ales în structurile oligarhice anterioare, cum ar fi Regatul Român sau Albania, acest lucru a fost un şoc pentru elite şi formele politice de organizare ale acestora. Mobilizarea societăţilor în război a schimbat şi gradul de politizare în state care aveau deja un nivel ridicat de participare formală, precum Grecia.

În statele postimperiale, partidele s-au găsit faţă în faţă cu dilema reacţiei la soarta integrării naţionale. În ambele state postimperiale nu s-a elaborat un sistem partinic care să cuprindă în ansamblu toată ţara. În România Mare au dispărut conservatorii ca reprezentanţi ai marii proprietăţi în momentul obţinerii dreptului de vot de către ţărani. Liberalii ca reprezentanţi ai noului stat şi-au păstrat însă structura oligarhică, transferată prin infiltrarea notabililor

în noile provincii. Partidul îşi avea însă punctul de sprijin în continuare în Vechiul Regat. La prima vedere, Partidul Naţional Ţărănesc, format în 1926, avea o reţea de organizaţii la nivel naţional, dar era alcătuit din numeroase facţiuni interne de partid, adesea concentrate regional (vechiul partid ţărănesc în sudul României, vechiul Partid Naţional în fostele regiuni maghiare). Fluctuaţia organizaţională a fost ridicată şi în rândul dreptei naţionaliste – Partidul Poporului al mareşalului Averescu îşi avea baza în Vechiul Regat, dar semnificaţia i-a dispărut curând. Liga Apărării Naţional-Creştine, radicală, monotematică şi antisemită, a rămas un partid regional nord-estic românesc. Doar Mişcarea Legionară, ultranaţionalistă şi ortodoxă, s-a dezvoltat într-o organizaţie la nivel naţional, cu revendicarea specifică a unei politici naţionale româneşti integrative, nivelatoare şi antiminoritare.

În timp ce în România mai multe partide mai mari au acţionat la nivel naţional şi în sensul unui model integrat de stat şi naţiune, peisajul partidelor din celălalt stat postimperial nu a atins acest nivel. Partidele Iugoslaviei au fost organizate pe linii etnice: Radicali şi Democraţi printre sârbi, Partidul Ţărănesc în rândul croaţilor, Partidul Naţional Sloven, *Cemiyet*-ul musulmanilor non-slavi din sud. Înainte de instituirea dictaturii nu exista un partid cu o bază de masă la nivel naţional care să se simtă conectat la noul stat în ansamblul său printr-o ideologie iugoslavă. Contrastele regionale au existat şi în Albania, al cărei sistem de partide a rămas rudimentar. În Grecia, contrastele regionale au jucat un rol mai mic decât consecinţele diviziunilor naţionale. Tendinţa refugiaţilor de a-i alege pe venizelişti şi preferinţa minorităţilor naţionale pentru Partidul Popular caracterizează o viaţă politică internă tensionată.

Majoritatea partidelor au fost modelate după lideri carismatici. Acest lucru a fost valabil nu numai pentru organizaţiile extremiste, ci şi pentru partidele politice de centru, precum liberalii români, dominaţi de familia Brătianu. În cazuri individuale însă, structurile intrapartidice s-au stabilizat într-un mod care a permis transferul puterii către succesori, fără o scădere majoră a cotei partidului (în România cele două mari partide de centru, în Iugoslavia Partidul Ţărănesc Croat). Ancorarea politică şi organizaţională a partidelor în afara capitalelor a fost diferită. Partidele politice din România şi Iugoslavia erau controlate de demnitari. Chiar şi majoritatea partidelor ţărăneşti – cu excepţia agrarienilor bulgari – şi-au recrutat cadrele dintre elite (avocaţi, profesori, jurnalişti) şi doar într-o proporţie relativ mică dintre ţărani. Ancorarea partidelor la majoritatea covârşitoare a alegătorilor a rămas scăzută în multe ţări. Funcţionau drept canale de transmisie, unde relaţiile de patronat dintre parlamentari şi electorat erau deosebit de importante, precum în Grecia. Această legătură a fost modestă în regiunile cu o tradiţie democratică slabă şi cu structuri sociale ierarhice, precum sudul României sau sudul Iugoslaviei.

Sistemele democratice ale statului de drept se bazează pe încredere. Statele trebuiau să câştige această încredere de la cetăţenii lor. Practica politică a oferit însă doar o bază limitată pentru un astfel de proces. În România şi Regatul SCS, constituţiile postbelice au fost adoptate doar în condiţii de tensiune extremă şi cu o majoritate mică (şi problematică). Violenţa alegerilor, eforturile modeste ale partidelor guvernamentale de a integra majoritatea rurală, corupţia pe scară largă, dar mai ales politizarea sistemului administrativ au reprezentat obstacole considerabile. De asemenea, nivelul scăzut de educaţie al multor alegători,

adesea lipsa de experienţă cu alegerile şi procesele democratice trebuie şi ele luate în considerare. Mulţi (pentru prima oară) votanţi ţărani erau străini sau au fost înstrăinaţi rapid de statul constituţional şi cădeau uşor pradă sloganurilor antidemocratice.

Pe lângă integrarea socială a majorităţii ţărăneşti, statele postimperiale trebuiau să facă faţă şi integrării naţionale. Crearea unei democraţii cu partide etnice, religioase sau regionale s-a ciocnit în mare parte de cerinţa de omogenizare naţională. Deja la trei ani de la sfârşitul războiului, cele două mici imperii postimperiale, România şi Regatul SCS, au trecut prin încercări separatiste dure. În ambele cazuri, acestea au din apărut din cauza tensiunilor dintre regiunile posthabsburgice (Transilvania, Croaţia) şi capitalele sau zonele vechi ale ţării. În Regatul SCS, acest conflict a fost înţeles şi desfăşurat ca un conflict interetnic între croaţi şi sârbi, în timp ce între transilvăneni şi românii Vechiului Regat, cu toată orientalizarea acestora din urmă, menţionată de românii ardeleni, nu a existat un conflict naţional. Factorul decisiv aici a fost cel maghiar, care lipsea în Croaţia – adică teama de revizionismul maghiar al frontierelor.

Tocmai în statele compozite postimperiale s-au ciocnit diferite tradiţii de autoreprezentare. În România Mare, culturile politice ale parlamentului elitist din Vechiul Regat au trebuit să fie unificate cu cele din Parlamentul de la Budapesta, *Reichsrat*-ul de la Viena şi din organele de autoguvernare ruse la nivel regional (*zemstva*), precum şi cu comitetele revoluţionare; în Regatul SCS, culturile politice ale *sabor*-ului din Belgrad şi cel din Zagreb, precum şi ale parlamentelor de la Budapesta şi Viena. Dacă luăm în considerare alegerile generale şi libere, cu participarea nestingherită a partidelor concurente şi o campanie electorală non-violentă şi activităţi parlamentare

reglementate ca măsură a parlamentarismului constituţional, atunci Balcanii au îndeplinit cu greu cerinţele unui sistem constituţional parlamentar funcţional în perioada interbelică. Desfăşurarea alegerilor şi acceptarea rezultatelor alegerilor s-au dovedit a fi problematice. Acest lucru s-a datorat intimidării pe scară largă a alegătorilor de către partidele guvernamentale care foloseau aparatul de stat în scopuri proprii, precum şi falsificării aproape sistematice a rezultatelor alegerilor. Campaniile electorale au fost adesea caracterizate de violenţă politică, care venea nu numai din partea grupurilor paramilitare menţionate mai sus, ci chiar mai mult din partea organelor statului. Încă din anii 1920, jandarmii din zonele rurale din Regatul SCS şi România au folosit violenţa împotriva candidaţilor şi alegătorilor partidelor de opoziţie. În România, alegerile s-au desfăşurat în cea mai mare parte conform unui sistem moştenit din perioada antebelică, potrivit căruia monarhul instituia un nou guvern care apoi organiza alegeri, pe care tot acesta le câştiga prin utilizarea organelor de securitate. Acest lucru explică fluctuaţiile uriaşe ale partidelor din România, de exemplu.

Viaţa politică a fost deosebit de violentă în statele perdante Bulgaria şi Albania în anii ’20 – doar conflictele interne ale ORIM s-au soldat cu aproape 900 de victime. În Regatul SCS, atacul asupra politicienilor Partidului Ţărănesc Croat din 1928 a făcut ca parlamentul să fie el însuşi scena unor violenţe extreme.

Violenţa fizică din viaţa politică trebuie plasată într-un context european mai larg de parlamentarism instabil după un lung război – Balcanii nu fac notă discordată, în comparaţie cu sudul şi estul Europei şi, de asemenea, faţă de Germania Republicii timpurii şi târzii de la Weimar, sau faţă de Franţa. Posibilităţile de a construi un stat

constituţional democratic funcţional au rămas limitate, întrucât în cercurile sociale lărgite nu prea exista dorinţa de a ajunge la un consens. Acest lucru a afectat de asemenea regulile de bază ale unui stat constituţional parlamentar. În Grecia acest lucru s-a manifestat prin boicotări repetate ale alegerilor de către opoziţia vremii, care a exprimat o neîncredere fundamentală în întregul proces democratic. Nu au existat schimbări de guvernare în Albania, care să fie aduse de alegeri. În România, după cum am menţionat anterior, alegerile sancţionau alegerea monarhului şi, cu excepţia a două runde de vot (1928 şi 1937), reflectau cu greu exprimarea liberă a opiniilor cetăţenilor. În Bulgaria, agrarienii care au început ca reformatori radicali au folosit manipularea electorală ca mijloc de a dobândi puterea.

Dictatura regală ca regim de omogenizare naţională

Ca răspuns la multiplele crize de integrare – în cadrul constantei autoportretizări a noilor regimuri – a apărut tipul de domnie a dictaturii regale: în 1928 în Albania, în 1929 în Iugoslavia, în 1934 în Bulgaria şi în 1938 în România, fiecare susţinută de armată şi de administraţia publică, numai în România de un partid unitar ca organizaţie de masă. Numai în Grecia regele a jucat un rol mai modest în comparaţie cu dictatorul militar Ioannis Metaxas: acolo, ca în Italia fascistă, a existat un dualism al monarhului şi dictatorului.

Impulsurile acestui fenomen au venit mai puţin de la forţele din periferiile radicale, cât de la elitele care susţineau statul – cele militare, biserica şi aparatul de stat –, care lucrau pentru acei monarhi şi care priveau de asemenea democraţia şi statul de drept ca obstacole în

calea stabilirii unor state naţionale omogenizate etnic pe teritoriul postimperial.

Regatul SCS a cunoscut doar un deceniu de parlamentarism tensionat şi din ce în ce mai violent. La începutul anului 1929, regele a preluat puterea şi a instituit un sistem autoritar pe care majoritatea celorlalte state din regiune urmau să îl adopte şi ele. Partidele au fost interzise, la fel ca toate formele de asociere pe categorii etnice. Regimul se baza pe aparatul de securitate. Nu a fost creat un Partid al unităţii. De aceea, tinerii iugoslavi au fost mobilizaţi în Asociaţia *Sokol*, care a acţionat violent împotriva altor grupuri etnice. Întâlnirea *Sokol* de la Belgrad, care a avut loc în 1930, a fost cel mai mare miting din Iugoslavia interbelică şi a fost menită să demonstreze sprijin în masă pentru regele Alexandru. *Iugoslavismul integral* a fost propagat ca ideologie de stat. Statul a fost redenumit în consecinţă Iugoslavia – cele trei naţiuni ale sârbilor, croaţilor şi slovenilor au dispărut astfel din numele statului; ele trebuiau de asemenea contopite într-o naţiune iugoslavă în practica socială. Pretenţia de a domina a elementului sârb, care controla armata, aparatele de securitate şi administraţia, a rămas nerostită, dar clar perceptibilă. O reformă administrativă – crearea unor mari provincii numite *banovine* – trebuia să facă în sfârşit dispărute regiunile istorice şi identificările naţionale şi etnice asociate acestora. După modelul francez, denumirile naturale (Drava, Sava, Vrbas, Litoral, Drina, Zeta – ca denumire medievală pentru Muntenegru/Albania de Nord, o excepţie în acest sistem –, Dunărea, Morava, Vardar) au înlocuit vechile nume ţărilor şi regiunilor. Banovinele au fost astfel create, încât populaţia sârbă să fie majoritară, dacă era posibil. Dictatura regală a fost puternic orientată către persoana monarhului, Alexandru Karageorgevici. Acesta din urmă a instituit un stat

poliţienesc şi al serviciilor secrete, stat care spiona şi intimida cetăţenii incomozi din punct de vedere politic. Între 1929 şi 1935 au fost pronunţate 3.356 de hotărâri pentru infracţiuni politice, 66,4% dintre ele împotriva croaţilor. Nu degeaba opoziţia naţionalistă radicală macedoneană şi croată a complotat la eliminarea monarhului.

După atentatul de la Marsilia (1934), vărul lui Alexandru, Paul (1893- 1976, regent 1934-1941), a preluat puterea ca prinţ regent. El s-a îndepărtat treptat de politica iugoslavismului impus autoritar, situaţia politică externă descrisă mai sus obligând guvernul la o înţelegere cu croaţii. Liderul lor, Vladko Maček, era încă în arest în 1933 şi a rămas în contact cu ustaşii extremişti până în 1934. Totuşi, după răscoala Lika din 1932, a optat pentru un acord şi o federalizare paşnică a ţării. A fost dificil să se ajungă acolo, deoarece guvernul Milan Stojadinović (1888-1961, prim-ministru 1935-1939) a continuat iniţial politica represivă şi, de exemplu, a luat măsuri împotriva croaţilor din zonele rurale în timpul alegerilor din 1935, în timp ce Maček a organizat gărzile ţărăneşti şi orăşeneşti menţionate mai sus. Două linii de politică internă au dus la un echilibru croato-sârb cu puţin timp înainte de izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial (*Sporazum*/Acordul din 24 august 1939). La alegerile din 11 decembrie 1938, Partidul Ţărănesc croat a obţinut 1,36 milioane de voturi în ciuda unui val de represiune a statului, faţă de 1,64 milioane de voturi pe lista guvernamentală susţinută de autorităţi.

Prinţul regent i-a retras încrederea centralistului sârb Stojadinović. În acelaşi timp, Maček a rupt legătura cu liderul ustaşilor, Ante Pavelić, dar încă mai desfăşura negocieri secrete cu Italia, care puneau presiune asupra guvernului Belgradului. Acordul cu noul prim-ministru

iugoslav Dragiša Cvetković (1893-1969, prim-ministru 1939-1941) a creat Banovina Croaţia, cu graniţe mult extinse: pe lângă Croaţia şi Dalmaţia, părţi semnificative din nordul şi vestul Bosniei şi Herţegovina au fost predate substatului croat, care cuprindea un grup puternic de populaţie sârbă (aproximativ 850.000 de sârbi, comparativ cu puţin peste trei milioane de croaţi). Sârbii şi musulmanii au protestat violent împotriva integrării lor în Banovina Croaţia. Dacă o înţelegere la nivel de stat – printre altele reprezentarea proporţională a croaţilor în posturile-cheie ale armatei şi ale administraţiei centrale – ar fi reuşit rămâne totuşi la stadiul speculativ. Prăbuşirea rapidă a Iugoslaviei în aprilie 1941 indică legitimitatea scăzută a dictaturii regale modificate. Iugoslavia nu găsise drumul înapoi către un sistem parlamentar democratic funcţional până în 1941.

În Bulgaria, dictatura regală trebuie de asemenea înţeleasă ca o reacţie la o viaţă politică internă extrem de tensionată – agrarieni autoritari, tentativă de puci a comuniştilor, contraviolenţa armatei şi ORIM („teroarea albă”), formarea unui stat în stat controlat de ORIM în regiunea sud-vestică Pirin. Criza economică provocase tulburări sociale şi îi întărise pe comunişti, care au organizat greve în 1931 şi au câştigat alegerile municipale din capitala Sofia din 1932, ceea ce a determinat guvernul să dizolve în mod neconstituţional consiliul municipal. Forţele autoritare din armată au privit conflictele din peisajul fragmentat al partidelor şi din partidele fragmentate (precum agrarienii) ca un semn al slăbiciunii sistemului parlamentar. În ce priveşte politica externă, ţara era izolată, lucru demonstrat de Înţelegerea Balcanică a vecinilor. La 19 mai 1934, lovitura de stat a societăţii secrete *Zveno* a reuşit să lichideze ORIM ca factor politic. În ceea ce priveşte politica externă, zvenarii au susţinut un

acord cu Iugoslavia. La fel ca în Iugoslavia, partidele şi sindicatele au fost dizolvate. În ce priveşte politica internă, acest grup de ofiţeri etatist-elitişti erau pentru un model de stat cu corporaţii de muncitori, ţărani, artizani, comercianţi, intelectuali, funcţionari publici şi liber profesionişti. Susţineau de asemenea centralizarea şi raţionalizarea administraţiei. La fel ca în Iugoslavia, au fost create şapte mari provincii în locul celor 16 vechi provincii. La fel ca banii (conducătorii banovinelor) din Iugoslavia, prefecţii erau numiţi de guvern. Funcţionarii publici pregătiţi profesional au luat locul primarilor aleşi. Aparatul administrativ hiperdimensionat a fost redus cu o treime. Prin aceste reforme, liderii *Zveno,* Damian Velčev şi Kimon Georgiev, şi-au creat numeroşi duşmani; regelui nu îi plăcea nici republicanismul lui Velčev, ascuns cu greu.

Din aprilie 1935, regele Boris III a instituit un regim personal bazat pe armată şi funcţionari publici. La fel ca în România, cel mai apropiat cerc era un grup neoficial (camarila) format din ofiţeri şi politicieni ambiţioşi. Arhitectul Iordan Sevov (1891-1945) a fost văzut ca un Rasputin bulgar. Monarhul a revenit treptat la o democraţie controlată, cu restricţii privind dreptul de vot (censul bazat pe educaţie în oraşe, drept de vot doar pentru femeile căsătorite şi văduve). Parlamentul s-a reunit din nou în 1938. Totuşi, în decembrie 1939, regele l-a dizolvat din nou, pentru că arătase o independenţă politică prea mare. Ca în Iugoslavia, Bulgaria a avut şi un număr mare de asociaţii paramilitare cu idei fasciste. Totuşi, regimul regal nu trebuie descris drept totalitar, ci mai degrabă ca autoritar: nu a avut un impact puternic asupra vieţii private a cetăţenilor şi nici nu a încercat vreo formă de mobilizare în masă. Regele Boris III, în comparaţie cu monarhii din Albania, Iugoslavia şi România, a rămas în penumbră şi a condus prin politicieni

dependenţi de el, în special prin prim-ministrul de lungă durată Gheorghi Kjoseivanov (1884-1960, prim-ministru 1935-1940).

În Grecia, generalul Ioannis Metaxas a instituit o dictatură militară în 1936, în care regele nu avea decât un rol secundar. Preluarea puterii militare pentru o lungă perioadă de timp a rezultat din criza sistemului democratic şi din nerealizarea unui echilibru între venizelişti şi antivenizelişti, din cauza diferenţelor interne ale celor două tabere. Venizelos însuşi revenise la putere în 1928 pentru patru ani. Deşi a folosit perioada 1928-1932 pentru unele reforme, a condus din ce în ce mai autoritar, ceea ce a aprofundat şi mai mult diviziunea socio-politică. Criza economică a scufundat ţara în falimentul statal din 1932. La fel ca sistemele de putere din ţările vecine, regimul Metaxas trebuie privit ca autoritar. Aproape că nu existau legături cu grupări fasciste; excepţie au fost unele elemente filogermane şi organizaţia de tineret în uniformă (EON). În afară de acest lucru şi de utilizarea încă rudimentară a mass-mediei, Metaxas nu a folosit instrumente de mobilizare politică de masă. Astfel, nu şi-a fondat propriul partid guvernamental. Spre deosebire de ceilalţi conducători, şi-a scos uniforma şi a cultivat un cult al personalităţii cu un profil burghez-paternalist. Ideologic vorbind, Metaxas a reprezentat un pronunţat anticomunism şi antiparlamentarism. A promovat unitatea naţională şi o nouă Grecie a unei a treia culturi elenice (adică după Antichitate şi Bizanţ). A vrut să calmeze societatea cu probleme printr-un program de muncă şi disciplină. Asta a inclus reconcilierea populaţiilor urbane şi rurale, precum şi retorica critică a capitalismului. Metaxas a anunţat numeroase reforme sociale (opt ore pe zi, salariul minim zilnic, asigurări sociale) care nu au putut fi implementate decât parţial. Regimul poate fi descris ca o

dictatură paternalistă a forţelor conservatoare naţionaliste. În ce priveşte politica externă, Metaxas, în ciuda studiilor sale la Berlin, s-a orientat către Marea Britanie de frica Italiei fasciste din ce în ce mai agresive. Cu toate acestea, nu a putut să împiedice creşterea dependenţei economice a ţării de Germania (în special în ceea ce priveşte exporturile de tutun).[30]

România a trecut cel mai târziu la dictatura regală deschisă. În februarie 1938, Carol II a instituit un regim personal cu o structură corporativă. De asemenea a interzis partidele şi asociaţiile libere. Dictatura regală avea însă o istorie de mai mulţi ani în România. Acţiunea de lungă durată şi intenţionată a regelui împotriva statului constituţional şi pluripartidic a diferenţiat cazul românesc de cazul iugoslav. De la venirea sa la putere (1930), regele stârnise în mod sistematic lupte între facţiunile din marile partide (Partidul Naţional Liberal, Partidul Naţional Ţărănesc). A profitat de cultura politică tradiţională centrată pe oameni şi de ambiţia a numeroşi protagonişti. De asemenea, a creat partide mai mici care au fragmentat tabăra antisemită naţionalistă (Frontul Românesc şi Partidul Naţional Creştin, ambele în 1935). Anturajul său (camarila) a format un fel de guvern secundar şi a subminat statul constituţional. În 1937, liderul legiunii fasciste, Codreanu, şi politicianul democrat ţărănist pro-occidental Iuliu Maniu şi-au unit forţele într-o alianţă aparent paradoxală pentru a-l împiedica pe rege să instaureze o dictatură. Această colaborare arată cât a fost de defectă busola politică din sistemul partinic românesc. La sfârşitul anului 1937, regele l-a numit pe poetul naţional antisemit Octavian Goga prim-ministru al unui guvern care câştigase mai puţin de 10% din voturi. Politicile antisemite ale lui Goga au cufundat ţara în haos economic în câteva săptămâni şi au existat lupte de stradă

în tabăra de extremă dreaptă. Se pare că monarhul a generat intenţionat criza, pentru a se prezenta ca un salvator al ordinii. Regimul personal a acţionat dur împotriva Mişcării Legionare şi l-a eliminat pe liderul său, Codreanu, printr-o crimă judiciară (29-30 noiembrie 1938). A preluat însă multe elemente din ideologie şi organizare. Puţine dictaturi regale s-au apropiat de regimurile fasciste precum cea a lui Carol II. În contrast cu vecinii săi, a creat o organizaţie de masă, Frontul Renaşterii Naţionale, alături de organizaţia de tineret Straja Ţării, al cărei preşedinte de onoare era monarhul (ca Mare Străjer). În acest rol, Carol era comparabil cu vecinul său iugoslav Alexandru. În 1940, organizaţia avea aproximativ 4,4 milioane de membri şi era de departe cea mai mare organizaţie de masă din regiune. Frontul a acţionat ca un partid unitar într-un stat constituit corporatist. Acest lucru a fost pregătit ideologic de numeroşi politicieni şi intelectuali care ceruseră ani de zile abolirea democraţiei.

La fel ca în Iugoslavia, o reformă administrativă a zdrobit regiunile istorice. În locul lor au apărut mari provincii – ţinuturi – cu „rezidenţi” la conducere, şi care ar fi trebuit să exprime omogenizarea teritorială a naţiunii. Regele s-a bazat pe armată, care a preluat poziţii-cheie în administraţie, precum şi pe serviciile secrete şi pe jandarmerie. Pe liderii politici ai partidelor interzise i-a legat personal de el. Loialitatea lor era exprimată şi în îmbrăcăminte: oficialii Frontului purtau uniforme albe. În jurul regelui s-a practicat un puternic cult al personalităţii. Mişcarea Legionară, care a atras părţi mari ale societăţii româneşti şi care nu a putut fi suprimată prin adoptarea ideologiei şi practicilor sale, a rămas ca o umbră deasupra dictaturii. În multe privinţe, dictatura regală era o copie slabă a originalului legionar. Lipsa de susţinere a regimului este explicată prin corupţia endemică, dar şi prin

centralitatea sistemului de putere în jurul monarhului, care, ca persoană, era în mare parte nepopular sau detestat. În ce priveşte politica externă, regele a dus ţara spre izolare. Apropierea sa de puterile Axei, forţată de schimbările geostrategice din regiunea Dunării din 1938, i-a înfuriat pe aliaţii tradiţionali Franţa şi Marea Britanie. În raport cu vecinii regionali Ungaria şi Bulgaria, nu s-a căutat niciodată un echilibru. Înţelegerea Balcanică s-a dovedit a fi o ficţiune politică. Uniunea Sovietică a crescut presiunea şi a cerut cedarea Basarabiei. După înfrângerea Franţei în iunie 1940, România a rămas singură. Regele i-a adus pe legionari în guvern. Când Hitler şi Stalin au redesenat harta Europei de Est, regimul lui Carol nu a avut nici un sprijin semnificativ, nici pe plan intern, nici în străinătate. A făcut implozie fără un atac militar extern.

Dictaturile regale indică în multe feluri cel de-al doilea val de omogenizare prescris de stat după 1945. Centralismul administrativ, zdrobirea vechilor regiuni, încălcările constituţiei şi drepturilor civile, represiunea împotriva opoziţiei, antiparlamentarismul, domnia serviciilor secrete, economia direcţionată, mobilizarea în masă cel puţin a tinerilor, cultul personal şi al conducătorilor şi militarizarea societăţii, completată de cerinţa modernizării economice – toate acestea combinate leagă dictaturile regale de regimurile comuniste de după război, care aveau la dispoziţie mai mult timp şi instrumente de conducere mult mai extinse, dar care erau caracterizate, mai ales, de voinţa mai puternică de a folosi violenţa nemiloasă până la crima în masă.[31]

Mussolini şi Atatürk, modele pentru regimurile autoritare din Balcani

Regimurile autoritare din sud-estul Europei au apărut într-o dinamică politică europeană în care au dispărut democraţiile, locul lor fiind luat de noi forme de guvernare. Conducătorii balcanici nu au acţionat izolat. S-au bazat pe modele din afara regiunii, observate (şi abordate de la caz la caz) îndeaproape. Modelele au fost italianul *Il Duce* Benito Mussolini şi fondatorul Turciei republicane, Kemal Atatürk. Ambii au fost percepuţi ca modernizatori radicali, ca învingători ai bolşevismului, ca lideri carismatici ai statului şi ai poporului. Influenţa Italiei fasciste în Balcani a început devreme. La mijlocul anilor ’20, în România au apărut pentru scurtă vreme fascii. Italia a curtat sistematic dreapta naţionalistă românească. *Comitati d’Azione per l’Universalità di Roma* au servit la diseminarea modelului italian. În 1934 la Montreux a avut loc o conferinţă internaţională, la care a luat parte şi ideologul-şef al legionarilor români, Ion Moţa (1902-1937). Fascismul italian a avut o influenţă mai puternică asupra teoreticienilor corporatismului, precum publicistul român Mihai Manoilescu (1891-1950), care a sperat în zadar să influenţeze Mişcarea Legionară în acea direcţie. Influenţa fascistă a fost destul de indirectă, mai ales în ţările (Iugoslavia şi Grecia) al căror adversar geostrategic era Italia. Admiraţia pentru Mussolini ca lider puternic pentru ceea ce era perceput drept noua ordine într-un stat mediteranean, precum şi pentru punerea în scenă a ideologiei imperiale fasciste poate fi înţeleasă ca *soft power*. Puţin cercetat şi subestimat de mult timp a fost rolul de model al Turciei kemaliste: Kemal Atatürk, ca lider puternic care a implementat autoritar o modernizare fundamentală, a corespuns imaginii de sine sau deziderateloor multor monarhi din Balcani. Nu trebuie uitată orientarea din epocă a multor societăţi balcanice către elita turcă, care nu a servit ca model doar pentru Albania

majoritar musulmană. Turcia a arătat cum un stat se poate detaşa de moştenirea otomană şi se poate adapta la modelul occidental. Orientarea către Germania naţional-socialistă a început relativ târziu.[32]

În ajunul celui de-al Doilea Război Mondial – bilanţul statelor postimperiale

Al doilea deceniu de război (1939-1949) urma să aducă un nou val de violenţă asupra Balcanilor. Acesta a fost pus în mişcare de puterile Axei şi de Uniunea Sovietică, care între 1938 şi 1940 au distrus ordinea teritorială stabilită la Paris. În timp ce România Mare a cedat o treime din teritoriile sale şi la nord de Dunăre noile graniţe se conturau fără acţiuni militare majore, expansionismul italian a declanşat războiul din Balcani (invazia Albaniei din 1939, atacul din 1940 asupra Greciei). Statele din Balcani au reacţionat diferit la şocul din afară: România Mare a renunţat la orice rezistenţă armată. Iugoslavia s-a destrămat în 1941 în decurs de câteva zile. Grecia a opus o rezistenţă încăpăţânată în faţa Italiei, în timp ce Albania a căzut în faţa lui Mussolini aproape fără luptă. Bulgaria şi-a îndeplinit programul său revizionist sub pavăza puterilor Axei. În Balcanii de Vest a izbucnit curând un război civil sângeros, din Slovenia până în Grecia, puterile Axei acţionând drept catalizatori. Aceste războaie civile au fost o extensie a tensiunilor interne care se acumulaseră în primele două decenii postimperiale. Au fost determinate atât social, cât şi naţional. Indică blocajele politice pe care dictaturile nu le-au putut rezolva. Dar se referă de asemenea la eşecul instituţiilor garantate constituţional de a negocia şi a soluţiona, adică a sistemului parlamentar.

În cele două mici imperii postimperiale, România şi Iugoslavia, liniile de demarcaţie de-a lungul graniţelor

antebelice nu au fost depăşite, în ciuda centralismului unitar propagat. Implozia ambelor state în anii 1940-1941 arată că regimurile nu s-au bucurat de un sprijin larg în rândul populaţiei. S-au fărâmiţat de-a lungul graniţelor vechi, vizibile în special în cazul Croaţiei şi Basarabiei. Încercările de colonizare din Kosovo şi sudul Dobrogei au eşuat. Spre deosebire de Iugoslavia, procesul de omogenizare al naţiunii titulare a fost mai pronunţat în România. Motivele sunt evidente: în noile provincii nu existau tradiţii statale ale etnicilor români, diferenţe religioase vechi şi modele de identificare distincte. Nu s-a dezvoltat nici o opoziţie etnică românească din tensiunile regionale. Moldovenismul – promovarea basarabenilor de limbă română ca naţiune moldoveană de sine stătătoare – a devenit o identificare pe scară largă doar după 1945, sub egida Uniunii Sovietice. Nici Iugoslavia, nici România nu au fost în stare să-şi apropie numeroasele minorităţi. Micile imperii mai degrabă le-au suportat, decât să şi le asume. Radicalizarea unor părţi importante ale germanilor din ambele ţări se poate explica nu numai prin influenţa ideologiei naziste importate, ci şi prin discriminare şi tendinţe ultranaţionaliste din România şi Iugoslavia.

Cele două imperii mici au eşuat însă în mare măsură ca state. Performanţa lor administrativă a fost sub cea a imperiilor. Au vrut o nivelare naţională pornind de la nucleele teritoriale, inferioare Austro-Ungariei înainte de 1914. În zonele anterior otomane, ambele ţări au eşuat de asemenea, deoarece nu a existat o modernizare economică şi socială, iar statul a acţionat în primul rând ca o forţă armată care a obligat populaţia musulmană să emigreze în Turcia. În timp ce România nu avea decât o populaţie musulmană mică, Iugoslavia nu a reuşit să-şi integreze comunităţile mari de musulmani. Deportarea şi

dislocarea au fost la fel de nereuşite ca încercarea de a-i integra pe deplin pe musulmanii bosniaci.

Noul sistem a creat noi periferii, a blocat zonele economice în creştere şi a marginalizat multe persoane din motive naţionale şi religioase. Majoritatea membrilor naţiunilor titulare au fost de asemenea nemulţumiţi. Cea mai mare parte a populaţiei, formată din ţărani cu proprietăţi mici, năzuia spre schimbare. Modelele statului corporatist, care au înlocuit sistemele parlamentare fragile, nu au reuşit să canalizeze această tulburare. Dictaturile s-au sprijinit – în comparaţie cu perioada de după 1945 – pe aparate de supraveghere moderată doar atât timp cât situaţia politicii externe a fost favorabilă.

Imperiile şi moştenirile lor nu au fost în nici un caz depăşite după 20 de ani, în ciuda tuturor încercărilor de nivelare şi omogenizare. În comparaţie cu perioada postbelică, devine clar că statele din perioada interbelică nu aveau nici voinţa, nici posibilităţile unei transformări violente a societăţii. Imperiile au avut un impact asupra oamenilor care au fost socializaţi în cadrul lor, asupra memoriei lor, a moştenirii lor instituţionale şi socio-culturale, a noilor minorităţi, a regionalismelor. Desigur că nu erau motiv pentru nostalgie, frica Micii Antante de întoarcerea Habsburgilor fiind pe cât de pronunţată, pe atât de iraţională. Statele postimperiale s-au caracterizat prin amintiri polarizate despre imperii, deşi aceste amintiri nu au fost în nici un caz uniforme în cadrul noilor minorităţi. Moştenirea naţionalismului din monarhia habsburgică, pe care au dezlănţuit-o actorii violenţi comunişti şi fascişti, în special în Iugoslavia după 1941, s-a dovedit a fi mult mai periculoasă. Nu înapoi la imperiul multietnic, ci înainte spre domnia naţiunii şi clasei – asta părea să fie lecţia celor două decenii ale istoriei postimperiale.

4. Al doilea deceniu de război: 1939-1949

AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL

Între 1939 şi 1949, Balcanii au trecut printr-o a doua decadă de război, care a fost marcată de un conflict şi mai radical decât Primul Război Mondial, de omoruri în masă şi deplasări în masă, şi de faptul că comunităţile evreieşti au căzut victime ale genocidului organizat. Naţional-socialismul german a fost în primul rând responsabil pentru genocid, dar ţările din Balcani au jucat un rol important în el (România, Croaţia) sau l-au desfăşurat ca actori în anumite părţi din sfera lor de influenţă (Bulgaria), în timp ce în zonele ocupate autorităţile locale au cooperat parţial cu făptaşii (Grecia).

Evenimentele extraordinar de complexe trebuie analizate prin diferite abordări, ceea ce, în mod obligatoriu, duce la suprapuneri. În primul rând vom prezenta istoria militară a războiului convenţional, adică lupta dintre state. Aceasta s-a încheiat cu subordonarea Balcanilor de vest şi de sud de către puterile Axei, Italia, Germania, Bulgaria şi România (1941). La fel ca în cazul prezentării Primului Război Mondial, acestea vor fi comparate. Balcanii însă nu au fost doar obiectul puterilor de ocupaţie extraregionale şi regionale, ci alături de aceste regimuri ocupante s-au intensificat si contradicţiile interne din perioada interbelică, până la războaiele civile cu un caracter social şi adesea şi naţional. Abia atacul Germaniei naziste asupra Uniunii Sovietice a declanşat

rezistenţa comunistă care fusese menţinută anterior sub control de Moscova din cauza pactului de neagresiune germano–sovietic (Pactul Hitler–Stalin, 23 august 1939). Fronturile au fost adesea locale şi mici, regionale, iar diviziunile tradiţionale în partizani şi „colaboratori” cu greu fac dreptate liniilor reale de conflict şi motivaţie. În general există o diviziune est–vest a Peninsulei Balcanice: din Iugoslavia prin Albania şi până în Grecia, grupuri de gherile naţionale şi comuniste s-au dezvoltat la scurt timp după înfrângerea militară. În Bulgaria, în schimb, cu atât mai puţin în România, au apărut doar grupuri de rezistenţă foarte mici, aproape inexistente. Estul Balcanilor a fost afectat de războiul aerian doar din 1943 şi de războiul terestru abia în 1944. La fel ca în Primul Război Mondial, pagubele provocate de război au variat de la o regiune la alta: zonele de război civil (în special Bosnia şi Grecia, într-o măsură mai mică Serbia şi Albania) au fost deosebit de puternic afectate, dar Balcanii de Est mai puţin.[1]

SFÂRŞITUL POLITIC AL BALCANILOR POSTIMPERIALI: IMPLOZIA ROMÂNIEI MARI

Când a început al Doilea Război Mondial în Balcani? Dacă se foloseşte drept criteriu începutul conflictului dintre state, ne putem ghida după data de 28 octombrie 1940, invazia Italiei fasciste în Grecia. Dacă ne referim la spulberarea reorganizării politice stabilite prin tratatele de la Paris, trebuie să privim implozia unuia dintre cele două state postimperiale compozite: sfârşitul fără luptă al României Mari este la fel de instructiv ca implozia Iugoslaviei care a urmat câteva luni mai târziu, dar însoţită de scurte lupte convenţionale.

România Mare, sub dictatura lui Carol II (10 februarie 1938 – 6 septembrie 1940), şi-a menţinut alianţa de politică externă cu Marea Britanie şi Franţa, dar s-a apropiat de Germania nazistă, a cărei dominaţie economică, în ciuda dorinţei elitelor româneşti, a devenit tot mai apăsătoare. Odată cu înfrângerea Franţei şi retragerea trupelor britanice de pe continent în iunie 1940, România Mare a devenit şi mai izolată. A plătit preţul faptului că nu a ajuns niciodată la un acord cu vecinii din sud şi vest. Mai presus de toate, România Mare a devenit obiectul apropierii germano–sovietice. În Acordul Ribbentrop–Molotov (23 august 1939), Uniunea Sovietică şi-a înaintat pretenţiile asupra Basarabiei ca zonă de interes şi le-a pus în aplicare în iunie 1940. La 26 iunie 1940, Uniunea Sovietică a emis un ultimatum pentru evacuarea imediată a Basarabiei, a nordului Bucovinei (regiunea Cernăuţi) şi a regiunii Herţa, pe care guvernul român l-a acceptat. Fără să opună măcar rezistenţă simbolică, armata şi administraţia română, însoţite de aproximativ 200.000 de refugiaţi, au eliberat aceste zone în condiţii haotice şi au fost depăşite de Armata Roşie care avansa rapid. Eşecul politic extern şi intern al dictaturii regale, care se baza pe armată, era evident. Vina a fost aruncată asupra populaţiei evreieşti, împotriva căreia au avut loc progromuri. În zonele ocupate de sovietici, a început imediat deportarea adversarilor politici şi a celor declaraţi duşmani ai societăţii. După ani de sentimente antisemite în Basarabia românească, părţi din comunităţile evreieşti au întâmpinat cu bucurie trupele sovietice, dar în acelaşi timp evreii mai înstăriţi au căzut victime ale violenţei sovietice. Pretinsele atacuri ale evreilor împotriva românilor care părăseau ţara vor fi utilizate de guvernul român un an mai târziu ca motiv al violenţei de masă antisemite.

Vecinii revizionişti ai României, Ungaria şi Bulgaria, nu au mai ezitat şi şi-au prezentat revendicările teritoriale. Negocierile bilaterale maghiaro–române au eşuat din cauza poziţiilor antagonice. Germania naţional-socialistă, care se temea de un război maghiaro–român şi de o influenţă sovietică în regiunea Dunăre-Carpaţi, şi Italia fascistă au impus la 30 august 1940 cel de-al Doilea Arbitraj de la Viena, prin care Transilvania de Nord (aproximativ 43.500[2]) revenea Ungariei. Acest lucru nu a rezolvat chestiunea transilvană, întrucât aproximativ o jumătate de milion de maghiari au rămas pe teritoriul României, iar aproximativ un milion de români locuiau în noul teritoriu maghiar. Rezultatul a constat în mişcări de refugiaţi şi represiune împotriva minorităţilor respective, dar mai ales o radicalizare a relaţiei bilaterale. La o săptămână după dictat, România şi Bulgaria şi-au soluţionat disputa pentru sudul Dobrogei. Prin Tratatul de la Craiova (7 septembrie 1940), România a retrocedat regiunea Bulgariei. A fost decisă relocarea forţată a aproximativ 80.000 de români (inclusiv mulţi colonişti din perioada interbelică) din regiune şi a aproximativ 30.000 de români din alte părţi ale Bulgariei. Instrumentul schimbului de populaţie convenit prin tratat a fost, prin urmare, utilizat din nou în Balcani. De asemenea, a afectat în jur de 14.000 de germani din Dobrogea, unii dintre ei fiind relocaţi de autorităţile naziste în Boemia şi Warthegau[2] în al Doilea Război Mondial. Disputa bilaterală asupra Dobrogei a fost astfel rezolvată definitiv, dar, în retrospectivă, tratatul a reprezentat o primă etapă a violenţei dezlănţuite, care avea să schimbe drastic situaţia etnică din Balcani.

---

[2] Subdiviziune administrativă în teritoriile poloneze ocupate de Reich, cu capitala la Posen/Poznań, cunoscută şi ca Reichsgau Posen şi Reichsgau Wartheland (n. tr.).

Între 26 iunie şi 7 septembrie 1940, România Mare a cedat o treime din teritoriul său fără rezistenţă. Majoritatea elitei politice îl urmase pe rege în dictatură, intrase în partidul unic şi îşi asumase funcţii înalte. Statul postimperial păşise pe picioare de lut: izolat pe plan extern, a plătit pe plan politic intern un preţ ridicat pentru discriminarea minorităţilor şi subminarea statului constituţional de către rege şi camarilă. La nivel mental, elitele bucureştene nu integraseră enormele câştiguri teritoriale din 1918. Erau gata să abandoneze milioane de etnici români peste graniţele din 1914, pentru a-şi salva poziţia în vechiul nucleu al statului. Statul postimperial a fost amputat până la Vechiul Regat şi sudul Transilvaniei. N-a apărut nici o reacţie politică internă. Regele, complet discreditat, a fost răsturnat la 6 septembrie 1940 de generalul Antonescu şi de Mişcarea Legionară sub Horia Sima (1906-1963) şi abia a scăpat cu viaţă în timpul fugii din ţară.

S-a format o dublă guvernare, a armatei şi a legionarilor: *Statul Naţional Legionar* (din 6 septembrie 1940 până în 21-23 ianuarie 1941). Sima aparţinea aripii social-revoluţionare a Legiunii. Susţinătorii săi, în mare parte muncitori radicalizaţi şi tineri ţărani, au instituit un regim haotic, cu atacuri şi jafuri arbitrare, în detrimentul populaţiei evreieşti. Lupta de putere dintre armată şi Legiune s-a intensificat. A escaladat într-un scurt război civil în ianuarie 1941, însoţit de pogromuri în Bucureşti. Germania nazistă dorea o Românie stabilă în vederea campaniei împotriva Uniunii Sovietice şi, prin urmare, l-a sprijinit pe Antonescu, care a instituit o dictatură militară. Antonescu a tras două concluzii din eşecul României Mari: numai prin alăturarea la Germania (aderarea la Pactul Tripartit al Germaniei, Italiei şi Japoniei, aşa-numita Axă, la 23 noiembrie 1940) va mai recupera România teritoriile

pierdute în favoarea Ungariei (alăturată Axei doar sub presiunea germană pe 20 noiembrie 1940). România trebuia să se dovedească un aliat mai viabil faţă de Berlin. În al doilea rând, România trebuia omogenizată etnic, iar asta prin violenţă. În toamna anului 1940, regiunea carpato-danubiană a fost reorganizată în condiţiile dictatului german. Sistemul de pace de la Paris a fost distrus şi în sud-estul continentului, după dezintegrarea politico-diplomatică a Cehoslovaciei şi înfrângerea militară şi divizarea Poloniei între Germania nazistă şi Uniunea Sovietică.

RĂZBOIUL CONVENŢIONAL

Colapsul militar al Tratatului de Pace de la Paris în Balcani

Al Doilea Război Mondial a fost inaugurat militar în Balcani de Italia. Germania nu a avut nici un interes pentru guvernarea directă a „zonei suplimentare" din sud-estul Europei. Italia a acţionat dintr-un sentiment de slăbiciune în competiţia de putere din cadrul Axei. Ocuparea Albaniei (7-12 aprilie 1939) a fost relativ lină nu neapărat datorită forţei armatei italiene, ci a slăbiciunii rezistenţei albanezilor. La începutul celui de-al Doilea Război Mondial, Italia a rămas neutră şi a intervenit în luptă după înfrângerea militară certă a Franţei. Pentru a compensa supremaţia germană între Franţa şi Polonia, Roma şi-a intensificat planul pentru un *Impero* mediteraneean. Primul obiectiv a fost Grecia, care, în ciuda guvernului autoritar al generalului Ioannis Metaxas, s-a orientat către Marea Britanie în ceea ce priveşte politica externă şi

militară. La 28 octombrie 1940, Italia i-a prezentat generalului Metaxas un ultimatum, pe care acesta l-a respins (ulterior condensat într-un legendar „ohi”/„nu”). Atacul italian, care a inclus şi soldaţi din Albania anexată Italiei, s-a blocat curând în munţii din Epir. Armata greacă inferioară tehnic, dar foarte motivată, a împins trupele italiene într-un război de iarnă şi a avansat în sudul Albaniei în decembrie 1940. Italia fascistă a fost învinsă; o ultimă ofensivă din martie 1941 a eşuat. La fel ca în cazul tensiunilor maghiaro–române, Germania nazistă a intervenit mai puţin în sudul Balcanilor cu scopul de a obţine câştiguri teritoriale, ci ca să-şi asigure flancul sudic pentru atacul iminent împotriva Uniunii Sovietice. Trebuia prevenită o reactivare a frontului de la Salonic, ca în Primul Război Mondial. Politic, Germania nazistă a asigurat atacul asupra Greciei de două ori. La 1 martie 1941, Bulgaria, la fel ca în 1914-1915, după negocieri cu Berlinul şi Moscova, s-a alăturat Pactului Tripartit. La 25 martie 1941, Iugoslavia, ultimul stat balcanic, şi-a declarat aderarea la Pactul Tripartit. Deja la 27 martie 1941, guvernul de la Belgrad, favorabil Axei, condus de Dragiša Cvetković, a fost răsturnat de o lovitură de stat sprijinită de Marea Britanie. Noul guvern al generalului Dušan Simović (1882-1962) a dorit să respecte formal acordul, dar Hitler a decis ca odată cu Iugoslavia să distrugă şi cel de-al doilea stat compozit postimperial. În timp ce Germania plănuia repede atacul, Italia negociase deja diviziunea Iugoslaviei cu conducerea ustaşilor în iunie 1940. Politic, dintre membrii Axei, Italia era forţa motrice în Balcani în 1940, dar nu avea potenţialul militar de a construi un *Impero* din Slovenia până în Grecia.

La 6 aprilie 1941, Wehrmachtul a atacat Iugoslavia fără declaraţie de război (Operaţiunea Condamnarea), aceasta capitulând în 21 aprilie 1941. Italia, Ungaria şi Bulgaria şi-

au trimis armatele mai târziu în Iugoslavia. Ţara s-a despărţit de-a lungul liniilor de separare politică şi etnică interne. Soldaţii croaţi, macedoneni şi albanezi au dezertat, mobilizarea a eşuat. La Maribor, Zagreb şi Sarajevo, tot în speranţa unui sfârşit rapid al războiului, trupele germane au fost primite cu urale, iar în Macedonia au fost primite la fel unităţile bulgare avansate. Armata italiană a înaintat în Slovenia şi Dalmaţia din nord-vest.

În acelaşi timp, puterile Axei au atacat Grecia (Operaţiunea Mariţa). Forţa Expediţionară Britanică a trebuit să cedeze, iar trupele greceşti au rezistat aprig, dar erau dispuse în mare parte pe frontul împotriva Italiei şi au fost înconjurate de armatele Axei. Generalul Georgios Tsolakoglu (1886-1948) s-a predat, în ciuda ordinului comandantului suprem Alexandros Papagos (1883-1955), la 20 aprilie 1941. Campania greacă s-a încheiat prin cucerirea insulei Creta, cu mari pierderi pentru trupele germane de paraşutişti, în mai 1941 (Operaţiunea Mercur). Guvernul grec sub regele George II a fugit la Cairo. Guvernul iugoslav a fugit la Londra.

Frontul de Est

Dintre statele balcanice, numai România a purtat oficial război în est, deoarece Bulgaria nu era pregătită să desfăşoare trupe pentru a asista Germania nazistă în atacul contra Uniunii Sovietice. După cum am menţionat, România spera să recâştige nordul Transilvaniei prin alianţa cu Berlinul. De asemenea, Antonescu dorea să recupereze zonele pierdute către Uniunea Sovietică. Războiul a fost purtat ca răzbunare şi a fost sărbătorit de Biserica Ortodoxă Română ca o cruciadă împotriva bolşevismului, considerat evreiesc. Este important să considerăm România ca un actor independent, care a

mobilizat mai multe trupe pe Frontul de Est decât toţi aliaţii combinaţi ai Germaniei. Cercetările recente nu mai privesc al Doilea Război Mondial în Europa de Est şi de Sud-Est ca pe un conflict numai între Germania nazistă şi Uniunea Sovietică. Mai degrabă, ca parte a acestui război, au fost iscate şi purtate conflicte regionale la nivel de războaie deschise, în cazul românesc conflictul sovieto–român, iar din vara anului 1944, cel româno–maghiar pentru Transilvania.

La 22 iunie 1941, armata română a deschis atacul asupra Uniunii Sovietice împreună cu Wehrmachtul şi a ajuns la vechea frontieră de stat de pe Nistru în decurs de o lună. Decizia lui Antonescu de a accepta cererea lui Hitler de a avansa în continuare a împărţit elita românească. Recuperarea teritoriilor pierdute a primit un sprijin larg, dar nu şi avansul suplimentar spre Ucraina, unde, după pierderi considerabile, România a creat teritoriul de ocupaţie al Transnistriei, cu centrul la Odessa. Sub Înaltul Comandament German, unităţile române au luat parte la cursul ulterior al războiului împotriva Uniunii Sovietice, în Crimeea, în Caucaz şi la Stalingrad. Şi pentru armata română Stalingrad a însemnat înfrângere, pierderi serioase şi punct de cotitură în război. Politic, Antonescu a început să se distanţeze de Germania nazistă după Stalingrad şi a demarat negocieri secrete cu cercurile din exilul românesc din Egipt. După mai multe retrageri, trupele române şi germane s-au confruntat pe scară largă în vara anului 1944 cu ofensive sovietice, care căutau o pătrundere în Balcani. În prima ofensivă împotriva Chişinăului şi Iaşiului, Armata Roşie a eşuat şi a suferit pierderi mari (aprilie–iunie 1944). În a doua încercare (20-29 august 1944) a reuşit ruperea liniilor. Victoria sovietică a fost facilitată de evenimentele interne: la 23 august 1944, regele Mihai I-a destituit pe mareşalul Antonescu.

România a întors armele, lucru pe care Wehrmachtul staţionat în ţară nu l-a putut preveni, în ciuda rezistenţei acerbe. Schimbarea poziţiei României a fost semnalul opoziţiei din Bulgaria, care a dat de asemenea un puci la 9 septembrie 1944. Ambele ţări au intrat de partea Aliaţilor în războiul împotriva Germaniei şi a partenerilor săi. Armata Bulgariei, care rămăsese anterior în afara operaţiunilor de război, a avansat cu 450.000 de oameni către Serbia şi de acolo împotriva Ungariei şi graniţei de est a Germaniei. Fără intervenţia bulgară, partizanii comunişti nu ar fi putut câştiga puterea în Serbia.

Armata română, pe de altă parte, a luptat din august 1944 în primul rând împotriva armatei ungare şi a Wehrmachtului, aliat cu ea, subordonată fiind Armatei Roşii, care a impus trecerea peste munţii Carpaţi în Bazinul Panonic: Antonescu îşi asumase deja un conflict armat pentru Transilvania, cei ce i-au urmat au pus în aplicare planul. După Războiul Româno–Ungar din 1919 şi recuperarea maghiară a Transilvaniei de Nord în 1940, acest conflict a fost punctul culminant şi punctul final al conflictului militar asupra moştenirii imperiale din Bazinul Carpatic. România a fost de partea învingătorilor, în timp ce Ungaria a primit un nou guvern numai după înfrângerea în război, dar poziţia sa de negociere cu Aliaţii a fost slabă. Trupele române au avansat până la Praga în mai 1945; au suferit pierderi mari (167.000 din 538.000 de oameni), dar au asigurat apartenenţa Transilvaniei de Nord la România pe termen lung. Calculele lui Antonescu au funcţionat în diferite circumstanţe: mergând împreună cu câştigătorul, România a redobândit provincia contestată. Schimbarea loialităţii Bulgariei şi României a avut o importanţă redusă pentru cursul războiului din Balcani, în care erau staţionate grupuri germane relativ slabe. A oprit trupele germane şi a

deschis calea către putere pentru partizanii inferiori militar din Balcanii de Vest.[2]

NOUA ORDINE POLITICĂ DIN BALCANI CREATĂ DE PUTERILE AXEI

În timp ce România era împărţită sub ameninţare, dar nu prin folosirea armelor, ci prin acorduri bilaterale şi decizii arbitrare impuse de Axă în 1940, Iugoslavia şi Grecia au fost înfrânte în război în 1941. Viteza prăbuşirii iugoslave aproape că a adus puterile Axei la limita de a fi copleşite. Şi aici se împleteau mai multe niveluri politice: interesele şi concurenţa Germaniei şi Italiei; revendicările ţărilor din regiune ale Axei, Ungaria şi Bulgaria; cerinţele forţelor favorabile Axei din statele învinse, adică guvernele colaboraţioniste din Belgrad şi Atena, dar şi guvernul Statului Independent Croaţia (Nezavisna država Hrvatska, NDH), care a fost proclamat la 10 aprilie 1941; precum şi tensiunile puternice din cadrul sistemului de putere al Axei, între Italia şi Bulgaria, între Italia şi NDH, între Ungaria şi România. Aceste tensiuni interne explică de asemenea în mare măsură succesul unităţilor de partizani, în special în Iugoslavia, unde Germania, Italia şi NDH au lucrat adesea mai mult una împotriva celeilalte decât una cu cealaltă.

Ca parte mai puternică din punct de vedere militar, Germania a predominat în esenţă în negocierile germano–italiene privind reorganizarea Balcanilor de Vest (20-22 aprilie 1941). Germania şi Italia şi-au împărţit Balcanii de vest în sfere de influenţă, linia de demarcaţie trecând chiar prin Statul Independent Croaţia, ceea ce a complicat şi mai mult relaţia triunghiulară deja tensionată dintre Berlin, Roma şi Zagreb. Trupele germane şi italiene s-au

stabilit în zona NDH. Trupele italiene, aproximativ 300.000 de oameni, trebuiau să garanteze securitatea în zona dintre nord-vestul Croaţiei şi Muntenegru, precum şi în Albania, care a fost extinsă pentru a include Kosovo şi Macedonia de Vest.

Nucleul sârbesc s-a aflat sub administraţia militară germană; de asemenea, nordul kosovar Mitrovica (din cauza minelor din Trepča) şi Banatul de Vest – acesta a fost atât de controversat între Ungaria şi România, încât o administraţie germană trebuia să neutralizeze acest conflict în cadrul Axei. Sub administraţia civilă germană au ajuns Ştiria Inferioară, valea râului Mieß, zona Jezersko şi Carniola Superioară.

Câştigurile din zona italiană au fost mult mai ample: partea italiană a Carniolei a fost organizată ca provincia Lubiana; în plus, au revenit Italiei Dalmaţia Centrală între Nin (la nord de Zadar) şi Split, cea mai mare parte a insulelor dalmate şi Golful Kotor. Kosovo şi Macedonia de Vest au fost adăugate la regatul-satelit al Albaniei, care a fost legat printr-o uniune personală de coroana italiană în 1939. Italia şi-a realizat astfel visul iredentist din secolul al XIX-lea; în acelaşi timp, rezultatele Primului Război Balcanic şi ale Tratatului de la Londra au fost anulate şi a fost creat un stat albanez în care trăiau, spre deosebire de până în 1939, nu doar jumătate, ci majoritatea albanezilor din Balcani. Muntenegru a devenit protectorat italian.

Deşi Ungaria a intervenit foarte târziu în război – făcuse încercarea imposibilă de a combina revizuirea frontierelor din 1920, pentru care a fost nevoie de ajutor german, cu distanţa politică faţă de Germania nazistă – a primit regiunea medie şi superioară a Murului (în Slovenia), Bacica şi sud-estul Baranyei, pe care a anexat-o în decembrie 1941. Ungaria nu s-a considerat oficial în război cu Iugoslavia, cu care semnase un tratat – dezintegrarea

Iugoslaviei abia, potrivit poziţiei ungare, a legitimat intervenţia ungară.

În sud, Bulgaria a pus în aplicare părţi importante ale programului său naţional pentru a doua oară după 1915, şi anume graniţele Tratatului Preliminar de la San Stefano. Bulgaria a ocupat Vardar-Macedonia şi Tracia de Vest grecească.

Grecia, atacată de Italia şi învinsă de Germania, era dominată de Italia. Sub administraţia germană au ajuns doar Macedonia grecească, zona de graniţă tracică cu Turcia (la fel ca în Banatul de Vest pentru a evita tensiunile regionale, aici bulgaro–turce), Muntele Athos, insulele importante strategic Lemnos, Lesbos şi Chios, marea regiune Atena-Pireu, precum şi Creta Centrală şi de Vest. Trebuie făcută o distincţie între zonele anexate şi zonele aflate sub administraţie străină – în practică, însă, asta a însemnat puţin lucru, deoarece în zonele anexate precum Slovenia, rezistenţa care a apărut în curând putea fi mai violentă decât în zonele doar administrate.

COMPARAŢIE ÎNTRE REGIMURILE DE OCUPAŢIE

Bulgaria

Istoria ocupaţiei, susţinătorilor, victimelor şi adversarilor săi este limitată în esenţă la Balcanii de Vest până în 1944. Estul era controlat de puterile regionale ale Axei. O comparaţie între regimurile de ocupaţie ar trebui să înceapă în acest moment cu puterile regionale Bulgaria şi România – asta urmează să sublinieze ponderea actorilor regionali. Bulgaria a fost considerată cu greu putere ocupantă în istoriile generale de război mondial. A urmărit

o politică etnică radicală. Acest lucru a devenit deosebit de clar în relaţie cu zonele greceşti. Bulgaria ceruse mult mai mult decât cei 14.500 de km^2 acordaţi de Germania în Tracia (cu insulele Thassos şi Samotrace) şi făcea eforturi pentru anexare, în timp ce Berlinul, luând în considerare şi noul guvern grec care colabora cu Germania, nu căuta o soluţie decât la sfârşitul războiului. Cu toate acestea, Bulgaria a anexat zona Mării Albe (*Belomorie*, adică zona dinspre Marea Egee) la 14 mai 1941. Încă de la început, Bulgaria a întreprins acţiuni dure împotriva elitelor greceşti (adesea imigranţi din Asia Mică). Biserica Ortodoxă, coloana vertebrală a identităţii naţionale greceşti, a fost cea vizată – şapte mitropoliţi şi 174 clerici au fugit, 58 de preoţi au fost ucişi; 225 de clerici au rămas însă în zona de ocupaţie din Bulgaria. Aproximativ 42.000 de greci au fost duşi ca ostatici în zona centrală a Bulgariei. Administraţia, dar şi denumirile, străzile, magazinele şi epitafurile au fost bulgarizate, la fel şi biserica. Limba greacă a fost interzisă. Grecii, în special tinerii, au fost siliţi să lucreze în batalioane de muncă. Din 1943 represiunea a crescut: băncile şi afacerile greceşti, precum şi proprietăţile bisericii au fost expropriate, la fel şi averile grecilor înstăriţi; numai bulgarilor li s-a permis să achiziţioneze bunuri mobile şi imobile; accesul grecilor la alimente şi medicamente a fost restricţionat. Câteva valuri de refugiaţi s-au orientat spre alte zone de ocupaţie (până în toamna anului 1942) şi au împovărat resursele deja puţine de acolo. Guvernul din Atena, favorabil Axei, a făcut apel la Germania, astfel încât Berlinul să ceară guvernului bulgar să se calmeze. Dar Bulgaria a trimis peste 100.000 de colonişti în Belomorie. În 1942 Bulgaria i-a obligat pe grecii rămaşi să îşi ia cetăţenie bulgară, ceea ce i-a determinat pe mulţi oameni să fugă. Această politică radicală ar fi trebuit să garanteze Bulgariei accesul

permanent la Marea Egee. Rezistenţa regională s-a dezvoltat în clandestinitate. La sfârşitul lui septembrie 1941 a avut loc o revoltă comunistă în Drama, care a fost dur suprimată. Drept urmare, s-a dezvoltat o mişcare de gherilă sub Antonis Phostiridis (1912-1979). În septembrie 1944, când Bulgaria a schimbat tabăra, regimul colonial s-a prăbuşit rapid, iar coloniştii au fost nevoiţi să părăsească Tracia.

Praga
Cracovia
Protectoratul
Boemiei și Moraviei
Brno
SLOVACIA
Košice
Liov
Cernăuți
Dunărea
Bratislava
Salzburg
Viena
Debrecen
Budapesta
Iași
Graz
U N G A R I A
Cluj
Szeged
Pécs
Triest
Ljubljana
Zagreb
Timișoara
Sibiu
Brașov
Veneția
Rijeka
Statul Independent
CROAȚIA
R O M Â N I A
București
Craiova
Ravenna
Belgrad
Zara
Sarajevo
SERBIA
(germ.)
Dunărea
Plevna
Split
Niș
Marea Adriatică
(It.)
Priștina
B U L G A R I A
Sofia
Dubrovnik
Podgorița
Plovdiv
Edirne
Roma
Skopje
Tirana
(germ.)
Bari
Albania
Salonic
(germ.)
Napoli
Taranto
(It.)
(It.)
Marea
Tireniană
GRECIA
Marea Egee
(germ.)
Palermo
(It.)
(It.)
Patras
Atena
Messina
Sicilia
(It.)
(It.)
Arh.
Marea
Creta
(It.)
Valletta
MALTA

Harta 6

Faptul că Vardar-Macedonia a căzut în mare parte în mâinile Bulgariei, conform voinţei Berlinului, a devenit evident doar atunci când Iugoslavia nu s-a aliniat în mod clar cu Axa. Berlinul folosise anterior zona pentru a face presiuni asupra Iugoslaviei şi Bulgariei. Bulgaria, care iniţial nu dorise să intervină militar, a trebuit să acţioneze în faţa riscului unei preluări italiene a Vardar-Macedoniei. Ocupaţia bulgară a fost la răscrucea mai multor factori: populaţia albaneză care dorea să se alăture Regatului Albaniei; Italia ca putere concurentă în sud-vestul Balcanilor; curente regionalist-autonomiste ale macedonenilor slavi; în cele din urmă, o rezistenţă treptat în creştere a partizanilor comunişti. Frontiera estică a Albaniei a fost subiectul tensiunilor bulgaro–italiene care aproape că au dus la un război în cadrul războiului – o situaţie care aminteşte de conflictul bulgaro–austriac din 1915-1916. Germania a intervenit şi, la fel ca în Serbia, si-a asigurat accesul la materii prime importante. Berlinul l-a ţinut la îndemână pe liderul ORIM, Ivan Mihajlov, care nu voia să se alăture administraţiei bulgare, şi a ameninţat Sofia cu opţiunea unui stat macedonean separat. Spre deosebire de Tracia, în Vardar-Macedonia Sofia a pornit de la ideea unei populaţii etnice bulgare care era slăbită în orientarea bulgară de 20 de ani de guvernare sârbă. Represiunea sârbă şi neglijarea regiunii în perioada interbelică au stârnit cu greu simpatia pentru Iugoslavia regală în rândul populaţiei ortodoxe slave. Încă o dată, Sofia părea să aibă posibilitatea de a-i converti pe macedonenii slavi la opţiunea de identitate bulgară, după experimentul eşuat din 1915-1918.[3]

Zona ocupată a fost împărţită în districtele Skopje şi Bitola. Bulgaria, care îşi extinsese teritoriul cu o treime

odată cu Tracia, sudul Dobrogei şi Macedonia, a suferit din cauza lipsei de personal administrativ bine pregătit, ca în Primul Război Mondial. Ofiţerii şi funcţionarii publici din Bulgaria au urmărit politica de bulgarizare şi mai puternic decât cu 25 de ani înainte. Elitele locale cu greu s-au implicat. Aroganţa, gestionarea defectuoasă şi brutalitatea crescândă în reprimarea rezistenţei de către autorităţile întărite de Ministerul de Interne din Bulgaria au iritat populaţia slavă regională şi au accelerat un proces de înstrăinare şi de îndreptare către o opţiune de identitate macedoneană cu rădăcini mai vechi. În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, macedonismul s-a dezvoltat în cele din urmă de la o variantă regională a identităţii bulgare la o idee naţională completă, susţinută de mulţi oameni. Acesta a fost modelul pe care federaliştii *Uniunii ORIM* îl propagaseră împreună cu Cominternul. Rezistenţa îndelungată la ocupaţie nu a fost făcută ca în Tracia de o populaţie de altă limbă – aici, mai degrabă, autorităţile bulgare au pierdut controlul asupra unei societăţi care se considera ea însăşi bulgară. La fel ca în Primul Război Mondial, incapacitatea administraţiei bulgare de a asigura aprovizionarea populaţiei a contribuit semnificativ la pierderea reputaţiei. Progresele în educaţie, precum înfiinţarea a 800 de şcoli noi şi a unei universităţi, ambele părţi ale politicii de bulgarizare, nu au compensat acest lucru. Spre deosebire de Tracia, în Vardar-Macedonia nu au avut loc dislocări în masă, deportări şi colonizări. Cele mai mari tensiuni etnice au apărut între slavi şi albanezi în controversata zonă de graniţă albanezo-bulgară, unde acţionau numeroase grupări: regalişti, naţionalişti şi comunişti de partea albaneză, comunişti de partea slavo-macedoneană. Atributele ideologice trebuie tratate cu precauţie, deoarece, de obicei, conflictele locale şi structurile de putere au decis conexiunea dintre grupurile

combatante. Grupurile non-slave au fost suprimate de administraţia bulgară, dar nu ucise în masă, cu excepţia evreilor. Bulgaria a introdus legislaţia antisemită (Legea pentru protecţia naţiunii) în toamna anului 1940, aparent ca răspuns la noua hegemonie germană în Europa. Mulţi evrei au fost jefuiţi de avere şi a fost introdusă munca forţată. La începutul verii lui 1942, guvernul bulgar a dezvoltat propriul plan de deportare şi a numit un comisar pentru evrei. Cooperarea cu Germania nazistă a fost întărită la dorinţa acesteia şi represiunea s-a intensificat, atrăgând obiecţiile Bisericii Ortodoxe Bulgare. În ianuarie 1943, guvernul bulgar a negociat cu un emisar SS deportarea evreilor din teritoriile ocupate, dar nu din nucleul Bulgariei, având probabil în vedere cursul războiului (Stalingrad) şi o posibilă rezistenţă ulterioară din partea populaţiei. De fapt, acest lucru a împiedicat deportarea a 20.000 de evrei din teritoriul de bază – la asta a contribuit şi o rezoluţie a Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe. Bulgaria a deportat aproximativ 11.500 de evrei din Macedonia şi Tracia în lagărul de exterminare de la Treblinka în martie 1943, într-un moment în care nici un aliat al Axei nu mai efectua astfel de deportări. Motivul a fost politica de bulgarizare şi dorinţa omogenizării teritoriilor ocupate. Chiar în inima ţării, în primăvara anului 1943, la îndemnul ţarului Boris III, evreii au fost relocaţi din Sofia şi din mai multe oraşe provinciale. Guvernul a schimbat cursul acţiunilor sale cu puţin timp înainte de lovitura de stat din septembrie 1944. Salvarea evreilor bulgari, pe care guvernul comunist a aşezat-o ulterior sub stindardul lor ca parte a propagandei, s-a petrecut doar în teritoriul de bază, dar nu şi în teritoriile ocupate; s-a produs împotriva voinţei regelui şi a guvernului, dar s-a bazat pe rezistenţa Bisericii şi a unei părţi din populaţie.

Rezistenţa din Macedonia a fost recrutată din cercurile ORIM de stânga şi ale comuniştilor bulgari sub Metodi Šatorov-Šarlo (1897-1944), promovat de Gheorghi Dimitrov. Comuniştii iugoslavi au avut iniţial puţină influenţă asupra tovarăşilor lor din Vardar-Macedonia şi vechiul conflict dintre comuniştii iugoslavi şi comuniştii bulgari pe tema Macedoniei a continuat. Comuniştii bulgari nu s-au alăturat rezistenţei comuniste din Iugoslavia în 1941. Šatorov-Šarlo i-a denunţat pe adepţii lui Tito autorităţilor bulgare, ceea ce a dus la înăbuşirea unei revolte la Kumanovo în toamna anului 1942. În 1943 Tito a încercat din nou să preia controlul asupra micii forţe partizane. În martie 1943 la Tetovo s-a înfiinţat un comitet central, după ce Tito a promis Macedoniei autodeterminarea, adică autonomia într-o Iugoslavie comunistă. În cadrul aripii Tito a comuniştilor, Metodi Andonov-Čento (1902-1957) s-a erijat ca personaj influent alături de Lazar Koliševski (1914-2000), care îi era loial lui Tito. Acesta a refuzat o revenire la Bulgaria, dar era naţionalist macedonean care, deşi curtat de Bulgaria, a pledat pentru o Macedonie Mare (adică cu sudul grecesc şi cu Macedonia bulgară din Pirin). Cu alte cuvinte, mişcarea partizană iugoslavă trebuia să lase Macedonia imaginată de ORIM să devină realitate. Cu toate acestea, Svetozar Vukmanović-Tempo (1912-2000), specialistul lui Tito pe probleme albaneze şi macedonene, a preluat formarea grupurilor. Având în vedere superioritatea germană, Andonov-Čento a refuzat acţiunile de gherilă. Abia în vara anului 1944 grupurile combatante au apărut în număr mare, au perturbat retragerea germană din Balcani şi au adus zone mai mari sub controlul lor. Schimbarea taberei de către Bulgaria a dus la prăbuşirea administraţiei, la fel ca în Tracia. Germania nazistă a încercat fără succes să instaleze un guvern macedonean sub Ivan Mihajlov, adică

să joace cartea naţionalistă macedoneană împotriva Bulgariei şi lui Tito. Conflictul care urma să domine următorii ani în Balcanii de Sud apăruse deja în tabăra comunistă: partizanii naţionalişti macedoneni din jurul lui Andonov-Čento, care aspirau la Macedonia Mare şi s-au opus relaţiei lui Tito cu comuniştii greci, precum şi priorităţilor lui Tito de a cuceri zona Trieste şi mai puţin Salonicul. La 2 august 1944, aniversarea răscoalei Ilinden din 1903, s-a format Adunarea Antifascistă a Eliberării Poporului Macedoniei (ASNOM), după modelul Consiliului Antifascist pentru Eliberarea Poporului Iugoslaviei (AVNOJ) al lui Tito. În Macedonia nu a existat aproape deloc o mişcare comunistă partinică şi conştientă ideologic; opozanţii intelectuali au fost mai degrabă tributari ideilor naţionaliste ale ORIM-ului de stânga. Războiul etnic dintre albanezi şi macedonenii slavi, care până acum a fost puţin explorat, a fost cel puţin la fel de important ca şi conflictele dintre puterile ocupante şi partizani. Rezistenţa din Bulgaria a rămas limitată la mici cercuri comuniste, care au desfăşurat campanii de sabotaj. Abia spre sfârşitul războiului, cei aproximativ 10.000 de partizani au câştigat importanţă, când au preluat puterea în lovitura de stat din 6 septembrie 1944. Opoziţia faţă de guvern a venit mult timp mai degrabă din partea organizaţiilor naţionaliste radicale şi naziste din Bulgaria, care au solicitat trimiterea de trupe pe Frontul de Est împotriva Uniunii Sovietice.[4]

România

În timp ce Bulgaria ocupa teritorii care făcuseră parte din programul său naţional de la sfârşitul secolului al XIX-lea şi (în special în Macedonia) cu populaţie mare vorbitoare de limbă bulgară (deşi mulţi nu erau în mod necesar de acord cu identitatea naţională bulgară), România a ocupat odată

cu Transnistria o zonă care nu fusese niciodată subiectul aspiraţiilor iredentiste. Transnistria cuprindea aproximativ 40.000 km^2 cu 2,5 milioane de locuitori. Strategiile şi motivaţiile româneşti erau contradictorii. A fost evitată o anexare oficială, astfel încât Transnistria să nu poată fi considerată o compensaţie pentru Transilvania. Dar Antonescu era hotărât să includă teritoriul în statul român. Naţionalismul etnic, dar şi o misiune civilizatoare românească în est, împotriva Uniunii Sovietice, au fost impulsuri ideologice. Decisive au fost motivele economice, accesul la resursele bogate din sudul Ucrainei. Structura etnică abia corespundea pretenţiei asupra acestei zone presupus geto-dacice şi, deci, româneşti încă din Antichitate. Cifrele de aproximativ 320.000 de moldoveni vorbitori de limbă română de la est de Nistru, avansate de ştiinţa statistică sub Sabin Manuilă (1894-1964), nu au fost foarte relevante, deoarece aceşti oameni se identificau cu greu ca etnici români. Ideea unei provincii-model româneşti a eşuat. Nu exista o bază demografică, iar deportările evreilor au început curând să destabilizeze administraţia română. Provincia-model în percepţia românească a devenit curând un est subdezvoltat. După cum am menţionat, Antonescu urmărea o politică de omogenizare radicală. În acest sens, el a pus în aplicare programul legionar şi al pionierilor ultranaţionalişti ai perioadei interbelice şi a înăsprit discriminarea minorităţilor iniţiată deja de dictatura regală. Această politică a transformat România de Est, Basarabia, Bucovina şi Transnistria într-un spaţiu violent. În iunie 1940 avuseseră loc deja violenţe împotriva evreilor în timpul evacuării teritoriilor ocupate de sovietici. Violenţa în masă a soldaţilor şi civililor români, cu participarea soldaţilor germani, sub formă de pogromuri, a însoţit începutul războiului (Pogromul de la Iaşi, veche fortăreaţă

a legionarismului, în iunie 1941, cu aproximativ 15.000 de victime). Prin propaganda sa, guvernul român a încurajat pogromuri sălbatice şi folosirea lor la izbucnirea războiului pentru a crea o Românie omogenă. Soldaţi, jandarmi şi civili români au luat parte la crime şi jafuri şi au mutat zeci de mii de evrei peste Nistru, în timp ce *Einsatzgruppe D* germană a fost responsabilă pentru genocid în Basarabia. Evreii deportaţi urmau să fie trimişi în *Reichskommissariat Ukraine* ocupat de Germania. Deportarea evreilor şi romilor a fost plănuită de Sabin Manuilă în octombrie 1941, precum şi relocarea românilor din Ucraina şi a unui milion de slavi din teritoriul ocupat de români. Deportările în Transnistria i-au afectat pe evreii din Basarabia şi, cu unele excepţii, pe cei din Bucovina. 75% dintre evreii basarabeni au murit în timpul marşurilor sau în lagăre, sau au fost ucişi de către jandarmii şi soldaţii români, precum şi de *Einsatzgruppe D*. Fiindcă România expulza în mod necontrolat evrei în Ucraina controlată de germani, cele două guverne au căutat să ajungă la un acord privind deportarea completă a evreilor pe teritoriul românesc (iulie 1942).

Cu toate acestea, atitudinea românească s-a schimbat în vara anului 1942. La fel ca în Bulgaria, rezistenţa s-a format atunci când evreii au fost afectaţi în zona principală a statului, şi nu în zonele periferice. Guvernul s-a temut că economia va fi perturbată sau – ca în Transilvania de Sud – că etnicii germani vor avea pretenţii asupra proprietăţilor evreilor. Pentru că de românizarea care se desfăşura din 1940 (echivalentul românesc al arianizării) au beneficiat în special etnicii români în campaniile de jaf pe scară largă. Mitropolitul Transilvaniei, Nicolae Bălan (1882-1955), şi alţi reprezentanţi ai elitei s-au ridicat în favoarea evreilor. Şeful Partidului Naţional Liberal, Constantin I.C. Brătianu (1886-1950), a protestat împotriva deportării romilor –

dintre care aproximativ 25.000 au fost trimişi în Transnistria. Se pare că Antonescu s-a gândit însă şi la o victorie a Aliaţilor şi la un posibil tribunal de război. Înfrângerea de la Stalingrad, cu aproximativ 180.000 de români ucişi, a ascuţit tensiunile cu Germania. Sfârşitul deportărilor a fost destinat ca semnal pentru puterile occidentale cu care Antonescu a intrat în negocieri secrete. Depindea de el acum să apară ca salvatorul evreilor. A redus treptat discriminarea împotriva evreilor din teritoriul de bază al României şi a lăsat aproximativ 7.000 de evrei să se întoarcă din Transnistria. Numărul victimelor evreieşti nu poate fi cuantificat exact. Între 150.000 şi 180.000 de persoane au căzut victime ale deportărilor făcute de autorităţile române, iar între 115.000 şi 180.000 de persoane au fost împuşcate de forţele de securitate româneşti şi de *Einstazgruppe D*. Odată cu evreii ucişi în România, numărul victimelor a urcat între 280.000 şi 380.000 de oameni. Statul maghiar a fost responsabil pentru înfăptuirea *Shoah* în Transilvania de Nord. Acolo au fost ucişi 132.000 de oameni.

Cauzele violenţei în masă au fost cercetate în perioade mai recente. Au fost disecate diferitele caracteristici sociale din zonele de violenţă din perioada interbelică. În Basarabia românească, o propagandă antisemită intensă care, la rândul ei, se datora antisemitismului ţarist, a creat tensiuni enorme. În Transnistria, care fusese sub control sovietic înainte de 1941, politica bolşevică nu promovase antisemitismul şi naţionalismul radical. Multe pogromuri au avut loc în vara anului 1941, *înainte* ca trupele regulate să intre în ţară şi chiar înainte de apariţia *Einsatzgruppe D*. A fost vorba de o violenţă în vidul de putere, realizată de actori locali, încurajaţi de propaganda guvernului român, dar fără instrucţiuni clare. La aceasta s-au adăugat zvonuri şi propaganda fricii. Astfel de interpretări accentuează

elementul situaţional şi sfera actorilor violenţi. Pe de altă parte, interpretările indică o puternică moştenire antisemită din regiune. Modelul violenţei direcţionate sau pur situaţionale este rafinat prin abordări care se diferenţiază în funcţie de timp, spaţiu şi actori. Spre deosebire de Bulgaria, România abia dacă s-a confruntat cu rezistenţa organizată de partizani. Bulgaria şi România au implementat o politică etnică radicală, dar Bulgaria numai în Tracia. În Bulgaria, elementul genocidar organizat şi voluntar a lipsit în mare măsură. România se legase însă de Germania mult mai puternic nu doar pe plan militar, ci şi ideologic. Cele două puteri balcanice şi-au păstrat totuşi distanţa faţă de Berlin, când a început să se întrevadă înfrângerea germană. Cu toate acestea, nici unul dintre cele două regimuri autoritare nu a fost capabil să schimbe taberele. Cele două ţări balcanice ale Axei au încercat să îşi afirme interesele regionale în tabăra Germaniei şi Italiei. Când acest lucru nu a mai fost posibil, şi-au continuat această strategie sub o nouă conducere în tabăra câştigătorilor. Explicaţiile arată că declanşatorul violenţei a fost războiul dezlănţuit de Germania nazistă şi politica sa criminală adiacentă, dar şi că această politică s-a împletit cu structuri şi mecanisme regionale ale violenţei, care permit identificarea clară a actorilor regionali drept complici cu propriile interese.[5]

Italia

Spre deosebire de Germania nazistă, Italia a urmărit un scop ideologic în Balcani, şi anume instituirea unui imperiu mediteraneean. Militar vorbind însă, acest plan putea fi pus în aplicare doar cu ajutorul Wehrmachtului german. Italia şi-a dobândit treptat zonele de ocupaţie în Balcani: în 1939 – Albania, pe care a ocupat-o de una singură şi a

legat-o de Regatul Italiei printr-o uniune personală; în 1941 – foste zone iugoslave, care au fost parţial anexate (provincia Lubiana), parţial au devenit zone de ocupaţie, parţial au fost organizate ca state formal independente (Albania, Muntenegru); tot în 1941 a câştigat cea mai mare parte a teritoriului grec. Ocupaţia a durat până la capitularea Italiei în septembrie 1943. O comparaţie cuprinzătoare a celor trei zone (Iugoslavia, Albania, Grecia) a fost până acum vag abordată de cercetători, iar regiunile Kosovo şi Macedonia de Vest, alipite Albaniei în 1941, au fost puţin cercetate. Din punct de vedere geopolitic, ocupaţia italiană s-a caracterizat printr-o concurenţă deschisă cu partenerii Axei Germania, Croaţia şi Bulgaria, ceea ce a dus de fapt la o slăbire considerabilă a alianţei din Balcani, în special în lupta împotriva partizanilor. Inferioritatea militară şi politică faţă de Germania a obligat Italia să se supună Berlinului în chestiuni-cheie. Asta a fost valabil în special în cazul reorganizării teritoriale a Iugoslaviei, înfiinţării unui nou guvern grec şi organizării zonelor de ocupaţie în Grecia. Germania s-a împotrivit planurilor italiene atât la trasarea frontierei din Slovenia, cât şi la stabilirea frontierei Statului Independent Croat, căruia i s-a adăugat coasta dalmată din sud. Italia a reacţionat în Balcani prin subversiune şi amânarea acţiunilor comune şi prin promovarea propriilor grupuri clientelare, în special a grupurilor combatante naţionaliste sârbe.

Conducerea italiană a durat cel mai mult în Albania. În momentul atacului fascist, ţara era deja în mare parte dependentă din punct de vedere politic şi economic de Italia. Cu o prezenţă puternică a trupelor italiene (în jur de 50-60.000 de soldaţi în vara anului 1939), exista o elită locală care era pregătită să colaboreze. Albania trebuia fascizată după modelul italian, şi anume modelul partidului

fascist şi al organizaţiilor de masă să fie transferate, la fel şi economia planificată fascistă. Din 2 iunie 1939 fascismul a fost considerat doctrină de stat, iar Partidul Fascist din Albania – partid unitar de stat în perioada 1939-1941, condus de Tefik Mborja (1888-1954), deşi avea doar 13.500 de membri. Dominaţia fascistă se baza pe anumite părţi ale vechilor elite (mari proprietari funciari musulmani) şi ale Bisericii Catolice. Organizaţiile de tineret şi de femei au fost înfiinţate după modelul italian, precum şi o copie a *Dopolavoro* (omologul italian al *Kraft durch Freude*[3]). S-au făcut investiţii semnificative în construcţii şi infrastructură, adesea în scopuri militare. Sistemul de învăţământ a fost puternic italienizat şi au fost create primele instituţii ştiinţifice. Italienizarea aparatului de securitate (jandarmerie şi armată), pe de altă parte, a stârnit rezistenţa şi a fost un motiv important pentru eroziunea puterii italiene. Italia s-a bazat pe iredentismul albanez faţă de Iugoslavia şi Grecia, pe care aceasta l-a promovat, şi a sperat astfel să-şi legitimeze puterea. În 1941, majoritatea zonelor de locuire albaneze din Iugoslavia şi regiunea Thesprotia/Çamëria din nord-vestul Greciei au fost puse sub administraţie albaneză. Delimitarea sferei de interes în zona macedoneană a dus la tensiunile menţionate cu Bulgaria, care nu au fost rezolvate cu adevărat până în 1943. De asemenea, Italia a trebuit să accepte controlul german asupra zonelor bogate în resurse din nordul regiunii Kosovo. Înfrângerea italiană în faţa Greciei în iarna 1940-1941 a zguduit prestigiul lui Mussolini, iar albanezii nu au putut fi câştigaţi decât într-o mică măsură ca soldaţi în armata regulată pentru cauza italiană. Formarea miliţiilor fasciste albaneze (Cămăşile

[3] *Putere prin Bucurie*, organizaţie statală nazistă pentru petrecerea timpului liber de către populaţie. A ajuns să fie cel mai mare operator de turism mondial în anii ’30 (n. tr.).

negre) nu a reuşit decât în rândurile locuitorilor săraci din munţi şi a cuprins doar aproximativ 3.000 de bărbaţi.

Oficial, Albania era administrată de propriul său guvern, dar puterea era deţinută de guvernatorul Francesco Jacomoni di San Savino (1893-1973). Crearea unui stat care să-i cuprindă pe aproape toţi albanezii a fost binevenită în *zonele eliberate*, dar treptat s-a conturat în vechea Albanie (teritoriul de dinainte de 1941) rezistenţa comunistă şi anticomunistă faţă de regimul de ocupaţie şi aliaţii săi locali. Pe de altă parte, în Kosovo, atitudinea amicală faţă de sârbi a multor italieni a jignit populaţia albaneză, care se afla într-un război etnic regional cu populaţia sârbă. Imediat după înfrângerea Iugoslaviei, în Kosovo s-a trecut la expulzări arbitrare ale sârbilor, în special ale coloniştilor care se stabiliseră după 1918, afectând însă mai puţin populaţia autohtonă. Italia a luat în considerare un schimb de populaţie sârbo-albaneză pe baza modelului de relocare a populaţiei germane din Tirolul de Sud, la care politicienii albanezi s-au opus, având în vedere graniţele maximale proprii dorite în Balcani. Ministrul pentru Kosovo Eqrem bej Vlora (1885-1964) a fost responsabil pentru albanizarea teritoriilor de est, un personaj postimperial clasic: originar dintr-o familie de viziri otomano-albanezi şi educat în imperiile otoman şi habsburgic, fusese demnitar otoman şi activist naţionalist albanez înainte de 1914, iar după 1918 a aparţinut clasei de mari proprietari funciari conservatori şi s-a transformat într-un naţionalist radical. Germania şi-a asigurat nordul regiunii Kosovo, bogat în resurse, care a rămas în mod oficial sârbesc, dar a fost administrat de un potentat albanez sub control politic german (Xhafer Deva, 1904-1978). Opoziţia germano–italiană a existat şi în sud-vestul balcanic albanez. S-a înrăutăţit atunci când acceptarea ocupaţiei italiene – care se prezenta oficial ca eliberatoare

a albanezilor – a scăzut, nu în ultimul rând din cauza unei crize economice şi de aprovizionare. După prăbuşirea Italiei, forţele naţionale albaneze din jurul lui Rexhep Mitrovica (1887-1967) au format *A Doua Ligă de la Prizren* (*Liga de la Prizren,* formată în 1878, fusese punctul de plecare pentru eforturile kosovarilor albanezi de a dobândi statalitatea), care a mobilizat aproximativ 15.000 de luptători. Au avut mai puţin în vedere sprijinirea Germaniei, şi mai mult asigurarea noii ordini teritoriale la sfârşitul războiului.

Administraţia italiană din Iugoslavia învinsă s-a desfăşurat în alte circumstanţe. Fascismul italian şi predecesorii săi ideologici propagaseră o opoziţie rasială romano–slavă în Adriatica de est şi îi vedeau pe slavi (sloveni şi croaţi) ca mai puţin semnificativi şi inferiori din punct de vedere cultural. Spre deosebire de albanezi, care erau exoticizaţi şi orientalizaţi ca nişte eroi premoderni, viziunea italiană a slavilor adriatici era în cea mai mare parte negativă. Cu toate acestea, se făcea o distincţie între locuitorii de pe coastă şi cei din interior. Dialectul čakavic al croatei, care se vorbeşte pe coastă şi în insule şi al cărui vocabular reflectă moştenirea culturală a stăpânirii veneţiene, a fost văzut ca o dovadă a faptului că populaţia putea fi italienizată. Autorităţile italiene au insistat vehement pe asimilarea culturală a populaţiei croate.

În plus, exista un alt model politic, constând în anexarea directă la Italia sau o administraţie militară. Odată cu anexarea provinciei Ljubljana, Italia şi-a împins graniţele spre est. Totuşi, regimul fascist abia făcea faţă rezistenţei slovace în evoluţie rapidă şi a adus lupta de gherilă pe propriul său teritoriu odată cu anexarea unor părţi mari din Slovenia. O *Consulta* a notabililor sloveni, inclusiv banul iugoslav Marko Natlačen (1886-1942), ulterior ucis de partizani, a fost destinată să sprijine puterea italiană.

Grigorij Rožman (1883-1959), episcopul Ljubljanei, spera ca prin colaborare să atenueze presiunea asupra Bisericii Catolice. Societatea slovenă a fost împărţită de-a lungul unei linii conflictuale între anticomunişti şi comunişti. La fel ca în alte părţi din Balcani, cucerirea şi ocupaţia au transformat tensiunile interne în conflicte similare războiului civil. La rândul său, puterea (de facto) ocupantă a fost afectată de conflicte între administraţia civilă şi cea militară, care pot fi observate în general în toate regimurile de ocupaţie din timpul Primului şi celui de-al Doilea Război Mondial. Italia a răspuns faţă de situaţia precară de securitate cu tribunale speciale şi represiune, pentru care a fost responsabil generalul Mario Robotti (1882-1955).

Situaţia din Croaţia, Bosnia, Herţegovina şi Muntenegru era ceva mai complex stratificată. Italia şi Statul Independent Croaţia au fost într-o relaţie de ostilitate nedisimulată încă de la început, chiar dacă ustaşii au fost în esenţă o creaţie a politicii balcanice a lui Mussolini. Cooperarea s-a stricat însă în legătură cu delimitarea teritorială conform revendicărilor croate şi italiene în Dalmaţia. Ideea Romei de a crea o uniune personală cu un Regat al Croaţiei, analog exemplului albanez, nu a putut fi pusă în practică. Graniţa prevăzută în Tratatul de la Roma din 18 mai 1941 a transferat Italiei Dalmaţia de nord şi centrală cu metropola Split, precum şi cu Golful Kotor ca guvernorat al Dalmaţiei, pe care a căutat să le integreze treptat în teritoriul său. Acest lucru a declanşat rezistenţa a unei mari părţi a populaţiei croate împotriva ocupaţiei italiene. Rezistenţa s-a format în jurul grupurilor comuniste, dar au existat şi confruntări între ustaşi şi autorităţile italiene. Pentru a spori presiunea, Italia s-a bazat tot mai mult pe rezistenţa naţionalistă sârbă din teritoriul croat. Aceasta a apărut ca răspuns la politica

genocidară a NDH faţă de populaţia sârbă. În acest sens, Italia a profitat de un conflict regional pentru a-şi stabiliza dominaţia fluctuantă. Nu numai că a promovat opoziţia sârbo–croată, dar s-a dezvoltat şi ca o competiţie italo–germană, deoarece Roma vedea NDH ca un stat postimperial, puternic austro–croat şi orientat spre Berlin.

Şi în sudul zonei sale de influenţă iugoslave, în Muntenegru, politica italiană a eşuat: susţinută de forţele regionale anti-sârbe – aici funcţiona opoziţia dintre *Albi* şi *Verzi*, deşi dinastia care fusese depusă în 1918 a refuzat să se întoarcă – Italia a vrut să proclame un regat independent. Populaţia s-a ridicat însă împotrivă, iar comuniştii sub conducerea lui Milovan Djilas (1911-1995) au organizat tradiţionalele bande înarmate, contra cărora Italia a ripostat puternic. În întreaga zonă de ocupaţie italiană, rezistenţa a căpătat o nouă dimensiune odată cu începerea războiului germano–sovietic, căci Moscova a folosit Partidul Comunist drept instrument de putere în Balcani.

În faţa pierderii iminente a controlului, armata a preluat puterea şi a ocupat posturile civile, cu excepţia Ministerului de Externe. Puterea italiană urma să fie asigurată prin cooperarea cu sârbii naţionalişti ai mişcării cetnicilor şi prin acţiuni brutale. A fost înfiinţată o miliţie anticomunistă de aproximativ 30.000 de oameni. Pentru măsurile de represiune dure, uciderile în masă, incendierea satelor şi înfiinţarea de lagăre de concentrare (precum pe insula Rab, în Friuli şi Veneto), responsabili au fost conducătorul italian din Balcanii de Vest Mario Roatta (1887-1968, autorul Ordinului 3C, important pentru represiune) şi guvernatorul Muntenegrului, Alessandro Pirzio Biroli (1877-1962). Conform doctrinei fasciste, aceşti ofiţeri doreau să înăsprească prin violenţă caracterul naţional italian, presupus prea blând. Robotti a spus că

italienii *ucideau prea puţin* în Slovenia.[6] Părţi ale puterii ocupante serviseră anterior în Africa şi au transferat stăpânirea colonială şi experienţa de luptă în Balcani, precum desfăşurarea trupelor auxiliare locale. Aproximativ 100.000 de civili au fost deportaţi în lagăre, dintre care cel puţin 4.000 de oameni au murit (în special sloveni în Rab). În provincia Lubiana, în jur de 10% din populaţie a fost trimisă în lagăre, la cererea lui Mussolini. Sprijinul bandelor naţionaliste sârbe, care au acţionat extrem de brutal nu numai împotriva croaţilor, ci şi împotriva populaţiei musulmane din Bosnia, a avut de asemenea consecinţe catastrofale. Italia a slăbit rezistenţa împotriva ocupaţiei sale, dar a alunecat din cauza politicii sale într-un război etnic regional pe care cu greu l-a putut controla, deoarece conducerea cetnicilor a respins o alianţă oficială cu Italia şi deci o trecere în tabăra Axei.

Picioarele de lut pe care se afla sistemul de putere italian s-au arătat în septembrie 1943, când ţara a schimbat tabăra. Administraţia italiană s-a prăbuşit. Asta a creat un vid de putere pe care l-au umplut grupurile de gherilă în Balcanii de Vest. Unităţile germane au dezarmat trupele italiene. În cazul în care acestea au rezistat (ca pe insula Cefalonia), au fost atacate. În multe locuri, soldaţii italieni s-au lăsat luaţi prizonieri de partizani; alţii s-au alăturat partizanilor. Cei mai mulţi au căzut însă în captivitatea germană, de unde mulţi fascişti convinşi au plecat în Republica de la Salò din nordul Italiei (*Repubblica sociale italiana*), condusă de Mussolini. În cultura memoriei italiene şi a unor părţi ale cercetării, trauma prăbuşirii se suprapune în continuare asupra politicii italiene de război şi ocupaţiei din Balcani. Mitul bunului italian în comparaţie cu germanii presupus deosebit de brutali a fost demantelat recent de către cercetătorii italieni.

Ocupaţia italiană a Greciei a avut un punct de plecare diferit. Italia stăpânea deja arhipelagul Dodecanez în jurul Rodosului şi a anexat Insulele Ionice, pe care a încercat să le italienizeze. Presiunea italiană asupra Greciei exista de dinainte de 1940. Prin urmare, opoziţia Greciei faţă de Italia în 1941 a fost mai mare decât faţă de Germania. Populaţia greacă a arătat un dispreţ deschis faţă de trupele italiene, mai ales că Grecia învinsese militar Italia şi fusese înfrântă doar de invazia germană. Guvernul Tsolakoglu, care a fost instalat după înfrângere, a acţionat de asemenea de teama controlului italian complet asupra Greciei. Deoarece Germania şi-a retras în mare parte trupele din Grecia pentru campania împotriva Uniunii Sovietice în 1941 şi a recunoscut supremaţia Italiei, Mussolini a avut iniţial o mână relativ liberă. Germania controla însă puncte economice esenţiale şi regiuni importante din punct de vedere strategic. Cu toate acestea, mulţi greci nu au privit Italia ca principala responsabilă pentru politica de ocupaţie, ci Germania. Forţa de ocupaţie, condusă până în mai 1943 de generalul Carlo Geloso (1879-1957), a încercat să se bazeze pe minorităţile etnice. Acest lucru a reuşit în cazul geamizilor albano-musulmani din Epir, de importanţă redusă ca număr; cu toate acestea, încercarea de a stabili un principat aromân în munţii Pind a eşuat. Liderul *Legiunii Vlahe*, Alcibiades Diamandi (1894-1948), care plănuise un stat vlah cu Italia încă în timpul Primului Război Mondial, a fugit în România în 1942. Populaţia slavă (macedo-bulgară) din Macedonia greacă nu a fost iniţial promovată din cauza concurenţei italo–bulgare şi s-a afirmat doar în contextul creşterii rezistenţei partizane greceşti. Armata italiană a fost copleşită de rezistenţă şi a reacţionat cu o violenţă extremă. În primăvara anului 1943, partizanii au reuşit să creeze zone eliberate. La fel ca în Iugoslavia,

rivalitatea italo–germană a împiedicat contramăsurile ocupanţilor.

Controlul italian a fost limitat de fapt de puternica influenţă economică germană şi în afara zonelor de ocupaţie germană. Până în 1943, dependenţa militară a Italiei de Wehrmacht crescuse constant. Ocupaţia a devenit o catastrofă pentru populaţia civilă, deoarece aprovizionarea cu alimente s-a prăbuşit în iarna anului 1941-1942. Cauzele au fost rechiziţionarea de către ocupanţi, eşecul şi corupţia enormă a ocupanţilor în conflict şi din administraţia elenă, ocupaţia bulgară a zonelor agricole din nordul Greciei, recolte proaste din cauza războiului şi o blocadă navală britanică. 100.000 de oameni au murit de foame şi nenumărate persoane au rămas cu probleme de sănătate de lungă durată din această cauză. Importanţa foametei pentru societatea grecească nu poate fi supraestimată. Principalele victime au fost persoanele marginalizate şi persoane cu legături sociale reduse, care nu au putut obţine acces la resurse. Nu numai societatea a fost zguduită, dar eşecul structurilor statului a devenit şi el evident. La fel ca în Iugoslavia, s-au intensificat contradicţiile interne ale societăţii, polarizată deja de dinainte de 1940, şi asupra căreia ocupanţii italieni pierduseră deja controlul înainte de septembrie 1943. Atât administraţia italiană, cât şi administraţia germană s-au caracterizat prin tensiuni constante între actorii civili şi militari, între armată şi miliţiile fasciste, ceea ce a făcut imposibilă instituirea unui sistem coerent de putere.[7]

Germania

Administraţia germană de ocupaţie din Balcani, la fel ca întregul sistem de putere naţional-socialist, a fost

caracterizată de un număr mare de structuri concurente. Hitler se afla deasupra lor ca organ decizional final. Întrucât Germania nu a urmărise efectiv o strategie de cucerire în Balcani, structura regimului de ocupaţie a părut adesea improvizată. În 1941, trupele germane s-au aflat mai întâi în NDH, stat aliat, apoi în Serbia ocupată, unde a fost organizat un guvern dependent de Germania nazistă, şi în cele din urmă în părţi importante din Grecia. Cu toate acestea, influenţa germană s-a extins dincolo de aceste teritorii şi a determinat relaţia dificilă cu aliaţii. Structurile puterii germane erau formate din Wehrmacht, SS, Ministerul de Externe şi imperiul economic al lui Hermann Göring (1893-1946). Simpatiile şi aversiunile personale ale lui Hitler, care au fost postimperiale, au avut o influenţă considerabilă asupra politicii: aversiunea sa faţă de sârbi şi preferinţa sa pentru NDH. Hitler a fost cel care a sprijinit în mod repetat politica de genocid a ustaşilor, iar aceasta împotriva rezistenţei autorităţilor germane din Croaţia, care considerau destabilizarea NDH cauzată de genocid drept un pericol strategic. Chiar în Serbia şi Croaţia totuşi, aceste poziţii determinate emoţional nu au fost neapărat aplicabile atitudinii tuturor autorităţilor germane. În Serbia, reprezentanţii serbofili ai puterii ocupante au făcut campanii pentru a modera represiunea, în scopul de a asigura supravieţuirea politică a guvernului lui Milan Nedić, dependent de Germania nazistă. În ambele cazuri, scopul a fost stabilizarea situaţiei politice, şi nu atragerea mai multor oameni în rezistenţa împotriva Axei. Berlinul a avut dreptate să se teamă că refugiaţii din NDH şi Kosovo vor copleşi statul sârb de bază – aşa cum aspra ocupaţie bulgară a Traciei a împins refugiaţii în zonele administrative germane şi italiene, ceea ce în cazul sârb a slăbit guvernul Nedić, care depindea de Germania nazistă, şi în cazul grecesc guvernul Tsolakoglu.

La fel ca în cazul italian, tiparele culturale germane au determinat şi percepţia societăţilor ocupate. Aceste clişee au avut şi un impact asupra acţiunii politico-militare. În timp ce în cazul Iugoslaviei, modelele de percepţie postimperiale au avut efect, imaginea Greciei a fost modelată de Antichitate şi de respectul pentru performanţele militare ale armatei elene. Reminiscenţele şi ideile de eroism arhaic ale lui Karl May au modelat ideea Albaniei, exotizată şi orientalizată, combinate cu ideea de a putea câştiga panislamismul ca aliat, clişeele musulmanilor bosniaci. Dinamica violenţei a diferit în diversele teritorii de ocupaţie: în NDH a fost decisă de extremiştii croaţi. În Serbia, Wehrmachtul a luat măsuri dure de represalii legate de atacurile partizanilor – astfel de măsuri au fost permise împotriva civililor înarmaţi în condiţiile legilor războiului, dar excesele violente ale ocupanţilor au fost pedepsite în procesele de la Nürnberg, întrucât acestea au fost îndreptate în mare parte împotriva civililor neînarmaţi şi neimplicaţi. Mii de ostatici au fost împuşcaţi ca represalii pentru atacurile partizanilor în toamna anului 1941, iar crimele împotriva ostaticilor evrei au avut loc şi ca urmare a politicii rasiale. Împuşcarea a 2.300 de ostatici, inclusiv numeroşi elevi, la Kragujevac (21 octombrie 1941) a radicalizat rezistenţa sârbă, a slăbit guvernul favorabil Germaniei şi a destabilizat situaţia politică. În toamna anului 1941, Wehrmachtul a reuşit să distrugă primul guvern comunist teritorializat (Republica Užice), dar pacea politică permanentă a fost imposibilă. Situaţia securităţii a variat considerabil de la o regiune la alta: până când armata bulgară a intrat în Valea Moravei şi Armata Roşie a ajuns la Dunăre (toamna anului 1944), în Serbia nu a avut loc aproape nici o acţiune de rezistenţă. În Bosnia, pe de altă parte, situaţia s-a radicalizat ca urmare a politicilor de genocid ale NDH şi s-a ajuns la un

război brutal, în care cele două puteri ocupante, Germania şi Italia, NDH şi luptători comunişti, musulmani şi sârbi naţionalişti s-au confruntat reciproc în alianţe complicate. În Grecia însă, situaţia a rămas relativ stabilă până în vara anului 1943. Între 1941 şi 1943, politica germană crease însă atât de multe contradicţii, încât în 1943 situaţia nu a fost clarificată nici de expertul regional Hermann Neubacher (fost primar al Vienei, 1893-1960), trimis de Hitler ca plenipotenţiar al Ministerului de Externe pentru Sud-Est.

În 1943, Balcanii de Vest au devenit mai importanţi pentru Axă, deoarece se preconiza că Aliaţii vor debarca acolo. Cu sprijinul cetnicilor, Germania, Italia şi NDH au lansat două ofensive (*Operaţiunea Weiß/Alb* în ianuarie 1943 şi *Operaţiunea Schwarz/Negru* în mai 1943) împotriva partizanilor comunişti, care au supravieţuit în ciuda numeroaselor pierderi. Prăbuşirea Italiei, propria lor victorie împotriva cetnicilor şi creşterea sprijinului aliat îi consolidaseră foarte tare. În primăvara anului 1944, o ultimă încercare germană de a-l elimina pe liderul partizanilor, Tito, a eşuat (*Operaţiunea Rösselsprung*[4], mai 1944).

1943 a însemnat de asemenea un punct de cotitură pentru Grecia şi Albania. În ambele ţări, Germania a preluat zonele ocupate anterior de Italia, iar în ambele ţări, având în vedere iminenta înfrângere a Germaniei, a existat un conflict între grupurile comuniste şi anticomuniste. De-a lungul Balcanilor, partizanii au confiscat cantităţi mari de arme ale italienilor în septembrie 1943, ceea ce le-a crescut puterea de luptă. Războiul s-a radicalizat şi în Grecia şi s-au amplificat masacrele germane împotriva civililor (cum ar fi crimele de la Kalavryta şi Distomo, din decembrie 1943, respectiv

[4] „Mutarea calului”, din jocul de şah (n.tr.).

iunie 1944). Din 1943 trupele germane au fost sprijinite de batalioanele de securitate ale guvernului grec favorabil Axei.

În Albania, Germania a încercat să exploateze teama revenirii administraţiei sârbe în Kosovo şi astfel a conflictelor etnice regionale. Conform planului lui Hitler, ocupaţia urma să garanteze *suveranitatea relativă* sub protecţia germană şi să implice cât mai puţine trupe germane. Partizanii albanezi, atât comunişti, cât şi anticomunişti, şi-au cruţat forţele pentru conflictul politic intern de după înfrângerea germană. Cu toate acestea, ca în toate zonele de ocupaţie, situaţia de securitate s-a deteriorat în 1944 şi a forţat trupele de ocupaţie germane să efectueze raiduri ample.

Politica de ocupaţie germană a avut o dimensiune postimperială nu numai în tiparele percepţiei. Unii reprezentanţi ai sistemului nazist din sud-estul Europei proveneau din Austria şi astfel politica iugoslavă, în special, poate fi considerată şi o răzbunare a forţelor austriece. Acest lucru se aplică şi mai mult pentru ustaşii cu care au colaborat aceşti *vechi austrieci*. Pe lângă Hermann Neubacher, acest tip este reprezentat de Edmund Glaise-Horstenau (1882-1946), plenipotenţiar general german în Croaţia (1940-1944), unul dintre criticii exceselor ustaşilor din aparatul german; Konstantin Kammerhofer (1899-1958), reprezentant al Reichsführerului SS în NDH; Odilo Globocnik (1904-1945), unul dintre principalii responsabili pentru Shoah şi între 1943-1945 ofiţer superior SS şi şef al poliţiei în regiunea de coastă a Adriaticii. Pe partea croată, tradiţia postimperială a fost reprezentată de Slavko Kvaternik sau Vladimir Laxa (1870-1945), în timpul Primului Război Mondial ofiţer de informaţii austro-ungar în Bulgaria şi şef

de personal la NDH în 1941-1942. El şi-a dat demisia pentru a protesta împotriva violenţei ustaşilor.

Activarea grupurilor etnice germane a avut şi ea o dimensiune postimperială. O abordare comparabilă nu a fost posibilă pentru Italia în Balcani, în timp ce Bulgaria a urmărit de asemenea propria sa politică etnică faţă de slavii de sud consideraţi bulgari. În cazul Germaniei, comunităţi germane mai mici au fost relocate şi trimise în Boemia şi Polonia centrală în calitate de colonişti: această soartă au avut-o şi germanii din Basarabia şi Dobrogea, precum şi *Gottscheer* din Carniola, dintre care ultimii au fost relocaţi în zona slovenă. Germanii locuiau în statele Axei Ungaria, România şi Croaţia, precum şi în Serbia ocupată. Fuseseră abordaţi de diverse instituţii germane încă din perioada interbelică. Mobilizarea pentru Wehrmacht nu a fost posibilă din cauza cetăţeniei lor. SS-ul a umplut treptat acest gol, promovând formarea de grupuri voluntare de autoapărare. Asta a dus la o mobilizare largă pentru Waffen-SS şi poliţia SS, care a fost adesea desfăşurată sub presiune. Divizia SS numită *Prinz Eugen* era alcătuită din şvabi bănăţeni, ulterior şi germani români, fiind folosită pentru combaterea partizanilor şi responsabilă pentru numeroase masacre. După înfrângerea germană, mobilizarea etnicilor germani în regimente corespunzătoare grupurilor lor etnice şi simpatia a numeroşi etnici germani pentru regimul nazist a servit noilor guverne comuniste drept bază pentru răzbunare în sensul vinovăţiei colective.

Politica de ocupaţie germană s-a caracterizat de asemenea prin faptul că a folosit panislamismul ca instrument atât împotriva Uniunii Sovietice antireligioase, cât şi împotriva Marii Britanii ca putere mandatară în Orientul Mijlociu şi ca putere colonială în teritoriile musulmane din Asia. Mai ales SS-ul i-a curtat pe

musulmanii din Balcani, în special în Bosnia. Acolo musulmanii se supuneau unor riscuri particulare în situaţia de conflict complex. În noiembrie 1943, notabilii bosniaci musulmani au răspuns propagandei germane, care încerca o strategie eurasiatică împotriva puterilor coloniale, solicitându-i lui Hitler să instituie protecţia asupra musulmanilor bosniaci. Sistemul nazist s-a folosit de muftiul din Ierusalim pentru a-i câştiga de partea sa pe musulmanii din Balcani, iar contactele sale cu participanţii bosniaci la Congresul Musulman de la Ierusalim (1931) erau semnificative. SS-ul a pus în aplicare strategia panislamică în ciuda rezistenţei Ministerului de Externe şi a NDH, care avea propria politică islamică. A înfiinţat o divizie din musulmani bosniaci (*Handžar*), care s-a opus şi intereselor NDH în lupta pentru puterea bosniacă. În special cercurile salafiste se bazau pe SS (şi nu pe ustaşi) ca partener strategic. Învăţatul islamic Muhamed Pandža (1897-1962), a cărui carieră ilustrează dilema musulmanilor bosniaci, a jucat un rol principal în acest sens: cu a sa Mişcare de Eliberare Musulmană, a luptat împotriva NDH şi a cetnicilor alături de Germania din toamna anului 1943. Când s-a desprins de influenţa germană, a fost capturat de germani şi predat NDH-ului. În 1944, SS-ul a preluat părţi importante din Bosnia, unde a planificat zone omogene din punct de vedere religios şi o frontieră militară. Înfrângerea iminentă a determinat grupări militare musulmane, cum ar fi divizia Handžar şi Cadrele Verzi ale filogermanului Nešad Topčić să se reorienteze şi să treacă parţial în grupurile de gherilă comuniste. SS-ul nu a folosit Islamul ca resursă de mobilizare pentru populaţia albaneză. Mai degrabă, naţionalismul albanez a fost cel exploatat. Divizia SS Skanderbeg a fost folosită, precum divizia Handžar, în conflictele regionale, dar în ambele cazuri aşteptările

conducerii SS nu au fost îndeplinite: trupele SS bosniace şi albaneze nu puteau fi folosite pe Frontul de Est, ci mai degrabă au folosit resursele SS-ului pentru războiul etnic regional contra sârbilor şi grupurilor de partizani.

Crimele ocupaţiei germane în Balcanii de Vest şi de Sud au inclus şi Shoah, care s-a înfăptuit în NDH împreună cu ustaşii, în Serbia în cooperare cu mişcarea *Zbor* a lui Dimitrije Ljotić şi cu guvernul Nedić (în jur de 14.500 de victime), în Grecia cu sprijinul autorităţilor locale, iar în Albania (aproximativ 600 de victime), parţial cu ajutorul Diviziei SS Skanderbeg. Comunitatea evreiască din Salonic (aproximativ 50.000 de oameni), cunoscută încă din secolul al XV-lea drept Ierusalimul din Balcani, şi unul dintre cele mai importante exemple de cultură postimperială, a căzut şi ea victimă a Shoah.[8]

PARTENERII REGIONALI AI AXEI

Croaţia ca stat vasal al puterilor Axei

Din analiza de până acum a reieşit clar cât de complexe au fost liniile de alianţă şi demarcaţie în Balcanii sub ocupaţie. Un actor special merită o privire mai atentă şi datorită dualismului său: NDH. Pe de o parte era un actor central în teatrul violenţei, pe de altă parte teritoriul său era împărţit într-o zonă de influenţă germană şi una italiană. Prin urmare, se pune întrebarea cu privire la statutul său – vasal pur sau actor independent? Concurenţa dintre cele două ţări principale ale Axei, Germania şi Italia, menţionată deja de mai multe ori, a creat un spaţiu de manevră pentru NDH. Faptul că NDH a încheiat mai multe acorduri bilaterale cu Bulgaria în 1941-

1943 a dovedit de asemenea capacitatea sa de acţiune politică regională, subestimată de multe ori.

Faptul că ustaşii au ajuns la putere s-a datorat refuzului liderului Partidului Ţărănesc, Vladko Maček, de a conduce un guvern filogerman. Maček a fost deportat, Partidul Ţărănist, marginalizat. În acest context, fostul ofiţer cezaro-crăiesc Slavko Kvaternik a proclamat NDH la 10 aprilie 1941. A trebuit să cedeze Italiei părţi importante din Dalmaţia, dar în schimb a primit Bosnia. A devenit astfel un stat multietnic, cu o uşoară majoritate croată. Ustaşa a dorit să omogenizeze etnic o societate extrem de eterogenă, cu un val de violenţă împotriva sârbilor, evreilor şi romilor. Punctul de plecare a fost ideea unei naţiuni croate, care includea croaţi şi musulmani bosniaci. Violenţa împotriva evreilor a fost ghidată de Germania şi din 1942 au fost organizate deportări la Auschwitz. În NDH nu pare să fi existat iniţial un plan clar pentru genocid, ci mai degrabă violenţa individuală şi arestările în masă au crescut treptat până la genocid. În vara anului 1941, în NDH, aproximativ 100.000 de sârbi au fost ucişi şi aproximativ 200.000 de strămutaţi. S-a ajuns la un acord cu Germania privind mutarea forţată a 180.000 de sloveni în Croaţia şi a 200.000 de sârbi în Serbia. Această violenţă de masă a împins populaţia sârbă la rezistenţă şi a destabilizat fiecare structură a statului. Factorul decisiv în haosul violenţei a fost cel care a oferit protecţie populaţiei civile în situaţiile de luptă. Violenţele dezlănţuite au obligat populaţia să participe la ele, pentru a primi protecţie. Omorurile au fost însoţite de o redistribuire a bunurilor, condusă de Direcţia de Stat pentru Reînnoirea Economică. După bunăvoinţa iniţială, Italia s-a îndepărtat de NDH şi de politicile sale ucigaşe şi i-a izgonit pe luptătorii ustaşi în Bosnia.

Zonele predominant sârbe din Croaţia şi Bosnia au devenit scena unui război foarte violent ce poate fi analizat prin cercetarea micilor structuri conflictuale locale. Prăbuşirea Iugoslaviei a avut un efect catalizator asupra radicalizării tensiunilor naţionale şi sociale existente. Acestea din urmă se refereau la exproprierea pământului musulmanilor în favoarea micilor ţărani sârbi după 1918. Un război etnic regional a început în special în Herţegovina în 1941. Printre actorii violenţi s-au numărat unităţile ustaşilor, unităţile germane şi italiene şi grupările sârbe ale cetnicilor. În special populaţia musulmană a fost prinsă între fronturi. A devenit ţinta violenţei de masă a naţionaliştilor sârbi, care urmăreau şi omogenizarea etnică. Numai în Bosnia de Est, cetnicii au ucis în jur de 100.000 de musulmani în 1942.

Prin urmare, musulmanii au căutat protecţie faţă de NDH. Acesta urmărea o politică musulmană activă, a numit un vicepremier musulman (Džafer Kulenović, 1891-1956) şi a promovat comunitatea islamică după modelul austro-ungar, însă liderii săi, precum Fehim Spaho (1877-1942), s-au distanţat din ce în ce mai mult de NDH. Opţiunea germană nu oferea nici ea musulmanilor o protecţie durabilă, dar a dus la o scindare a musulmanilor anticomunişti din NDH într-o grupare pro-NDH şi una pro-germană. Până la începutul anului 1944, comuniştii, în rândurile cărora 2,5% dintre militanţi erau musulmani, nu au fost o alternativă politică. În zona de război s-au format miliţii musulmane pentru autoapărare, dar în curând au comis violenţe împotriva civililor sârbi. Fronturile din războiul civil au fost complicate, deoarece partizanii comunişti şi cetnicii, de altfel duşmani, au conlucrat. Cadrele Verzi au format de asemenea alianţe cu cetnicii împotriva partizanilor comunişti.

Cetnicii au reuşit să-i oprească pe ustaşi cu ajutor italian. Cu toate acestea, întrucât ei înşişi au urmărit o strategie de strămutare în masă şi ucidere a musulmanilor şi croaţilor, acest lucru nu a stabilizat situaţia.

NDH, construit ca stat în stil german, s-a scufundat într-o situaţie de neguvernare, cauzată de violenţa în masă a ustaşilor, a cărei forţă destabilizatoare a dus la creşterea presiunii autorităţilor germane din Croaţia, pentru a pune capăt crimelor împotriva sârbilor (dar nu a evreilor şi romilor), pentru că subminau poziţia guvernului dependent de Germania nazistă din Belgrad şi făceau imposibilă pacificarea Bosniei. Simbolul politicii genocidale a NDH este lagărul de concentrare Jasenovac, în care au murit aproximativ 80.000 de oameni. Aproximativ 613.000 de persoane au căzut victime terorii NDH pe teritoriul său.[9]

Extremiştii şi-au recrutat susţinătorii din părţi ale Partidului Ţărănesc, primind mult sprijin din partea inteligheţiei. Rolul Bisericii Catolice sub conducerea cardinalului Alojzije Stepinac (1898-1960) s-a dovedit a fi complex. Câţiva înalţi demnitari catolici simpatizau cu NDH (cum au fost arhiepiscopii de Sarajevo şi de Banja Luka şi unii episcopi majoritar dalmaţi – deci în mare parte clerici din teritoriul italian ocupat, sau din Bosnia). Călugării franciscani au fost de asemenea implicaţi în crimele din Bosnia. Cu toate acestea, în iunie 1941, ordinul a interzis membrilor săi să participe la acte de violenţă motivate etnic. Cardinalul Stepinac, care salutase sfârşitul Iugoslaviei, i-a scris lui Ante Pavelić o scrisoare de protest în iulie 1941. Spre deosebire de Vatican, el s-a opus clar botezului forţat al ortodocşilor, într-un moment în care fuseseră botezaţi forţat aproximativ 244.000 de sârbi ortodocşi. Tragedia situaţiei a fost aceea că, dată fiind teroarea ustaşilor, schimbarea credinţei ar fi putut oferi

protecţie, deoarece exprima convertirea la o identitate croată.

Regimurile colaboraţioniste din Serbia, Albania şi Grecia

În acele părţi ale statelor învinse, care nu s-au aflat sub administrarea directă a statelor Axei, au fost instaurate guverne prietene Axei. În Albania a existat un guvern albanezo-fascist încă de la invazia italiană. În Serbia s-au instalat din 1941 guverne pro-Axă, mai întâi sub Milan Aćimović (1898-1945), apoi un Guvern de Salvare Națională sub generalul Milan Nedić (1878-1946). S-au bucurat de susţinere din partea unor elite, care se temeau de preluarea puterii de către comunişti. Nedić a respins iugoslavismul şi a promovat un naţionalism antiurban şi anticomunist. Prin conlucrarea cu Germania spera la respectarea intereselor teritoriale ale Serbiei (Kosovo de Nord, teritoriile preluate în sud-estul sârbesc de Bulgaria). Mişcarea fascistă *Zbor* a câştigat influenţă. Violenţa de masă germană şi croată împotriva sârbilor din NDH şi din Serbia a slăbit însă considerabil guvernul. Era şi incapabil de a pune capăt rezistenţei armate.

După înfrângerea comuniştilor din Užice, rezistenţa a fost dominată de bandele de cetnici conduse de Draža Mihajlović (1893-1946). Până în 1944 comuniştii nu au prea prins rădăcini în Serbia. Ca si Nedić, Mihajlović aspira şi el la un stat naţional sârb. Acesta trebuia să cuprindă toate zonele de locuire sârbă din Iugoslavia şi să fie omogenizat etnic prin violenţă – contra croaţilor, musulmanilor bosniaci, albanezilor şi germanilor. Mihajlović spera la o debarcare a aliaţilor şi respingea o rezistenţă armată extinsă, cu gândul la politica germană de represalii. Era susţinut de părţi importante ale

burgheziei şi Bisericii. Inamicii principali, mai ales după ce s-a conturat înfrângerea Axei, au devenit partizanii comunişti. În guvern, luptătorii naţionalişti s-au regăsit în antibolşevism şi în ideea unui stat naţional sârb pur din punct de vedere etnic.

Antibolşevismul a fost de asemenea un imbold important pentru forţele favorabile Axei în Grecia. Şi acolo a devenit prim-ministru un general. Prim-ministrul Tsolakoglu a reintrodus sistemul *democraţiei fără regalitate*, cunoscut din perioada interbelică. Catastrofa foametei din 1941-1942 a subminat însă întregul sistem administrativ. Într-o serie de regiuni, în special în zonele anexate după 1912, aparatul de stat s-a dezintegrat în mare parte şi mulţi oficiali au fugit. Acesta a fost cel mai stabil în vechea zonă centrală a statului creat în 1830, adică în Peloponezul din sudul grecesc. La fel ca în Serbia, situaţia a rămas relativ calmă până în 1943, dar în martie 1943 greve masive au zguduit guvernul. Capitularea Italiei a creat un vid de putere pe care l-au umplut mai ales partizanii comunişti. Asta a declanşat forme timpurii de război (civil) între trupele de ocupaţie germane, *batalioanele de securitate*, partizanii comunişti şi anticomunişti, care a izbucnit în întregime după retragerea trupelor germane (septembrie 1944). La fel ca în cazul sârb, guvernul favorabil Axei nu a avut decât un spaţiu de manevră limitat faţă de puterile ocupante. Grecia a cunoscut în cel de-al Doilea Război Mondial o catastrofă socială şi economică: aproximativ 7,5% din populaţie a pierit, în mare parte din cauza foametei; economia aproape s-a prăbuşit. Exploatarea de către ocupanţi, economia de război nesăbuită a Germanei şi inflaţia, care au creat o economie de schimb, sunt printre cauzele foametei. Prăbuşirea pe scară largă a societăţii şi a

economiei explică, de asemenea, disponibilitatea multor oameni de a se alătura rezistenţei armate.[10]

REZISTENŢA – O COMPARAŢIE

Grupurile şi situaţiile de rezistenţă au fost deja abordate de mai multe ori. Următoarele caracteristici de bază pot fi elaborate într-o formă sistematizată. În întreaga zonă a Balcanilor de Vest, liderii respectivi şi percepţia de sine de către ocupanţi şi aliaţi au dus la o diviziune în forţe comuniste şi naţionaliste. În Iugoslavia, aceştia erau partizanii comunişti sub Josip Broz Tito şi cetnicii sub Draža Mihajlović. În Albania, din primăvara anului 1942, Frontul Naţional (*Balli Kombëtar*, de unde şi termenul de ballist), condus de Mit'hat Frashëri (1880-1949), a fost cea mai importantă forţă naţionalistă. A urmărit obiectivul unei Albanii etnice, adică păstrarea teritoriilor câştigate în 1941, precum şi reforme sociale. Fiindcă erau anticomunişti, dar legaţi de regimul regalist răsturnat de Italia, *Legaliteti* sub Abaz Kupi (1892-1976) au fost cunoscuţi şi sub numele de *„zoghişti",* după regele Zogu. Pe de altă parte, comuniştii albanezi au fost în mare parte creaţi şi controlaţi de Partidul Comunist Iugoslav; ca personaj de frunte s-a afirmat albanezul din sud Enver Hoxha (1908-1985).

În timp ce forţele naţionaliste din Serbia, Muntenegru şi Albania aveau o poziţie mai puternică decât comuniştii din rezistenţă, cea mai importantă organizaţie de rezistenţă elenă, Frontul de Eliberare Naţională (*Ethnikó apeleutherotikó métopo* – EAM), provenea în esenţă din Partidul Comunist grec (KKE) din septembrie 1941. O jumătate de an mai târziu s-a format Armata Populară de Eliberare a Greciei (*Ellinikós laikós apeleutherotikós*

stratós – ELAS), sub conducerea lui Aris Veluchiotis (1905-1945), ca unitate de luptă. Tot în septembrie 1941, ofiţerul venizelist Napoleon Zervas (1891-1957), cu experienţă în puciuri, a fondat Liga Naţională Republicană Greacă (*Ethnikós dimokratikós ellinikós sýndesmos* – EDES).

În compararea tuturor acestor grupuri combatante, trebuie să abordăm următoarele chestiuni: crearea fronturilor unite împotriva ocupanţilor a eşuat din cauza obiectivelor politice complet opuse. Comuniştii năzuiau mai presus de toate la o revoluţie socială. În Grecia au pus-o în aplicare în zone eliberate în timpul războiului (din 1943). Este clar că tensiunile politice enorme din perioada interbelică se desfăşurau acum ca un război civil. Acest lucru a fost determinat în primul rând social în Grecia, Serbia şi Albania, social şi etnic în NDH. La acestea s-au adăugat conflictul albanezo–sârb din Kosovo şi tensiunile albanezo–bulgare din Macedonia. În Macedonia pot fi menţionaţi ca actori ocupanţii bulgari, italieni şi germani, balliştii şi regaliştii albanezi, comuniştii macedoneni, aflaţi în relaţii deosebit de dificile la nivel local. Rezistenţa şi războiul etnic abia dacă pot fi deosebite. În majoritatea cazurilor, motivele pentru unirea grupurilor de rezistenţă nu au fost ideologice. Interpretarea ideologică ulterioară a partizanilor, potrivit căreia a fost un război de clasă al comuniştilor declaraţi, nu face dreptate circumstanţelor. Mai degrabă, momentele punctuale, teroarea în masă din NDH, violenţa ocupanţilor şi prăbuşirea structurilor statului, foametea, lipsurile şi nevoia elementară de protecţie explică succesul mobilizării diferitelor grupuri. Acestea asigurau protecţie, hrană şi organizare administrativă rudimentară.

Rezistenţa din Balcanii de Vest a fost favorizată de gestionarea greşită şi eşecul administrativ al ocupanţilor şi de conflictele lor politice. Înainte de asta, totuşi,

rezistenţele nu erau nici ele unitare. Asta s-a datorat nu numai diviziunilor dintre grupările combatante cunoscute sub numele de comunişti şi naţionalişti, care în toate cazurile au escaladat într-un război civil, ci şi a problemei naţionale din tabăra comunistă. Marea dificultate era mai ales în tabăra comuniştilor iugoslavi. Ei sperau un stat format din republici naţionale şi unităţi autonome mixte etnic. Deciziile celei de-a doua sesiuni a Consiliului Antifascist al Eliberării Naţionale a Iugoslaviei (în bosniacă/croată/sârbă: *Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije* – AVNOJ), care au fost decisive pentru reproiectarea Iugoslaviei, au instituit acest sistem în Jajce, Bosnia (29 noiembrie 1943, ulterior ziua naţională). Fiecărei republici i s-a atribuit o naţiune titulară (sloveni, croaţi, sârbi, muntenegreni, macedoneni). Muntenegrenii şi macedonenii au fost proaspăt recunoscuţi drept naţiuni titulare şi nu au mai fost consideraţi parte a naţiunii sârbe, aşa cum o făcuseră naţionaliştii sârbi şi statul iugoslav după 1918. Asta nu a rezolvat însă chestiunea bosniacă şi albaneză (kosovară), mai ales că sârbii din Partidul Comunist au refuzat să considere Bosnia drept republică a musulmanilor bosniaci. Abia la începutul anului 1944, comuniştii au reuşit să se pună de acord asupra unei republici bosniaco-herţegovine într-o Iugoslavie comunistă, dar existau deja rupturi adânci între musulmani şi croaţi pe de o parte, şi sârbi pe de altă parte. Crearea unei Republici Macedonene şi recunoaşterea unei naţiuni macedonene au întâmpinat mai puţină rezistenţă în Iugoslavia, dar au complicat relaţiile cu comuniştii bulgari şi cu Partidul Comunist Grec. Asta pentru că, sub umbrela Partidului Comunist Iugoslav, naţionaliştii macedoneni de stânga au urmărit obiectivul unei Macedonii mari şi extinse pentru a include teritorii bulgare şi greceşti. În Războiul Civil Grec izbucnit în 1944,

numeroşi membri ai minorităţii slavo-macedonene din Grecia au luptat în rândurile ELAS, dar acest lucru le-a creat comuniştilor greci o dilemă, întrucât adversarii lor naţionalişti i-au acuzat de trădare în favoarea lui Tito.

În timp ce musulmanilor bosniaci şi macedonenilor li s-a oferit o politică de identitate după o oarecare ezitare, acest lucru a eşuat cu albanezii non-slavi din sud. Tot în cadrul Partidului Comunist Iugoslav a existat o atitudine fără compromisuri în rândul sârbilor cu privire la problema kosovară, adică graniţele din 1940 trebuiau să fie restaurate. Acest lucru a avut un impact imediat asupra rezistenţei din Albania. În iulie 1943, comuniştii şi naţionaliştii (dar fără ballişti) au format un Consiliu General, iar Hoxha a ajuns în fruntea unui Front de Eliberare Naţională. La începutul lunii august 1943, reprezentanţii grupului lui Hoxha şi ai balliştilor au convenit la Mukje să îşi alăture forţele, *Albania etnică* fiind stabilită ca obiectiv, inclusiv cu fostele teritorii estice iugoslave alipite Albaniei în 1941. La trecerea dintre anii 1943-1944, comuniştii iugoslavi i-au asigurat pe comuniştii albanezi dependenţi de ei de o astfel de soluţie într-o formă vagă (conferinţa de la Bujan, în preajma trecerii dintre anii 1943-1944), care a eşuat din cauza rezistenţei acerbe a comuniştilor sârbi. Majoritatea albanezilor kosovari vedeau în partizanii pro-Tito pur şi simplu nişte trădători ai naţiunii. Drept urmare, partizanii abia au câştigat teren în regiunile albaneze estice şi ura trădării a planat asupra lor şi în Albania propriu-zisă. Chestiunea naţională şi conflictele etnice nu au fost un obstacol doar în calea cooperării puterilor Axei şi aliaţilor lor regionali, ci şi în tabăra adversarilor lor politici.

Doar chestiunea naţională nu ar fi atras atât de mulţi bărbaţi şi femei în grupările comuniste de partizani din Iugoslavia, Albania şi Grecia. În al Doilea Război Mondial a

fost dusă şi o luptă socială ca urmare a pauperizării păturilor ţărăneşti largi în perioada interbelică şi a crizelor de integrare. Grupările partizane comuniste nu numai că ofereau protecţie, ci şi promisiunea unei schimbări radicale a sistemului politic şi economic. Nu se preocupau doar de combaterea puterilor ocupante, dar în acelaşi timp şi în primul rând de declanşarea unei revoluţii sociale în interior. Asta însemna război civil, eliminarea tuturor celor care erau clasificaţi drept duşmani de clasă. După prăbuşirea italiană în toamna anului 1943, impulsul revoluţionar social al partizanilor comunişti a devenit deosebit de clar în Grecia. Partizanilor necomunişti le venea greu să formuleze programe concurente de politică socială. Balliştii albanezi au făcut acest lucru prin combinarea reformelor sociale cu chestiunea naţională. Disputele din Balcanii de Vest nu trebuie înţelese doar la nivel naţional, ci şi ca o ridicare a luptătorilor ţărani împotriva sistemului social şi de proprietate existent. EAM-ul grec a instituit forme timpurii de republică populară comunistă în zonele pe care le controla, bazându-se parţial pe sprijin voluntar şi parţial pe teroare împotriva disidenţilor. Astfel, ţinuturile greceşti montane au intrat sub stăpânirea social-revoluţionară a partizanilor. În timp ce zona deluroasă a rămas disputată între comunişti şi necomunişti, câmpia se afla în cea mai mare parte, în ciuda existenţei unor celule partizane în oraşele comerciale, sub controlul militar al puterilor ocupante (Italia, Bulgaria, Germania) sau, din 1944, al guvernul regalist.

Rezistenţa armată din Balcanii de Vest a fost modelată de două imbolduri externe. Atacul german asupra Uniunii Sovietice a însemnat că comuniştii puteau lupta din nou împotriva nazismului – la acest lucru se renunţase după Pactul Hitler–Stalin. Rezistenţa armată comunistă în

Iugoslavia a început prin urmare imediat în 1941. Trecerea la o acţiune mai puternică a fost însă impulsionată de prăbuşirea Italiei în 1943: acum exista un vid de putere şi posibilitatea de a captura foarte multe arme. Membrii rezistenţei şi-au consolidat dominaţia teritorială în zonele eliberate. În mare parte, unităţile germane controlau doar legături de transport importante strategic. Nu au existat aproape deloc atacuri majore împotriva puterii ocupante. Forţele naţionaliste îi considerau pe comunişti un adversar mult mai periculos. Asta i-a determinat să cadă din punct de vedere politic. În 1943, partizanii pro-Tito i-au învins pe cetnicii din Bosnia. Fiindcă supravieţuiseră ofensivelor majore ale Axei, importanţa lor politică pentru Aliaţi a crescut rapid.

O schimbare decisivă au adus îndepărtarea Marii Britanii de forţele naţionaliste din Serbia şi Albania şi apropierea de partizanii comunişti, deoarece acest lucru a determinat în prealabil ordinea postbelică. Marea Britanie sprijinise rezistenţa în Balcanii de Vest prin intermediul comandourilor speciale (SOE, *Special Operations Executive*). După 1945, problema simpatiei comuniste a agenţilor britanici a fost controversată la nivel local şi la Londra. Schimbarea britanică i-a forţat pe naţionaliştii sârbi şi albanezi să se orienteze spre Germania în viitorul război civil – aşa că şi-au asigurat spatele şi au procurat şi arme, mai ales că Germania se pregătea să se retragă din Balcani. Numai în Grecia Marea Britanie a sprijinit ferm forţele naţionaliste ale EDES. Uniunea Sovietică, pe de altă parte, a făcut prea puţin pentru a-i ajuta pe partizanii comunişti înainte ca Armata Roşie să ajungă la Dunărea inferioară şi mijlocie. În această situaţie, naţionaliştii au devenit potenţiali colaboratori. Studiile de istorie regională arată însă că, în cazul Greciei, în toamna anului 1943, de exemplu, numeroşi oameni au luat arme de la Wehrmacht

pentru a se proteja de lupta brutală de clasă a partizanilor comunişti care avansau, că motivele lor nu erau adesea ideologice, ci trebuie înţelese în contextul local şi regional ca nevoie de apărare. Cu toate astea, asta nu înseamnă că grupările EDES nu au făcut aranjamente specifice cu ocupanţii.

Războaiele civile au fost despre proprietăţi şi resurse, despre distrugerea elitelor interbelice, dar puţinii partizani comunişti, adesea analfabeţi, abia dacă aveau o cunoaştere rudimentară a ideologiei. Mai degrabă continuau vechile tradiţii de luptă de gherilă. În primele etape ale formării bandelor, ciobanii, contrabandiştii, tâlharii ca locuitori tradiţionali (şi cunoscători) din zonele montane îndepărtate şi prizonierii evadaţi şi-au unit forţele cu oamenii care căutau protecţie împotriva puterilor ocupante. Liderii partizani s-au raliat la cultura masculinităţii eroice din munţii Balcanilor – limbajul vizual şi cântecele făceau referire la aceasta. Limbajul cultural al războiului de gherilă din munţi, şi nu ideologiile, a fost cel care i-a mobilizat pe luptătorii preponderent ţărani. Nici cultura violenţei de război nu era în întregime nouă. Războiul etnic şi/sau social a fost adesea purtat cu o cruzime considerabilă (mutilarea prizonierilor, profanarea cadavrelor). Lideri precum Aris Veluchiotis au introdus şi în interior un regim violent. Miliţiile guvernamentale, precum *batalioanele de securitate* elen, au atacat brutal adversarii şi civilii. Conceptul tradiţional de onoare a jucat un rol important în comunităţile montane violente. Relaţiile de familie au avut un rol central în mobilizare – au garantat fiabilitatea şi loialitatea. Dinamica din zonele de partizani contrazice în multe feluri categoriile culturilor memoriei naţionale. Schimbările de loialitate au fost dese între guvernele favorabile Axei şi grupurile de rezistenţă, dar şi între grupurile de rezistenţă comuniste şi necomuniste.

Fasciştii şi *colaboratorii* sunt considerate concepte la fel de puţin cum partizanii ar putea fi categorisiţi drept comunişti. Mai degrabă au urmat situaţiile de putere şi securitate regionale şi locale, a căror analiză este mai mult împiedicată decât facilitată de termeni ideologici simpli. Era în interesul conducerii partizane comuniste să îşi demonizeze ideologic adversarii pentru a-i face să pară nedemni pe plan extern. S-a şters cu atenţie faptul că Tito negociase şi cu autorităţile germane (martie 1943), nu doar cu forţele anticomuniste. Acest succes politico-ideologic al comuniştilor în război a decis reorganizarea politică a Iugoslaviei şi Albaniei, deoarece guvernele necomuniste aflate în exil au fost şi ele marginalizate.

Odată cu retragerea trupelor germane, războiul civil s-a dezlănţuit şi a ajuns în zone anterior cruţate, precum Serbia propriu-zisă, care abia acum a fost cucerită militar de comunişti împotriva rezistenţei acerbe a cetnicilor. În Albania războiul civil s-a încheiat cu victoria comuniştilor la sfârşitul anului 1944. În Grecia, pe de altă parte, a început abia în 1944 şi a durat peste cinci ani.[11]

5. Omogenizarea postimperială: Balcanii între 1945 şi 1989

BALCANII ÎNTRE 1945 ŞI 1989: RITMURI DE DEZVOLTARE ŞI PERIOADE

Odată cu preluarea puterii de către comunişti în toate statele, cu excepţia Greciei, Balcanii erau împărţiţi în două

tabere clare – membri ai blocului sovietic şi un singur stat aparţinând Occidentului, organizat politic şi militar ca acesta. Curând a devenit evident că statele comuniste îşi urmau propriul drum în cadrul comunităţii mondiale comuniste postulate de Moscova: în 1948 Iugoslavia, în 1961 Albania şi în 1964 România s-au despărţit mai mult sau mai puţin radical de controlul sovietic şi şi-au afirmat totodată propria lor cale ideologică comunistă pe plan global.

Având în vedere această fragmentare, Balcanii mai pot fi trataţi semnificativ ca obiect al interpretării? Nu aparţine Grecia de după 1945 unui context mediteraneean mai degrabă comparabil cu Spania şi Portugalia, care, precum Grecia după o fază democratică intermediară (1950-1967), nu s-au eliberat de dictaturile de dreapta (militare) până la jumătatea anilor ’70? Ar trebui ca statele comuniste să fie examinate doar în context balcanic, şi nu în comparaţie cu Uniunea Sovietică şi cu statele sale satelit? Sau chiar cu regimurile comuniste din China şi Coreea de Nord, care au fost percepute de comuniştii din Balcani drept parteneri?

Această prezentare presupune că interdependenţele regionale de peste graniţele blocului, dar mai ales dezvoltarea tuturor ţărilor au caracteristici comune care justifică tratarea Balcanilor ca unitate de interpretare chiar şi după 1945. Acest lucru devine clar cu o periodizare.

Perioada din 1945 până la mijlocul anilor ’50: acest deceniu este caracterizat prin instaurarea dictaturilor de tip stalinist în ţările comuniste. Întreaga regiune se caracterizează prin întărire ideologică, război civil, partizani anticomunişti, răscoale ţărăneşti, represiune, dominaţia de către agenţiile de securitate şi serviciile secrete, teroare deschisă, economie de subzistenţă şi sărăcie răspândită chiar şi până la crize de foamete. Abia suprimarea revoltei maghiare din 1956, care a trimis valuri

puternice de şoc spre toate statele din regiune, a pus capăt speranţelor multor oameni că regimurile comuniste ar putea fi răsturnate. În ţările comuniste, regimurile în stil sovietic au desfăşurat colectivizarea agriculturii cu mare duritate. În acelaşi timp, au trecut la construirea unei industrii grele. A început migraţia în masă din sate în oraşe. O parte a populaţiei spera în îmbunătăţirea condiţiilor lor de viaţă, ceea ce comuniştii au folosit pentru mobilizare. Lipsurile, sărăcia şi, pentru cei care nu se adaptau, teroarea – aceste caracteristici ale stalinismului au modelat viaţa oamenilor din statele comuniste balcanice. Frica a predominat însă şi în Grecia ideologizată pe plan anticomunist. Primul deceniu postbelic a făcut din Balcani o regiune de front în Războiul Rece, regiune în care graniţele blocului au început să se rupă, precum în conflictul dintre Uniunea Sovietică şi Iugoslavia. Acest lucru a dat Balcanilor pentru prima dată o semnificaţie globală şi o poziţie specială în lupta globală a celor două superputeri.

În timp ce în Uniunea Sovietică după moartea lui Stalin şi al XX-lea Congres al PCUS a avut loc un *dezgheţ* temporar, comuniştii din Albania, Bulgaria şi România au refuzat să se destalinizeze (la mijlocul anilor ’50 până la mijlocul anilor ’60). Această formă de comunism balcanic chiar a intensificat represiunea, precum în Albania şi România, unde regimurile se simţeau nesigure şi, prin urmare, deveniseră deosebit de violente. Puterea partidului şi a aparatului de securitate au rămas intacte. Această întărire, o restalinizare, distinge Balcanii comunişti de Europa de Est şi de Europa Centrală. Acesta a fost şi cazul Iugoslaviei, totuşi acolo s-a înregistrat eşecul unei economii planificate central şi a iugoslavismului comunist ca ideologie de integrare. Au crescut tensiunile dintre centralişti şi cei care voiau descentralizarea, susţinătorii

unei politici economice dogmatice sau liberale, reprezentanţii şi susţinătorii unei politici de identitate iugoslavă sau naţională. De asemenea, în Grecia, singura ţară cu alegeri relativ libere, relaxarea politică internă a eşuat la mijlocul anilor ’60, în acest caz între dreapta şi stânga. Complexitatea politicii externe în regiune a crescut până la mijlocul anilor ’60. Conflictul dintre China şi Uniunea Sovietică a implicat regimurile comuniste non-slave din Albania şi România ca actori politici mondiali. În 1961, Iugoslavia s-a stabilit pe scena politică globală ca forţă motrice a *mişcării de nealiniere*. În toate ţările s-au derulat proiecte de modernizare ale statelor, în mod radical în Albania, Bulgaria şi România, odată cu finalizarea colectivizării agriculturii şi forţarea industriei grele, în Grecia, în domeniile infrastructurii, serviciilor şi turismului. Până la începutul anilor ’60, nivelul de trai al populaţiei în toate statele a rămas modest. În statele comuniste, schimbările radicale au fost plătite cu victimele materiale şi mentale ale populaţiei. În jurul anului 1960 a devenit evidentă o schimbare a strategiei economice, prin faptul că nevoile de consum ale populaţiei au fost luate în considerare mai mult. Procesele de migraţie erau în plină desfăşurare: milioane au continuat să migreze din mediul rural la oraş, iar din Grecia şi apoi în Iugoslavia, lucrători au început să migreze în Vest. La mijlocul anilor ’60, societatea din Balcani se schimbase profund, ceea ce a declanşat o mişcare politică internă în Grecia şi Iugoslavia şi necesitatea unei participări politice mai mari. De asemenea, în România şi Bulgaria, teroarea deschisă şi economia de subzistenţă păreau a fi înlocuite de relaxarea socială şi comunismul de consum.

Între 1965 şi 1974 au fost observate tentative de abordare a liberalizării politice şi eşecul acestora. 1968 – nu anul în sine, ci mai degrabă metaforic – a însemnat

doar o scurtă ruptură socială, cuprinzând în curând şi aspectul naţional. La sfârşitul procesului – ca şi după eşecul destalinizării – în ideologia şi practica de guvernare au existat o întărire şi o accentuare a structurilor autocratice în stilul comunismului patrimonial. În Iugoslavia a eşuat descentralizarea în relaţie cu relaxarea politică din cauza rezistenţei forţelor centraliste, care s-au orientat atât împotriva deschiderii socio-economice, cât şi politice, şi a marginalizat forţele mai liberale din Serbia şi în special din Croaţia. Şeful statului a devenit din ce în ce mai mult o legătură simbolică între părţile divergente ale ţării. După un scurt dezgheţ, România s-a transformat într-un stat conducător neostalinist. Albania şi-a radicalizat politicile la sfârşitul anilor ’60 şi a urmat de asemenea calea unui sistem complet centrat pe conducător, în care militarizarea şi mobilizarea continuă au intimidat populaţia. Regimul a fost deosebit de radical ideologic atunci când a interzis religiile şi a proclamat primul stat ateu din lume. Şi în Bulgaria a avut loc o concentrare a puterii politice în mâinile dictatorului. Grecia a cunoscut un alt 1968: la mijlocul anilor ’60, contrastele dintre forţele de mijloc şi de stânga, pe de o parte, statul profund naţionalist (grupări de ofiţeri şi servicii secrete) şi familia regală, pe de altă parte, au crescut într-o asemenea măsură, încât în 1967 a avut loc lovitura de stat a coloneilor şi a fost instalat un regim militar. Prin urmare, 1968 a însemnat în Grecia o dictatură militară represivă. Toate regimurile s-au caracterizat printr-o reideologizare puternică şi supremaţia serviciilor secrete şi de securitate. Toate – cu excepţia Iugoslaviei – foloseau măsuri disciplinare sociale împotriva culturii generaţiei tinere, care venea din Occident. Peste tot, societăţile erau din ce în ce mai militarizate şi mobilizate în consecinţă cu imagini ale inamicului. Ca răspuns la invazia Cehoslovaciei în

1968, s-au creat miliţii asemănătoare partizanilor: *Apărarea teritorială* în Iugoslavia şi *Gărzile Patriotice* în România. Anii ’60 au continuat să fie caracterizaţi de emigrarea în masă a lucrătorilor din Grecia şi Iugoslavia, în timp ce lucrătorilor din alte ţări li s-a interzis să migreze. Din punct de vedere economic, regimurile comuniste au ajuns la limită cu strategia lor privind creşterile extensive. Au experimentat timid o reconversie a sistemelor supracentralizate şi trecerea la noi forme de industrie (de exemplu, industria chimică).

Între 1974 şi 1981, Grecia s-a îndepărtat de vecinii săi: reîntoarcerea la democraţie a deschis calea către Comunitatea Europeană şi, pe termen lung, a oferit baza unui avânt financiar în primul rând prin fonduri europene după 1981, care a ridicat rapid standardul de viaţă şi situaţia materială a grecilor, comparativ cu vecinii săi. În ţările comuniste a existat o atmosferă ostilă faţă de reformă în politica internă, cu un cult intensificat al liderilor îmbătrâniţi şi adesea bolnavi. Cele două crize ale petrolului din 1973 şi 1977 au lovit puternic ţările industrializate rapid. Eşecul modernizării de tip stalinist a devenit evident. Albania, Bulgaria şi România şi-au consolidat politicile identitare naţionale prin mobilizarea artei şi ştiinţei. În ce priveşte politica externă, mişcarea de nealiniere s-a opus celor două superputeri, cărora li s-au imputat intenţii globale de hegemonie. Regimurile comuniste din Balcani au participat doar într-o măsură limitată la procesul de relaxare al Conferinţei pentru securitate şi cooperare în Europa (CSCE; *Procesul de la Helsinki*). Albania a boicotat procesul.

Între 1981 şi 1989, autoritarismul populist şi naţionalismul s-au întărit. Acesta din urmă a fost mobilizat ca resursă de putere în toate ţările comuniste şi a dus la creşterea tensiunilor interne în Bulgaria şi Iugoslavia.

Odată cu alegerea unui guvern populist de stânga (1981), Grecia a urmat valul naţionalist şi a fost uneori într-o relaţie ostilă cu Statele Unite şi cu NATO. Fondurile CE au fost utilizate pentru a finanţa îmbunătăţirea nivelului de viaţă şi creşterea rapidă a unei administraţii caracterizate prin clientelism. La fel ca în statele comuniste, guvernul socialist grec s-a bazat pe controlul de stat asupra economiei. În statele comuniste, economia a intrat într-o criză profundă, care a condus România, Bulgaria, Albania şi Iugoslavia până în pragul falimentului de stat. Albania şi România au intensificat represiunea şi au urmărit o politică de autarhie, care a provocat sărăcie în masă şi probleme de aprovizionare considerabile, inclusiv foamete, şi a dus ţările înapoi la începutul anilor ’50. Bulgaria şi Iugoslavia au amortizat resentimentele socio-economice cu costul unei datorii ridicate. Până la sfârşitul anilor ’80, regimurile comuniste pierduseră orice legitimitate de care se bucuraseră în anumite sectoare ale populaţiei. În loc de promisiunea unei vieţi mai bune şi a unui *om nou*, se contura prăbuşirea economică şi mentală, cu tulburări violente sau confruntări de tip război civil. Politica de reformă a Uniunii Sovietice a avut un efect decisiv din 1985: a lipsit Bulgaria de baza economică, a zguduit regimurile dogmatice din punct de vedere ideologic şi a slăbit poziţia politică globală a României şi Iugoslaviei prin relaxarea politicii externe, ale căror manevre au dus la izolarea politicii externe în 1989. Albania a fost complet sau relativ izolată după ruptura cu China, la fel şi Grecia cu guvernul său de stânga antioccidental, şi în cele din urmă Bulgaria, care a fost abandonată de protectorul său sovietic.

1989, spre deosebire de Europa Centrală şi de Est, nu a fost un an epocal în direcţia democraţiei şi a unei economii de piaţă, ci dimpotrivă: nu a existat un punct de cotitură

efectiv, regiunea a alunecat în stagnare în partea estică, iar în partea de vest statele s-au prăbuşit în urma unor războaie. Deşi au existat schimbări la vârful statului în Bulgaria şi România în noiembrie – decembrie 1989, structurile de putere comuniste au continuat într-o formă transformată. Adevărata schimbare democratică a fost prevenită violent în România în 1990. În 1989-1990 Grecia se afla într-o criză politică profundă. În Balcanii de Vest, 1991 a fost adevăratul an epocal, odată cu începutul dezintegrării prin război a Iugoslaviei şi sfârşitul regimului comunist în Albania. Experimentul comunist s-a încheiat în violenţă şi epuizare socială şi mentală. Cu excepţia Greciei, Balcanii au fost decuplaţi de evoluţiile paneuropene prin combinarea războiului cu stagnarea – propria lor cale, apărută în 1956 şi 1968, a fost din nou considerabil accentuată.

Această schemă nu trebuie să niveleze diferenţele intraregionale, nici să renunţe la legăturile europene şi globale. Mai degrabă, ar trebui să fie clar că istoria balcanică în Războiul Rece este mai mult decât o serie de exemple de ţări presupus diferite. Relaţiile globale au fost mai puternice ca niciodată: Balcanii au devenit scena luptelor de putere intracomuniste. China a intervenit ca actor în special prin relaţiile sale cu Albania şi România. Statele arabe, Iranul, statele din Asia de Sud-Est, Coreea de Nord, dar şi America Latină şi Africa au intrat pentru prima dată în reţeaua de relaţii ale tuturor statelor din Balcani, inclusiv Grecia, a cărei stângă simpatiza cu aşa-numitele *mişcări de eliberare*. Terorismul internaţional a fost susţinut de statele comuniste – cel mai puţin Albania. Ţările din Balcani au ajuns la spaţii de politică internaţională aşa cum n-o făcuseră niciodată şi nici nu o vor mai face. Nu erau doar obiecte, ci actori cu pretenţie de valoare politică globală: Iugoslavia în mişcarea de

nealiniere, România cu politica sa externă de depărtare faţă de Moscova şi cu rolul său de mediator în zonele de criză (Vietnam, Israel/Palestina), Albania ca protector al stalinismului, Bulgaria cu relaţii extinse în Lumea a Treia. Statele comuniste erau active în economia globală a pieţei negre (arme, produse farmaceutice şi artă).

Noile societăţi transteritoriale ale cetăţenilor greci şi iugoslavi în Europa de Vest, dar şi în Statele Unite, Canada şi Australia au fost create prin migraţia forţei de muncă, în timp ce în statele cu migraţie internă controlată şi migraţie străină restricţionată, barajele represiunii de stat s-au rupt şi emigrarea masivă a început după 1989. Comun pentru toate ţările a fost un puternic rol al statului în viaţa economică – la fel şi în Grecia, unde dreapta politică şi, după 1981, stânga s-au bazat pe stat ca autoritate de control, iar înainte de 1981, o politică de laissez-faire mai ales a coloneilor. De asemenea, societăţile aveau în comun puternica mobilizare politică şi ideologică internă şi, în statele cu război civil în cel de-al Doilea Război Mondial, urmările rănilor profunde socio-culturale şi mentale, care s-au redeschis în anii ’80 şi au fost cel mai bine tratate în Grecia, unde a avut loc o discuţie la nivel societal. În sfârşit, naţionalismul populist, antiminoritar, a fost mobilizat în general ca resursă peste tot în anii ’80 – cu rădăcini puternice în anii precedenţi.[1]

DECENIUL STALINIST 1945-1956

Cu excepţia Greciei, din toamna anului 1944 toate statele balcanice au intrat sub guvernare comunistă. Au împărtăşit soarta Europei Centrale şi de Est. În primul rând, guvernarea comunistă în Balcani a însemnat adoptarea modelului sovietic şi subordonarea liderilor

naţionali comunişti dictatorului sovietic Iosif Stalin. Sistemul său de putere a fost transferat în formă şi conţinut, indiferent dacă liderii comunişti s-au întors din exilul sovietic (ca în România şi Bulgaria) sau au fost recrutaţi dintre cadrele locale care supravieţuiseră războiului de partizani (în Albania şi Iugoslavia) sau în arest (în Balcanii de Est). Preluarea comunistă a puterii în Albania, Bulgaria şi Iugoslavia a fost asociată cu o violenţă extremă, care s-a soldat cu sute de mii de victime sau refugiaţi. Comuniştii au zdrobit partidele democratice şi au luat măsuri împotriva tuturor adversarilor, folosind procese-spectacol, justiţie populară, lagăre de concentrare şi muncă forţată, pe baza modelului sovietic. În toate ţările, comuniştii au trebuit să elimine rezistenţa armată de lungă durată a grupurilor de gherilă, dar şi a ţăranilor, care au rezistat în faţa colectivizării pământurilor lor până la sfârşitul anilor ’50.

Comuniştii au revoluţionat proprietatea şi sistemul social în primii zece ani după încheierea oficială a războiului. Au expropriat majoritatea populaţiei rurale, industria, comerţul şi meşteşugurile. Drept urmare, proprietatea privată a fost redusă considerabil. Au promovat industria grea bazată pe modelul stalinist. Primii ani ai guvernării comuniste s-au caracterizat prin teroare deschisă împotriva disidenţilor şi a *duşmanilor de clasă*. Populaţia epuizată de război a fost de asemenea lovită de secetă şi culturi slabe (1946-1947), ale căror proporţii au fost doar parţial investigate. Trecerea de la războiul convenţional la forme răspândite de luptă regională a fost una lină. Abia după suprimarea revoltei maghiare din 1956 şi neintervenţia Occidentului s-au stins speranţele multor oameni că rezistenţa locală ar putea solicita ajutor Statelor Unite.

Abia după zece ani stăpânirea comunistă s-a consolidat peste tot. În această fază însă a apărut un fenomen în Balcani care urma să schimbe treptat lumea comunistă: în 1948 a existat o ruptură între Uniunea Sovietică şi Iugoslavia constituită pe model stalinist şi, astfel, o primă ruptură majoră în blocul comunist, care fusese stabilit până atunci, cu mai mult de un deceniu înainte de conflictul dintre Uniunea Sovietică şi China. Cât a trăit Stalin, nici o altă ţară balcanică nu a părăsit blocul controlat de Moscova. Din anii ’60 însă, Balcanii au devenit cea mai instabilă zonă a sistemului de putere sovietic din Eurasia.

Deceniul stalinist este evaluat diferit în cercetare. Un punct de vedere evidenţiază violenţa şi teroarea drept semn distinctiv al preluării comuniste. Cultura memoriei la victimele şi adversarii comunismului din Balcani, apărută după 1989, are o importanţă deosebită pentru stalinism. Un alt model de interpretare vede însă transferul comunist drept o trezire socială la care mulţi oameni ar fi participat în mod voluntar. O dihotomie între opresori şi asupriţi este respinsă, din acest motiv şi modelul totalitarismului. Acest lucru este în mare parte dezaprobat în cercetările occidentale, dar e utilizat pe scară largă în societăţile postcomuniste, mai ales într-o formă diferenţiată pentru prima decadă a regimului comunist, era stalinismului în Balcani. Pentru perioada de guvernare comunistă solidă care a renunţat la teroarea deschisă se folosesc alte modele, precum cel al comunismului de consum. Acceptarea sistemului, cumpărată de regimuri prin îmbunătăţirea condiţiilor materiale de viaţă, dar la un nivel modest, a oferit în schimb multor oameni nişe în viaţa de zi cu zi şi oportunităţi de negociere cu aparatul de stat şi de partid, deşi în condiţiile stabilite şi monitorizate de acesta.

Ambele abordări, desigur, nu se exclud, ci se completează reciproc. La fel ca în dictaturile anilor ’20 şi ’30, numeroşi oameni au experimentat progrese sociale în comunismele balcanice, în timp ce fostele elite au fost declasate. Dictaturile şi-au menţinut poziţia, pentru că se puteau baza pe susţinători care controlau aparatele de securitate puternic dezvoltate şi construiau un sistem de consum care pentru majoritatea populaţiei – imigranţii din zonele rurale la oraş – părea cel puţin uneori progres. O vreme, propaganda naţionalistă a consolidat consensul tacit. Condiţiile de viaţă şi oportunităţile educaţionale îmbunătăţite nu au schimbat faptul că regimurile erau bazate pe violenţă şi caracterizate de lipsa de libertate. Prin urmare, legitimitatea lor a fost întotdeauna limitată şi putea fi pusă la îndoială în orice moment în care constrângerea scădea, deoarece calmul care a predominat în lungile perioade ale perioadei comuniste poate fi explicat nu numai prin consensul cumpărat, ci şi prin aşteptarea populaţiei ca regimurile, în caz de rezistenţă, să utilizeze intens violenţa, aşa cum o făcuseră în faza lor iniţială.

Venirea la putere a comuniştilor – o comparaţie

În primăvara anului 1945, în Iugoslavia şi Albania au apărut dictaturi comuniste, în timp ce în guvernele multipartinice antifasciste care au ajuns la putere în estul Balcanilor comuniştii au ocupat poziţii-cheie. Doar în Grecia, confiscarea puterii de comunişti a eşuat.

Se face referire adesea la faptul că în Balcanii de vest (Iugoslavia şi Albania, care depindea de prima), sub conducerea lui Tito, comuniştii au câştigat puterea pe cont propriu. Acest lucru corespunde mitului iugoslav de mai târziu al fondării statului. Este uitat faptul că fără avansul

armatei bulgare în Serbia şi înaintarea Armatei Roşii la Dunărea de Mijloc, un succes militar al partizanilor lui Tito nu ar fi fost cu putinţă. Bulgaria, în special, a cărei armată nu fusese implicată în lupte înainte de 1944, s-a dovedit a fi decisivă, iar trupele bulgare au jucat un rol important în respingerea Wehrmachtului înapoi în regiunea Panoniei până în Austria. Partizani regionali, pe de altă parte, erau inexistenţi în România, iar în Bulgaria numărau abia 10.000 de luptători; în zona albaneză ei depindeau de Partidul Comunist Iugoslav, care la rândul său avea nevoie de ajutorul militar al lui Stalin.

Soarta geopolitică a Balcanilor a fost decisă atât în luptele regionale, cât şi la nivelul marilor puteri. Statele Unite şi Marea Britanie nu au reuşit să obţină alegeri libere în ţările ocupate de sovietici. Evenimentele locale au restricţionat sfera acţiunii puterilor occidentale. Când a schimbat tabăra, la 23 august 1944, regele român Mihai I l-a depus pe mareşalul Antonescu şi a permis Armatei Roşii intrarea în ţară. De fapt, comuniştii au venit la putere şi, până la sfârşitul anului 1947, partidele democratice au dus doar lupte de retragere. Pe 8-9 septembrie 1944, experimentatul conspirator Kimon Georgiev a dat un puci la Sofia, iar Armata Roşie i-a ajutat de asemenea pe comunişti să preia puterea în Bulgaria. În Grecia şi Iugoslavia însă, lupta de putere dintre comunişti şi adversarii lor nu fusese decisă. În mod tradiţional, Grecia a avut o importanţă deosebită pentru Marea Britanie din cauza asigurării rutelor maritime spre canalul Suez. O posibilă diviziune est–vest a Iugoslaviei nu a mai fost de actualitate ca joc politic din cauza avansului rapid al partizanilor comunişti în primăvara anului 1945. Drept urmare, a existat o singură forţă dominantă la un moment dat: Marea Britanie, în curând înlocuită de Statele Unite, care şi-a asigurat influenţa în Grecia, în timp ce Uniunea

Sovietică a preluat controlul asupra României şi Bulgariei. Iugoslavia (şi Albania dependentă de ea) a instaurat o dictatură comunistă fără staţionarea trupelor sovietice. În ciuda speranţelor rezistenţei anticomuniste, Occidentul în proces de formare politică nu a intervenit în sfera sovietică. În schimb, Stalin nu a susţinut partizanii comunişti din Grecia.

În fiecare ţară există diferenţe interne clare în acapararea puterii. În Balcanii de Vest, comunişti erau numeroşi şi aveau propriile forţe armate. În Albania, comuniştii nici măcar nu au încercat să ascundă preluarea imediată a întregii puteri. În timp ce în alte ţări s-au format fronturi din mai multe partide sub conducere comunistă, *Frontul Democrat* din Albania a fost doar un nume de acoperire pentru Partidul Comunist, care a câştigat alegerile din decembrie 1945 din cauza lipsei de concurenţă. Iugoslavia i-a luat doar puţin în considerare pe Aliaţii occidentali. Guvernul format în martie 1945 l-a inclus şi fostul prim-ministru al guvernului în exil, Ivan Šubašić (1892-1955), fostul Ban al Croaţiei. Cu toate acestea, politicienii necomunişti au fost puşi sub presiune enormă şi *Frontul Popular* al comuniştilor a câştigat alegerile caracterizate de teroare şi fals în noiembrie 1945. Tito şi vasalii săi albanezi au finalizat tranziţia spre democraţia populară în câteva luni de la sfârşitul războiului.

În Balcanii de Est, noii conducători trebuiau să fie mai atenţi la puterile occidentale, cu care trebuiau încheiate acorduri de pace şi care erau reprezentate în Comisiile de Control Aliate din ţară. Spre deosebire de Balcanii de Vest, comuniştii nu aveau o bază de masă. Acest lucru era inexistent în România. În 1944, PC avea aici în jur de 2.000 de membri. Prin urmare, mai ales în România, în memoria colectivă preluarea puterii comuniste este încă descrisă ca

o invazie, în care în mare parte comuniştii non-români (maghiari, evrei, ucraineni) i-ar fi reprimat pe etnicii români cu baionetele sovietice. Cercetările recente arată o imagine diferită. Cu toate acestea, este incontestabil faptul că preluarea comunistă nu ar fi fost posibilă fără invazia sovietică. Ceea ce a fost decisiv, însă, a fost disponibilitatea aparatului de stat de a sprijini noii stăpâni şi disponibilitatea a sute de mii de etnici români de a se alătura PC-ului din motive oportuniste şi de a-l ridica la o organizaţie de masă în câteva luni. O tradiţie a pasivităţii politice în largi secţiuni ale populaţiei, ruptura profundă dintre elite şi populaţia rurală, pierderile de război, lipsa de interes a Occidentului, dar şi situaţia geostrategică nefavorabilă sunt explicaţii pentru slăbiciunea rezistenţei.

Chestiunea Transilvaniei nu a avut o importanţă deosebită. Ca Hitler mai înainte, Stalin a jucat această carte pentru a-şi apropria România. În lunile avansului politic intern al comuniştilor (iarna 1944-1945), trupele române au luptat împotriva Germaniei şi Ungariei. Partidul Comunist Maghiar a refuzat de mult să ia în calcul că Stalin va reda Transilvania de Nord României. În Transilvania însăşi, preluarea regională a comuniştilor a fost complicată de faptul că majoritatea comuniştilor erau etnici maghiari, iar unităţile române s-au răzbunat pe populaţia maghiară. Pentru a preveni purificarea etnică, Stalin a plasat regiunea sub administraţie militară sovietică la 14 noiembrie 1944 – un mijloc suplimentar de presiune asupra guvernelor conduse de generalii din Bucureşti.

În Bulgaria şi România, preluarea puterii de către comunişti a avut loc treptat, ca şi în Europa Centrală. În februarie 1945, un emisar sovietic special în România a impus instituirea unui guvern multipartinic procomunist sub socialistul ţărănist Petru Groza (1884-1958) al

Frontului Naţional Democrat, creat în octombrie 1944. Groza a obţinut un sprijin social larg cu două măsuri: a asigurat României Transilvania de Nord şi a anunţat o reformă funciară radicală în favoarea majorităţii formate din mici ţărani – că aceştia îşi vor pierde din nou terenurile în colectivizarea obligatorie face parte din ironia brutală a evoluţiei ulterioare. Cu Groza, sovieticii au preluat controlul asupra armatei şi agenţiilor de securitate, ale căror rânduri de vârf au fost epurate, în timp ce marea majoritate a oficialilor au continuat să lucreze. Aceasta a fost o condiţie esenţială pentru preluarea puterii de către comunişti. Regele Mihai, lipsit de putere, a fost izgonit din viaţa politică. Marile partide democratice (Partidul Naţional Ţărănesc, Partidul Naţional Liberal) au fost supuse presiunii şi manifestaţiile democratice (8 noiembrie 1945) au fost reprimate violent. În 6 martie 1945, Groza a format un bloc de stânga cu social-democraţii, Frontul Plugarilor şi Uniunea Populară Maghiară. Cu acest model de front popular a fost simulat pluralismul în exterior. Acest lucru a fost important în privinţa viitorului acord de pace al României cu Aliaţii. În interior, comuniştii s-au infiltrat în aparatul de securitate şi în sistemul judiciar. Un sistem de *justiţie populară* dominat de comunişti a desfăşurat procese demonstrative împotriva unor criminali de război reali şi presupuşi. Antonescu a fost executat la 1 iunie 1946. În condiţiile creşterii terorii, au avut loc alegeri la 19 noiembrie 1946, care au fost câştigate de partidele democratice. Frontul Democrat Naţional însă a revendicat o victorie de 80% şi a confiscat puterea prin manipulare. La fel ca în perioada interbelică, partidele politice s-au destrămat sub presiunea guvernului sau au fost slăbite pe plan intern. Acest lucru i-a afectat şi pe social-democraţi, a căror aripă anticomunistă era condusă de Constantin Titel Petrescu (1888-1957), încarcerat în lagărele comuniste

între 1948-1955. În februarie 1948, PC şi social-democraţii au fost uniţi forţat pentru a deveni Partidul Muncitoresc Român. Partidele democratice mari au fost lovite şi mai dur: în februarie 1947 a fost interzis Partidul Naţional Liberal, iar în iulie 1947, Partidul Naţional Ţărănesc. Politicienii democraţi de frunte au fost condamnaţi după procese-spectacol la detenţie în lagăr, unde secţiuni importante ale elitei române au pierit sau au murit în urma detenţiei (inclusiv liderii ţărănişti Iuliu Maniu, Ion Mihalache şi liberalii Dinu Brătianu şi servitorul comuniştilor, Gheorghe Tătărescu). Preluarea comunistă a puterii a fost finalizată prin plecarea forţată a regelui Mihai şi prin abolirea monarhiei (30 decembrie 1947). Victoria comuniştilor s-a bazat nu numai pe presiune, ci şi pe participarea unor părţi ale vechilor elite – politicieni şi intelectuali – ale serviciului administrativ, ale armatei şi chiar ale foştilor legionari care, prin oportunism, s-au adaptat la noua situaţie. În cazul românesc, comuniştii nu au folosit violenţa de masă pentru a-şi asigura puterea pe scară largă decât *după* 1948. Acest lucru distinge România de celelalte ţări balcanice devenite comuniste şi impune dileme încă nerezolvate cu privire la mecanismele precise de colaborare oportunistă dintre vechile elite şi noii conducători. Deoarece actul de la 23 august 1944, spre deosebire de ţările învinse militar, nu a dat Uniunii Sovietice acces deplin la autorităţi – acest lucru a deschis un spaţiu de manevră pentru opoziţia democratică, dar a făcut din comuniştii români, iniţial slabi şi neexperimentaţi, şi numeroşii lor susţinători actori independenţi, nu numai marionetele Moscovei.

În Bulgaria, care avea o tradiţie îndelungată a loviturilor de stat, politicienii de stânga au dat puciul în noaptea de 8-9 septembrie 1944. Autorităţile regale, paralizate de avansarea rapidă a Armatei Roşii, au fost dezarmate în

multe locuri fără rezistenţă. Tulburările care au însoţit schimbarea puterii au fost greu controlate la nivel central, mai ales că lovitura de stat a avut loc doar în Sofia. Comuniştii locali, prizonierii eliberaţi şi elementele violente au umplut vidul de putere. Partizanii au jucat un rol modest fie şi numai din cauza slăbiciunii lor numerice. Ca în România, aparatul public s-a supus noilor conducători şi a făcut posibilă preluarea puterii aproape fără probleme. Asta a arătat că atât România, cât şi Bulgaria nu aveau structuri democratice înrădăcinate şi forme de rezistenţă civilă. Structurile autoritare din perioada interbelică au promovat pasivitatea politică.

De multe ori a fost trecut cu vederea faptul că preluarea comunistă a puterii a avut loc într-un val de violenţă fără precedent în istoria bulgară recentă. Arestările şi execuţiile în masă ale aşa-numitei justiţii populare au făcut ca armata şi administraţia să fie conformiste, dar au împins câteva mii de oameni în rezistenţa armată. Ca în Iugoslavia, regimul comunist bulgar a încercat să susţină mitul rezistenţei partizane şi al revoluţiei populare. Dar revolta socială a fost rezultatul loviturii de stat – în nici un caz lovitura de stat şi violenţa socială radicală nu s-au derulat în paralel. Ca în România, influenţa comunistă a fost ascunsă în spatele unui *Front Patriotic* care a fost controlat de facto de comunişti. Tot aici a început un val de pseudoprocese împotriva vechilor elite. Spre deosebire de România, dar similar Iugoslaviei, susţinătorii noii puteri au comis numeroase omoruri, adesea spontane, adică necontrolate, vizându-i pe reprezentanţii guvernului regal şi ai membrilor burgheziei. Numărul victimelor variază între 2.730 (condamnaţi oficial de aşa-numitul sistem judiciar) şi aproximativ 30.000 de persoane. La fel ca în România, comuniştii au acţionat împotriva forţelor socialiste (agrariene) care nu s-au înclinat în faţa lor.

Figura simbolică a opoziţiei a devenit socialistul agrarian Nikola Petkov (1893-1947), care a fost executat după un proces demonstrativ. Încheierea Conferinţei de Pace de la Paris din februarie 1947 a lăsat cale liberă pentru preluarea puterii de către comunişti. Naţionalizările şi alinierea partidelor s-au desfăşurat sub semnul *intensificării luptei de clasă*. Aşa cum s-a întâmplat mai târziu în RDG, dar spre deosebire de celelalte comunisme balcanice, Bulgaria a cunoscut şi blocurile partinice: Uniunea Ţăranilor a rămas formal în viaţă după ce a fost aliniată la PC.[2]

1945 – războiul continuă

Războiul din Balcani nu s-a încheiat la 8 mai 1945. A continuat fără pauză cu războiul civil grecesc, cu furia răzbunării partizanilor comunişti din Iugoslavia şi Albania, preluarea la fel de sângeroasă a puterii de către comuniştii din Bulgaria, creşterea presiunii comuniste în România şi acţiuni de rezistenţă răspândite, dar puţin coordonate împotriva noilor conducători comunişti. Au fost duse războaie etnice între albanezi şi sârbi, dar şi macedoneni din sudul Iugoslaviei nou-emergente. Grupuri de gherilă anticomuniste s-au format în Albania, Bulgaria, Croaţia şi România.

Luptele au durat cel mai mult în Grecia. EAM-ul comunist plănuise cucerirea Atenei şi uciderea a mii de adversari politici încă din 1942, dar şi-a ascuns mult timp agenda comunistă faţă de numeroşi dintre luptătorii săi. Acestora li s-a promis o conducere populară nespecificată (*laokratia*). Din primăvara anului 1944 a devenit evident că comuniştii şi guvernul regal din exil la Cairo erau adversari politici.

Comuniştii şi-au îmbunătăţit contactele cu Moscova şi au sperat la o înaintare sovietică spre Marea Egee în vara anului 1944. În acest context, Marea Britanie s-a aliat cu guvernul regal şi a asigurat Atena în lupte de stradă din decembrie 1944. A apărut un război civil deschis pe fundalul incipientului Război Rece. Stalin a considerat că nu merita să aibă un conflict cu Occidentul pentru Grecia. Deşi Stalin nu le-a oferit comuniştilor un ajutor complet, ci a vrut doar să împiedice controlul lui Tito în Grecia să devină prea puternic, comuniştii au lăsat războiul civil să escaladeze. Slăbiciunea Marii Britanii a determinat Statele Unite să acţioneze. Acestea au acţionat în conformitate cu Doctrina Truman şi cu Planul Marshall. Grecia a părut un punct critic şi obiect al unei strategii de revizuire în perioada de început a Războiului Rece. La 10 februarie 1948, atacul comunist asupra metropolei greceşti din nord Salonic a eşuat. În aceeaşi zi a izbucnit conflictul dintre Stalin şi Tito, împărţind comuniştii din Balcani în două tabere: Iugoslavia, pe de o parte, şi aliaţii Moscovei, pe de altă parte. Comuniştii greci s-au aliat cu Moscova, prin asta lipsindu-se de hinterlandul şi de ajutorul iugoslav. Până în vara anului 1949, organizaţiile guvernamentale şi americane au învins partizanii comunişti în retragerea lor finală pe graniţa cu Albania. Liderii lor, Markos Vaphiadis (1906-1992) şi Nikos Zachariadis (1903-1973), au fugit în exil sovietic.

Praga
Katowice
POLONIA
UNIUNEA SOVIE
RSS Ucraineană
Cracovia
Liov
CEHOSLOVACIA
Viniţa
Brno
Košice
Cernăuţi
München
Dunărea
Bratislava
RSS Mol
Salzburg
Viena
Debrecen
Budapesta
Iaşi
AUSTRIA
UNGARIA
Cluj-Napoca
Graz
Szeged
ROMÂNIA
Slovenia
Pécs
Timişoara
Sibiu
Braşov
Triest
Ljubljana
Zagreb
Voivodina
Veneţia
Rijeka
Novi Sad
Bucureşti
Croaţia
Belgrad
Ravenna
Bosnia şi
Herţegovina
Serbia
Zadar
Sarajevo
Niš
Plevna
Split
Sofia
BULGARIA
Munte-
negru
Priştina
ITALIA
Dubrovnik
Kosovo
Titograd
Plovdiv
Edirne
Skopje
Roma
Macedonia
Bari
Tirana
Salonic
Napoli
ALBANIA
Taranto
GRECIA
Palermo
Messina
Patras
Atena
Sicilia
Creta

Harta 7

Grecia a avut greutăţi în legătură cu moştenirea războiului civil: zonele de conflict din nordul ţării au fost deseori depopulate definitiv din cauza fugii şi evacuărilor. Sute de mii de persoane strămutate intern s-au înghesuit în conurbaţiile Atena-Pireu şi Salonic, care primiseră numeroşi refugiaţi din Anatolia şi Balcani din 1914. Războiul civil a reprezentat escaladarea tensiunilor politice interne care existau din 1915 şi a deschis răni adânci care s-au vindecat doar parţial până în zilele noastre. În războiul civil, fostele forţe de securitate odinioară favorabile Axei au funcţionat sub pretextul anticomunismului. Acesta, combinat cu antislavismul tradiţional, a devenit ideologia forţelor conservatoare de dreapta, care au construit un *stat profund* până în 1974 şi au încetinit stabilizarea democratică a ţării. Teama de naţionalismul slavo-macedonean a fost o moştenire a războiului civil. Numeroşi macedoneni slavi au luptat în rândul comuniştilor cu scopul de a extinde Macedonia sub egida iugoslavă. Aproximativ 100.000 de susţinători comunişti şi macedoneni slavi (cunoscuţi în Iugoslavia ca *egejci*, macedoneni din Egee) au fugit în Iugoslavia şi alte state comuniste.

Odată cu violenţa exacerbată de la sfârşitul războiului, structurile locale şi ideologia au devenit forţele motrice. Atacul ideologic violent era evident şi în confiscarea puterii de comunişti, chiar dacă era vorba în multe cazuri individuale de răzbunare personală şi compensare, comparabil cu uciderile la voia întâmplării, adică nereglementate de hotărâri judecătoreşti, din Franţa şi Italia. Spre deosebire de Europa Occidentală, a fost utilizat conceptul de vinovăţie colectivă, şi aproape nici o încercare de a sancţiona comportamentul individual în

procese obişnuite nu a fost făcută imediat după încheierea războiului. Uciderea în masă a grupurilor etnice şi sociale, precum şi procesele politice (procese-spectacol) au evidenţiat violenţa regimului comunist încă de la început. Din cauza unei presupuse vinovăţii colective, Iugoslavia comunistă a distrus grupul etnic al şvabilor dunăreni prin omoruri, detenţie în lagăre şi strămutare. Este bine-cunoscută uciderea în masă (prin împuşcare, marşuri de epuizare şi alte metode) de către partizanii iugoslavi a cel puţin 60.000 (cifrele exacte sunt dificil de determinat şi foarte controversate în cercetări) de soldaţi şi paramilitari croaţi şi sloveni. Odată cu ei au fost ucişi şi civili refugiaţi, precum cazacii care fugiseră în Carintia în mai 1945, şi care fuseseră livraţi de acolo de armata britanică Iugoslaviei lui Tito. Aceste masacre, care au avut loc fără nici o procedură legală care să justifice cumva necesitatea presupus revoluţionară, sunt cunoscute în cultura memoriei anticomuniste, parţial fasciste, sub termenii Bleiburg[5] şi Križni put Drumul Crucii[6]. În Iugoslavia lui Tito au avut loc masacre îndreptate asupra adversarilor politici şi ideologici, care au fost numiţi *duşmani de clasă* în terminologia comunistă (în jur de 70.000 au fost executaţi după procese rapide), însă numărul total de omoruri poate fi cu greu stabilit. Omorurile erau cunoscute şi aprobate de Tito şi s-au desfăşurat într-un exces de violenţă împotriva tuturor adversarilor reali sau presupuşi. Aceste excese nu au afectat numai membrii Ustaşa, cetnicii şi grupările de apărare slovene. Printre victime se numărau şi membri ai clasei de mijloc şi ai grupurilor etnice non-slave, precum etnicii germani, albanezii şi italienii. În Kosovo a început un

[5] Literal, Oraşul de Plumb (n.tr.).

[6] Pentru croaţi, acest termen, Drumul Crucii, se mai traduce şi prin marşuri forţate (n. tr.).

război de 16.000 de luptători albanezi împotriva unei majorităţi covârşitoare de 55.000 de partizani iugoslavi. Justiţia comunistă de clasă a satelitului iugoslav Albania a acţionat brutal împotriva naţionaliştilor albanezi şi a clerului catolic. Majoritatea omorurilor s-au petrecut fără proces organizat. Crimele în masă trebuiau să-i elimine dintr-odată pe posibilii adversari ai Iugoslaviei comuniste sau Albaniei comuniste. Prin urmare, au fost afectaţi toţi cei care stăteau în calea viziunii staliniste asupra lumii, de care Tito şi vasalul său albanez Enver Hoxha erau convinşi. Iugoslavia titoistă a apărut din mijlocul masacrelor extinse. Acestea au devenit tabu în timpul regimului comunist din Iugoslavia şi, prin urmare, au dezvoltat o amintire şi mai puternică după prăbuşirea Iugoslaviei.

Iugoslavia comunistă nu a fost un actor violent doar împotriva propriei populaţii. Protejaţi de noul stat comunist, activiştii naţionalişti sloveni şi macedoneni au sperat să îşi atingă obiectivele teritoriale maxime. Trieste, Carintia de Sud şi Macedonia greacă, care sunt adesea tratate ca probleme bilaterale separate, aparţin contextului expansionismului naţional comunist la sfârşitul războiului. În mai 1945, partizanii lui Tito au intrat în Trieste, Gorizia şi Klagenfurt. În toate cazurile, activiştii sloveni au încercat imediat să-şi elimine adversarii politici. Crimele lor trebuie să fie plasate în contextul istoriei anterioare a violenţei: politici de ocupaţie germane şi italiene, cu participarea puternică a actorilor regionali (Carintia, Trieste, Italo-Istria). În conflictele locale şi categoriile ideologice, actorii s-au amestecat din nou. În Carintia, aproximativ 130 de persoane au fost ucise de partizani. Violenţa din Trieste, amplificată de nostalgia simbolică a naţionalismului sloven (*Trst je naš/Trieste este al nostru*), a luat proporţii mult mai mari şi mai traumatizante. Câteva mii de oameni – inclusiv membri ai

aparatului de stat fascist şi ai miliţiilor – au fost aruncaţi de vii în cheile carstice (*foibe*). Aceste *foibe* au devenit un monument important al memoriei în Italia. Din cauza simbolismului şi importanţei strategice a Triestului, Iugoslavia titoistă a fost la un pas de un conflict armat cu Marea Britanie. Exista o mare presiune naţionalistă asupra lui Tito să nu părăsească Trieste, în timp ce în Italia pericolul iminent – care a fost interpretat în termeni de naţionalism antislav italian – a avut un impact considerabil şi asupra formării unei politici interne postbelice. Nu degeaba Trieste a reprezentat capătul sudic al Cortinei de Fier care se contura. Până în 1954, oraşul şi împrejurimile sale au fost administrate ca *Teritoriul Liber Triest* de către aliaţi (Zona A) sau trupele iugoslave (Zona B). În *Memorandumul londonez*, zona a fost împărţită între Italia şi Iugoslavia în 1954, iar graniţa a fost recunoscută în cele din urmă în Tratatul de la Osimo din 1975.

Trieste este un simbol al istoriei postimperiale: până în 1918 a fost cel mai important port din estul Europei Centrale, loc cu tradiţie literară, cel mai mare oraş sloven (în Trieste trăiau înainte de 1918 mai mulţi sloveni decât în capitala Ljubljana), apoi s-a preschimbat într-o periferie după cel de-al Doilea Război Mondial, fără importanţă teritorială şi economică. Oraşul segregat etnic a fost slăbit de emigraţia de peste mări, în acelaşi timp primind mulţi refugiaţi şi emigranţi italieni din Istria şi Dalmaţia. Un oraş odinioară central a fost acum împins definitiv la margine.

Acesta a fost şi cazul Salonicului, locul de dor al naţionaliştilor macedoneni. Fuga şi emigrarea turcilor şi bulgarilor, precum şi Shoah, dar şi imigraţia grecilor asiatici şi bulgarilor greci au transformat oraşul într-o societate de refugiaţi monoetnici (majoritari). Populaţia, traumatizată oricum de aceste tulburări şi de cel de-al Doilea Război Mondial, a intrat într-unul dintre primele

conflicte fierbinţi de la începutul Războiului Rece. Iugoslavia titoistă i-a sprijinit pe partizanii greci şi, cu cât au devenit mai slabi pe plan militar, cu atât mai puternic a intervenit influenţa naţională macedoneană. Ca în cazul Italiei, un guvern burghez sau antisovietic a operat printr-o propagandă tradiţionalistă antislavă în Grecia, care, la fel ca în Italia, acum a combinat ideologic slavismul şi comunismul. Spre deosebire de Trieste, conflictul s-a desfăşurat prin forţa armelor până în 1949. El a fost tranşat de ruptura dintre Tito şi Stalin.

Expansionismul lui Tito împotriva Italiei, Austriei şi Greciei a lăsat traume profunde în toate părţile. El a continuat conflictele etnice mai vechi; dar acestea se amestecau cu dinamica începutului Războiului Rece. Anii 1945-1949 au fost percepuţi ca o înfrângere a naţionalismului sloven şi macedonean. Traumatizarea de partea greacă trebuie să fie inclusă în analiză, dacă se doreşte înţelegerea conflictului continuu dintre Grecia şi Macedonia, până în ziua de azi.[3]

Reţeaua demografică destrămată a postimperialismului

Conflictele etnice şi retrogradarea fostelor porturi imperiale din Salonic şi Trieste la centre de refugiaţi la periferia Cortinei de Fier surprinde la scară mică tulburările din structura de locuire din sud-estul Europei. Violenţa în masă din cel de-al Doilea Război Mondial nu destrămase total ţesătura postimperială a regiunii, dar o distrusese considerabil. Grupurile postimperiale au fost afectate în mod special, în primul rând populaţia evreiască, care odată cu Shoah a dispărut aproape complet din România şi Grecia. În general, aproximativ 90% dintre evreii din Balcani au căzut victime ale

genocidului. Relocarea aşa-numiţilor *Volksdeutsche*/etnici germani de către Hitler (Dobrogea, Basarabia, Bucovina, Bosnia, Croaţia), precum şi uciderea (în jur de 55.000 de oameni) şi expulzarea a aproximativ 350.000 de germani din Voivodina, care a revenit Iugoslaviei, a înlăturat structurile clasice de aşezare imperială. Aproximativ 70-80.000 de germani români au fost deportaţi la muncă silnică în Uniunea Sovietică, din pricina unei presupuse vinovăţii colective. Aproximativ 200.000 de unguri au fugit pe teritoriul maghiar din nou redus după încheierea războiului, după ce 142.000 de unguri s-au stabilit în regiuni din România care au redevenit maghiare după 1941. Ca şi ei, coloniştii bulgari au trebuit să părăsească Tracia redevenită grecească. Exodul în masă al slavo-macedonienilor din nordul Greciei a făcut parte dintr-o fragmentare socio-culturală postimperială. În timpul războiului, aproximativ 320.000 de români au fugit sau au fost relocaţi din partea de nord a Transilvaniei cedată Ungariei şi din sudul Dobrogei cedat Bulgariei. Tot în timpul războiului, 273.000 de sârbi din NDH şi Kosovo au mers în Serbia pentru siguranţă. Aproape jumătate de milion de sârbi, aproximativ 200.000 de croaţi şi aproximativ 100.000 de musulmani bosniaci au murit în Iugoslavia.

După război, noile guverne au încercat să promoveze omogenizarea etnică prin politici demografice specifice şi să combine revoluţia naţională cu cea socială. Aproximativ 250.000 de sârbi, muntenegreni şi macedoneni au preluat posesiunile germanilor strămutaţi din Voivodina, iar croaţi şi sloveni au preluat posesiunile italiene şi germane, ca parte a unei colonizări interne cuprinzătoare. Cel puţin 250.000 de italieni au fugit din Dalmaţia şi Istria, au fost expulzaţi sau au optat pentru relocare. Bulgaria a forţat

aproximativ 182.000 de turci să plece spre est în Republica Turcia până în 1951.

Resturile societăţilor tradiţionale de păstori, care fuseseră deja izgonite din spaţiul lor de locuit după 1918, au fost puternic afectate de lupte şi mişcările de refugiaţi. Zonele montane Grammos şi Pind din nordul Greciei au fost scena războiului civil grec până în 1949 şi au fost afectate în special de evacuări şi fugă. În total, numărul persoanelor dislocate în Balcani prin migraţie forţată este estimat la 2,5 milioane.[4]

O poveste aproape nescrisă: Perdanţii celui de-al Doilea Război Mondial în exil

Noii conducători comunişti i-au condamnat pe acei criminali de război şi pe adversarii interni pe care au pus mâna. În România, aceştia erau Ion Antonescu şi reprezentanţi de seamă ai guvernului său militar; în Bulgaria, printre alţii, prinţul regent Kiril, premierul Filov; în Iugoslavia Draža Mihailović şi mai mulţi reprezentanţi ai NDH (inclusiv Slavko Kvaternik şi ideologul-şef, Mile Budak). În Grecia au fost organizate aproximativ 2.000 de procese şi date în jur de 1.000 de sentinţe, în timp ce Războiul Civil Grec a împiedicat în mare parte pedeapsa cu moartea în urma proceselor corespunzătoare pentru crimele comise de ofiţerii din miliţia naţionalistă de dreapta favorabili Axei şi oficialii guvernamentali. În schimb, reprezentanţii puterilor ocupante germane şi ai grupului etnic german predaţi Iugoslaviei (austriecii Alexander Löhr, comandantul suprem din Sud-Est, 1885-1947 şi *Gauleiterul* din Carintia, Friedrich Rainer, 1903-1947) au fost traşi la răspundere, în timp ce în vremea Războiului Rece emergent, criminalii de război italieni suspectaţi, ca generalii Roatta şi Robotti, nu au fost

predaţi Iugoslaviei lui Tito. Mulţi demnitari ai fascismului italian condamnaţi în 1945 au beneficiat în acelaşi an de o amnistie, care trebuia să garanteze pacea politică internă şi care a iniţiat o politică a uitării care continuă până în zilele noastre în Italia, în afară de unele cercuri mici de experţi.

Sute de mii de oameni au fugit din Balcani din motive politice; doar diaspora politică iugoslavă este estimată la 250.000 de oameni. Printre refugiaţi se numărau atât democraţi, cât şi reprezentanţi ai guvernelor favorabile Axei. Numeroşi susţinători regionali ai Axei au scăpat, la fel ca mulţi reprezentanţi ai regimului nazist, folosind reţele similare (*Rattenlinie*/linia şobolanilor): conexiuni vechi cu Italia, Vatican şi Spania, iar în cazul musulmanilor cu lumea arabă, în care existaseră simpatii faţă de naţional-socialism înainte de 1945. Dacă se înregistrează locurile exilului şi morţii, se desenează o hartă a învinşilor prea puţin luată în considerare până acum. În cazul românilor, mulţi emigranţi au aparţinut mişcării legionare. După războiul civil dintre Legiune şi armată, numeroşi legionari fuseseră internaţi la Buchenwald. Când România a întors armele, Hitler a reactivat acest grup pentru a înfiinţa un contraguvern român sub Horia Sima, cu sediul la Viena. Acesta s-a dizolvat în primăvara anului 1945. Horia Sima şi mulţi alţii au scăpat. Sima a fugit în Spania şi a beneficiat de pe urma unor vechi conexiuni legionare cu dictatorul spaniol Francisco Franco (1892-1975). În 1936, o delegaţie de legionari s-a pus la dispoziţia lui Franco în Războiul Civil Spaniol şi doi colaboratori apropiaţi ai lui Codreanu au fost ucişi. La fel ca mulţi naţional-socialişti, unii legionari români şi-au găsit adăpost în America de Sud, de exemplu în Argentina. După 1989, emigranţii cu istorii anterioare legionare şi care avuseseră cariere strălucite în Occident, precum savantul Mircea Eliade

(1907-1986) în Chicago şi filozoful Emil Cioran (1911-1995) la Paris s-au bucurat de o atenţie deosebită. Spre deosebire de nucleul dur al legionarilor exilaţi, nici unul dintre ei nu era activ politic.

La fel ca Horia Sima, liderul IMRO/ORIM Ivan Mihajlov a fost mobilizat de Hitler spre sfârşitul războiului ca lider al unui stat vasal – la fel ca Sima, a ajuns la timp în loc sigur. Pentru amândoi, Roma a fost o etapă importantă în noua viaţă. Mihajlov, cândva adept al Italiei lui Mussolini, şi-a găsit adăpost acolo şi, precum Sima, amândoi activi şi ca scriitori, au apucat să trăiască destrămarea comunismului. De reţeaua de solidaritate fascistă italiană, spaniolă şi argentiniană a beneficiat şi Ante Pavelić, care s-a bucurat de protecţia preşedintelui Juan Domingo Perón (1895-1974) în Argentina şi a lui Franco în Spania, şi chiar a format un guvern în exil. În 1957 a fost asasinat de serviciul secret iugoslav.

Geografia politicienilor musulmani este şi mai puţin cercetată decât reţeaua de evadare din Italia în America de Sud cunoscută prin analogia nazistă. Legăturile religioase şi postimperiale au intrat în joc în cazul lor. Dintre fruntaşii politici favorabili Axei din Kosovo, Rexhep Mitrovica a fugit în Turcia, unde exista de mult timp o mare comunitate albaneză din cauza emigrării voluntare şi forţate. Câţiva politicieni musulmani şi bosniaci au mers în Orientul Mijlociu – legăturile panislamice din perioada interbelică au jucat un rol aici, dar şi eforturile guvernului sirian de a recruta musulmani cu experienţă militară balcanică împotriva tânărului stat Israel. Exilaţii au fost activi în diferite grade. Inspirau teamă în ţările lor de origine, care deveniseră comuniste. Legionarii români au rămas în mare parte pasivi, dar intimidaţi de răpirea spectaculoasă a lui Traian Puiu din Viena în 1958. Susţinătorii ustaşilor în exil erau de asemenea pregătiţi să

comită violenţe, aşa cum au arătat atacurile de slăbire a turismului iugoslav, important din punct de vedere economic, la începutul anilor ’70. Frăţia Croată a Cruciaţilor, fondată în 1961, a comis aproximativ 120 de atacuri până în 1978. Organizaţia sârbă *Patria* a atacat reprezentanţele iugoslave în America de Nord în 1967.[5]

Începutul Războiului Rece şi Balcanii

Faptul că învingătorii din cel de-al Doilea Război Mondial au devenit adversari politici s-a evidenţiat devreme în Balcani – Trieste şi nordul Greciei au devenit scena unor tensiuni intense. În 1949, Washingtonul a preluat moştenirea strategică a Mării Adriatice şi Mării Egee de la Marea Britanie, care era copleşită. Balcanii au devenit astfel unul dintre spaţiile incipiente ale Războiului Rece. Ambele blocuri şi-au extins influenţa asupra regiunii, însă în Balcani a devenit curând clar cum statele mici şi mijlocii au folosit situaţia blocurilor pentru a-şi deschide propriul spaţiu de manevră ca actori. Aşadar, deşi Balcanii erau obiecte ale politicii sovietice şi americane, cu excepţia Bulgariei s-au dovedit a fi, cel puţin temporar, actori individuali care au influenţat situaţiile politice chiar şi la nivel global – ceva care nu se mai văzuse niciodată în istoria statelor naţionale din Balcani.

Ritmul în regiune, şi anume al politicii balcanice la sfârşitul războiului, a fost dat de Iugoslavia titoistă, care voia din 1943 să implementeze vechiul plan socialist al unei Federaţii Balcanice. Stalin şi-a semnalat pentru prima dată acordul potrivit căruia Albania să fie „înghiţită” de Belgrad. Iugoslavia a negociat cu Bulgaria pentru un stat federal comun. Cu toate acestea, opiniile difereau cu privire la faptul dacă Bulgaria ar fi devenit o republică a

Federaţiei, sau un partener egal într-o confederaţie. Stalin a vorbit despre modelul austro-ungar.

Aceste negocieri au avut impact major asupra Macedoniei. Comuniştii bulgari au făcut eforturi pentru un curs internaţional-federalist şi au recunoscut existenţa unei naţiuni macedonene, chiar pe teritoriul lor, aşa-numita Pirin-Macedonia. Acolo, populaţia slavă ortodoxă a primit o identitate macedoneană prin propaganda statului bulgar. Asta s-a derulat în paralel cu procesele de formare a naţiunii şi a statului în (Vardar-)Macedonia iugoslavă şi cu planurile de extindere iugoslave din Macedonia grecească (zona Mării Egee).

Faptul că apăreau la orizont nişte Balcani comunişti independenţi sub conducere iugoslavă a fost din ce în ce mai contestat de Stalin. El se vedea singurul lider al lumii comuniste. *Biroul Comunist de Informaţii* (Cominform), fondat în septembrie 1947, trebuia să continue activitatea Cominternului. Tensiunea crescândă dintre Belgrad şi Moscova a fost punctată şi de luptele facţionale dintre susţinătorii celor două direcţii din Albania şi Bulgaria. Când liderul comunist bulgar Gheorghi Dimitrov a vorbit în ianuarie 1948 despre o federaţie est-europeană din Polonia până în Grecia, Stalin a ajuns în conflict în Cominform cu Tito. Urmarea a fost divizarea blocului comunist, cu consecinţe politice globale. Până la moartea sa (1953), Stalin a urmărit planul de a zdrobi militar Iugoslavia şi de a-l ucide pe Tito.

În ceea ce priveşte politica externă, Iugoslavia a acţionat sub ameninţarea acută a Uniunii Sovietice şi a vasalilor săi, mai ales Ungaria, România, Bulgaria şi Albania, şi a acceptat ajutorul Statelor Unite (14 noiembrie 1951, Pactul de asistenţă militară). Înfrângerea comuniştilor greci (1949) a fost una dintre consecinţele acestei reorientări, la fel ca abandonarea altor planuri ale

Belgradului de extindere în nord, unde, în 1948, Iugoslavia era încă la un pas de război cu Italia şi cu puterile occidentale pentru zona Trieste. Pentru Occident, care se concretiza militar în NATO (aprilie 1949), ruptura din tabăra comunistă a însemnat o relaxare în Mediterana, unde numai Albania a rămas fidelă Moscovei. Sub egida occidentală, Iugoslavia, Grecia şi Turcia s-au unit în 1954 pentru a semna Pactul Balcanic, care urma să servească drept contrapondere regională a zonei controlate de sovietici. Belgradul a refuzat totuşi să adere la NATO, în timp ce celelalte două state au făcut deja acest pas în 1952 şi au fost astfel ancorate în Occident din punct de vedere al securităţii şi politicii economice (Planul Marshall, Organizaţia pentru Cooperare şi Dezvoltare Economică). Iugoslavia a folosit ajutor militar şi garanţii de protecţie occidentale, dar a rămas profund suspicioasă faţă de Occident. După moartea lui Stalin, Belgradul şi Moscova s-au apropiat din nou.

Din 1948 s-a iscat un război de propagandă şi tensiuni între taberele sovietică şi iugoslavă, care a urmat limbajul şi logica combaterii staliniste a disidenţei de partid. Tito fusese un stalinist fermecător până în 1948, la fel ca mulţi membri ai partidului său. Pe plan intern, a fost ameninţat de o lovitură de stat a forţelor fidele Moscovei, pe care a prevenit-o printr-o epurare extinsă. În schimb, în fostele sale ţări partenere Bulgaria şi Albania, titoiştii au intrat în conflicte partinice interne. În Albania, Enver Hoxha, prin loialitatea sa faţă de Stalin, şi-a asigurat puterea asupra rivalului său, Koçi Xoxe (1911-1949), care a fost în primul rând responsabil pentru masacrul personajelor din opoziţie. În Bulgaria, Gheorghi Dimitrov a murit la scurt timp după o convorbire tensionată cu Stalin. În Albania, precum şi în Bulgaria, internaţionalismul retoric a fost abandonat în favoarea unui naţionalism care, ideologic, a

reluat vechile conflicte teritoriale pentru Kosovo şi Macedonia, cu greu domolite. Ambele zone de conflict au format seismografe ale relaţiilor bilaterale şi ale politicii regionale în Războiul Rece.

Ruptura dintre Stalin şi Tito a avut consecinţe îndelungate în politica internă şi externă. Uniunea Sovietică a adus Albania şi Bulgaria sub controlul său şi, urmărind reali şi presupuşi adepţi ai lui Tito în ţările sale satelit, şi-a consolidat poziţia în toată Europa Centrală şi de Est. Devierea ideologică a lui Tito de la cursul stalinist a afectat politica economică şi politica externă. Aici Belgradul a jucat un rol principal în crearea Mişcării de Nealiniere. Ameninţat de Est, purtându-se cu ostilitate ideologică faţă de Occident, temându-se de izolare, Tito a încercat iniţial să îi câştige pe social-democraţii occidentali. Când asta a eşuat, a intensificat relaţiile cu Lumea a Treia, Organizaţia Naţiunilor Unite fiind scena unor noi contacte şi a construirii imaginii de sine a Iugoslaviei. Pactul Balcanic, soluţionarea provizorie a chestiunii de la Trieste şi relaxarea relaţiilor cu Uniunea Sovietică (1954) au dat siguranţă politicii externe. Politica extinsă de călătorii a lui Tito în Africa şi Asia a consolidat legăturile cu lideri importanţi ai statelor nealiniate de mai târziu (din 1961), precum prim-ministrul indian Jawaharlal Nehru (1889-1964) şi cu state precum Etiopia şi Birmania. Ca parte a unei mişcări mondiale, eretica Iugoslavie a trebuit să caute sprijin la nivel global pentru a contracara ameninţarea de la Moscova.

La mijlocul anilor ’50, Balcanii, înainte nedefiniţi extern, au fost stabilizaţi politic în Războiul Rece. Liniile de front între cele două sisteme de alianţă se întindeau de-a lungul graniţelor greceşti de nord şi turceşti de nord-vest. Bulgaria, România şi, la scurt timp după aceea, Albania au aderat la Consiliul pentru Ajutor Economic Reciproc

(CAER), pe care Uniunea Sovietică a dorit să-l folosească pentru a coordona economia vasalilor săi. Pactul de la Varşovia (PV), încheiat în 1955, a inclus în Balcani Albania, Bulgaria şi România.

Pe de altă parte, Grecia a fost singura ţară balcanică ferm ancorată în NATO şi a depins de ajutorul economic american în primii ani postbelici. Diplomaţii americani au avut o puternică influenţă asupra politicii interne, cu scopul de a menţine forţele conservatoare naţionale la putere în ţara expusă strategic. Teama de comunism izvorâtă din războiul civil şi Războiul Rece de acum global au acţionat aici laolaltă. Un *stat profund* al serviciilor secrete şi al organizaţiilor de ofiţeri (Liga sfântă a ofiţerilor greci) s-a dovedit a fi un factor destabilizator prin încercările de lovitură de stat (1951). Între 1952-1955 a condus comandantul din cel de-al Doilea Război Mondial, Alexandros Papagos, în fruntea partidului său, Adunarea Greacă (*Ellinikós synagermós*). A reuşit o consolidare politică, dar mai ales o creştere economică.

Influenţa celor două noi superputeri, SUA şi Uniunea Sovietică, a atins apogeul în Balcani în perioada imediat următoare războiului. Primele falii dintre cele două tabere au devenit curând evidente – în conflictul din Cominform şi o primă îndepărtare prudentă a Greciei de controlul aproape complet al SUA. Cea de-a doua a eşuat, dar prima a reprezentat o fragmentare suplimentară a taberei comuniste în urma destalinizării care a eşuat în Balcani.[6]

Represiunea statală şi gulagul din Balcani

Întreaga zonă balcanică, comunistă sau necomunistă, a fost dominată de serviciile secrete şi aparatul represiv în anii postbelici. Asta deoarece pretutindeni adversarii politici interni trebuiau să fie combătuţi violent – în statele

comuniste erau partizanii anticomunişti şi ţăranii care au rezistat faţă de colectivizarea agriculturii. În Grecia, guvernul i-a persecutat pe comunişti şi pe simpatizanţii lor reali sau presupuşi după încheierea războiului civil. Sistemele de teroare şi lagărele au modelat Balcanii pe de-a întregul, ceea ce nu a fost o excepţie în politica mondială în perioada Războiului Rece. Războiul din Coreea, de exemplu, a avut un efect asupra Balcanilor, deoarece ambele erau percepute ca fronturi în Războiul Rece, iar statele comuniste din Balcani au arătat un interes crescut pentru noul stat comunist din Asia de Est. Kim Il Sung (1912-1994) a vizitat şi Albania în călătoria sa în Europa de Est în 1956, iar Enver Hoxha a făcut o oprire la Phenian în călătoria sa în China în 1959.

În ce priveşte politica internă, regimurile comuniste au avut nevoie de aproximativ un deceniu pentru a se consolida şi a învinge ultimele rezistenţe armate. Victoria comuniştilor împotriva rezistenţei paşnice şi armate se datorează instituirii unui sistem represiv puternic şi a unui sistem extins de lagăre de concentrare în stil sovietic. Uniunea Sovietică a servit de asemenea drept inspiraţie pentru înfiinţarea serviciilor secrete care se ocupau cu urmărirea, detenţia, deportarea şi uciderea adversarilor politici. În 1943, comuniştii iugoslavi au înfiinţat Departamentul de Protecţie Civilă (*Odjeljenje za zaštitu naroda*, OZNA), care a fost înlocuit în 1946 de poliţia secretă (*Uprava državne bezbednosti*, UDB). OZNA a fost responsabil pentru teroarea în timpul preluării puterii. Albania, satelit iugoslav până în 1948, a înfiinţat agenţia de informaţii Sigurimi mai întâi cu ajutorul Belgradului, apoi cu ajutor sovietic. Modelul organizaţional şi personalul s-au schimbat în consecinţă, deoarece primele epurări au avut loc în 1948. În România, vechea *Siguranţă* a lucrat pentru comunişti după ce conducerea a fost epurată. În

1948 a fost înlocuită cu o nouă siguranţă de stat (Securitatea), care s-a bazat pe modelul serviciilor secrete staliniste până în 1960.

Recrutarea lucrătorilor din serviciile secrete se făcea pe bază pe clasă socială. Asta a însemnat că numeroşi analfabeţi funcţional, cu o mare propensiune de a folosi violenţa, au predominat în guvernarea comunistă din faza stalinistă. Serviciile de securitate de stat român şi bulgar s-au luptat cu calificările reduse ale agenţilor recrutaţi începând cu 1944, a căror incompetenţă a inhibat parţial represiunea. O imagine clară a inamicului, disponibilitatea de a folosi violenţa şi un context biografic adecvat au fost considerate mai importante decât capacitatea profesională. Violenţa (inclusiv crimele) din timpul preluării puterii, de exemplu, a fost folosită în Bulgaria drept criteriu de recrutare, precum acţiunile de gherilă şi violenţa de la sfârşitul războiului în Iugoslavia şi Albania. Instruirea a urmat intrării în instituţie, nu invers. Cadrele au fost consolidate după epurări, în mare parte ca urmare a conflictului din Cominform.

Toate regimurile comuniste au deportat oameni neplăcuţi regimului şi au înfiinţat tabere de muncă forţată în care erau închişi cei văzuţi ca adversari în *lupta de clasă intensificată*. Aceşti oameni urmau să fie slăbiţi şi trimişi la moarte prin malnutriţie, refuzul de a le oferi îngrijiri medicale, teroare fizică şi psihologică. Obligaţia prizonierilor politici de a efectua muncă forţată a urmat exemplul Uniunii Sovietice staliniste. După 1989, activiştii drepturilor omului şi istoricii din toate ţările au încercat să determine numărul exact de victime. Cu toate acestea, dosarele administraţiilor comuniste ale lagărelor şi ale ministerelor de interne nu sunt de încredere şi multe crime au fost ascunse în spatele morţii din cauze naturale.

Tirania stalinistă a afectat o mare parte a populaţiei – atât victime, cât şi făptuitori. Până în 1964, în România, cel puţin 200.000 de oameni, adică 1,5% din populaţie, au căzut victime ale violenţei serviciului secret şi poliţiei. Aproape 15.000 de oameni şi-au pierdut viaţa în lagăre sau ucişi. Securitatea a înfiinţat o reţea de supraveghere cu ochi agili, în care au fost înregistrate în jur de 270.000 de persoane în 1956 şi 566.000 în 1965. Estimările numărului victimelor tuturor formelor de represiune poate merge până la 2 milioane de persoane în România. România a deportat populaţii întregi, precum în 1951 zeci de mii de sârbi şi germani din Banatul vecin Iugoslaviei, în stepa estică a Bărăganului.

Lagărele au servit în regimurile din România şi Iugoslavia şi la efectuarea de experimente psihologice pe prizonieri. România a instituit un mare sistem ramificat de aproximativ 320 de lagăre şi închisori. Poliţia şi securiştii au comis infracţiuni politice în cel puţin 450 de locuri. Prizonierii politici şi criminalii au fost adesea puşi în închisoare împreună. Anumite închisori erau rezervate anumitor grupuri de prizonieri. Vechea elită politică a fost încarcerată şi terorizată psihologic la Sighet, în nordul României. Un program de reeducare prin tortură şi teroare psihologică a fost realizat cu participarea foştilor legionari şi a altora, implementat de exemplu în închisoarea din Piteşti (1949-1952). Gherla, Târgu Ocna, Aiud şi Jilava sunt de asemenea locuri ale memoriei pentru aparatul represiv comunist. Numărul mare de prizonieri cuprindea membri ai partidelor interzise, clerici în special ai bisericilor unită (greco-catolică) şi romano-catolică, ţărani care se opuneau colectivizării agriculturii, membri ai minorităţilor etnice şi foşti legionari. Numai între 1950 şi 1953, 89.000 de ţărani au fost condamnaţi pentru încălcarea politicii agricole comuniste. Ca *mormânt al burgheziei române* a fost

lagărul ai cărui prizonieri urmau să construiască până în 1964 Canalul Dunăre–Marea Neagră. Acest proiect, bazat pe modelul stalinist, s-a soldat cu multe victime; numărul exact nici nu mai poate fi stabilit tocmai din cauza manevrelor perspicace ale Securităţii.

Bulgaria comunistă a avut şi ea un sistem de lagăre timp de zeci de ani, cel mai cunoscut fiind Belene, situat pe o insulă de pe Dunăre. Şi în Bulgaria au fost deportate familii şi relocate în ţară (aproximativ 6.000 în faza timpurie a dictaturii, adică în jur de 30.000 de persoane). În Albania, care avea o populaţie de aproximativ un milion în 1945, în jur de 50.000 de persoane au fost încarcerate în lagăre între 1949 şi 1990, fiind traşi la răspundere toţi membrii unor familii – asta a însemnat moartea a mulţi copii, în special în primele zile ale regimului. Pentru perioada deosebit de violentă până în 1949, nu sunt disponibile cifre de încredere care să surprindă cu exactitate miile de victime. Clericii catolici au fost ucişi prin tortură, iar vechile elite au fost judecate în procesele-spectacol. Deportările şi exilul au fost reglementate de lege în 1954 sau prin ajustări efectuate sistemului până în 1986. Aceste măsuri au afectat aproximativ 100.000 de persoane până în 1990. Gulagul albanez a cuprins numeroase lagăre, mai întâi în Kruja şi Tepelena, apoi în toată ţara. Lagărele din Peshkopi (1944-1950), Burrel (1946-1991) şi lagărul funcţional din 1968 până în 1990 în mina Spaç au căpătat o faimă deosebită. Acolo, la 21 mai 1973, după ce un prizonier a fost maltratat, a avut loc cea mai mare răscoală împotriva guvernării comuniste, suprimată brutal. Prizonierii politici au fost trimişi în mod deliberat în lagăre alături de infractori. În 1987, aproximativ 850 de persoane erau încă deţinute acolo. În cazul Iugoslaviei, insula Goli Otok din Dalmaţia de Nord a devenit simbolul gulagului. Oameni care fuseseră anterior

actori ai violenţei extreme au fost adesea încarceraţi acolo: cadre ale partidului comunist, inclusiv grupuri de partizani care se poziţionaseră de partea lui Stalin în 1948, şi alţi oponenţi locali ai lui Tito, precum naţionalişti macedoneni. La fel ca în România, regimul a încercat să-i facă pe deţinuţi să-i chinuie psihic şi fizic pe alţi deţinuţi, pentru a-i distruge mental. Pe Goli Otok, Tito a scăpat de o parte semnificativă a tovarăşilor săi din vremurile partizanatului şi a pus astfel bazele exercitării puterii personale.

Lagărele erau doar aparent caracteristici ale etapei staliniste. Asta deoarece, după scurtele valuri de eliberări sau amnistii (1953 în Bulgaria) au urmat faze de duritate – lagărul de la Belene a fost curând pus din nou în funcţiune, printre altele pentru membrii minorităţii turce. Albania şi-a menţinut sistemul de lagăre de muncă forţată până în ultima fază a comunismului. De asemenea este important de menţionat că, spre deosebire de regimurile est-europene, represiunea a crescut după 1956, deoarece regimurile şi-au asigurat poziţia prin arestări în masă şi campanii de teroare, iar colectivizarea agriculturii a fost finalizată în Bulgaria şi în România în acest climat.

Infracţiunile aproape că nu au fost investigate. În România, după 1965, dictatorul Nicolae Ceauşescu a folosit reabilitarea lui Pătrăşcanu şi a altor comunişti condamnaţi de predecesorul său doar pentru propria poziţie în interiorul partidului şi descurajarea susţinătorilor predecesorului său. Albania a urmat modelul Uniunii Sovietice staliniste, în care, la fel ca în anii ’30, la Moscova, cei responsabili de aparatul represiv erau epuraţi în mod repetat. Dintre preşedinţii Comisiei pentru exil au fost împuşcate şase persoane (inclusiv actori violenţi precum Kadri Hazbiu, 1922-1983, şi Beqir Balluku, 1917-1974), iar cinci au fost arestate.

Şi în Grecia, care se afla de cealaltă parte a Cortinei de Fier, sistemul de insule pentru exil şi lagăre s-a încheiat abia în 1974, odată cu căderea dictaturii militare. Şi aici evoluţia a fost oscilantă. Guvernele conservatoare naţionaliste au întemniţat sau deportat adversarii politici – în acest caz, susţinători ai comuniştilor – în primii ani de după războiul civil (aproximativ 14.000 de oameni la sfârşitul anului 1951, aproximativ 1.400 în 1961). După o relaxare temporară, dictatura coloneilor (1967-1974) a recurs din nou la exiluri extinse pe insule-închisori precum Hagios Eustratios, Leros sau Gyaros. Stângiştii au fost adesea torturaţi sub regimurile militare.

Întreaga întindere a Gulagului balcanic de pe ambele părţi ale Cortinei de Fier este un subiect puţin cercetat şi încă suprimată în mare parte în cultura comemorativă oficială din fostele ţări comuniste, în special în Albania, Bulgaria şi România.[7]

Rezistenţa armată

Rezistenţa contra dictaturilor comuniste este de obicei asociată cu Europa Centrală şi de Est. Revoltele din Polonia (1950), din RDG (1953) şi mai ales din Ungaria (1956) sunt repere în Războiul Rece. Abilitatea de a rezista în acest fel este văzută ca dovadă a voinţei unei societăţi de a se afirma, chiar şi în situaţii aproape fără speranţă. După căderea comunismului, societăţile balcanice s-au măsurat după aceste modele şi au ridicat problema propriilor lor forme de rezistenţă. Era vorba despre demnitate şi potenţialul de a dezvolta o nouă societate democratică în contrast cu comunismul. Această nevoie a fost deosebit de puternică în ţările în care comuniştii nu au ajuns la putere prin război civil: Bulgaria şi România. Acest interes social contrastează cu lipsa de interes adesea

ostentativă a cercetătorilor occidentali. Rezistenţa contra dictaturilor comuniste este frecvent văzută în cercurile intelectuale occidentale ca o rămăşiţă a Războiului Rece. Prin urmare, interesul cercetării în Occident evită faza timpurie extrem de violentă a dictaturilor comuniste.

Cu toate acestea, preocuparea uneori aproape obsesivă şi supraevaluarea rezistenţei în ţările foste comuniste înseamnă totuşi că grupurile anticomuniste individuale nu sunt destul de clar diferenţiate. Comuniştii erau duşmani ai democraţiei, dar asta se întâmpla şi în rândul duşmanilor comuniştilor. O premisă importantă pentru rezistenţă a fost speranţa în intervenţia Occidentului. Faptul că vor veni britanicii sau americanii a fost o credinţă fermă timp de circa un deceniu în rândul multor persoane din România, Bulgaria sau Albania, încă hrănită de războiul din Coreea. Doar reprimarea revoltei maghiare din 1956 şi pasivitatea aparentă a Occidentului au pus capăt acestei aşteptări. În Bulgaria, rezistenţa armată a implicat în jur de 20.000 de oameni. În multe locuri s-a format din autoapărare împotriva violenţei terorii comuniste. În prima fază a fost adesea dusă de foşti ofiţeri şi luptători ORIM, adică oameni cu experienţă de luptă. La fel ca partizanii, luptătorii au urcat în munţi, urmând astfel tiparele socio-culturale tradiţionale. Au devenit cunoscuţi şi sub numele de munteni (gorjani). Bulgaria împărţea o graniţă cu Grecia necomunistă, dar zguduită de război civil. Cu toate acestea, la fel cum Stalin nu i-a susţinut pe comuniştii greci, rezistenţa bulgară a primit puţin ajutor substanţial prin Cortina de Fier care se cobora – şi care a fost destul de imperfectă în Balcanii de Sud până în 1949. După ruptura dintre Tito şi Stalin, graniţa bulgaro-iugoslavă s-a transformat din nou într-o zonă de conflict, Iugoslavia promovând anumite grupuri de gherilă. Grupurile de luptători au rămas însă mici şi fără conducere

centrală. Având în vedere superioritatea militară a regimului, s-au limitat să se retragă în munţi. Un al doilea val de rezistenţă armată a avut loc ocazional în anii ’50, când a izbucnit rezistenţa spontană faţă de colectivizarea agriculturii. Cu toate acestea, *muntenii* nu au reprezentat o ameninţare politică şi militară pentru regimul comunist.

Şi în România, foşti ofiţeri precum generalul Aurel Aldea (1887-1949) şi cadre naţionaliste de dreapta (legionari) au jucat un rol important, dar nici aici nu a existat o organizaţie centrală. Rezistenţa a trăit din sprijinul comunităţilor locale şi, la fel ca în Bulgaria, mitul munţilor ca loc de rezistenţă a avut o importanţă deosebită. Luptătorii anticomunişti şi-au bazat imaginea de sine pe simboluri precum eroul popular transilvănean din 1848, Avram Iancu (1824-1872). Grupurile de rezistenţă au fost active în Transilvania, Banat, dar şi în câmpia Dobrogei. La fel ca în Bulgaria, s-au alăturat mulţi ţărani nemulţumiţi şi, tot ca în Bulgaria, colectivizarea agriculturii a intensificat voinţa de a rezista. Posibilităţile erau totuşi reduse, mai reduse decât în Bulgaria, din moment ce România era înconjurată complet de ţări comuniste. Serviciul secret comunist al Securităţii a reuşit să distrugă grupurile de rezistenţă; mulţi luptători din Rezistenţă au fost ucişi în acest proces. Din cauza tăinuirii cauzelor morţii, nu se cunoaşte numărul lor exact. În nici un moment nu au ameninţat puterea comuniştilor. Dar, la fel ca în Bulgaria, au fost mult timp un ghimpe în coasta regimului.

În Balcanii de Vest, după victoria militară a comuniştilor în războiul civil, posibilitatea rezistenţei era limitată. Singurul lucru favorabil era apropierea de Italia şi, prin urmare, sprijinul din partea Occidentului. Acesta din urmă a încercat în mod repetat să răstoarne regimul comunist încă tânăr din Albania prin misiuni secrete mai mici, tot pe fundalul Războiului Civil Grec. Totuşi, aceste acţiuni nu au

reuşit, din cauza infiltrării sovietice a serviciului secret britanic. În Croaţia şi Bosnia, membrii Ustaşa au format o gherilă (*Križari/Cruciaţii*) care, la fel ca în alte ţări, nu avea o conducere uniformă, dar care, spre deosebire de unităţile *muntenilor*, a acţionat împotriva oficialilor comunişti. În Albania de Nord şi Kosovo, luptătorii anticomunişti albanezi din rezistenţă au fost zdrobiţi de forţele guvernamentale iugoslave şi albaneze. În Kosovo s-au format apoi organizaţii secrete, combătute cu înverşunare de către statul iugoslav până la jumătatea anilor ’50. Conflictul din Cominform a intensificat represiunea, deoarece albanezii iugoslavi erau consideraţi a cincea coloană a Albaniei loiale lui Stalin (1948).[8]

Partidele comuniste din faza stalinistă

În 1948, cu excepţia Greciei, partidele comuniste au ajuns la putere în întreaga zonă balcanică după faza de tranziţie a guvernelor multipartinice de faţadă. Bulgaria şi Iugoslavia au cunoscut uneori partide comuniste puternice în perioada interbelică, dar acestea au fost distruse sau ţinute sub control de instituţiile de securitate. Comuniştii iugoslavi, care au putut să îşi recruteze membrii din mişcarea de partizani, aveau o bază mai largă; cazul albanez a fost similar. Instituirea structurilor de partid s-a derulat paralel cu preluarea puterii după modelul sovietic, adică aşa-numitul *centralism democratic* şi dominaţia partidului asupra statului. Crearea cadrelor a fost deosebit de dificilă în Balcanii de Est, unde nu existau aproape deloc (Bulgaria) sau deloc structuri de partid (România). Grupurile comuniste de la conducere din Balcanii de Est şi de Vest au diferit considerabil. În anii ’30, numeroşi comunişti din Balcani locuiseră la Moscova, unde fuseseră formaţi şi traumatizaţi de epurarea stalinistă. Bulgarul

Gheorghi Dimitrov jucase un rol proeminent în Comintern. Pe de altă parte, Tito, care locuise şi el la Moscova, scăpase la timp de atmosfera ucigaşă din Comintern şi îşi formase propria sa sferă de putere în ţara natală. Comuniştii albanezi erau dependenţi de el într-un mod aproape vasal.

În Bulgaria şi România, cadrele comuniste s-au împărţit în *moscovite*, care îi păreau mai loiale lui Stalin datorită devotamentului lor absolut, şi cele *din ţară*. Acestea din urmă au fost adesea închegate într-un grup prin experienţe comune de detenţie. În primii ani de guvernare comunistă, aceste grupuri interne de partid, cu puţine diferenţe ideologice, s-au implicat în lupte interne dure pentru putere. În cazul românesc, acestea au început cu uciderea liderului de partid Ştefan Foriş (1892-1946) de către grupul „din închisori" din jurul lui Gheorghe Gheorghiu-Dej (1901-1965), urmat de excluderea (1948) şi execuţia (1954) lui Lucreţiu Pătrăşcanu (1900-1954). Primul caz se referea pur şi simplu la putere, al doilea caz era unul dintre puţinii comunişti indigeni intelectuali care atinsese şi nişte tonuri naţionaliste. Luptele dintre facţiunile româneşti aveau şi o conotaţie etnică, mulţi dintre comuniştii din grupul de la Moscova fiind de origine maghiară, evreiască, bulgară sau ucraineană. Evreii au fost în mod special suprareprezentaţi în funcţiile de partid înalte în raport cu ponderea lor din totalul populaţiei, dar în iunie 1947, 80% dintre membrii partidului erau etnici români şi doar 4% evrei (unguri 12%). În serviciul secret, în 1949, etnicii români constituiau 83% din personal, evreii 10% şi ungurii 6%. Acest lucru a devenit semnificativ atunci când Stalin a declanşat o campanie antisemită (conspiraţia medicilor) în ultima sa etapă de viaţă, căreia, transferată în România, i-au căzut victime unele persoane responsabile pentru violenţe precum Ana Pauker (1893-

1960) şi Vasile Luca (de fapt László Luka, 1898-1963) în 1952. Personajul de frunte dintre foştii deţinuţi, Gheorghiu-Dej, a ieşit victorios din luptă. Ca şi Dimitrov, a înţeles că îşi datorează puterea supunerii faţă de Stalin.

Tabuizarea intrigilor partidelor înainte de 1989 şi fascinaţia particulară a luptelor facţiunilor intracomuniste explică interesul extraordinar pentru cercetare al posterităţii. Categorii precum „bun/rău” sau „moderat/radical” fac cu greu dreptate dinamicii, deoarece a fost o luptă pentru putere între stalinişti convinşi. În Bulgaria, spre deosebire de România, prin Gheorghi Dimitrov partidul avea un lider cunoscut pe plan internaţional, care era complet devotat lui Stalin. Dimitrov a fost chiar mai util după moartea sa, ca o figură de cult a comunismului bulgar. 1948 a fost anul epurării şi în Bulgaria, ceea ce poate fi privit pe fundalul unui val general de epurare în partidele vasale sovietice. Subiecte ale unuia dintre procesele-spectacol tipice stalinismului din Europa Centrală şi de Sud-Est au fost Trajčo Kostov (1897-1949), iar în Albania, după cum am mai menţionat, Koçi Xoxe, ajuns aproape atotputernic. La fel ca în România, un comunist local a ajuns în vârf, Vălko Červenkov (1900-1980). Împărtăşea cu Gheorghiu-Dej câteva elemente biografice: origini simple, intrarea timpurie în partid, participarea la acte de violenţă. Spre deosebire de Dej, el fusese însă format de o şedere de 20 de ani în Uniunea Sovietică şi, spre deosebire de Dej, avea şi o educaţie intelectuală solidă şi o reţea internaţională de contacte. Ambii dictatori l-au imitat pe Stalin, ceea ce a însemnat că partidul a dezvoltat un cult al personalităţii asemănător cu cel al lui Stalin, care le-a atribuit realizări deosebite în toate domeniile politicii şi culturii.

Dictatorii din Balcanii de Vest au practicat şi ei un cult pronunţat al personalităţii. Ambii au dominat în 1948

concurenţa intrapartinică, Hoxha împotriva titoiştilor, Tito împotriva staliniştilor. Toţi cei patru dictatori şi-au bazat puterea pe represiune în partid şi împotriva disidenţilor politici. În ciuda diferenţelor în politica de putere, metodele lor de guvernare în deceniul stalinist abia dacă s-au diferenţiat. Instrumentele centrale ale puterii erau partidul şi serviciile secrete.

Anul conflictual 1948 a servit tuturor liderilor comunişti ca, prin excluderi extinse, să-şi aducă sub control organizaţiile lor în creştere rapidă. În Bulgaria, unde numărul membrilor de partid s-a ridicat de la 14.000 la aproximativ jumătate de milion între august 1944 şi 1948, 20% dintre membrii partidului au fost expulzaţi din partid.

În România, numărul membrilor de partid a explodat literalmente de la aproximativ 2.000 (1944) la 803.000 (decembrie 1947). Într-o ţară fără tradiţie comunistă, acest lucru a fost posibil numai prin includerea tuturor celor care doreau să se alăture noii puteri. Ana Pauker nu s-a ferit nici să încheie un acord de pacificare cu legionarii antisemiţi. Aripa proletară a legionarilor a acţionat astfel ca o trupă de şoc a comuniştilor faţă de partidele democratice. Când acestea au fost distruse în 1948, legionarii, care şi-au jucat rolul de „idioţi utili”, au devenit unul dintre principalele grupuri-ţintă ale represiunii comuniste. În ciuda epurărilor partinice, a devenit clar că PC-urile din Balcani au mers pe căi diferite. În Albania, Hoxha a urmat modelul unui partid de cadre, în timp ce în celelalte trei ţări PC s-a dezvoltat într-o mişcare de masă cu un număr mare de membri.[9]

ANUL-CHEIE 1956

Congresul XX al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice din februarie 1956 marchează un moment de cotitură nu numai în istoria celei de-a doua superputeri, ci şi a statelor sovietice vasale. În discursul său secret, Nikita Hruşciov (1894-1971) s-a distanţat de unele elemente esenţiale ale dictaturii staliniste. Pentru partidele comuniste din Balcani şi conducerea lor, care, cu excepţia Iugoslaviei (după 1948), au adoptat modelul stalinist cu cea mai mare loialitate – de la cultul personalităţii din jurul liderului la colectivizarea agriculturii şi industrializarea forţată – se punea întrebarea supravieţuirii politice într-un mediu schimbat radical. Vor urma calea destalinizării?

Schimbările politice fundamentale au fost întotdeauna utilizate în tradiţia bolşevică pentru a reglementa luptele de putere intrapartinice. Conform acestei logici, liderii partidului fideli lui Stalin, Enver Hoxha în Albania, Gheorghe Gheorghiu-Dej în România şi Vălko Červenkov în Bulgaria, erau ameninţaţi. Un dezgheţ precum în Uniunea Sovietică i-ar fi pus la îndoială pe ei şi legitimitatea politicilor lor. Conform logicii staliniste, o menţinere a liniei i-ar fi transformat în deviaţionişti. În Balcani însă, această criză nu i-a avantajat pe reformatori (sau oportunişti care doreau să profite de noul vânt de la Moscova pentru a avansa), ci pe stalinişti. Nu a existat o liberalizare după un deceniu de teroare generală, ci o continuitate politică şi, în mare măsură, personală la sfârşitul perioadei, însoţită de un alt val de represiune şi colectivizare.

Începutul destalinizării în Uniunea Sovietică ar fi putut ameninţa regimurile din Balcani. Primele semne au venit deja în anul morţii lui Stalin. În 1953, nu numai în RDG a avut loc o revoltă populară. În Bulgaria, lucrătorii din industria tutunului din Plovdiv şi Haskovo s-au opus cerinţelor politicii industriale comuniste. Partidul le-a

răspuns rapid cu promisiunea de a îmbunătăţi condiţiile de muncă.

Rezistenţa s-a stins în scurt timp în România, trei ani mai târziu. Revolta maghiară din octombrie 1956 a acţionat ca declanşator şi model. Minoritatea maghiară din Transilvania, în special, dar şi studenţii bucureşteni au fost impresionaţi, scânteia s-a aprins mai ales la Cluj şi Timişoara, unde au avut loc mitinguri masive împotriva regimului. Aparatul represiv de stat a ţinut însă situaţia sub control. Teama partidului de o revărsare a rezistenţei din Ungaria s-a dovedit a fi exagerată, dar a avut consecinţe drastice pentru politică. Regimul a folosit resentimentele antimaghiare ca resursă de putere. Devierea de la internaţionalismul propagat oficial a devenit clară. România a participat la reprimarea revoltei populare în vecinul său de la vest, subliniind loialitatea faţă de Uniunea Sovietică. Acest lucru s-a aplicat şi Bulgariei, şi Albaniei. Revolta maghiară a arătat clar că staliniştii erau bine angrenaţi în Balcani. Erau convinşi că orice relaxare ameninţa puterea partidului.

Potenţialul de rezistenţă în Balcani a fost mult mai mic decât în Europa Centrală şi de Est. Războaiele civile şi represiunea de după 1945 şi reprimarea mişcărilor de gherilă din munţi slăbiseră forţa de mobilizare a unei opoziţii armate. Tradiţiile rezistenţei civile au fost slab dezvoltate în Balcani, comparativ cu Europa Centrală şi de Est.

Anul 1956 a trimis un mesaj esenţial societăţilor din Balcanii comunişti: stăpânirea comunistă va fi de durată. Oamenii trebuiau să se obişnuiască cu ea. Dar şi regimurile au trebuit să îşi adapteze politicile la noua situaţie, atât intern, cât şi extern.

Situaţia regimurilor comuniste din 1956 nu a fost uşoară. Un deceniu de dictatură stalinistă crease o

economie planificată cu deficienţe generale, uneori chiar foamete. Ţări precum Albania şi Bulgaria trebuiau încetinite de Moscova în dorinţa lor de a imita modelul stalinist, de exemplu prin colectivizarea agriculturii sau înfiinţarea pripită a unei armate. La fel ca în Uniunea Sovietică, un strat de cadre comuniste şi membri ai forţelor de securitate s-au bucurat de avantaje materiale în comparaţie cu sărăcia în care trăia majoritatea populaţiei. Legitimitatea regimurilor a rămas scăzută – cea mai mare în statele cu o bază de masă a partizanilor de război – din cauza aparatului represiv. Un deceniu de teroare deschisă intimidase societăţile ţărilor comuniste.

Dacă au existat lupte pentru putere, acestea au avut loc în cadrul partidelor comuniste. În Bulgaria, conducerea partidului a reacţionat deja după moartea lui Stalin şi a eliberat prizonierii din lagăre şi persoanele strămutate forţat. Cultul personalităţii a fost redus după semnele de la Moscova şi a fost preluat modelul sovietic de conducere colectivă. În timp ce Červenkov a continuat să controleze statul, Todor Jivkov (1911-1998) a preluat partidul. În curând a devenit evident că controlul partidului era cheia puterii pe plan intern. Politica de supunere demonstrativă în faţa Uniunii Sovietice i-a adus victoria lui Jivkov în lupta pentru putere cu Červenkov. În 1956, partidul bulgar şi-a pierdut credinţa că poate promova comunismul ca ideologie superioară a maselor. Odată cu sfârşitul terorii de masă şi cu o îmbunătăţire treptată a situaţiei materiale, partidul a făcut o ofertă la care societatea a reacţionat abţinându-se de la disidenţa deschisă şi prin diferite forme de conformism.

În Albania, Enver Hoxha a încercat iniţial să păstreze secretul evenimentelor din Uniunea Sovietică. Când în partid au apărut critici ale conducerii şi privilegiilor sale, Hoxha a pierdut doar un scurt timp controlul. A reacţionat

şi şi-a consolidat poziţia. Adversarii săi fuseseră recrutaţi dintre foşti oameni plătiţi de partidul de la Moscova. De fapt, ei impuneau doar cerinţa de a imita modelul sovietic. Aceasta s-a ciocnit cu pretenţiile de putere ale dictatorului, care au predominat. În 1956 au apărut primele rupturi între Tirana şi Moscova.

Una dintre consecinţele destalinizării sovietice a fost revizuirea politicii iugoslave a lui Stalin. Hruşciov şi Tito s-au apropiat şi pe fondul crizei ungare. Pentru Albania, care fusese de partea Uniunii Sovietice în conflictul din Cominform, asta a însemnat o lovitură, mai ales că Tirana susţinea că Iugoslavia provoca tulburări în Ungaria şi în Polonia. Dar asta nu era tot: Hoxha l-a privit şi pe Tito ca pe un adversar ideologic şi a văzut o trădare a dogmei staliniste în politica sovietică de relaxare. Potenţialul de tensiune a fost sporit de politica comercială externă sovietică, care, în cadrul CAER, le-a atribuit statelor din Balcani rol de ţări agrare şi furnizori de materii prime, în timp ce acestea au insistat să-şi construiască propria industrie grea bazată pe modelul stalinist. Iugoslavia, pe de altă parte, s-a eliberat de dependenţa de sprijinul militar occidental în 1956 şi a subliniat încă o dată apartenenţa sa la lumea comunistă, chiar dacă nu ca vasal sovietic.

În 1956, şi România a început să se mişte spre o retragere treptată, dar mai puţin radicală, în politica externă, faţă de Uniunea Sovietică. Loialitatea în momentul revoltei maghiare a fost compensată atunci când România a scos Armata Roşie din ţară în 1958. Asta a sporit autonomia politică a partidului. În interior, dictatorul Gheorghiu-Dej a eliminat fără efort o frondă slab organizată a doi comunişti de frunte, Miron Constantinescu (1917-1974) şi Iosif Chişinevschi (născut ca Jakob Roitman, 1905-1963), şi chiar şi-a întărit puterea eminamente

stalinistă. Gheorghiu-Dej a intensificat represiunea prin arestări la scară largă. Populaţiei i-a fost semnalat că retragerea sovietică nu însemna uşurarea dictaturii. Dimpotrivă, acest lucru trebuia asigurat doar printr-o intimidare extinsă a oamenilor. Cu toate acestea, a apărut un nou fenomen: regimul a recurs la naţionalism ca nouă resursă de guvernare, strategie dezvoltată în anii ’60. 1956 nu a adus sunetul dezgheţului în Balcani. Mai degrabă, regimurile şi liderii lor au rămas pe poziţii, în Albania şi România chiar mai ferm ca niciodată, în şaua stalinistă.[10]

REVOLUŢIA STALINISTĂ A SOCIETĂŢII ŞI ECONOMIEI

Sfârşitul (parţial) al Balcanilor ţărănimii

Comuniştii au pornit de asemenea în Balcani cu scopul de a transforma societatea în toate sensurile ei, prin implementarea unei învăţături presupus ştiinţifice. Comunismul şi susţinătorii săi se caracterizează printr-o relaţie aproape religioasă – credinţa în corectitudinea doctrinei. Primatul ideologiei asupra argumentelor factuale şi asupra condiţiilor sociale reale şi mai ales economice au modelat toate regimurile comuniste din Balcani. Putem spune chiar că Albania, România şi Iugoslavia au avut un nivel deosebit de ridicat de ideologizare a politicilor economice şi sociale, chiar în comparaţie cu comunismele anilor ’70.

În general, pentru Europa de Est sub stăpânirea comunistă se ia în considerare o periodizare în care faza societăţii de consum comuniste de la sfârşitul anilor ’50 încoace urmează stalinismului plin de privaţiuni pentru

majoritatea populaţiei. În această perioadă, aşa spune teoria, regimurile au redus presiunea ideologică asupra populaţiei şi au crescut investiţiile în industria bunurilor de larg consum. S-a ajuns la un compromis tacit – se renunţă la rezistenţă, dar cu adaptare sau loialitate printr-o gamă largă de comportamente, în schimb partidul şi statul renunţă la teroarea făţişă, îmbunătăţind în schimb condiţiile materiale de viaţă şi acordând dreptul la mici spaţii private de manevră. Această periodizare este discutabilă pentru Balcani. După cum am menţionat, destalinizarea nu a avut loc în Albania, Bulgaria şi România, iar schimbări politice fundamentale au avut loc în Iugoslavia doar la mijlocul anilor ’60. Bulgaria, România şi Iugoslavia şi-au croit propriul drum în societatea comunistă de consum, dar România a rupt această strategie în 1981 şi, alături de Albania, a crescut represiunea şi autarhia radicală în anii ’80.

Ceea ce lansaseră comuniştii ca model stalinist şi revoluţie socială în a doua jumătate a anilor ’40 a avut o viaţă mai lungă în Balcani decât în Europa Centrală şi de Est, unde moartea lui Stalin şi politicile lui Hruşciov şi-au arătat roadele. Prin urmare, periodizarea trebuie să fie nuanţată. Acest lucru se aplică mai puţin pentru începutul tulburărilor staliniste din Balcani, atunci când regiunea mersese în ritm cu Moscova şi cu blocul estic emergent. Abordarea comună sub conducerea sovietică fusese stabilită odată cu fondarea Cominformului la Schreiberhau, în Silezia Inferioară, în septembrie 1947 şi, în acelaşi timp, fusese luată decizia de a refuza ajutorul economic american.

Nucleul modelului economic stalinist extrem de ideologizat au fost colectivizarea agriculturii şi construirea unei industrii grele care să fie finanţată de populaţia naţională. Aceste măsuri au fost puse în aplicare cu

sacrificii enorme în rândul populaţiei, în sensul ideologiei vindecătoare chiliastice a bolşevicilor. Această politică, la fel ca înainte în Uniunea Sovietică, a însemnat sfârşitul vechilor societăţi agrare din Balcani, în Albania, Bulgaria şi România.

În ochii comuniştilor, societatea tradiţională a satului şi modelele ei culturale (de exemplu, dorinţa de proprietate privată asupra terenurilor) au reprezentat un obstacol în calea progresului economiei şi societăţii, necesar din punct de vedere istoric conform învăţăturii marxiste. În această privinţă, partidul era pregătit să zdrobească rezistenţa prin violenţă şi să educe oamenii prin constrângere spre fericirea lor (presupusă). Scopul era crearea unui Om Nou de tip comunist. Comuniştii voiau astfel să taie nodul gordian al chestiunii agrare. Spre deosebire de socialiştii agrarieni din perioada interbelică, ei nu credeau în puterea internă de schimbare a societăţii rurale. Acest lucru trebuia să fie depăşit prin măsuri coercitive ale statului. Colectivizarea agriculturii a fost descrisă în ultima prezentare bulgară a comunismului de către Ivajlo Znepolski şi coautori drept o reală modificare genetică a societăţii. În Albania, Bulgaria şi România, unde colectivizarea în etape a fost finalizată până la începutul anilor ’60 – în anii ’80 a urmat o înăsprire mai mare în Albania şi România – regimurile au revoluţionat complet societăţile micilor ţărani: terenurile micilor proprietari au fost expropriate şi grupate în ferme colective sau ferme agricole pe scară largă. Milioane de ţărani au migrat în oraşe şi au fost folosiţi acolo ca forţă de muncă ieftină pentru a construi o industrie grea.

Ţăranii care au rămas în sate au pierdut noţiunea de proprietate, de pământ propriu, de iniţiativă proprie şi chiar şi propriul mod de a gândi, ca urmare a politicilor forţate ale statului. În plus, populaţia rurală a rămas

dezavantajată faţă de populaţia urbană în toate statele comuniste: salariile şi beneficiile sociale mici, aprovizionarea şi infrastructura mai proaste, ofertele culturale şi mobilitatea restrânse sunt – cu unele diferenţe considerabile în funcţie de ţară – elemente ale acestui dezavantaj. Viitorul şi viaţa mai bună se aflau predominant în oraşele care s-au dezvoltat rapid, ceea ce în Bulgaria şi în special în Albania a dus la restricţii oficiale de anvergură asupra libertăţii de mişcare în interiorul ţării. Cele mai radicale regimuri au fost cele din Albania şi România, care au redus ultimele resturi de grădini private şi crescătorii de animale mici în anii ’80 sau au vrut să înlocuiască satele cu noi aşezări agricole. Ţăranii au avut parte de o situaţie dificilă şi în partidele comuniste, care, în ciuda majorităţii copleşitoare a ţărănimii din societate, nu aveau încredere în populaţia rurală, conform modelului bolşevic.

Colectivizarea şi construcţia unei industrii grele bazate pe dogma stalinistă au mers mână în mână din 1949 – Bulgaria fiind cea care a dat tonul. Cercetările au arătat recent că economia planificată de stat în Balcani nu este o inovaţie introdusă de comunişti. Într-adevăr, guvernele interbelice din toate ţările balcanice interveniseră puternic în economie şi o influenţaseră prin măsuri de control de stat – de la măsuri protecţioniste până la crearea agenţiilor de stat pentru comerţul cu cereale sau tutun. Deci, pe de o parte, nici o economie de piaţă liberă nu a fost transformată forţat într-un sistem stalinist. Pe de altă parte, statele interbelice respectaseră proprietatea privată şi nu folosiseră violenţa în politica economică. Nici amalgamarea gospodăriilor ţărăneşti în cooperative nu a fost o inovaţie – dar diferenţa au făcut-o iarăşi voinţa şi absenţa controlului şi a constrângerii statului.

Cercetările recente privind colectivizarea agriculturii doresc să nuanţeze imaginea actorilor comunişti violenţi şi

ai ţăranilor ca obiecte ale politicii lor. De fapt, viteza şi radicalitatea colectivizării au fost controversate în rândul conducerii române (Ana Pauker a pledat pentru prudenţă tactică, Gheorghiu-Dej a susţinut acţiunea radicală). Studiile locale şi regionale confirmă de asemenea amploarea acţiunii actorilor locali, atât a reprezentanţilor regimului, cât şi a ţăranilor care au încercat să negocieze cu primii. Totuşi, aceste mici spaţii de manevră şi coordonarea deseori inadecvată a acţiunilor de stat şi de partid pe tot cuprinsul ţării nu schimbă condiţiile generale şi obiectivul comuniştilor: subjugarea şi distrugerea economică, socială şi psihică a satului. A existat o rezistenţă locală contra colectivizării din Iugoslavia până în România, care s-a răspândit în multe regiuni, dar nu a fost niciodată coordonată. Rezistenţa ţăranilor a fost disperată, spontană, fără conducere şi coordonare – şi, prin urmare, a rămas fără speranţă. Rezistenţa impunea ca regimurile să exercite o anumită prudenţă. Cu toate acestea, scăderea producţiei şi haosul care au declanşat măsurile coercitive pripite au fost mai periculoase.

Prin urmare, colectivizarea a avut loc cu turbulenţe: în Bulgaria a început cu o reformă funciară în 1946, care a fost modestă din cauza lipsei de proprietăţi mari, în timp ce în România marii proprietari de pământ şi minorităţile etnice au fost expropriaţi pe scară largă. De asemenea, tulburarea socială şi naţională a afectat Iugoslavia. În 1948 a fost declarată intensificarea luptei de clasă în Bulgaria. Cu o serie întreagă de măsuri, care au fost folosite şi în celelalte state după modelul sovietic, ţăranii trebuiau să-şi transfere proprietăţile constând în terenuri, animale şi utilaje la cooperative: cote mari pentru livrări obligatorii, preţuri mici de achiziţie ale statului, restrângerea proprietăţilor, presiune fizică şi psihică. Din Uniunea Sovietică a fost preluată de asemenea împărţirea

fermierilor în culaci, ţărani mijlocii şi mici. Acestea nu erau atât categorii pur economico-sociale, în ciuda definiţiilor oficiale (precum angajarea de lucrători salariaţi). Mai degrabă, clasificarea a servit pentru a duce lupta de clasă la sat. Plasarea în categoria culacilor a fost asociată cu o discriminare socială severă (incluzând aprovizionarea cu alimente simţitor mai proastă) – cine era culac însă decideau reprezentanţii locali de partid. De asemenea, au găsit/inventat culaci şi acolo unde nu exista aproape nici o diferenţiere socio-economică în sat. La fel ca în Uniunea Sovietică, regimurile şi-au recrutat adepţii la sate din oameni marginalizaţi, cărora le-au dat puterea. De asemenea, au încercat să exploateze conflictele din interiorul satelor, să spargă solidarităţile rurale şi, acolo unde asta nu a fost posibil, să demoralizeze comunităţile satului prin violenţă ţintită şi umilirea ţăranilor respectabili.

Ura de clasă a comuniştilor din Bulgaria a mers atât de departe, încât Stalin a trebuit să intervină în 1949 şi 1951, deoarece începuse să apară o criză a alimentelor în haosul agricol; Albania a trebuit să îşi oprească demersurile în 1951. Foametea a servit regimurilor ca pârghie împotriva ţăranilor care opuneau rezistenţă. În ciuda represiunii guvernamentale şi a sarcinilor fiscale ridicate, ţăranii privaţi au continuat să producă mai bine decât cooperativele din anii ’50. Studiile de caz din Banatul românesc, de exemplu, arată că administrarea necorespunzătoare, dezorganizarea, delincvenţa şi deficitul au predominat în fermele colective, în condiţiile în care ţăranii necalificaţi sau cei care erau demotivaţi în urma măsurilor violente au rămas departe de munci sau lucrau doar parţial câmpurile. La fel ca în Uniunea Sovietică, carnea, produsele lactate şi legumele proveneau în principal de la ţărani privaţi sau, după colectivizarea

completă a terenurilor agricole, de pe mici parcele lăsate ţăranilor din colhozuri şi folosite de aceştia pentru grădinărit intensiv şi zootehnie (mai ales animale mici). Atunci când în anii ’80, în Albania, partidul a luat măsuri radicale împotriva acestor rămăşiţe de sistem privat – care erau necesare pentru supravieţuire –, acest lucru a declanşat o criză de alimente.

Lipsa hranei şi condiţiile rurale haotice nu i-au determinat pe comunişti să îşi abandoneze strategia. Cel mult, au redus presiunea asupra ţăranilor pe termen scurt, dar au rămas fermi în scopul lor motivat ideologic. Ce a diferenţiat Balcanii de Uniunea Sovietică au fost gradul şi amploarea violenţei de stat şi a victimelor – nu au avut loc nici deportări în masă în lagărele de muncă, nici milioane de morţi prin înfometare. Această afirmaţie nu trebuie în nici un caz să relativizeze traumatizarea profundă a societăţilor în cauză sau să diminueze importanţa deportării a zeci de mii de ţărani în Bulgaria şi România. Situaţia aprovizionării din Albania, Bulgaria şi România a rămas adesea precară până la începutul anilor ’60. Aprovizionarea cu hrană a fost modestă, resursele fiind distribuite conform ideologiei comuniste de clasă. Speranţa multor fermieri că colectivizarea forţată va fi inversată după moartea lui Stalin nu s-a îndeplinit.

În 1955 Bulgaria a iniţiat altă acţiune care a declanşat tulburări în 1956. Duritatea politică de după 1956 a fost simţită în mod clar de ţărani. În 1956, 77% din pământ şi 78% dintre ţărani erau deja organizaţi în colective. Între 1958 şi 1962, colectivizarea în Bulgaria a fost finalizată, inclusiv în zonele de deal şi munte. Ceea ce a diferenţiat Bulgaria de alte ţări comuniste era crearea unor ferme de stat imense.

În mai puţin de 20 de ani, comuniştii au transformat literalmente populaţia ţărănească şi au pus-o în mişcare,

trecând metoda de cultivare de la proprietatea la scară mică la latifundii de stat. Bulgaria a mers înaintea celorlalte comunisme balcanice. Albania, care, spre deosebire de celelalte state comuniste de dinainte de 1945, fusese aproape pur agrară, a finalizat colectivizarea în 1967, sub semnul nivelării diferenţelor dintre urban şi rural. Regimul românesc a urmat şi el această prevedere ideologică, care a slăbit puţin frâiele după 1956 şi apoi le-a strâns din nou şi a impus colectivizarea până în 1962. Partidul câştigase conflictul cu ţăranii.

Cu toate acestea, lucrările mai recente indică faptul că partidul nu şi-a atins pe deplin obiectivele. Agricultura a fost birocratizată; mulţi ţărani au subminat directivele partidului, nu numai prin pasivitate, ci şi prin furt şi utilizarea resurselor de stat pentru parcelele private. Etica muncii rurale a fost afectată, nu au dispărut însă formele vechi apolitice, adică rezistenţă necoordonată, non-ideologică, rurală. Cu toate acestea, colectivizarea agriculturii poate fi înţeleasă şi ca o colonizare interioară, al cărei obiect a fost majoritatea rurală a populaţiei.

Iugoslavia a mers pe propriul drum. Regimul a iniţiat colectivizarea până în 1948, pe baza modelului stalinist, şi l-a urmat cu toată severitatea. În 1953, Iugoslavia a fost singurul stat comunist care a renunţat la lupta împotriva proprietăţii private ţărăneşti. Iugoslavia şi Grecia necomunistă şi-au menţinut astfel structura de proprietate a micilor proprietari de pământ. Şi în Iugoslavia, ţăranii au rezistat puternic presiunii comuniste. Spre deosebire de celelalte state, au existat factori care explică schimbarea în rândul partidului, pe care au perceput-o ca înfrângere: criticile la adresa politicilor guvernamentale centrale s-au dezvoltat devreme în cadrul partidului la nivel local şi republican. Partidul câştigase războiul civil cu ajutorul luptătorilor ţărani, pe care i-a glorificat în ideologia oficială

şi cărora le promisese dreptul de proprietate asupra terenurilor – şi nu exproprierea. În plus, au existat tensiuni etnice din timpul războiului între croaţi şi sârbi în Croaţia şi maghiari şi sârbi în Voivodina. Legată de colectivizare a fost şi isteria războiului şi a inamicului, după ruptura dintre Tito şi Stalin: în 1949-1950, violenţa de stat a atins apogeul împotriva ţăranilor opozanţi, care, la rândul lor, ca în primăvara anului 1950 la Cazin, au trecut la insurecţie deschisă. Liderii executaţi de comunişti au fost veneraţi de populaţia regională în tradiţia eroilor libertăţii ţărăneşti. În 1953, partidul le-a permis ţăranilor să părăsească fermele colective, dar a limitat proprietatea privată a terenurilor la 10 hectare. Cooperativele s-au desfiinţat rapid. În cele din urmă, comuniştii iugoslavi nu au îndrăznit să meargă la război împotriva ţăranilor. Cu toate acestea, discriminarea socială împotriva ţăranilor învingători prin privilegierea lucrătorilor urbani şi a angajaţilor din sistemul de pensii şi sistemul social a avut consecinţe de amploare: decuplarea zonelor rurale de oraşele dominate de comunism, în care au avut loc schimbări sociale majore. În timp ce Bulgaria, Albania şi România au dorit să aplatizeze diferenţele dintre oraş şi sat, iar acest lucru a fost asumat ideologic de la sfârşitul anilor 1960, în 1953 s-au pus bazele a două Iugoslavii, una rurală şi una urbană, o falie care după destrămarea ţării în anii ’90 avea să devină neîndoielnică.[11]

Industrializarea Balcanilor

Odată cu răvăşirea societăţii rurale, comuniştii au dorit să îşi atingă obiectivul real, o economie bazată pe industria grea. În perioada interbelică existaseră în cel mai bun caz mici insule industriale în Balcani, cum ar fi în regiunea petrolieră din Muntenia sau în anumite părţi ale Banatului.

Punctul de plecare pentru politica industrială comunistă a fost prin urmare modest, acest lucru fiind valabil pentru capital, tehnologie şi materii prime, numai resursele muncă şi pământ fiind disponibile din belşug. Uniunea Sovietică nu a acordat decât ajutor modest în primele etape ale industrializării. Dimpotrivă, în primii ani de după război, Moscova şi-a exploatat economic cei doi vasali prin intermediul companiilor mixte sovieto-române şi sovieto-bulgare.

Bulgaria, de exemplu, şi-a finanţat reorientarea economică prin obligaţiuni interne, prin exploatarea populaţiei rurale şi prin mobilizarea forţei de muncă ieftine. Modelul sovietic de planificare centrală în cincinale a fost adoptat peste tot. Colectivizarea şi mecanicizarea relativ rapidă a agriculturii au pus în mişcare numeroşi ţărani care au invadat oraşele. Această forţă de muncă ieftină, completată cu mobilizarea tinerilor în brigăzi de muncă, o renunţare la consum, care a provocat lipsuri extreme, precum şi implicarea ţăranilor au permis o creştere extinsă după model sovietic, care şi-a atins limitele în jurul anului 1960.

Tulburările pot fi observate din exemple. Între 1946 şi 1965, numărul lucrătorilor agricoli din Bulgaria s-a redus de la 3,16 milioane la 1,73 milioane, în timp ce numărul lucrătorilor industriali a crescut de la 0,43 milioane la 1,22 milioane. Nici o altă ţară europeană nu a înregistrat aşa o creştere rapidă a ocupării forţei de muncă în sectorul secundar. Ca şi în agricultură, Bulgaria s-a bazat pe dimensiunile mari ale industriei. Companiile naţionalizate până la sfârşitul anului 1947 au fost grupate în 1951 în 20 de consorţii organizate pe ramuri. În 1952 au fost create 812 unităţi de producţie şi gestiune, supuse controlului de stat.

Şi România a promovat o creştere extinsă, iniţial în industria de oţel, produse chimice mai simple şi ciment, iar din anii ’50 şi în produsele mai dezvoltate. Albania a fost permanent dependentă de ajutor economic străin, până în 1948 din Iugoslavia (în jur de 33 milioane de dolari ajutor economic), până în 1961 din Uniunea Sovietică (156 milioane de dolari ajutor economic, în jur de 100 milioane de dolari ajutor militar şi încă 133 milioane de dolari din ţările din Blocul de Est) şi până în 1978 din China (838 milioane de dolari). Ţara avea nevoie de asistenţa cea mai elementară, de la maşini, capital până la muncitori calificaţi, formatori şi subvenţii pentru propriii studenţi. La sfârşitul anilor ’60, China a contribuit la producţia de cupru şi fier, la rafinarea petrolului şi la construcţia de fabrici textile şi hidrocentrale. Datoriile enorme acumulate în aceste procese au fost aruncate peste bord de Albania atunci când au fost rupte legăturile cu binefăcătorul respectiv – a existat o relaţie de cauzalitate între nivelul datoriei şi întoarcerea bruscă cu spatele către binefăcători.

Politica economică a servit peste tot omogenizării sociale, iar în ţările postimperiale România şi Iugoslavia, şi nivelării naţionale. Statul iugoslav, care eşuase în 1941 şi fusese fondat din nou în 1945, s-a confruntat cu provocarea de a depăşi diferenţele de dezvoltare dintre nord-vestul posthabsburgic şi sud-estul postotoman al ţării. La fel ca în agricultură, Iugoslavia a urmat iniţial calea stalinistă în politica industrială, dar în cursul conflictului din Cominform şi-a formulat din ce în ce mai mult propria teorie economică, concepând autoguvernarea lucrătorilor încă din 1946 cu obiectivul disciplinei economice. Începând din 1950, Iugoslavia a demonstrat lumii exterioare că sistemul iugoslav era superior sistemului social şi economic al lui Stalin şi că muncitorii se implicau în decizii într-un socialism democratic. Dar,

curând, interesul lucrătorilor pentru salarii mai mari, condiţii de muncă mai bune şi oferta de consum mai mare s-au ciocnit cu interesele autorităţilor centrale de partid şi de stat. Centralizarea economiei a fost legată mult mai puternic decât în celelalte state comuniste de problema organizării statului şi a imaginii de sine politico-culturale a populaţiei: iugoslavismul centralist *vs* descentralizarea la nivelul republicilor naţionale. Acest contrast a menţinut potenţialul de conflict economic şi naţional. După moartea lui Stalin s-a dovedit de asemenea că multe cadre de partid din autoguvernarea muncitorească nu aveau în vedere o democratizare a stalinismului iugoslav, ci o măsură tactică în conflictul cu Stalin, a cărui venerare conflictul din Cominform nu o eradicase din genele ideologice ale multor membri ai partidului. Controversele observate cu atenţie în Occident cu privire la liderul partidului din Muntenegru, Milovan Đilas (1911-1995), care a pledat pentru destalinizare, au arătat clar că partidul nu doreşte să renunţe la monopolul său asupra puterii. Cu toate acestea, autoadministrarea muncitorilor a fost menţinută şi extinsă treptat, până a devenit un pilon ideologic al comunismului iugoslav. Ca în alte state comuniste, acest sistem a trebuit să se afirme în zona tensiunii dintre cerinţele ideologice şi practica economică şi nu a reuşit să echilibreze interesele între părţile dezvoltate diferit ale ţării. Descentralizarea economică a ţării a promovat mai degrabă egoismul subrepublicilor şi a slăbit o politică economică naţională. Nici în Iugoslavia muncitorii nu au devenit stăpânii fabricilor – puterea era în mâinile noii caste a directorilor comunişti, care, datorită concentrării puterii în mâinile lor, au devenit potentaţi regionali, precum Fikret Abdić (n. 1939), directorul Agrokomerc în Velika Kladuša din Bosnia şi comandant militar în războiul destrămării Iugoslaviei.

În toate ţările industrializarea a fost pusă în aplicare nu numai în detrimentul ţăranilor, ci şi cu privaţiuni pentru populaţia urbană, deoarece în prima decadă şi jumătate nu s-au prea făcut investiţii în industria bunurilor de larg consum. Exemplul bulgar arată cât de mult efort a depus populaţia pentru a introduce modelul industrial stalinist, unde partea copleşitoare a investiţiilor s-a îndreptat în planul cincinal din 1949-1953 către industria grea. Mobilizarea tinerilor, înfăţişată în propagandă ca începutul unui viitor luminos, a asigurat ca resursa de muncă să rămână ieftină până la începutul anilor ’60. Noua industrie nu a fost afectată doar de fluctuaţia ridicată a angajaţilor (din 939.300 de lucrători angajaţi în Iugoslavia vecină în primele zece luni ale anului 1949, doar 182.000 au rămas la locul de muncă), ci producea mai ales bunuri de calitate scăzută pentru CAER, a cărui creaţie a urmat considerente ideologice, şi nu economice. În 1953 România, Bulgaria şi Albania şi-au suprasolicitat creşterea extinsă. Plana ameninţarea unui haos ca în agricultură. În plus, capacitatea de suferinţă a populaţiei subaprovizionate cu produse alimentare şi produse cotidiene şi-a atins limitele.

După moartea lui Stalin, Uniunea Sovietică a reorganizat cooperarea în CAER şi a planificat să atribuie un rol agricol Balcanilor în cadrul unei pieţe socialiste comune. Acum, în mod neintenţionat pentru Moscova, s-a dovedit puterea dogmei lui Stalin a colectivizării şi industrializării (grele) din Balcani. Albania s-a confruntat deschis cu Uniunea Sovietică, iar România nu dorea să se abată de la calea modernizării staliniste, care prevedea înfiinţarea propriei industrii grele. Nici Bulgaria, cel mai loial vasal al Moscovei, nu s-a conformat acestui punct. Naţionalismul şi politica economică s-au contopit în toate statele comuniste balcanice în anii ’60 – în Iugoslavia asta a însemnat ca

puterea decizională să fie mutată la nivelul subrepublicilor, dar în celelalte state s-a menţinut un sistem centralizat.

Totuşi, peste tot s-a încercat folosirea industriei în scopuri de politică regională, adică să nu se înfiinţeze fabrici după criterii pur economice. România şi-a creat astfel propria industrie deficitară în regiunea estică săracă a Moldovei, iar în Albania micile oraşe provinciale au primit fabrici. La fel ca în Iugoslavia, nici în România nu a fost posibilă nivelarea diferenţelor postimperiale de dezvoltare prin politica industrială a statului. Decalajul economic dintre vestul posthabsburgic şi fostul Principat al Moldovei nu a dispărut. Diferenţele din Iugoslavia s-au extins şi mai dramatic: în ciuda extinderii industriilor şi proiectelor majore de infrastructură (autostrada nord–sud, legătura feroviară Belgrad–Bar) în sudul postotoman (Kosovo, Macedonia), diferenţele dintre cea mai nordică republică iugoslavă, Slovenia, unde industria putea concura pe piaţa mondială, şi cele mai sărace regiuni nu au scăzut – dimpotrivă, diferenţa a crescut. De când republicile şi-au format propriile unităţi economice prin reformele anilor ’60, diferenţele economice au fost politizate: nordul s-a plâns de subvenţionarea sudului, care la rândul lui simţea o exploatare colonială ca furnizor de materii prime. Etnicizarea acestor conflicte de interese a pus în pericol coeziunea statului pe termen lung.

Având în vedere măsurile de control sovietice propagate de Hruşciov, regimurile comuniste din Balcani au privit spre China, concurentul Moscovei în tabăra comunistă. Albania a intrat pe orbita chineză după 1961 şi şi-a finanţat industrializarea prin intermediul Beijingului. Pentru populaţie, asta a însemnat iniţial o privare suplimentară, deoarece întregul sistem economic se baza pe tehnologie sovietică şi ajutor pentru dezvoltare. În Bulgaria, Plenul din aprilie 1956 a propagat Marele Salt Înainte, dar nu a fost o

preluare mecanică a sistemului lui Mao, ci mai degrabă o observare atentă a politicii agrare şi industriale chineze de către Bulgaria. Strategia sovietică în CAER a dus nu numai la ieşirea Albaniei din Blocul de Est, ci a impulsionat şi reorientarea României către creditorii occidentali şi pieţele occidentale. Bulgaria a parcurs o cale specială: în 1963, liderul partidului bulgar, Todor Jivkov, a propus ca ţara sa să adere ca a 16-a republică la Uniunea Sovietică. Această mişcare a fost motivată nu numai de supunerea faţă de politicienii sovietici şi de rusofilie, ci şi de speranţa unui sprijin economic şi financiar şi de asigurarea unei pieţe imense de vânzări. Căderea liderului partidului sovietic, Nikita Hruşciov, a împiedicat punerea în aplicare a acestui plan, pe care Jivkov l-a propus zece ani mai târziu şefului de stat şi liderului de partid Leonid Brejnev (1906-1982), din nou fără succes, dar din nou din aceleaşi motive.

La începutul anilor ’60, din Iugoslavia până în România a început o criză a sistemului economic bazat pe o creştere extensivă. Comunismele balcanice erau astfel în armonie cu Uniunea Sovietică, în care au fost încercate de asemenea reforme economice în sensul unei îndepărtări de centralizarea şi planificarea ultracontrolate. Conform tezelor lui Jivkov din ianuarie 1959, Bulgaria a încercat să cvadrupleze pe termen scurt producţia industrială şi să tripleze producţia agricolă, iar eşecul a fost atât de mare, încât în 1962 doar importurile mari de cereale (şi cu cheltuieli importante) din Canada au împiedicat o criză de aprovizionare. Ţara se baza pe piaţa CAER şi pe exportul de produse alimentare. În interior au fost efectuate cu atenţie experimente în legătură cu descentralizarea economiei planificate, cu bonusuri şi stimulente de preţuri pentru lucrători şi companii. Cu toate acestea, partidul s-a temut de pierderea puterii şi controlului şi s-a abţinut de la alte reforme. Mai degrabă a continuat pe calea

gigantismului industrial cu combinate uriaşe chiar şi pentru standarde europene. Producţia de oţel, deşi nu era profitabilă, a fost menţinută din motive ideologice şi de prestigiu, de pildă o fabrică de oţel foarte mare în apropierea capitalei Sofia. Înfiinţarea propriei industrii petroliere şi farmaceutice a necesitat cantităţi mari de energie, materii prime şi importuri de tehnologie. Pentru a plăti importurile scumpe, ţara şi-a accelerat exporturile şi a vizat de asemenea Lumea a Treia şi Vestul drept clienţi pentru arme şi maşini.

România avea nevoie de importul de energie/petrol şi de tehnologie occidentală pentru diversificarea sa industrială. Şi Bucureştiul a înfiinţat mari companii industriale şi, la fel ca cea bulgară, conducerea română a dorit să-şi înfiinţeze propria industrie chimică. Ţara s-a îndepărtat de CAER (cota de export a scăzut de la 67% la 34% între 1960 şi 1980) şi a căutat cumpărători din Vest şi din Lumea a Treia. În acest sistem triunghiular, exporturile către ţările producătoare de petrol au compensat deficitul comercial cu Occidentul – România a exportat întregi instalaţii industriale în ţările arabe, în timp ce produsele sale industriale inferioare cu greu au găsit clienţi în Occident.

Economiile comuniste planificate nu au putut produce în funcţie de nevoile pieţei societăţilor dezvoltate. Prin urmare, trebuiau să se mulţumească cu pieţele care, cel puţin uneori, solicitau calitate scăzută, dar apreciau şi produsele simple, robuste. Albania a rămas mult în urma Bulgariei şi României, prezentând abia în 1967 un plan de industrializare. Partidul era mândru de combinatul de oţel din Elbasan (inaugurat în 1964), construit cu ajutor chinez, care, precum Kremikovci, construit în 1958 în Bulgaria (şi oraşe planificate precum Magnitogorsk sau

Eisenhüttenstadt), simboliza societatea nouă şi mediul de viaţă al Omului Nou proletar.[12]

PE DRUMUL CĂTRE *OMUL NOU*

Colectivizarea şi industrializarea forţată pot fi descrise drept revoluţia propriu-zisă şi drept schimbarea societăţilor din Balcanii comunişti. Cea mai impresionantă este distrugerea vechilor structuri sociale ale satului. Migraţia a fost forţa motrice peste tot în Balcani, în primul rând migraţia internă de la sat în zona urbană. În Grecia, urbanizarea din zonele metropolitane Atena-Pireu şi Salonic a primit un nou impuls din partea mişcărilor de refugiaţi şi evacuărilor din timpul Războiului Civil, completate de migraţia internă progresivă după încheierea războiului. Între 1949 şi 1961, populaţia Atenei s-a dublat. În capitala elenă erau concentrate 50% dintre locurile de muncă industriale, acolo veneau 80% dintre importuri, de aici se colectau 75% dintre impozitele directe şi 65% dintre impozitele indirecte, iar nivelul veniturilor atenienilor era cu 40% peste restul ţării.

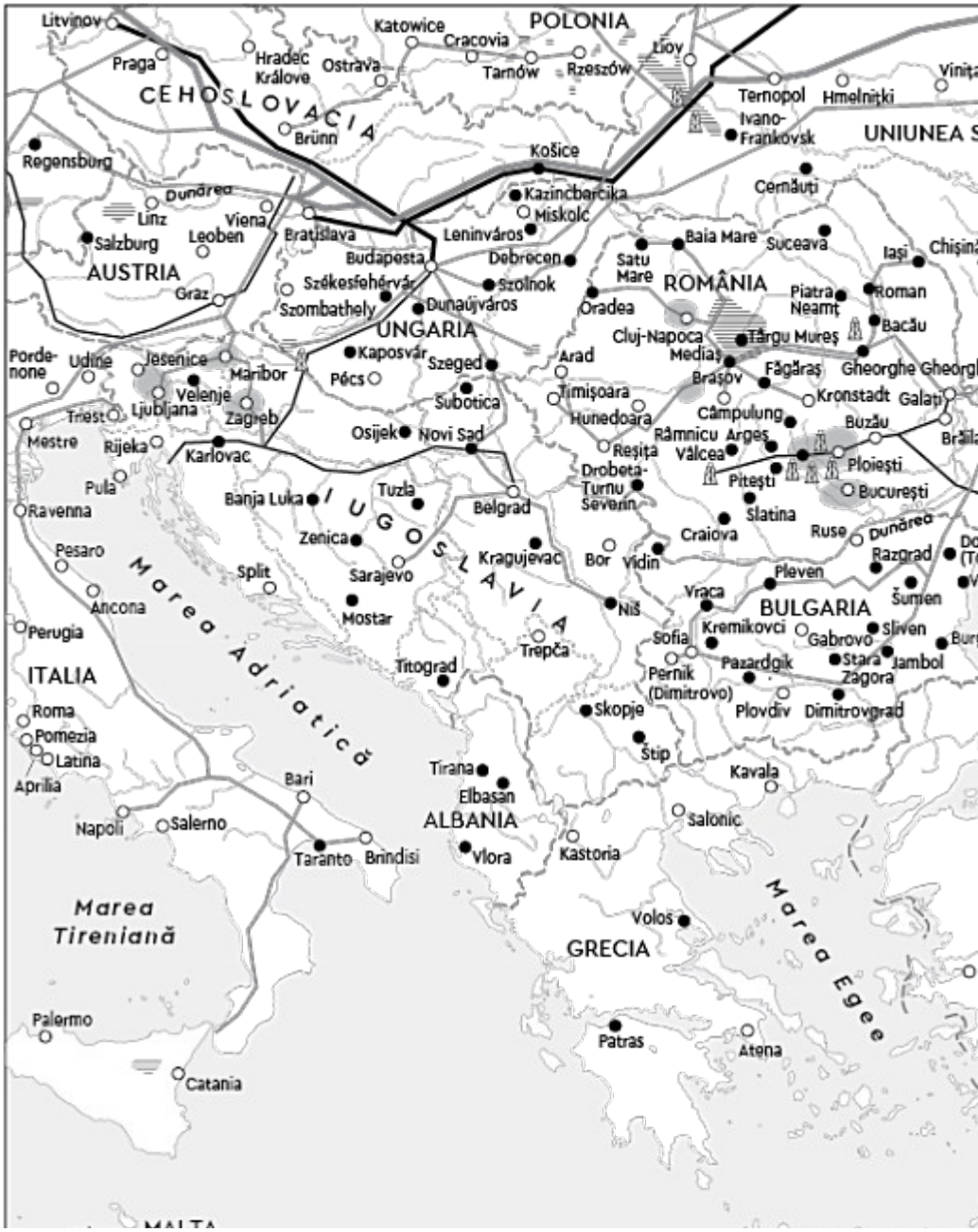
Litvinov
Praga
Hradec Králové
Ostrava
Katowice
Cracovia
Tarnów
POLONIA
Rzeszów
Lvov
Ternopol
Hmelnițki
Ivano-Frankovsk
UNIUNEA S
CEHOSLOVACIA
Brünn
Regensburg
Košice
Cernăuți
Dunărea
Linz
Viena
Bratislava
Kazincbarcika
Miskolc
Leninváros
Salzburg
Leoben
AUSTRIA
Budapesta
Debrecen
Baia Mare
Suceava
Iași
Satu Mare
ROMÂNIA
Graz
Székesfehérvár
Szolnok
Szombathely
Dunaújváros
Oradea
Piatra Neamț
Roman
Bacău
UNGARIA
Cluj-Napoca
Târgu Mureș
Mediaș
Porde-none
Udine
Jesenice
Maribor
Kaposvár
Szeged
Arad
Făgăraș
Gheorghe
Pécs
Brașov
Kronstadt
Galați
Velenje
Timișoara
Subotica
Ljubljana
Triest
Zagreb
Hunedoara
Câmpulung
Buzău
Mestre
Osijek
Novi Sad
Rîmnicu Vîlcea
Arges
Rijeka
Karlovac
Reșița
Ploiești
Drobeta-Turnu Severin
Pula
Tuzla
Pitești
București
Banja Luka
Belgrad
Slatina
Ravenna
Craiova
Ruse
Dunărea
Zenica
Kragujevac
Bor
Vidin
Razgrad
Pesaro
Split
Sarajevo
Pleven
Vraca
Ancona
Mostar
Niș
BULGARIA
Šumen
Marea Adriatică
Kremikovci
Sliven
Perugia
Trepča
Sofia
Gabrovo
Titograd
Pazardgik
Jambol
ITALIA
Pernik (Dimitrovo)
Stara Zagora
Roma
Skopje
Plovdiv
Dimitrovgrad
Pomezia
Latina
Štip
Aprilia
Tirana
Kavala
Bari
Elbasan
Napoli
Salerno
ALBANIA
Salonic
Taranto
Brindisi
Vlora
Kastoria
Marea Tireniană
Volos
GRECIA
Marea Egee
Palermo
Patras
Atena
Catania

Harta 8

În statele comuniste, cu sistemele lor centralizate ca în Grecia, capitalele respective aveau şi o poziţie privilegiată în ce priveşte aprovizionarea şi locuinţele. Perspectiva unei vieţi mai bune şi politica industrială comunistă au pus în mişcare milioane de ţărani. Emigrarea spre oraş a fost adevărata experienţă generaţională în Balcani în primele două decenii după război. Urbanizarea a fost cea mai radicală în Bulgaria, unde în 1989 doar 32,7% din populaţie mai trăia în mediul rural, mai puţin decât în Grecia (41,1%), România (46,8%) sau Iugoslavia (52%). Numai Albania a împiedicat o astfel de urbanizare rapidă prin restricţionarea riguroasă a mobilităţii interne – în 1989, 62% din populaţie mai trăia încă la sate. În Iugoslavia a căpătat semnificaţie, alături de migraţia de la sat la oraş, şi cea de la sat la sat.

O schimbare majoră în structura familiei a fost asociată cu migraţia internă. În ochii comuniştilor, integrarea migranţilor interni în oraşe reprezenta posibilitatea unui program de reeducare în cel mai mare stil. Într-adevăr, structurile familiale complexe (*zadruga*), deja slăbite înainte de 1945, au dispărut de fapt în părţi vaste ale Iugoslaviei, dar mai puţin în zonele musulmane non-slave (în special albaneze) din sudul ţării (Kosovo, Macedonia de Vest).

Prin migraţia rapidă de la sat, oraşele au fost aduse la limita capacităţii lor de integrare. Acest lucru a afectat spaţiul de locuit, dar şi modul de viaţă. La fel ca în Uniunea Sovietică stalinistă, exista o lipsă enormă de locuinţe în Balcani în perioada comunistă. Condiţiile de viaţă erau înghesuite. Guvernele au încercat să remedieze situaţia, forţând construcţia de locuinţe. Asta nu trebuia să creeze doar spaţiul de locuit, ci şi mediul material pentru noua

mică familie socialistă. Statul şi Partidul doreau să creeze o nouă intimitate, care să fie sub controlul lor.

Ca şi în cazul colectivizării, şi-au atins scopul doar într-o măsură limitată, deoarece imigranţii din mediul rural au venit cu propriul model de comportament, care uneori a intrat în conflict cu cel al populaţiei urbane vechi. Acesta din urmă nu a putut acultura numeroşii imigranţi din zonele urbane – eliminarea şi marginalizarea elitelor urbane precomuniste au jucat un rol important aici. Fenomenul de *rurbanizare* poate fi observat de-a lungul Balcanilor comunişti, amestecarea formelor de viaţă rurală şi urbană în zonele orăşeneşti, subiect de tensiuni şi numeroase bancuri, cea mai răspândită formă de rezistenţă socială. Rurbanizarea este înţeleasă de cercetare mai puţin decât lipsa dorinţei de adaptare de către noii locuitori ai oraşului, ci este mai degrabă explicată prin deplasarea spaţială a acestora la periferie. În Iugoslavia, migraţia către marile oraşe nu a avut loc în primul rând direct din sat, ci din oraşele rurale mici, care adesea aveau aspect rural. Naveta dintre reşedinţa sătească şi locul de muncă industrial urban, foarte răspândită în toată zona balcanică, a contribuit la caracterul semirural al multor oraşe. În zonele industriale româneşti din jurul Braşovului şi Piteştiului, între 50% şi 57,5% dintre muncitori erau navetişti în anii ’70, pentru jumătate dintre muncitorii din al doilea oraş durând 60 de minute sau mai mult pentru a face naveta, şi mulţi muncitori rămâneau iarna în uzină.

Pe lângă oraşele planificate deja menţionate, regimurile au ridicat şi noi cartiere, cum ar fi Novi Beograd. Blocurile sale înalte trebuiau să întruchipeze noua eră. Sub presiunea creării rapide a spaţiului de locuit, planificatorii au neglijat însă infrastructura necesară, precum şcoli, cinematografe şi restaurante. O privire asupra segregării

spaţiale a noilor elite arată cât de puţin egalitare erau societăţile comuniste. Acestea locuiau în propriile cartiere, unde se bucurau de o cultură de consum care se baza adesea pe modele occidentale, cum ar fi în cartierul elitist Dedinje din Belgrad, sau în cartierul închis aproape ermetic (alb. *blloku*) din Tirana. Au avut loc intervenţii masive de planificare urbană ca reacţie la dezastrele naturale, exprimând astfel caracterul regimurilor respective. În 1963, capitala macedoneană Skopje a fost devastată de un cutremur. Asta nu numai că a declanşat o largă disponibilitate internaţională de a ajuta, dar Iugoslavia şi-a jucat în mod inteligent politica externă încercând să implice planificatori internaţionali în reconstrucţie. La finalul acesteia, spre sud-vestul râului Vardar se ridica un oraş socialist cu o arhitectură de plan uniformă (fără clădiri religioase), iar peisajul postotoman a rămas la nord-est de râu. Drept urmare, a existat o separare etnică treptată care corespundea gradului de integrare în societatea Iugoslaviei lui Tito: etnicii macedoneni aveau tendinţa de a sta în partea nouă, musulmanii (albanezi, turci, romi), predominant în partea cu influenţe otomane.

Nici un regim nu a schimbat mediul arhitectural al societăţii sale la fel de mult ca România, lovită de un cutremur devastator în 1977. Regimul s-a folosit de nevoia de reconstrucţie pentru a acoperi ţara cu o arhitectură uniformă. 29 de oraşe provinciale din sudul şi estul ţării au fost în mare parte demolate şi reconstruite, alte 37 de oraşe, în special în zonele de locuire ale minorităţii maghiare, au fost modificate masiv în substanţa lor istorică. În Bucureşti, mare parte a oraşului vechi a căzut victimă furiei planificărilor şi omogenizării. Au fost construite Casa Republicii şi mari bulevarde de paradă cu arhitectură uniformă. Ruptura cu trecutul a fost dorită

ideologic şi a fost realizată într-un mod radical. Înstrăinarea de propriul trecut are un impact şi astăzi în aceste cartiere şi oraşe provinciale lipsite de suflet. Arhitectura lor a făcut ca oamenii să devină o masă amorfă în faţa regimului, obiectul măsurilor politice de planificare de către cei aflaţi la putere.[13]

Omul Nou: Ideologie şi instrumente ale implementării

În general, cercetările comparative asupra regimurilor comuniste din Europa de Est presupun că în perioada de după faza stalinistă, care a început în anii ’60 şi a continuat până în 1989, comunismul de consum le-a oferit oamenilor nişte nişe pentru viaţa privată şi intruziunea statului a mai cedat prin renunţarea la teroarea deschisă. Într-adevăr, în statele comuniste balcanice s-au îmbunătăţit uneori condiţiile materiale, care în Bulgaria şi Iugoslavia, după cum s-a arătat, erau recunoscute ca nevoi fundamentale pentru stabilizarea politică, în timp ce România a optat pentru autarhie economică în detrimentul populaţiei în anii ’80, iar Albania aproape că nu a urmat comunismul consumerist. Totuşi, acest lucru nu înseamnă că regimurile nu şi-au ideologizat profund societăţile şi nu au încercat să le influenţeze constant în campanii de mobilizare. Iugoslavia, de pildă, oferă exemplul unui stat comunist care, pe de o parte, oferea standarde materiale relativ bune, comparativ cu regiunea, a permis migraţia de muncă, a avut şi cultura de tineret a Occidentului şi turism de masă occidental – dar în acelaşi timp a fost extrem de ideologic ca sistem politic şi economic, cu o societate puternic militarizată.

La începutul anilor ’70, un val de disciplină socială a tinerilor orientaţi spre cultura occidentală, care începuse parţial mai devreme, a cuprins statele comuniste Albania,

Bulgaria şi România, dar şi Grecia, condusă de coloneii naţionalişti. Mobilizarea naţionalistă şi-a atins apogeul în anii ’80, din Bulgaria, prin campania sa împotriva minorităţii turce, în Serbia, prin psihoza ameninţărilor naţionale, până în Grecia populiştilor naţionalişti de stânga ai partidului PASOK (Mişcarea Socialistă Panelenică). Presiunea psihologică a regimurilor comuniste asupra oamenilor nu s-a atenuat niciodată complet, şi o periodizare în două părţi, aşa cum a fost sugerată deseori pentru Europa Centrală şi de Est, nu face dreptate evoluţiei.

Omul Nou a fost un proiect chiliastic-utopic de sorginte totalitară, al cărui model provine din comunismul sovietic. Propaganda regimului albanez din anii ’60 transmite prototipic elemente ale acestui concept. *Omul Nou* ar trebui să aibă *o atitudine socialistă faţă de muncă şi proprietatea socială*, să fie liber de *prejudecăţi şi superstiţii religioase* şi să-şi construiască un viitor luminos *cu idei şi gânduri noi, cu calităţi şi virtuţi morale înalte*. Trecutul trebuia lăsat în urmă şi trebuia atinsă o nouă etapă istorică a dezvoltării umane. Aceste idei au fost împrumutate din arsenalul propagandei bolşevice a Uniunii Sovietice. În Balcani s-au îmbogăţit şi cu alte elemente, mai ales după transformarea naţionalistă a regimurilor din Albania, Bulgaria şi România, în special din anii ’60. Asta deoarece propaganda accentua acum şi tradiţiile naţionale şi trecutul eroic şi le-a învăluit pe scurt în mitul partizanatului şi luptei permanente pentru Partid şi ideologie. În afară de *duşmanul de clasă* existau şi duşmani ai naţiunii, fie că erau minorităţi etnice sau religioase interne sau vecini priviţi ca adversari, mari puteri sau concurenţi ideologici. În cazul Albaniei, asta însemna întreaga lume comunistă de la sfârşitul anilor ’70, cu excepţia Vietnamului şi a facţiunilor marxiste din

străinătate. Rădăcinile acestei propagande se aflau deseori în perioada precomunistă. Astfel, comuniştii au mobilizat vechiul naţionalism. Xenofobia şi psihoza războiului s-au răspândit din cauza propagandei statului şi a Partidului şi au fost mai ferm ancorate în minţile oamenilor decât până atunci printr-un sistem de învăţământ relativ puternic şi mass-media.

Politica de omogenizare a atins un nou nivel la sfârşitul anilor ’60 în Albania, Bulgaria şi România, cele două state non-slave făcând paşi deosebit de radicali. Exemplul românesc este menit să ilustreze acest lucru: la Congresul al X-lea al PCR (6-12 august 1969) a fost anunţată trecerea la *societatea socialistă multilateral dezvoltată*, ceea ce nu a fost neobişnuit în sine, în comparaţie cu Uniunea Sovietică sau Bulgaria. Lumea comunistă condusă de Moscova considera că intră într-o nouă etapă pe calea comunismului. Partidul român a declarat că doreşte să niveleze diferenţele dintre oraş şi sat, dintre munca fizică şi cea intelectuală, obiectiv stabilit în continuare la al XI-lea Congres, în noiembrie 1974. În învăţătura marxistă, colectivizării agriculturii îi urma ca etapă istorică omogenizarea muncii agricole şi industriale prin standarde de viaţă uniforme şi optimizarea utilizării terenului. România a aplicat această strategie deosebit de brutal în comparaţie cu Europa de Est. Cutremurul din 1977 a făcut posibilă aplicarea sistematizării urbane multor oraşe provinciale din România. În 1986 s-a hotărât sistematizarea tuturor oraşelor până în 1990 şi extinderea programului în zonele rurale până în 2000, pentru a obţine mai mult teren arabil, asta însemnând abandonarea a 3.931 de sate din 13.123. Alte planuri prevedeau distrugerea a aproximativ 50% dintre gospodăriile agricole. În 1988, guvernul a dezvoltat un program de adunare a fermierilor în aşezări agricole. Scopul a fost de a

reduce fluxul de navetişti şi de a încetini migraţia către oraşe. Deşi răsturnarea regimului a împiedicat punerea în aplicare a acestui plan, au rămas urmele menţionate în aspectul aşezărilor. Mai presus de toate însă, planul arată radicalismul regimului românesc din anii ’80 şi dovedeşte că *Omul Nou*, în viziunea celor aflaţi la putere, nu putea fi creat decât prin distrugerea extensivă a culturii şi societăţii existente.

Omul Nou trebuia educat. Trebuia în primul rând să se poată ajunge la oameni prin propagandă. Una dintre cele mai durabile măsuri ale sistemelor comuniste a fost ofensiva prin educaţie. În 1945, mulţi oameni din mediul rural nu stiau să citească şi să scrie. Analfabetismul din Balcani a mers pe falii: oraş/sat, generaţii, sexe, grad de integrare în naţiunea titulară. Cel mai jos se aflau femeile musulmane non-slave (albaneze, turce, rome) din zonele rurale. Cea mai puţin dezvoltată în 1945 era Albania, cu o rată de analfabetism de 81,2%.

Pe lângă sistemul şcolar, guvernele au mobilizat şi organizaţiile de masă (printre altele, organizaţiile de femei şi tineret) pentru alfabetizare. Modernizarea pe care au căutat-o comuniştii, din punct de vedere social şi economic, însemna capacitatea de a citi, de a scrie şi de a socoti. Spre deosebire de sistemele de dinainte de război, s-a investit într-un sistem de învăţământ care a avut în vedere şi şcolile primare, zonele rurale şi femeile. Rezultatele au fost impresionante, chiar dacă nu a fost posibilă alfabetizarea populaţiei la nivel naţional până în 1989. Moştenirea imperială a fost deosebit de vizibilă aici: decalajul educaţional din statele compozite postimperiale nu a dispărut nici măcar sub comunism. Chiar şi după patru decenii de guvernare comunistă, nivelul de educaţie în regiunile posthabsburgice a rămas mai mare decât în sud-estul postotoman al Iugoslaviei. Diferenţa dintre

Vechiul Regat şi vestul postimperial a continuat să existe în România, deşi la o scară mai modestă. Politicile educaţionale ale populaţiei musulmane rurale non-slave din Iugoslavia şi-au atins limitele. În Kosovo şi Macedonia au fost folosite activiste comuniste în satele musulmane, pentru a le alfabetiza pe femeile musulmane care trăiau acasă, activiste pe care majoritatea populaţiei satului albanez le-a respins din motive religioase şi ideologice. Până în 1966, Iugoslavia a urmărit o politică represivă faţă de populaţia albaneză – şcoala şi slavizarea iminentă erau puse pe picior de egalitate de către albanezi. Această formă de rezistenţă nu exista în rândul populaţiei rurale musulmane din Albania în această formă etnicizantă. Nivelul de educaţie a fost corelat şi cu potenţialul de integrare politică a grupurilor de populaţie. Nu degeaba acesta a fost deosebit de scăzut în rândul albanezilor din mediul rural din Iugoslavia.

Formarea grupurilor anterior defavorizate a mers mână în mână cu dezavantajarea vizată a claselor deja educate. Membrii vechii elite şi oamenii clasificaţi drept duşmani de clasă au fost în mod sistematic excluşi din învăţământul superior. Asta urma să asigure crearea unei noi elite comuniste, de preferinţă din muncitori. Inamicii au fost excluşi ca fiind oameni ai trecutului. În Bulgaria, de exemplu, epurarea a început la sfârşitul anului 1944, urmată de măsuri pentru combaterea *ideilor reacţionare*, *fasciste*, despre *Bulgaria Mare* şi a *actorilor străini*. La sfârşitul anului universitar 1947/48, 3.464 de studenţi au fost excluşi din universitate. 3.796 de familii au fost relocate din Sofia din cauza *originilor sociale nesănătoase*. Încadrarea în această categorie – în Albania regimul vorbea despre *biografie nesănătoasă* – nu privea indivizii, ci mai degrabă rudenia. În timp ce unele părţi ale vechilor elite au fost integrate în sistemul din România şi Bulgaria

începând cu anii ’60, Albania a menţinut stigmatizarea pentru generaţii întregi. Consecinţele au fost drastice pentru cei afectaţi, deoarece au fost dezavantajaţi nu numai la locurile de muncă, ci şi în spaţiile de locuit şi chiar în alocarea alimentelor. În plus, a existat ostilitate în viaţa de zi cu zi, care a continuat în Albania prin propaganda constantă a urii regimului, până la sfârşitul acestuia.

La început, regimurile comuniste au crezut că pot crea *Omul Nou* prin revoluţia socială a colectivizării, industrializării şi eliminării sau marginalizării vechilor elite. În jurul anului 1960, la fel ca în politica economică, s-a produs deziluzia. Dezbaterile despre reformă şi liberalizare a Iugoslaviei, tranziţia bulgară la comunismul de consum, trecerea la naţionalism în România au exprimat acest sentiment de eşec (temporar), precum şi nevoia unei noi strategii care să nu se bazeze numai pe intimidare. Condiţiile îmbunătăţite de consum şi reabilitarea ideilor naţionale sunt elemente esenţiale ale modelului din Bulgaria, România şi Iugoslavia, care ar fi trebuit să pună regimurile pe o nouă bază de legitimitate. Albania a mers pe calea unei întăriri ideologice fără o ofertă de consum îmbunătăţită în mod clar.

Ideologia partidelor a fost transmisă prin organizaţiile de masă: acestea au fost în primul rând partidele, care, cu excepţia Albaniei, au renunţat la modelul de partid de cadre; în Iugoslavia, gradul de mobilizare a rămas de asemenea relativ scăzut (puţin peste 8% din populaţie erau membri de partid). În Bulgaria, în schimb, în 1988 fiecare al şaptelea locuitor era în partid (aproximativ 930.000 de membri). Canalele de transmisie ale partidului în societate au fost organizaţiile tineretului, ale femeilor şi ale oamenilor muncii, precum şi sindicatele şi, în Bulgaria, Partidul Ţărănesc (BZNS) ca partid de masă obedient

(aproximativ 120.000 de membri la mijlocul anilor ’70). Au implicat milioane de oameni, cel puţin formal, în sistemul de putere al partidului şi, pe baza modelului sovietic, trebuiau să sugereze impresia de participare doar prin nume. Nici una dintre aceste organizaţii, nici măcar sindicatele, nu îndeplinea funcţii pe care le-ar fi avut în sistemele democratice. Au servit ca braţ extins al partidului, ca lanţ de transmisie pentru propagandă şi disciplinare socială; nu erau opusul statului şi partidului, ci parte din ele. În cadrul acestor subsisteme s-au dezvoltat moduri informale de negociere a puterii, influenţei şi clientelismului. Cu toate acestea, o astfel de suborganizare poate fi descrisă ca model participativ numai de cei care închid ochii la caracterul dictatorial şi nedemocratic al regimurilor.

În Iugoslavia, aceste organizaţii de masă au inclus Liga Tineretului Comunist, cu 3,6 milioane de membri (1980), Alianţa Muncitorilor Socialişti, cu 13 milioane, şi sindicatele, cu 5,7 milioane de membri. În Albania, Frontul Democratic al Albaniei, condus personal de dictatorul Hoxha, ca organizaţie-umbrelă a celorlalte organizaţii de masă, a cuprins aproape întreaga populaţie adultă – iniţial cu excepţia oamenilor stigmatizaţi social, cu *biografii nesănătoase*, apoi (1976), cu excepţia a 13.500 de astfel de dispreţuiţi, au fost incluşi toţi albanezii. În 1986, văduva sa, Nexhmije (1921-2020), a preluat conducerea, cel mai cunoscut scriitor albanez, Ismail Kadare (n. 1932), fiind unul dintre vicepreşedinţi. Asociaţia Tineretului Muncii din Albania avea în 1982 în jur de jumătate de milion de membri (copiii între 9 şi 14 ani erau organizaţi ca *pionierii lui Enver*), sindicatele în jur de 610.000 (1982), Uniunea Femeilor din Albania, în 1988, în jur de 700.000. În Bulgaria, copiii şi tinerii erau grupaţi în organizaţiile Čavdar şi *Organizaţia Dimitroviană de Pionieri*

Septemvrijci, care în 1989 cuprindea aproximativ 90% din tineri; Uniunea Tineretului Comunist din România s-a mobilizat la fel de puternic.

Organizaţiile de tineret jucau un rol special: au furnizat partidului forţa de muncă ieftină, nu numai în faza timpurie, ci şi în anii ’80 – de exemplu în timpul crizei bulgare a conflictului cu minoritatea turcă – tinerii au fost folosiţi masiv pentru strânsul recoltei şi lucrări de infrastructură. În Albania, ameliorările agricole, terasarea pentru cultivarea cerealelor şi construcţia drumurilor şi a căilor ferate erau realizate de către tineri în condiţii de muncă dintre cele mai primitive. Mai presus de toate, tinerii au format principalul grup-ţintă al politicii sociale comuniste, deoarece, la urma urmei, dintre ei trebuia să apară *Omul Nou* comunist.

Pregătirea premilitară extinsă făcea şi ea parte din educaţia tineretului. În Iugoslavia şi Albania, o atenţie deosebită a fost acordată cultului partizanilor, şi tinerii au fost îndoctrinaţi cu ură faţă de presupuşi duşmani. Mitul partizanilor ca ideologie de stat l-a determinat pe Tito să spună în anii ’70 că, după o invazie, întregul popor va continua să lupte chiar şi fără conducere centrală. Fiecare bucată din Iugoslavia trebuie să poată deveni front, fiecare cetăţean, inclusiv femei şi copii, să devină soldat.

Conceptul de naţiune ca o comunitate mereu sub ameninţare a fost şi mai extrem în Albania: în anii ’70 s-a propagat ideea unui asediu continuu (alb. *rrethim*), pe care cetăţenii nu l-ar putea preîntâmpina decât printr-o vigilenţă permanentă şi pregătire pentru apărare. Miliţiile armate, cum ar fi Apărarea Teritorială Iugoslavă sau Gărzile Patriotice din România, au contribuit la militarizarea populaţiei adulte: gândirea „prieten *vs* duşman” şi – mai ales în caz de răsturnare şi disoluţie a statului – utilizarea pe scară largă a armelor în contextul

acestor structuri paramilitare caracterizează regimurile comuniste. În interior, în România de exemplu, Gărzile erau folosite şi pentru disciplinare socială violentă. Această îndoctrinare militaristă a generaţii întregi avea să joace un rol neplăcut în dezintegrarea acestor state.

Nici celelalte organizaţii de masă nu au fost concepute pentru a călca interesele partidului. Sindicatele bulgare au urmărit sarcina construirii unui consens între partid şi lucrători, precum şi aplicarea politicilor partidului. Organizaţiile de masă trebuiau să educe oamenii: disciplina muncii, planificarea familială, igiena personală, combaterea alcoolismului, respingerea religiei, pe scurt, instituţiile de învăţământ populare trebuiau să contribuie la realizarea *modului de viaţă socialist*.[14]

Omul Nou în practica socială

Teoria totalitarismului este considerată de mulţi cercetători ca fiind depăşită, inadecvată şi o expresie a gândirii specifice Războiului Rece. Sunt formulate obiecţii că ar pretinde o dihotomie între conducători şi conduşi, că estompează marile zone gri şi că nu face dreptate schimbării regimurilor, în special consensului tăcut între partid şi populaţie în comunismul de consum şi abaterea regimului de la teroare deschisă.

Acest argument, dezvoltat cu privire la Uniunea Sovietică şi regimurile est-europene, se aplică doar parţial comunismului balcanic. Au fost deja menţionate contraargumente: absenţa sau renunţarea la comunismul consumerist în Albania şi România, existenţa continuă a lagărelor în Albania, Bulgaria şi România, valuri repetate de mobilizare, în special în Albania, România şi Bulgaria, în cazul asimilării forţate a minorităţii turce din 1984 până în 1985, de asemenea sărăcia şi izolarea extinse observate în

aceste state în anii ’80. În România şi Albania, regimurile au pătruns în intimitatea cetăţenilor lor chiar în perioada târzie. În Albania, regimul a reuşit să atomizeze societatea printr-un climat de teamă şi mobilizare constantă şi a compromis chiar loialităţile din familii. Istoricul Idrit Idrizi a redus acest lucru în formula că, dacă Uniunea Sovietică ar fi fost o şoaptă după dictonul lui Orlando Figes, Albania ar trebui să fie descrisă drept ţara celor tăcuţi.

Iugoslavia pare să fi făcut cel mai probabil tranziţia la forme culturale relativ deschise. Iugoslavia a fost prima ţară care şi-a luat rămas-bun de la izolaţionismul în faţa influenţelor occidentale şi de la politici culturale rigide de tip stalinist şi a urmat calea socialismului Coca-Cola din anii ’60. Bunurile de consum occidentale au intrat în ţară, dar mai ales divertismentul occidental şi cultura tinerilor. În Iugoslavia s-a dezvoltat mai ales o cultură rock proprie, în plus, ţara a cultivat întâlniri de intelectuali de stânga din întreaga lume în *„Grupul Praxis”* şi întâlniri ale vedetelor de film internaţionale cu şeful statului. Partidul nu a renunţat în nici un fel la pretenţiile sale de conducere. Mai degrabă a urmărit o dublă strategie: pe plan extern a câştigat prestigiu prin presupusa liberalizare, pe plan intern a renunţat la o luptă nereuşită împotriva influenţelor culturale pop din Vest şi a obţinut legitimitate în rândul tinerilor. Muzica rock şi alte forme de cultură ale tineretului au fost tolerate atât timp cât au rămas apolitice. Regimul însuşi a controlat cultura tineretului prin festivaluri şi evenimente naţionale precum Ziua Tineretului şi Ştafeta lui Tito (din 1957, Ştafeta de Tineret), care glorificau elemente centrale ale propagandei, precum *lupta de eliberare a poporului* şi *autoadministrarea*, şi care au pus cultura tinerilor în slujba cultului conducătorilor. În anii ’70, evenimentele ei au fost transmise şi ca spectacole de televiziune de pe stadioanele unde aveau loc

evenimentele de masă. Iugoslavia în mişcarea sa către societatea rock, înfăţişa doar o parte a monedei – pe cealaltă parte, în acelaşi timp, în anii ’60 s-au dus lupte sporite pentru redistribuiri între republici, urmate de etnicizarea acestor conflicte.

În celelalte regimuri comuniste balcanice, aparenta toleranţă faţă de influenţele occidentale a rămas mai mică decât în Iugoslavia, deoarece erau văzute ca un instrument al adversarului ideologic. În această tendinţă, Albania s-a diferenţiat cu greu de RDG, dar s-a detaşat în ce priveşte severitatea represiunii, întrucât s-au dat ani grei de închisoare pentru receptarea canalelor străine sau purtarea de haine cu aspect occidental.

Influenţele occidentale, similare, dar semnificativ mai slabe în comparaţie cu Iugoslavia, au venit în Bulgaria şi România de la turişti în anii ’60, ba chiar şi în regiunea izolată a Albaniei mişcările culturii de tineret occidentale au devenit vizibile spre sfârşitul anilor ’60. În Bulgaria şi România, pe de o parte, regimurile au încercat să canalizeze şi să controleze elementele occidentale în cultura tinerilor. În 1968, al nouălea *Festival Mondial al Tineretului şi Studenţilor* a fost organizat la Sofia cu mare efort propagandistic. Fiica dictatorului şi, din 1975, şefa politicii culturale, Ljudmila Jivkova (1942-1981), a promovat muzica uşoară de tip bulgaro-comunist; festivalul de şlagăre Orfeul de Aur a legat de regim părţi ale tineretului prin muzica pop. România a adoptat o abordare similară, integrând milioane de tineri între 1973 şi 1985 prin festivalurile Cenaclul Flacăra într-un spirit stabilizator pentru regim. Artişti ai regimului, precum şansonierul Adrian Păunescu (1943-2010), au comunicat cu pasiune subiecte naţionaliste tinerilor entuziaşti, care au avut ca scop implicarea publicului în comunitatea naţională comunistă.

În acest fel, ambele regimuri au împiedicat să apară o alternativă largă pentru tineri, potenţial opusă politic. S-au acomodat cu tinerii, pe de o parte, cu nevoia lor de divertisment, dar au păstrat controlul asupra conţinutului şi dimensiunii politice a evenimentelor de masă. Pe de altă parte, regimurile au lovit atunci când s-au temut de pierderea controlului. La 11 aprilie 1970, guvernul român a emis un decret împotriva devianţei sociale şi a iniţiat o traiectorie rigidă de disciplină socială. Regimul a definit un spectru larg de comportamente drept parazitism social, de la cerşit, vagabondaj, comerţ ilegal, prostituţie, jocuri de noroc, alcoolism, violenţă domestică, huliganism, vandalism, până la insultarea autorităţilor. Au fost introduse munci obligatorii şi s-au desfăşurat campanii şi raiduri la scară largă, în care miliţia (poliţia) şi Gărzile patriotice au vânat oamenii îmbrăcaţi în haine interzise. Presa de partid a stârnit lumea împotriva celor despre care se presupunea că refuză locurile de muncă. În 1974, doar în Bucureşti s-au format 845 de echipe de supraveghere pentru disciplină socială. În 1977 au fost adoptate alte măsuri legale, care nu mai vorbeau de *parazitism*, ci de *corecţie* şi, în loc de represiune, de reeducare de către organizaţiile de masă, asta pe fondul creşterii puternice a condamnării la muncă forţată, prescrisă de stat. Tinerii fără părinţi şi romii au fost afectaţi în mod special. Pe parcursul incipientei politici de autarhie, regimul a mărit din nou ritmul în 1981. Numai în 1986, 148.000 de persoane au fost raportate pentru vagabondaj şi parazitism, inclusiv 55.000 de adolescenţi. O amnistie pentru aproximativ 75.000 de persoane în 1988 arată amploarea şi eşecul represiunii în Albania. Un festival de muzică din această ţară a declanşat măsuri represive. Dictatorul Hoxha a făcut campanii împotriva îmbrăcăminţii şi muzicii occidentale (decembrie 1972) şi a făcut

curăţenie printre oficialii din cultură, precum directorul radioului şi televiziunii, Todi Lubonja (1923-2005). Părul lung, fustele şi îmbrăcămintea alternativă au fost pedepsite şi de dictatura greacă, care astfel, cel puţin teoretic, se încadra imaginii disciplinei sociale regionale, implementarea măsurilor eşuând însă din cauza numeroşilor turişti din ţară.

Deşi nu au avut loc proteste ample ale tinerilor, acest lucru nu a însemnat că regimurile îi puteau câştiga pe majoritatea tinerilor ca susţinători conştienţi ai sistemului. În anii ’70, tinerii bulgari s-au retras adesea în spaţiul privat şi s-au distanţat de cerinţele unei culturi oficiale uniforme şi plumbuite. Nivelul scăzut al mobilizării opoziţionale poate fi explicat şi prin lipsa mare de experienţă cu privire la străinătate şi posibilităţi de comparaţie, precum şi prin controlul şi disciplina familiilor care se temeau de sancţiunile oficiale. Revolta a fost îndreptată împotriva structurilor de putere din cadrul familiei, şi nu împotriva sistemului politic. Partidul a răsplătit acest comportament prin tolerarea şi promovarea culturii muzicale apolitice. Cu toate acestea, măsurile disciplinare din punct de vedere social au lovit grupurile deviante, precum punkiştii sau adepţii yoga. Din cauza relaţiilor occidentale modeste ale Bulgariei şi României, aceste grupuri au fost destul de izolate, dar nu au urmat politicile culturale ale regimurilor. Pentru că nu aveau potenţialul de a se mobiliza politic împotriva regimului, s-au revoltat împotriva conformismului părinţilor, asemenea colegilor lor de generaţie din Occident. Aceştia au scos la iveală posibilitatea unor forme de comportament alternative şi au pus sub semnul întrebării pretenţia comuniştilor la atotputernicie.

Exemplul culturii tinerilor arată în ce măsură statul a intervenit în viaţa privată şi a structurat-o – dar şi că gama

de reacţii a fost destul de mare: de la participarea activă la pasivitatea apolitică sau refuzul subversiv. Partidul avea pretenţia să modeleze toate domeniile vieţii, ceea ce a creat de asemenea aşteptări şi pasivitate din partea oamenilor. Modelele propagate de acesta au întâmpinat de asemenea aprobare atunci când a fost vorba despre conservarea structurilor familiale, a ordinii şi a comportamentului conformist. Măsurile împotriva tinerilor deviaţionişti, a îmbrăcăminţii şi a muzicii noi şi a altor stiluri de viaţă considerate parazite, precum şi propaganda naţionalistă au fost aparent susţinute de largi părţi din societate. Aici s-au întâlnit regimul şi majoritatea conformistă care s-a împăcat cu regimul. Politizarea vieţii de zi cu zi a transformat chiar şi mici gesturi în acte de opoziţie şi a crescut presiunea asupra regimului de a reacţiona represiv la ele. Revendicările şi realităţile s-au tot distanţat unele de altele, aşa cum arată rata criminalităţii în rândul tinerilor, care a crescut şi în ţări extrem de represive, precum Albania la începutul anilor ’80. În România, autorităţile se plângeau de răspândirea furturilor de bunuri publice şi de lipsa eticii muncii.

Clientelismul a invadat societatea de la vârfurile partidului până adânc în populaţie. El era de fapt un sistem de favoruri care să asigure supravieţuirea într-o economie deficitară. Acest lucru a fost cel puţin penibil din punct de vedere ideologic pentru comunişti, pentru că ei voiau să se distanţeze de sistemele din perioada interbelică şi, prin urmare, propagau rigoarea morală. Corupţia a fost folosită drept cod în luptele pentru putere intrapartinice din Iugoslavia, de generaţia partizană împotriva unor presupuse cadre oportuniste mai tinere, fără experienţă de război, şi de către aceştia împotriva economiei clicilor generaţiei mai vechi. Economia comunistă precară avantaja un sistem de favoruri fără de

care oamenii nu puteau primi cu adevărat bunuri, servicii sau oportunităţi profesionale (admitere în şcoli şi universităţi). Neîncrederea faţă de stat nu a dispărut nici în comunism, iar relaţiile de putere au fost negociate în viaţa de zi cu zi în mod neoficial. În Albania, criza a intensificat clientelismul în Partid şi reţelele neoficiale de la sfârşitul anilor ’70.

Un alt comportament obişnuit a fost adaptarea externă, o ipocrizie impusă de regim prin aprobare şi adaptare prin ajustări. Numai teama de supraveghere a serviciilor secrete – nemaifiind teroare deschisă – a intimidat şi a slăbit legăturile sociale. În Albania, Bulgaria şi România nu doar că nu au apărut culturi tinereşti de protest, ci, de asemenea, o largă disidenţă intelectuală a fost blocată efectiv prin represiunea statului. În Albania deosebit de represivă, chiar şi legăturile puternice de familie au avut mult de suferit, deoarece frica de spionaj nu s-a oprit la uşa din faţă. Mulţi albanezi interiorizaseră conformismul atât de mult, încât nici familia nu mai oferea un spaţiu de protecţie. În acest context, este de înţeles că vorbitul însuşi este indezirabil din punct de vedere social în Albania, deoarece a fost considerat potenţial periculos.

Muncitorul ca *Om Nou*

Relaţia cu muncitorii, care urmau să fie reprezentanţii noii societăţi, a fost deosebit de sensibilă pentru partidele comuniste. Ideologic era de neconceput ca muncitorii să refuze noul sistem, dar deja fusese o realitate în Uniunea Sovietică în perioada interbelică. Grevele, în special, nu trebuiau să apară într-un sistem comunist. Tulburările la locul de muncă au fost de asemenea rare – în 1953 guvernul bulgar i-a potolit rapid pe muncitorii nemulţumiţi din industria tutunului. Absenţa grevelor majore poate fi

explicată prin promovarea constantă de către Partid a intereselor muncitorilor. Acestuia îi era importantă în mod deosebit solidaritatea de multe ori demonstrată cu segmentul de populaţie central în ideologia sa. Dispoziţia spre compromis şi monitorizarea – această strategie a fost urmărită de Partidul Comunist Bulgar. Originile rurale ale multor actori în procesele de negociere şi în structurile clientelare au avut de asemenea un efect de reducere a conflictelor. Situaţia a fost similară în România – până când partidul nu a mai garantat condiţiile materiale de viaţă ale muncitorilor, ci le-a deteriorat. Revolte grave ale muncitorilor au izbucnit în România de trei ori de la sfârşitul anilor ’70. Mai întâi în Valea Jiului, un centru al industriei româneşti (august 1977) – muncitorii au luptat pentru pensii şi s-au opus prelungirii programului de lucru. Dictatorul Ceauşescu a trebuit să meargă la faţa locului. A făcut concesii, dar apoi a acţionat împotriva liderilor muncitorilor. Patru ani mai târziu, la Motru, greviştii au scandat sloganuri politice pe fondul raţionalizării alimentelor şi nu s-au limitat la relaţiile lor de muncă. Greva de masă din oraşul industrial Braşov, din 15 noiembrie 1987, a luat caracterul unei revolte prin distrugerea sediului local al partidului, grevă suprimată brutal de serviciile de securitate (500 de arestaţi, 61 de deportaţi). Agitaţia violentă a eşuat şi ea rapid, deoarece fusese spontană, neorganizată şi fără o conducere clară. Cauza tulburărilor care provocau mari griji regimului – minerii erau consideraţi un grup de muncitori deosebit de privilegiat – a fost eşecul politicii economice, sfârşitul comunismului consumerist şi criza economică a politicii de autarhie. Asta a diminuat legitimitatea regimului chiar şi în rândul grupurilor de bază ale sistemului comunist, cel puţin aşa cum se vede în propagandă.

O poziţie specială o ocupă Iugoslavia, din cauza sistemului său de autoguvernare, deja în 1958 având loc greve masive în Slovenia. Altfel decât dezideratul ideologic, nu s-a dezvoltat o nouă societate socialistă în fabricile care se autoguvernau. Forţa de muncă se opunea conducerii, dar, aşa cum arată studiile de caz din Slovenia şi Serbia, a fost împărţită în grupuri de interese, după criterii precum vârsta, calificările şi între muncitorii localnici şi cei migranţi din Iugoslavia. Refuzul de a munci, fluctuaţia ridicată a personalului şi concediile medicale numeroase au făcut parte din cultura subversivităţii, plus furtul din fabrici şi câştigurile suplimentare ilegale pentru lucrători. O protecţie strictă din 1971 împotriva concedierii a legat de asemenea mâinile conducerii fabricilor; oricum, cerinţele antreprenoriale şi cele ideologice erau în conflict. Partidul a tolerat tacit aceste comportamente, pentru a evita litigiile majore de muncă.

O analiză a acestor procese de negociere evidenţiază faptul că societatea a colonizat statul şi, prin urmare, nu a fost pur şi simplu un obiect al politicii de partid. Nici în alte state comuniste, statul şi Partidul nu au reuşit să motiveze muncitorii să lucreze în mod regulat şi să fie productivi. Statul muncitoresc şi muncitorii nu s-au reunit nici după patru decenii de guvernare comunistă – într-un final muncitorii nu s-au regăsit în acest sistem, iar partidul, potrivit istoricului Ulf Brunnbauer, a renunţat în cele din urmă la muncitori, care nu mai erau un motor, ci deveniseră un obstacol în calea modernizării industriale.

Exprimarea deschisă a nemulţumirii a rămas o raritate în ţările comuniste balcanice. S-au deschis oportunităţi individuale de negociere pentru persoanele care au profitat de ofertele ideologice ale partidului în scopuri proprii. Acest lucru s-a reflectat într-un sistem pronunţat de petiţii în care multe persoane îşi adresau adesea

preocupările direct liderilor de partid. Împachetându-le în măgulire şi conformism ideologic, şi-au exprimat preocupările şi au sperat la beneficii indirecte, trimiţând poezii şi sloganuri propagandistice. Muncitorii au acţionat în acest fel şi la şedinţele din fabrică, de exemplu în Bulgaria, şi şi-au revendicat interesele într-un limbaj corect politic. O astfel de utilizare a canalelor de comunicare predefinite şi a şabloanelor de vorbire predefinite a asigurat o conexiune cu deţinătorii puterii. Dar le-a fost la fel de dificil să interpreteze cele spuse şi scrise, deoarece mulţi se chinuiau să decodifice corect limbajul cifrat ideologic şi interesele celor de la putere. Întregul sistem de comunicare exprima disfuncţionalitatea structurilor autoritare, a căror existenţă depindea de ameninţarea credibilă a utilizării violenţei în caz de conflict.

Statul partinic şi societatea au fost împletite în multe feluri. Mulţi oameni au ajuns să accepte şi să încerce să interpreteze ofertele de consum şi ideologie în beneficiul lor faţă de partid. Cât despre Iugoslavia, istoricul Wolfgang Höpken vorbeşte despre o loialitate negativă: aceasta a fost alimentată de nivelul de trai mai ridicat în comparaţie cu alte ţări comuniste balcanice, de graniţele deschise cu opţiuni de călătorie, de reputaţia ţării în lume (inclusiv prin poziţia Iugoslaviei în mişcarea de nealiniere, de admiraţia multor occidentali europeni stângişti) şi de calea Iugoslaviei către socialism (autoadministrarea de către muncitori). Pentru celelalte ţări comuniste, naţionalismul revitalizat a avut o importanţă centrală, alături de comunismul de consum. În cazul Albaniei ar trebui menţionat de asemenea conformismul profund din cauza fricii şi a controlului social care se extindeau chiar până la marginile societăţii.

Rezultatul politicii sociale comuniste a devenit clar după prăbuşirea regimurilor: desfiinţarea vechilor structuri nu a

creat nimic permanent în locul lor. Regimurile amplificaseră ipocrizia, conformismul, lipsa de iniţiativă şi revendicările faţă de stat prin utilizarea resurselor sale. Acestea au îndoctrinat oamenii cu naţionalism şi au militarizat societatea. Suprimarea modurilor alternative de gândire, prevenirea disidenţei intelectuale în afară de puţini indivizi – toate acestea fac parte din moştenirea socială şi mentală a regimurilor comuniste din Balcani.[15]

Omul Nou si politica faţă de sexe

Comuniştii şi-au promovat sistemul social cu promisiunea modernizării grupurilor defavorizate anterior. Acestea le includeau în toate statele pe femei. Scopul regimurilor a fost să le câştige ca aliaţi pentru noile sisteme, dar mai ales să le mobilizeze forţa de muncă pentru a construi economia comunistă. La începutul guvernării comuniste au avut loc proclamarea egalităţii între bărbaţi şi femei şi campanii de alfabetizare extinse, în special pentru femei. Modelele de propagandă au fost preluate din Uniunea Sovietică. Lenin pusese capăt devreme modelelor feministe de la începutul bolşevismului, iar sub Stalin exista o înţelegere clasică a rolurilor, ceea ce însemna mai ales o dublă povară pentru femei: pe de o parte, erau complet integrate în procesul de muncă industrială sau agricolă, pe de altă parte, îşi menţineau sarcinile tradiţionale de gospodină şi mamă. În cadrul propagandei, femeia a fost sărbătorită în diverse ipostaze: ca luptătoare şi muncitoare – adesea în postură masculină –, dar şi ca mamă şi păstrătoare a naţiunii.

La fel ca în Uniunea Sovietică, comuniştii din Balcani au dat şi ei peste societăţi patriarhale tradiţionale. Iniţial erau doar câteva femei în rândurile subţiri ale comuniştilor din Balcanii de Est. Din contră, în Balcanii de Vest numeroase

femei fuseseră mobilizate politic de lupta de partizani. După încheierea războiului însă, s-a dovedit rapid că tot bărbaţii vor înlocui bărbaţii de la putere, iar femeile nu vor avea acces la vreo pârghie reală a puterii guvernamentale. Comunismul balcanic a fost şi a rămas patriarhal şi dominat de bărbaţi până la sfârşit. Organizaţiile de femei ale partidelor nu au avut nici o influenţă reală nicăieri. O excepţie au fost femeile din cercurile familiale restrânse ale conducerii partidului.

Exemplul românesc ilustrează legătura dintre mobilizarea femeilor care lucrau în slujba statului şi marginalizarea politică a acestora. Dictatorul Gheorghiu-Dej a retrogradat Uniunea Femeilor Antifasciste din România la Comitetul Naţional al Femeilor; acest lucru a fost strâns legat de epurarea celei mai puternice comuniste a ţării, Ana Pauker. Deja în Dreptul muncii din 1950 s-a conturat cum urma să arate politica de stat dominantă din 1966: controlul de stat asupra corpului femeilor. Acestora le-au fost interzise profesiile care le-ar fi putut afecta capacitatea de a naşte. Un aspect central al acestei chestiuni este problema liberalizării avortului. Modelul a fost Uniunea Sovietică, unde avortul a fost interzis în 1936, dar a fost permis din nou după moartea lui Stalin. România a urmat acest ultim pas, dar apoi a făcut o întorsătură radicală în 1966. Nu era singura care a făcut asta. Cehoslovacia a adoptat o lege rigidă în 1962, Bulgaria în 1967 şi Ungaria în 1974. Aproape nici o altă ţară nu a fost însă la fel de dură ca România: avortul a fost interzis femeilor sub 45 de ani şi cu mai puţin de patru copii. A fost permis numai dacă exista un pericol mortal, boală ereditară, incapacitate fizică sau psihică pentru maternitate, viol şi incest.

Interzicerea extinsă a avortului a fost doar un aspect al politicii demografice. Celălalt a constat într-o politică

pronatalitate pe care au urmat-o şi Albania, şi Bulgaria. Populaţia proprie, în special naţiunea titulară, trebuia să crească rapid pentru ca naţiunea să se poată extinde. Interzicerea avortului a avut consecinţe dramatice: din 1966 până în 1967, rata natalităţii în România a crescut de la 1,9 la 3,7 naşteri pe femeie (adică 527.764 naşteri în toată ţara, comparativ cu 273.678). În propaganda permanentă, maternitatea era promovată ca datorie naţională, dar, în acelaşi timp, se accentua şi rolul femeii ca muncitoare. La fel ca în alte regimuri totalitare, statul a acordat diverse beneficii pentru mamele cu mulţi copii. În acelaşi timp, sexualitatea era tabu în spaţiul public. Întrucât metodele moderne de contracepţie erau cu greu disponibile în societatea predominant rurală, multe femei însărcinate au căutat ajutor ilegal în situaţiile lor de urgenţă. Până în prezent nu s-a stabilit câte femei au murit în urma unor astfel de proceduri – 10.000 de decese au fost înregistrate în spitale. Cu toate acestea, întrucât serviciile secrete din spitale făceau presiuni asupra medicilor pentru a trata pacientele doar atunci când dezvăluiau cine le făcuse avortul, zeci de mii de femei au murit în chinuri, fără tratament medical. Cercetări recente estimează că multe femei au avut până la 20 sau chiar mai multe avorturi ilegale.

Politica pronatalitate a fost pusă în aplicare cu rigurozitate: poliţia şi serviciile secrete verificau în mod regulat sarcinile şi eventualele avorturi ale lucrătoarelor din fabrici, iar medicii au fost deci integraţi cu forţa în acest sistem represiv. Regimul a făcut din medicină un instrument de control. În ciuda acestei presiuni extraordinare, natalitatea a scăzut în 1983 la nivelul din 1966. Obsesia regimului de a crea un popor de 30 de milioane de oameni nu numai că a lezat demnitatea şi integritatea fizică a milioane de femei, ci în acelaşi timp

acesta nu a putut să se îngrijească de copiii născuţi în ciuda sărăciei părinţilor lor şi care nu erau îngrijiţi în familie. Nenorocirea acestor copii, care trebuiau să vegeteze în case necorespunzătoare, adesea suferind de boli, a devenit cunoscută lumii abia după 1989. Astăzi, copiii străzii de odinioară sunt încă judecaţi de instanţele române pentru presupus vagabondaj.

Regimul a privit însă altfel situaţia: dictatorul Ceauşescu se prezenta drept susţinător al femeilor. De fapt, s-a separat de predecesorul său patriarhal Gheorghiu-Dej şi a introdus o cotă pentru femei în 1976, pentru a face poziţiile de vârf accesibile şi femeilor. Dacă în 1966 Partidul Comunist Român era partidul din Europa de Est cu numărul cel mai mic de femei, în 1989 era partidul cu cea mai mare proporţie de femei, deşi la un nivel ierarhic inferior; doar soţia dictatorului avea o putere durabilă şi reală.

Politica faţă de femei în Albania comunistă a avut o componentă specială. Din 1967, emanciparea femeilor a fost promovată împreună cu lupta împotriva religiei, iar asta în societatea cea mai patriarhală din Balcani. Pe lângă modelele sovietice, cele ale propagandei chineze au servit şi ele la aplicarea acestei politici, care în esenţă nu se deosebea de cazul românesc: dublă povară pentru femei, putere politică scăzută, din nou cu excepţia soţiei dictatorului. Hoxha a propagat lupta împotriva violenţei sexuale asupra femeilor, deşi era preocupat în primul rând de aplicarea controlului total al regimului în familie, mai degrabă decât de bunăstarea femeilor.

În Bulgaria, partidul anunţase deja obiectivul pronatalitate al unei naţiuni de 10 milioane de oameni în 1946. Dar, la mijlocul anilor ’60, numărul avorturilor îl depăşea pe cel al naşterilor. Statul a controlat politica de familie cu legi (1968, 1985: îngreunarea divorţului), pentru

a o disciplina şi a o contura potrivit modului de viaţă socialist. Comunismul consumerist din anii ’60-’70 a fost conceput pentru a oferi oamenilor un nivel de trai mai bun, ceea ce i-a încurajat să se retragă în viaţa privată. Accentul propagandistic pe familie şi maternitate a creat o atitudine cu pretenţii faţă de stat, pe care acesta cu greu le putea onora.

Politica iugoslavă faţă de femei s-a diferenţiat în mod clar de aceste modele pronatalitate totalitare: statul s-a abţinut să intervină atât de profund în planificarea familială a oamenilor, în schimb s-a concentrat pe educaţie şi contracepţie. În 1969, pentru a preveni avorturile ilegale, statul a decis liberalizarea completă a acestuia. Totuşi, numărul avorturilor indică faptul că educaţia sexuală a rămas inadecvată, precum şi condiţiile de viaţă ale multor femei. În 1988 existau 106,1 avorturi pentru fiecare 100 de naşteri în Iugoslavia (388.933 în cifre absolute). De politica faţă de femei a comuniştilor a beneficiat mai ales clasa de femei din zona urbană, bine educate, care au intrat în domenii ale ştiinţei şi educaţiei anterior dominate de bărbaţi; comunismul le-a făcut de asemenea pe femei mai vizibile în politica regimului unipartinic, deşi cu greu aveau putere reală. Dezbinarea socială, demografică şi mentală de după 1989 în fostele ţări comuniste din Balcani poate fi explicată şi prin presiunea enormă pe care România şi Albania, dar şi Bulgaria, au exercitat-o asupra femeilor. Fanteziile implementate violent în legătură cu popoare numeroase s-au încheiat cu contracţia demografică şi cu emigrarea în masă.[16]

Omul Nou şi religia: Lupta cu Biserica şi ateismul

Creării unui Om Nou i s-au opus nu numai structurile sociale, ci şi mentalităţile tradiţionale. Pe lângă familie, în vizorul comuniştilor era inclusă şi religia ca principal concurent ideologic al marxismului. Uniunea Sovietică le arătase regimurilor comuniste din Balcani cum să se ocupe de religii şi de instituţiile lor. De la *ateismul ştiinţific* radical şi lupta împotriva religiei prin uciderea a zeci de mii de clerici, până la înfiinţarea de biserici loiale regimului şi de comunităţi religioase instituţionalizate (şi împărţirile corespunzătoare ale bisericilor între disidenţi şi susţinătorii regimului) şi punerea în funcţiune a bisericii în faze de criză (precum în cel de-al Doilea Război Mondial) se aflau deja numeroase instrumente la dispoziţie. Spre deosebire de estul Europei Centrale, cu cultura sa preponderent catolică, comuniştii din Balcani s-au confruntat cu moştenirea imperială a unei diversităţi religioase, fără egal în Europa. Ortodoxia şi Islamul erau puternic reprezentate în Iugoslavia, Bulgaria şi Albania; în Iugoslavia şi Albania se adăugau tradiţii catolice puternice; în România existau două Biserici concurente de tradiţie ortodoxă (BOR şi Biserica Greco-Catolică), în plus existau cele trei biserici protestante (Biserica Luterană, Reformată şi Unitariană), Biserica Romano-Catolică, neoprotestanţi, evrei şi grupuri precum stiliştii, lipovenii (ruşi de rit vechi), armeni şi, în sfârşit, o mică comunitate musulmană. Ortodocşii şi musulmanii erau ancoraţi în statul naţional, instituţionalizaţi prin Bisericile Ortodoxe şi prin comunităţile religioase musulmane organizate de autorităţi în perioada habsburgică, respectiv interbelică. Roma, centrul catolicilor şi al greco-catolicilor, nu a fost la îndemâna statelor naţionale; dar şi protestanţii şi musulmanii aparţineau unor comunităţi globale care erau interesate de coreligionarii din ţările comuniste din Balcani. Acelaşi lucru este valabil şi pentru comunităţile

evreieşti care supravieţuiseră Shoahului. Cu alte cuvinte: nici o comunitate religioasă nu a fost la fel de naţională şi legată de stat ca Bisericile Ortodoxe. Au fost cele mai vulnerabile din punct de vedere politic, dar au avut, în acelaşi timp, cele mai mari oportunităţi de ajustare şi adaptare la noul echilibru de putere.

Politicile religioase din ţările comuniste din Balcani au avut ca scop nivelarea culturală şi omogenizarea societăţilor. Asta nu însemna doar înlocuirea vechilor apartenenţe de clasă; a fost vorba şi de nivelarea diferenţelor religioase, unele dintre cele mai importante moşteniri ale imperiilor. Prin urmare, forţa şi furia politicilor religioase comuniste s-au manifestat în special acolo unde această moştenire imperială era puternică, în regiunile posthabsburgice ale Iugoslaviei şi ale României, şi în regiunile postotomane ale Bulgariei şi ale Albaniei. Chestiunile religioase erau adesea legate de etnie. Totuşi, acest lucru nu era valabil peste tot: în Transilvania, linia dintre ortodocşi şi uniţi trecea prin mijlocul comunităţii româneşti. Chestiunea musulmanilor vorbitori de slavă şi integrarea lor în identităţile naţionale determinate de apartenenţa la ortodoxie i-au pus în dificultate pe conducătorii bulgari şi macedoneni. În Albania, compactă din punct de vedere etnic, regimul a văzut în religie unul dintre principalele obstacole pe calea către unitatea naţională.

Situaţia descrisă mai sus a influenţat politicile religioase ale regimurilor comuniste. Acestea diferă atât de mult în funcţie de ţară, încât o periodizare transbalcanică este dificilă. După 1945, poziţia Bisericii Ortodoxe din Grecia a rămas neschimbată, sprijinind forţele conservatoare, dar nefiind o forţă motrice în domeniul politic. La celălalt capăt al spectrului s-a aflat Iugoslavia în perioada imediat postbelică: sute de clerici ortodocşi şi catolici fuseseră

deja uciși de partizani în războiul civil. Până în 1953, regimul a urmărit un curs de luptă radicală contra Bisericilor, îndreptată în primul rând împotriva Bisericii Catolice din regiunea posthabsburgică. Comuniștii au considerat-o mult mai amenințătoare decât Biserica Ortodoxă Sârbă (BOS), slăbită de numeroase pierderi și a cărei jurisdicție se afla în întregime pe teritoriul Iugoslaviei. Atacurile fizice până la omoruri caracterizează începuturile extrem de ostile ale iugoslavismului lui Tito, precum și exproprierea extinsă a proprietăților Bisericii. Regimul a acuzat Biserica Catolică per ansamblu de colaborare cu puterile Axei și cu ustașii. Fundalul acestui reproș nesustenabil în general a fost refuzul cardinalului Stepinac de a accepta o Biserică de stat Catolică sub control iugoslav, să se și detașeze de Roma și, în mod similar BOS, să se constituie ca Biserică națională în Iugoslavia. Stepinac nu a apărat interesele naționale croate, ci s-a opus abuzului justiției, atacurilor statului și reprimării instruirii religioase în școli.

După model sovietic, serviciile secrete au creat o organizație clericală fidelă statului, *Uniunea Preoțească Chiril și Metodiu* (1949). Împotriva lui Stepinac a fost organizat un proces-spectacol în 1946 – după executarea liderului cetnic, Draža Mihajlović, simbol al anticomunismului sârb, regimul a vrut să facă din Stepinac reprezentantul independenței necomuniste croate. De teamă că ar putea căpăta statut de martir, acesta a fost arestat la domiciliu mai mulți ani, unde a murit în 1960, și a fost înmormântat la Zagreb cu mare simpatie din partea populației.

În 1953, Iugoslavia, ca și în alte domenii politice, s-a abătut de la stalinismul pur, adică atacurile violente au dispărut ca fenomen larg răspândit. În acel an s-a adoptat o lege privind comunitățile religioase, scopul căreia fiind

să le marginalizeze şi să-i privilegieze pe clericii loiali regimului, recunoscuţi de stat ca organizaţie de masă. Educaţia religioasă a fost interzisă în şcoli. O relaxare între Biserica Catolică şi stat a avut loc numai după Conciliul Vatican II, odată cu protocolul dintre Iugoslavia şi Vatican (1966).

Regimurile bulgar şi român au fost de asemenea dure faţă de Biserica Catolică, catolicii bulgari fiind o comunitate intelectuală mică, dar importantă. Ţelul principal al represiunii din România a fost Biserica Greco-Catolică (Unită). Ea reprezenta tot ceea ce era periculos pentru comunism: un cler bine educat, care privea spre Roma ca centru al Bisericii Catolice mondiale, dar credea ca în interior să reprezinte ideea naţională românească şi să ia poziţie împotriva preluării puterii de către comunişti. Comuniştii români au urmat modelul sovietic în oprimarea Bisericii Unite (lupta lui Stalin împotriva celei ucrainene), dar au preluat cu abilitate şi tensiunea dintre Biserica Ortodoxă (BOR) şi cea Unită din interbelic. BOR a devenit actantul regimului în demolarea Bisericii Unite, care a fost forţată să se asimileze în BOR, aceasta devenind proprietara posesiunilor sale. Clerul unit a fost persecutat, demnitari importanţi şi alţi membri de elită au fost deţinuţi în lagărul de la Sighet. Figura simbolică a Bisericii Unite a fost Iuliu Hossu (1885-1970), din 1917 episcop de Gherla în Transilvania (din 1930 episcopia Cluj-Gherla), în închisoare din 1948 până în 1955 şi deţinut ulterior în mănăstiri ortodoxe; cu puţin înainte de moartea sa a fost făcut cardinal. Hossu citise declaraţia de unire a românilor ardeleni la România în Alba Iulia în 1918. Episcopul Oradei, Valeriu Traian Frenţiu (1875-1952), a murit prin înfometare în lagărul de la Sighet; episcopul Maramureşului, Alexandru Rusu (1884-1963), a murit şi el în închisoare după mai mulţi ani de muncă silnică; episcopul Lugojului,

Ioan Bălan (1880-1959), a suferit de asemenea pedepse îndelungate cu închisoarea. BOR şi regimul comunist au eliminat odată cu Biserica Greco-Catolică cea mai importantă moştenire instituţională imperială din vestul României.

BOR a plătit un preţ ridicat pentru victoria asupra rivalei sale: conducerea sa s-a supus statului comunist. Numeroşi clerici s-au opus preluării comuniste şi au plătit pentru asta cu închisoarea; patriarhul Nicodim Munteanu şi cercurile sale au privit cu neîncredere încercările Uniunii Sovietice de a face din Biserica Ortodoxă Rusă un fel de Biserică-mamă pentru ţările blocului sovietic. Cu toate acestea, după moartea subită a lui Nicodim în 1948, odată cu Justinian Marina (1901-1977) a fost ridicat la rang de patriarh un cleric care, ca prieten al dictatorului Dej, a căutat cooperarea cu regimul. BOR a justificat acest pas subliniind că acesta ar fi fost singurul mod în care viaţa Bisericii ar fi putut fi salvată de la represiune. De fapt, statutul juridic al BOR în România a rămas semnificativ mai bun decât cel al celorlalte Biserici Ortodoxe. În România nu a existat separare între Biserică şi stat, iar preoţii erau plătiţi de stat şi scutiţi de serviciul militar; BOR şi-a păstrat proprietăţile şi chiar le-a sporit prin exproprierea Bisericii Unite. BOR a devenit un tovarăş fidel al comuniştilor şi a reactivat filonul naţionalist atunci când comuniştii au recurs la naţionalism ca resursă de putere. Patriarhul Justinian a fost de asemenea un actor în politica externă românească, făcând campanii pentru politica guvernamentală în cercurile ecleziastice, cum ar fi la anglicanii britanici, sau refuzând invitaţia Conciliului Vatican II, pentru că Vaticanul nu a recunoscut dizolvarea forţată a Bisericii Unite. Cunoscut local ca Patriarhul Roşu, Marina a justificat ideologia comunistă, de exemplu, echivalând Omul Nou cu Isus Cristos şi propovăduind

apostolatul social al bisericii drept slujitor al oamenilor. Ierarhia ecleziastică a fost în mare măsură infiltrată de Securitate, iar Biserica a devenit instrument de guvernare al regimului. Succesorul lui Justinian, Teoctist Arăpaşu (1915-2007, patriarh 1986-2007), care participase la revolte antisemite în 1941, a legitimat stăpânirea comunistă chiar când regimul a început să dărâme biserici. Pentru apropierea dintre BOR şi stat pot fi aduse ca explicaţii cooperarea tradiţională a Bisericii Ortodoxe cu puterea laică, naţionalismul xenofob, antiminoritar şi antioccidental ca bază ideologică comună, dar şi avantaje materiale pentru ierarhii care cultivau un stil de viaţă precum cadrele importante din partid. Până în prezent, rolul BOR în comunism este controversat, însă, datorită puterii sale continue, politizării pronunţate şi compromisului multor înalţi demnitari, o reevaluare a fost înăbuşită în faşă.

Poziţia Bisericii Ortodoxe în Bulgaria nu a fost niciodată atât de puternică ca în România. Totuşi, spre deosebire de România, dar într-un mod similar Iugoslaviei, regimul a acţionat cu toată virulenţa împotriva bisericii. Recunoaşterea numai a căsătoriei civile, desfiinţarea educaţiei religioase, reducerea Bisericii la un obiect al patrimoniului cultural, separarea Facultăţii de Teologie de universitate, naţionalizarea bunurilor bisericeşti, însoţite de propagandă atee caracterizează lupta bulgară împotriva Bisericii Ortodoxe şi a altor Biserici creştine mai mici. În special în 1948-1949 regimul a persecutat clerul cu o mare brutalitate, iar mitropolitul de Nevrokop a fost ucis. Serviciul secret comunist a înregistrat 1.600 din cei 2.063 de preoţi ca adversari politici; 10% din cler au fost trimişi în lagăre. La fel ca în România, Biserica Ortodoxă a jucat şi un rol în politica externă. Exarhatul, fondat în 1870, urma să fie ridicat la patriarhat, ceea ce a pus în

pericol echilibrul realizat abia în 1945 cu patriarhia ecumenică a Constantinopolului, care a revendicat primordialitatea onorifică printre Bisericile Ortodoxe. Şi Bulgaria a devenit obiectul politicii de putere a Moscovei, adică a planului ca nu Constantinopolul, situat în lumea necomunistă, ci patriarhia Moscovei să devină centrul mondial al lumii ortodoxe predominant comuniste. Mitropolitul Plovdivului, Kiril (1901-1977), care era fidel regimului, a dominat în lupta pentru putere în cadrul Bisericii. Sfântul Sinod, ca autoritate centrală a Bisericii, fusese deja infiltrat de serviciile secrete, care au dus o luptă cu puterea din Comitetul religios. Al şaselea Departament al Securităţii Statului supraveghea clerul. Ca în cazul românesc, statul a folosit şi Biserica pentru propaganda externă. Succesul a fost răsunător. Ofiţerii de informaţii au pătruns în cele mai înalte posturi ale Bisericii, iar serviciile secrete au preluat controlul asupra Bisericii. Aceasta a fost supusă influenţei Moscovei şi marginalizată social. Spre deosebire de România, Biserica a beneficiat cu greu de cooperarea cu statul-partid.

Biserica Ortodoxă Sârbă s-a subordonat Iugoslaviei comuniste a lui Tito mai repede decât Biserica Catolică din zonele posthabsburgice. După cum am menţionat, slăbită de moartea şi fuga clericilor naţionalişti (în Muntenegru 40% din clerici au murit în război, printre care si mitropolitul Joanikije Lipovac, 1890-1945, susţinător al cetnicilor) şi fără alt punct de referinţă în afara ţării, nici punctul ei de plecare nu era unul deosebit de favorabil; la fel ca în România şi Bulgaria, apropierea de stat s-a dovedit o opţiune. BOS a rămas fidelă imaginii de sine ca biserică naţională şi concepţiei naţionaliste a Serbiei Mari. Prin urmare, aceasta a intrat în conflict cu părţi din stat şi din partid, întrucât între 1958 şi 1967, în timpul procesului de creare a unui stat macedonean, s-a înfiinţat o Biserică

Ortodoxă macedoneană în partea sud-iugoslavă a subrepublicii Macedonia. BOS nu o recunoaşte nici până astăzi; asta însemna pretenţia BOS de a-i reprezenta pe toţi creştinii ortodocşi din Iugoslavia, dincolo de graniţele republicilor. Astfel, BOS a fost singura instituţie din Iugoslavia lui Tito care îi reprezenta pe toţi sârbii şi împărtăşea principiul teritorial al statului federal.

În ceea ce priveşte istoria sa globală, comunismul balcanic a atras atenţia prin faptul că religia a fost interzisă în 1967 în Albania, ţara caracterizată cel mai mult prin tipare sociale şi culturale tradiţionale, iar ateismul a devenit ideologie de stat în locul religiei. Din punctul de vedere al actorilor albanezi, ceea ce pare la prima vedere a fi un paradox a urmat o dublă logică: regimul albanez a fost deosebit de dogmatic în implementarea sa a marxismului de tip stalinist; dar a acţionat şi în tradiţia naţionalismului albanez, care a pus naţiunea deasupra religiei. De fapt, albanezii erau speciali, fiind singura naţiune titulară din Europa majoritar musulmană. Conducerea comunistă a dorit să se despartă de moştenirea imperială şi, prin distrugerea religiei, să-i adune pe albanezi într-o nouă naţiune bazată pe limbă şi origine. Asta s-a justificat prin afirmaţia că albanezii au fost întotdeauna religioşi doar superficial şi, prin urmare, cu greu ar fi observat sau trăit diferenţele religioase şi confesionale. În 1967 au izbucnit revolte antireligioase, marcând începutul unei campanii la nivel naţional. Nu se ştiu prea multe despre ateismul albanez în practică, dar, în ciuda supravegherii stricte, familiile au păstrat obiceiurile religioase. Propaganda ateistă intensă nu a reuşit să extermine complet religiile în doar un sfert de secol. Totuşi, ceea ce este remarcabil este natura radicală a procedurii.

S-a acordat mai puţină atenţie în studiile comparative faptului că regimul bulgar a avut un succes deosebit în suprimarea religiei, tot în sfera privată. Pe lângă slăbirea Bisericii ca instituţie, regimul a construit un sistem statal de sărbători şi ritualuri bazate pe modelul sovietic – de la introducerea obligatorie a căsătoriei civile la rituri civile de botez, nuntă şi înmormântare. Studiile oficiale au dovedit scăderea religiozităţii: în 1962, 35% din populaţie s-a identificat ca religioasă – majoritatea erau mai puţin educaţi, persoane din mediul rural, persoane în vârstă şi femei; mai mult de 52% dintre nou-născuţi au fost botezaţi, 36% din căsătorii au fost săvârşite în biserică. La mijlocul anilor ’70, regimul a lansat o altă campanie împotriva religiei. La începutul anilor ’80, importante ceremonii ecleziastice, cum ar fi înmormântările, deveniseră mai puţin importante (47,9% înmormântări bisericeşti, faţă de 80% în 1962); botezul s-a păstrat (40,7% dintre nou-născuţi), bunicii flancându-i adesea pe părinţii secularizaţi. Presiunea regimului în viaţa de zi cu zi a rămas ridicată: în 1956 bibliotecile au fost curăţate de *cărţi reacţionare*, în 1961 mănăstirea Rila, simbolul naţional al Bulgariei, a fost declarată muzeu (din 1968 slujbele religioase au avut loc doar în absenţa turiştilor), iar la începutul anilor ’70 accesul de Paşte la bisericile importante a fost restricţionat serios de forţele de securitate.

Politicile religioase comuniste au mers pe căi diferite. Aceste căi au fost parcurse pe diverse distanţe. Proiectul albanez de omogenizare naţională sub semnul ateismului a fost unul radical. În Iugoslavia, politica religioasă a fost şi ea element fundamental al centralizării şi iugoslavismului dogmatic, pe de o parte, şi al federalizării şi consolidării identificărilor naţionale, pe de altă parte. În România, comuniştii au integrat rapid Biserica Ortodoxă în sistemul

lor de putere şi au primit loialitate necondiţionată din partea acesteia până în ultimele clipe ale regimului. Secularizarea a progresat în toate ţările din Balcani; în societăţile catolice din Iugoslavia s-a produs un decalaj între forţele loiale Bisericii şi cele comunisto-seculare, cunoscut şi din alte ţări catolice. Ortodoxia sârbă şi în special cea bulgară au fost în mare parte marginalizate; ortodoxia românească a fost cea mai stabilă, şi tradiţionalismul religios pare să fi fost păstrat cel mai clar în România – spre deosebire de Bulgaria. Efectele politicilor religioase au fost deosebit de evidente în criza regimurilor din anii ’80: în Iugoslavia, naţiunea şi religia asociată acesteia au umplut spaţiul liber ideologic lăsat de comunism. În Bulgaria, pe de altă parte, o Biserică deja slăbită de conflictele interne şi marginalizată de stat a continuat să se prăbuşească, în timp ce în România BOR a păstrat o poziţie puternică, în ciuda complicităţii sale cu regimul. În cele din urmă, în Grecia, la fel ca în Serbia, Biserica Ortodoxă a revenit în centrul vieţii politice odată cu naţionalismul emergent din anii ’80.[17]

Omul Nou şi Islamul – între confesiune şi naţiune

În ochii comuniştilor, Islamul, chiar mai mult decât Bisericile creştine, era văzut ca un simbol al stagnării în acea lume imperialistă pe care omul nou trebuia să o depăşească. Statele comuniste au moştenit interdependenţa problemelor religioase şi naţionale în numeroasele grupări musulmane din Balcani. A apărut din nou problema integrabilităţii. Comuniştii din Iugoslavia s-au concentrat în primul rând pe musulmanii bosniaci, căzuţi la mijloc în conflictul sârbo–croat din cel de-al Doilea Război Mondial. Musulmanii non-slavi, albanezii şi turcii, au primit mai puţină atenţie în anii postbelici: regimul a

încercat până în anii ’50 să-i forţeze să emigreze în Turcia şi de fapt a continuat migraţia spre est, care începuse deja în perioada interbelică. Abia în momentul transformărilor politicii iugoslave faţă de kosovari din 1966 s-au făcut încercări de integrare politică a majorităţii albaneze musulmane în societatea iugoslavă, şi nu numai de a vedea în ei potenţiali duşmani ai statului. Această ofertă de integrare a vizat albanezii ca naţiune, şi nu ca o comunitate musulmană majoritară.

Situaţia era diferită în Bosnia: bosniacii musulmani slavi, care locuiau în centrul Iugoslaviei, făceau fără îndoială parte din nucleul lingvistic al oricărui model iugoslav. În acelaşi timp, Bosnia a fost întotdeauna scindată între naţionalismul sârb şi croat şi, prin urmare, a suferit teribil între 1941 şi 1945 sub ocupaţie şi război civil. Iugoslavia comunistă a promis un viitor mai bun, dar poziţia musulmanilor bosniaci nu a fost clar definită la sfârşitul războiului. După experienţele războiului, conducerea partidului bosniac a urmat o linie iugoslavă: opoziţiile naţionale trebuiau abolite în această ideologie integratoare. Pentru Tito, Bosnia a fost iniţial privită chiar ca o mică Iugoslavie, modelul unui viitor stat fără naţiuni titulare separate. Cu toate acestea, îndemnul Sloveniei şi al Croaţiei în special la descentralizarea şi consolidarea subrepublicilor a declanşat o dinamică specială în Bosnia: calea integral-iugoslavă nu mai era atât de uşoară, iar subrepublica Bosnia şi Herţegovina trebuia să se poziţioneze odată cu reorganizarea modelului iugoslav. Acest lucru i-a afectat în special pe musulmani, deoarece sârbii şi croaţii erau deja recunoscuţi ca naţiuni şi aveau propriile lor subrepublici. În schimb, musulmanii au fost definiţi iniţial ca grup religios. Când conducerea partidului bosniac a luat măsuri pentru reevaluarea musulmanilor în sensul unei naţiuni, a făcut acest lucru deoarece principiul

naţionalist a fost consolidat în întregul stat. Conform acestei logici, musulmanii trebuiau să se situeze la acelaşi nivel cu croaţii şi sârbii, dar ca naţiune, nu ca o comunitate religioasă. În 1961, a fost introdusă în recensământ categoria etnică (nu religioasă!) musulmană. Faptul că partidul nu era sigur în legătură cu numele este demonstrat prin faptul că în 1963 se dezbătea dacă musulmanii bosniaci nu ar trebui descrişi drept iugoslavi. Această idee, anume că musulmanii nu erau nici sârbi, nici croaţi, dar nu erau nici naţiune individuală, nu a prevalat în faţa modelului unei identităţi naţionale musulmane. Din nou, dezbaterea constituţională iugoslavă generală a fost crucială, deoarece descentralizarea a obligat Bosnia şi Herţegovina să-şi stabilească propria identitate în contextul celorlalte subrepublici. Mulţi musulmani bosniaci au privit cu scepticism deviaţia de la iugoslavism din 1966 şi crearea propriei naţiuni. Musulmanii ca naţiune includeau şi oameni care nu erau credincioşi; întrucât limba nu a putut forma o caracteristică de demarcaţie faţă de sârbi şi croaţi, care s-au definit pe baza apartenenţei la confesiune (şi nu pe baza credinţei lor active sau a religiozităţii), numai statutul religios al unei persoane a rămas drept criteriu, combinat cu ideea că musulmanii reprezentau populaţia istorică originară a Bosniei. Această situaţie explică de ce a existat o distincţie oficială între musulmani cu M mare şi cu m mic: primul denota afilierea naţională, cel de-al doilea, pe cea religioasă.

Descentralizarea le-a oferit musulmanilor bosniaci calea de a deveni naţiune şi a blocat alternativa iugoslavă. Cu toate acestea, în comparaţie cu alte comunităţi musulmane, musulmanii bosniaci au fost de departe cei mai integraţi şi acceptaţi.

O privire spre Bulgaria arată contrastul: aici, turcii şi pomacii vorbitori de bulgară din sud şi est au alcătuit un

grup numeros de populaţie postimperială, asupra căruia regimul comunist a exercitat o presiune puternică în mai multe valuri de represiune. Obiectivele au fluctuat: integrarea şi asimilarea pomacilor, în privinţa turcilor însă, emigrarea în Turcia sau asimilarea. Este important că aceste politici au fost urmate de regim până la sfârşitul său – şi că în mare parte au contribuit la acesta. Faţă de Iugoslavia, trebuie să fie luată în considerare şi politica religioasă dură a Bulgariei, în general. În 1959 a început o campanie împotriva obiceiurilor musulmane (interzicerea voalului, a acoperămintelor de cap tradiţionale, circumcizia numai în spitale). O altă serie de măsuri a urmat în 1962 pentru limitarea influenţei turceşti asupra altor musulmani (pomaci, romi). Acest lucru a restricţionat imigraţia musulmanilor non-turci în zone puternic populate de către turci şi, în acelaşi timp, a promovat întărirea unei identităţi pomace. Acest lucru era deosebit de important în ochii regimului, deoarece printre musulmani turcii s-au bucurat de cea mai înaltă poziţie socială şi au acţionat ca un grup de conducere. Organizarea pomacilor vorbitori de bulgară ca grup separat însemna slăbirea comunităţii musulmane dominate de turci. O parte din această strategie a fost de asemenea bulgarizarea numelor personale. Aceste măsuri au fost puse în aplicare la nivel regional cu diferite grade de severitate, radical în Rodopii de Vest, mai moderat în partea de est a lanţului muntos, adică în apropierea graniţei cu ţările NATO Grecia şi Turcia. În 1964, după tulburări, această campanie a fost internaţionalizată când musulmanii au apelat la Turcia pentru ajutor. După o perioadă de relaxare, regimul a crescut din nou presiunea la începutul anilor ’70, similar campaniei împotriva Bisericii. Frontul Patriotic, ca organizaţie de masă, trebuia să promoveze o nouă campanie onomastică şi măsuri de asimilare, şi din nou au existat tulburări în Rodopii de Vest.

Sute de pomaci care au rezistat au fost deportaţi în lagărul de la Belene. Măsuri precum schimbarea pietrelor de mormânt au provocat traume adânci.

Ultima lovitură a regimului a fost la mijlocul anilor ’80. Asimilarea forţată a turcilor a fost promovată ca proces al renaşterii. Guvernul a susţinut că în cazul turcilor din Bulgaria era vorba de o islamizare cu forţa şi apoi de o turcizare cu forţa a bulgarilor, şi nu despre descendenţii imigranţilor musulmani din Anatolia care veniseră în ţară de la sfârşitul secolului al XIV-lea. Conform acestei logici, turcii trebuiau să renască şi deci să revină la presupusa lor identitate, dacă era necesar, prin constrângerea statului. Pentru această campanie, partidul a mobilizat toate resursele, de la aparatul de securitate la ştiinţă, care trebuiau să demonstreze teoria partidului. În 1985, au predominat în anumite părţi din Bulgaria condiţiile unui război civil. Satele au fost închise cu tancuri şi luptători turci clandestini au plantat bombe. Guvernul a creat o unitate antiteroristă (Beretele Roşii) şi până în martie 1985 a obligat 840.000 de turci să adopte nume cu sonoritate bulgară. Îmbrăcămintea şi obiceiurile tradiţionale musulmane au fost din nou interzise. Câteva zeci de oameni au fost ucişi, iar lagărul de la Belene s-a umplut de deportaţi. Conflictul a escaladat la începutul lui 1989 cu greve ale foamei în Bulgaria şi proteste masive în Turcia. Tulburările şi rezistenţa s-au răspândit în circa o treime din teritoriul Bulgariei, creând o adevărată psihoză, iar majoritatea turcilor doreau să emigreze. Această mişcare a început în mai 1989 şi şi-a atins apogeul până la sfârşitul lunii august.

Aproximativ 370.000 de persoane, mai mult de o treime dintre turcii din Bulgaria, au părăsit ţara (mişcare numită cinic *marea excursie*), numeroşi oameni de partid şi alţi profitori îmbogăţindu-se de pe urma proprietăţilor vândute

repede de cei plecaţi. Întrucât în mijlocul perioadei de recoltă lipsea forţa de muncă a ţăranilor turci, guvernul a dispus mobilizarea civilă pe timp de pace. Exodul în masă a zguduit economia bulgară şi a izolat ţara la nivel internaţional. Politica radicală de asimilare a fost însă susţinută de mari secţiuni ale societăţii bulgare, care împărtăşeau frica guvernului de un model cipriot: creşterea demografică puternică a turcilor şi intervenţia armatei turce, la fel ca în Cipru în 1974, cu secesiunea unui teritoriu dominat de turci în sud-estul Bulgariei.

Exemplul Bulgariei arată că politica faţă de Islam s-a bazat pe considerente mai degrabă naţionale decât religioase: bosniacii musulmani şi pomacii trebuiau integraţi la nivel naţional, turcii bulgari au părut însă regimului drept o ameninţare pentru stat, în primul rând din cauza diferenţelor lor lingvistice şi istorice. În ambele cazuri a fost vorba şi de nivelarea moştenirii imperiale. Dominaţia economică de peste secole a musulmanilor asupra ţăranilor sârbi şi bulgari nu a putut fi uitată atât de repede. Politicile faţă de comunităţile musulmane mai mici au urmat de asemenea o logică naţională: politica naţională macedoneană îi ţintea pe musulmanii vorbitori de macedoneană (torbeşii), politica sârbă din Kosovo îi ţintea pe munteni/gorani. Scopul era de a separa musulmanii vorbitori de limbă slavă de comunităţile musulmane mai prestigioase (turce) şi de cele mai puternice numeric (albaneze) şi de a le integra într-un sistem care nu mai era religios, ci organizat după criterii naţionale etnice. Elitele slave sudice din Kosovo şi Macedonia au făcut chiar progrese cu romii musulmani pentru a-i separa de albanezii musulmani. În Iugoslavia, această politică etnică a fost legată de alocarea resurselor de stat, motiv pentru care au existat actori din aceste grupuri musulmane mai mici dispuşi să lucreze cu statul

comunist. Totuşi, acest lucru a eşuat din cauza unui obstacol major: chiar şi în statul comunist, căsătoriile au trecut cu greu peste graniţa religioasă, adică, indiferent de limba lor, musulmanii au format o comunitate de căsătorie. În Bosnia, şi mai ales în zona urbană şi în rândul oamenilor secularizaţi, situaţia era diferită, însă musulmanii non-slavi dominanţi din Balcanii Centrali, otomani până în 1912, nu se prea amestecau cu creştinii. În schimb, punctul de greutate s-a schimbat printre musulmani. Nu turcii, ci albanezii erau cei care dominau un sistem care înlocuia vechile elite turceşti şi făcea vizibilă majoritatea rurală a populaţiei.

Dacă se compară musulmanii din Balcani în deceniile de după 1945, devine evident că structura lor internă şi politicile statale faţă de aceştia au fost atât de diferite, încât ei încă mai servesc ca unitate de interpretare, dar nu pot fi consideraţi drept un singur grup. Politica de stat din Iugoslavia a declanşat doar etnicizarea şi naţionalizarea comunităţilor musulmane: bosniacii musulmani au devenit naţiunea titulară a musulmanilor bosniaci, iar comunităţile musulmane mici şi marginale au devenit macedoneni musulmani, *gorani* sau romi precum *egiptenii*. În Bulgaria, represiunea a escaladat până la asimilarea forţată a turcilor, care a fost în mare parte responsabilă de prăbuşirea regimului. În Albania, pe de altă parte, regimul a reuşit să zdrobească violent comunităţile religioase, inclusiv pe cele sunnite, de departe cele mai puternice, şi să le elimine pentru aproximativ un sfert de secol. În Grecia, pe de altă parte, statul a urmărit o strategie contrară modelului iugoslav: a recunoscut o minoritate musulmană în Tracia occidentală, dar i-a refuzat un caracter etnic (turc, pomac). Astfel, Grecia a preluat vechea tradiţie confesională a Imperiului Otoman. Grecia a renunţat parţial la această politică doar în anii ’90, când,

după model iugoslav, a promovat diviziunea musulmanilor de-a lungul graniţelor lingvistice prin încercarea eşuată de a crea o comunitate a pomacilor în Grecia, izolată de turcii din aceeaşi regiune şi de pomacii bulgari.

Statele postimperiale nu s-au luptat cu aproape nici o moştenire imperială la fel de dificilă ca Islamul. Uneori, parcă marele val de secularizare şi modernizare ar fi marginalizat Islamul ca relicvă din premodernitate. Însă chiar Iugoslavia a deschis noi drumuri către lumea exterioară încă de la început: ca stat conducător al mişcării de nealiniere, a fost dificil să împiedice pelerinajul la Mecca; relaţiile intense ale Iugoslaviei cu ţările din lumea islamică au creat zone largi de întâlnire între iugoslavi şi, în special, musulmanii arabi. Prin această poartă, ideile panislamice şi islamiste au ajuns din nou în Balcani, de unde doar aparent dispăruseră după 1945. În cele din urmă, ţările comuniste balcanice nu au redus la tăcere curentele religioase profunde – au fost îndepărtate doar temporar. Religia a fost considerată o întârziere şi nu a fost degeaba religia persista în regiuni care fuseseră neglijate de regimuri, în zonele rurale de deal şi de munte, mai puţin accesibile din punctul de vedere al infrastructurii, acele zone din Munţii Rodopi prin Herţegovina şi înapoi în Munţii Šar, care formau triunghiul Albania/Kosovo/Macedonia, unde la sfârşitul anilor ’80 şi în anii ’90 tensiunile etnice dintre periferiile interioare şi regiunile politice de bază s-au transformat în violenţe deschise.[18]

Noua clasă

Revoluţia socială a comuniştilor din Balcani nu numai că a dat peste cap societatea ţărănească şi a creat oraşul rurbanizat, ci a creat şi o nouă elită. Peste tot, comuniştii

au eliminat vechile elite, întemniţate în lagărele de muncă sau marginalizate în societate, peste tot vina fiind aruncată pe familii, uneori de-a lungul generaţiilor. Puterea urma să treacă în mâinile unei noi elite, care peste tot a fost aleasă în primul rând pe baza clasei şi a originii sociale. Au fost privilegiaţi membrii PC din perioada ilegalităţii, precum şi foştii partizani. În Albania, cercurile de gherilă au format nucleul puterii în jurul dictatorului Hoxha până la sfârşitul anilor ’70, iar clicile din timpul războiului au dominat armata, serviciile secrete şi economia în Iugoslavia. Generaţia de partizani şi-a legitimat poziţia privilegiată prin mitul revoluţiei şi al luptei de eliberare a poporului. Acest lucru a trebuit să compenseze pentru frecventa lipsă de calificare pentru funcţiile înalte pe care le-au preluat. Chiar şi în serviciile de informaţii, mulţimea de angajaţi incompetenţi care aveau o *conştiinţă sănătoasă de clasă* a predominat la început, ceea ce a fost mai important pentru partid decât competenţa. Ca orice revoluţie socială, transformarea din Balcani a oferit multor persoane posibilitatea de a se ridica, iar regimurile au promovat această mobilitate socială ca mijloc de consolidare a guvernării. Până la urmă, logica comunistă a însemnat ca în locul burgheziei dispreţuite să ajungă la putere clasa muncitoare. Statele comuniste din Balcani au avut în curând aceeaşi experienţă ca Uniunea Sovietică. Dinamica socială şi-a pierdut impulsul după distribuirea posturilor şi după ce vigoarea revoluţionară s-a mai diminuat, dar s-a răspândit birocraţia stalinistă. La fel ca în patria comunismului, a apărut un nou strat de oficiali de partid privilegiaţi care controlau instituţiile statului, *nomenclatura*. Aceasta a cultivat comportamente clientelare, aşa cum erau cunoscute elitelor de dinainte de război, în special în societăţile săteşti din care proveneau majoritatea noilor

stăpâni politici. Rezistenţa la aceste fenomene a apărut pentru prima dată în Iugoslavia, pe care a manifestat-o influentul comunist muntenegrean Milovan Đilas. Cu toate acestea, căderea şi marginalizarea sa de după 1954 au dat de înţeles că noii conducători nu doreau să fie forţaţi să rămână fără sinecuri sau să renunţe la noile lor privilegii materiale.

Dinamica socială s-a deteriorat în toate statele comuniste când *noua clasă* a nomenclaturii s-a reprodus şi resursele au început să fie alocate membrilor familiei. Originea a devenit un criteriu în societăţile în care solidaritatea şi loialitatea familiei nu au dispărut pur şi simplu peste noapte într-un presupus socialism realist egalitarist. *Noua clasă* a preluat statul, a creat o reţea de conexiuni prin căsătorie şi interese. Şi, în curând, a fost preocupată mai mult de asigurarea şi îmbunătăţirea nivelului său de trai material şi de apărarea poziţiei sale politice decât de punerea în practică a sloganurilor comuniste.

Structura de putere patrimonială a comunismului balcanic a promovat apariţia unor structuri neoficiale de putere; în sistemele corupte construite de cei aflaţi la putere şi practicile de afaceri semi şi/sau ilegale din nomenclatură au fost aduşi în prim-plan oficiali din serviciile secrete şi oameni de afaceri iscusiţi şi nemiloşi. Membri ai birocraţiei centrale, reprezentanţi de vârf ai complexului militar-industrial, şefi ai marilor companii de stat, plus cercetători individuali de top, oameni de ştiinţă şi artişti finanţaţi de stat – aceste grupuri au alcătuit noua elită comunistă. Pentru Iugoslavia se pleacă de la cifra de 14.000 de persoane, în timp ce cercului cel mai intim al puterii (lideri ai partidului federal, membri ai organelor centrale ale partidului, lideri ai partidelor regionale şi prim-miniştri), au aparţinut aproximativ 300-400 de persoane.

În Bulgaria, nomenclatura de partid din 1955 a cuprins iniţial 2.295 de persoane, în 1970, 7.301, iar în 1980, chiar 9.653.

Nomenclatura şi-a distins stilul de viaţă de restul populaţiei, care în comunismul de consum însemna printre altele că avea acces privilegiat la importurile occidentale şi puteau pleca peste hotare. Ea avea aces la moda occidentală şi mult doritele electronice occidentale. În ţările cu lipsuri alimentare, precum Albania, furnizarea de carne şi produse lactate sau paste italiene importate era deja o caracteristică distinctivă faţă de populaţia înfometată periodic. De asemenea, nu trebuie subestimat avantajul educaţional şi informaţional, deoarece membrilor nomenclaturilor le-a fost permis să citească publicaţii străine şi multe cărţi interzise oamenilor obişnuiţi. Pe plan intern, privilegiile includeau: tratament preferenţial la alocarea spaţiului de locuit şi a maşinilor private, sejururi de vacanţă la munte şi la mare, dar şi tratament preferenţial în educaţie, mai ales pentru locurile de studiu, dar în mod special burse de stat pentru studiul în străinătate. După cum am menţionat, elita locuia în propriile zone rezidenţiale bine definite. Mai ales pentru ţările care au restricţionat complet călătoriile în străinătate (Albania) sau în mare măsură (România), persoanele care au primit instruire în ţările occidentale aparţineau *noii clase*.

Aceste mecanisme au exclus de la participare păturile mari ale populaţiei, mai ales că reţeaua în creştere a rudelor şi pilelor a promovat cu greu ascensiunea meritocratică a persoanelor din afară. Chiar şi valurile de epurare, precum cele care au afectat violent nomenclatura în mod special în Albania până în anii ’80, campaniile împotriva birocraţiei pe care toţi liderii de partid le-au repetat în discursurile lor, trimiterea birocraţilor de partid

în producţie în stil chinezesc (cum a fost cazul în Albania la sfârşitul anilor ’60), sau rotirea cadrelor ca mijloc de exercitare a puterii – nimic din acestea nu a modificat structura socială de bază a elitelor din statele comuniste. *Noua clasă* s-a dovedit mai viabilă decât partidul şi statul unipartinic. Aceştia şi urmaşii lor, precum şi cei cooptaţi în rândurile lor încă domină societăţile postcomuniste din Balcani. Spre deosebire de oamenii controlaţi şi tăiaţi sistematic de la relaţiile şi informaţiile externe, directorii de combinat, şefii firmelor străine organizate de serviciile secrete şi reţelele lor aveau cele mai bune premise pentru a supravieţui colapsului comunismului de stat. Oricât de importante ar fi aceste grupuri, studiile privind elita economică a comunismelor balcanice încă lipsesc şi ne trebuie în continuare o privire de ansamblu comparativă asupra şefilor locali puternici. Istoricul Holm Sundhaussen a numit *Noua clasă* din Iugoslavia *Societatea de clasă a birocraţiei partinice* – conceptul poate fi aplicat tuturor celor patru regimuri comuniste din Balcani. Această castă s-a închis singură şi astfel a exclus majoritatea populaţiei de la puţinele resurse. Capacitatea ei de a moşteni puterea şi influenţa a fost pronunţată, iar adevăraţii câştigători ai erei comuniste sunt copiii şi nepoţii nomenclaturii. Au câştigat pentru că părinţii lor au eliminat sau au marginalizat vechile elite, pentru a nu se putea întoarce la putere după 1989; au câştigat pentru că părinţii lor au ţinut potenţialii concurenţi în afara puterii timp de zeci de ani. În state precum Albania şi Bulgaria, ale căror elite vechi au fost distruse în mare parte, adversarii nu puteau veni decât din interiorul partidului.[19]

Intelectualii şi partidul

Implicarea multor intelectuali în regimurile comuniste a atras o atenţie considerabilă în toate ţările după răsturnarea acestora – şi a abătut-o parţial de la elita mai puţin spectaculoasă din punct de vedere politic, dar mult mai importantă a serviciilor secrete, a armatei şi a economiei de stat. Dezbaterea din ţările postcomuniste după 1989 a urmat mult timp opoziţia dintre colaborare şi rezistenţă. Interpretarea ştiinţifică plasează elitele artistice şi intelectuale într-un context social-istoric mai larg: regimurilor le-au servit ca grupuri importante din punct de vedere strategic datorită potenţialului lor de legitimare, dar şi datorită capacităţii lor de a face opoziţie. Faptul că abia dacă au făcut acest lucru este încă subiect de discuţie astăzi. Cu toate acestea, intelectualii cu greu diferă calitativ în strategiile de adaptare şi integrare faţă de alte părţi ale populaţiei. Au avut însă capacitatea de a reflecta asupra acestui lucru în mod argumentat şi au fost conştienţi de poziţia lor proeminentă într-o societate comunistă care respecta oficial intelectualii loiali ai regimului. Mai mult decât în Occident, lucrătorii intelectuali conformişti puteau simţi că se află în centrul societăţii, nu ca opoziţie a statului, ci ca sprijin apreciat.

Comuniştii şi-au început stăpânirea în Balcani prin eliminarea sau marginalizarea acelor părţi ale elitei intelectuale pe care nu le considerau de încredere. În cadrul acestor epurări, nu trebuie uitat cât de îngustă fusese elita în fiecare ţară înainte de 1945. În Albania, de exemplu, elita intelectuală fusese formată din câteva sute de oameni. Nu exista vreo universitate sau academie; cei mai importanţi intelectuali erau adunaţi în jurul şcolilor (confesionale), dintre care cele mai bune aparţineau ordinelor catolice din nordul ţării. Campania de exterminare a intelectualilor catolici din jurul metropolei Scutari din nordul Albaniei a avut consecinţe culturale

grave, deşi numărul victimelor poate să nu pară mare în comparaţie cu alte ţări. Comuniştii albanezi, proveniţi mai ales din sudul Albaniei, nu numai că au eliminat adversarii ideologici prin tortură şi execuţii, ci au făcut de asemenea o *tabula rasa* culturală şi loc pentru propriile lor modele culturale.

De asemenea, în Bulgaria şi în România, comuniştii au eliminat o mare parte din elita intelectual-ştiinţifică. Comuniştii români au avut totuşi grijă să câştige din timp de partea lor intelectuali de stânga sau oportunişti, oameni cu renume, şi să le ofere poziţii înalte. Totuşi, obiectivul a fost acela de a construi o elită intelectuală proprie, în care rămăşiţele elitelor antebelice erau tolerate doar acolo unde deocamdată nu puteau fi înlocuite.

Prin faza stalinistă (1945-1960) a trecut şi politica culturală. Schemele staliniste au fost adoptate peste tot, de la *realismul socialist* în artă până la modelul luptei de clasă în interpretarea istoriei. A fost vorba în principal de sincronizarea şi extinderea sistemului instituţional în ştiinţă şi cultură. În Iugoslavia, Bulgaria şi România, comuniştii au moştenit un sistem ştiinţific cu universităţi şi academii; instituţiile de predare şi cercetare au fost extinse, la fel ca finanţarea culturală sponsorizată de stat, de exemplu în asociaţiile profesionale de stat care ofereau beneficii materiale membrilor lor. În Albania însă, a trebuit mai întâi creat un astfel de sistem instituţional. Ocupanţii italieni făcuseră în câţiva ani munca preliminară. Aceasta a fost continuată tacit de comunişti.

Faza stalinistă a cunoscut predominanţa ideologilor de stat adesea incompetenţi, dar agresivi, în ştiinţă şi cultură. Multe publicaţii din statele comuniste proveneau din peniţa intelectualilor închişi, dar erau considerate o realizare a noii elite cu *conştiinţă de clasă sănătoasă*. Până la sfârşitul anilor ’50, în Bulgaria şi România a predominat

o distanţă considerabilă între mulţi intelectuali şi regimuri. Chiar şi în cadrul grupului de artişti fideli regimului din Bulgaria, după moartea lui Stalin şi Plenul din aprilie, a apărut speranţa pentru o mai mare libertate artistică, rapid înăbuşită.

La rândul lor, regimurile erau conştiente că trebuiau să câştige sprijinul intelectualilor pentru a-şi asigura puterea. Acest lucru s-a întâmplat – alături de promovarea unei noi elite de parveniţi social – în anii ’60, prin transformarea naţionalistă din Balcani. În drum spre ultranaţionalismul xenofob, majoritatea intelectualilor din România, Bulgaria şi Albania au luat cu încredere partea partidului.

De ceva mai mult spaţiu de manevră dispuneau cercetătorii şi intelectualii din Iugoslavia, unde statul, după încercări incipiente eşuate, a renunţat la o conducere centrală. Descentralizarea întregului sistem a mutat şi în ştiinţă şi artă punctul de greutate la nivelul subrepublicilor, unde forţele care acţionau şi argumentau pe filon naţional se exprimau cu patos. Peste tot au reuşit să se afirme intelectuali care pretindeau că ar reprezenta avangarda intereselor naţiunii – cu toate acestea, numai dacă nu puneau sub semnul întrebării însăşi conducerea partidului. Scriitori, istorici şi lingvişti stăteau în prima linie a contradicţiilor naţionale din ce în ce mai ascuţite dintre subrepublici şi etniile individuale. Oamenilor de ştiinţă le-a revenit de fapt un rol-cheie, care le-a adus prestigiu şi foloase materiale, în special la conturarea identităţilor etnice ale musulmanilor bosniaci, albanezilor şi micilor grupuri de slavi musulmani din Kosovo şi Macedonia, precum şi de romi.

Cultura şi ştiinţa erau importante pentru conducătorii comunişti – asta a însemnat, pe de o parte, că li s-au alocat fonduri substanţiale de la stat şi, pe de altă parte, că regimurile şi, adesea asemenea lui Stalin, şi liderii de

partid au intervenit personal. Şeful statului şi partidului albanez, Hoxha, de exemplu, a examinat programele congreselor şi chiar fragmentele din enciclopedia naţională. Conducerea partidului din România a discutat în detaliu politica faţă de istorie, alocarea de hârtie pentru tipărirea literaturii de propagandă şi proiectarea de pelicule cinematografice monumentale care să glorifice momentele-cheie din istoria naţională. În Bulgaria, fiica şefului statului şi liderului de partid, Ljudmila Jivkova, a devenit preşedinte al Comitetului pentru Cultură în 1975. În această poziţie, ea a adunat numeroşi oameni de ştiinţă şi artişti carierişti în jurul ei, care au pus în aplicare părţi din ideile fiicei dictatorului, idei cu influenţe oarecum mistice despre cultura tracică şi punctele culminante ale istoriei naţionale. Tracologia, care ar fi trebuit să documenteze epoca şi apogeul cultural al Bulgariei încă din cele mai vechi timpuri, a luat o amploare nemaivăzută. În 1981 s-au sărbătorit cu festivităţi pompoase 1.300 de ani de la cucerirea pământului de către bulgari în Balcani. Programele, numite după cercetătorul sovietic Nikolaj Rerih (1874-1947) şi după Leonardo da Vinci, erau destinate să deschidă calea spre o cultură lăudată ca *multilateral dezvoltată* şi *armonioasă*, folosind limbajul chinuit al regimului. Lista proiectelor pe scară largă nerealizate ale Jivkovei confirmă planurile megalomanice ale unui mic stat balcanic: *Centrul audiovizual al culturilor lumii*, *Panteonul statului bulgar* şi *Institutul Himalaya Urusvati*.

Regimurile bulgar şi român s-au sărbătorit în anii ’70 şi la începutul anilor ’80 ca *Noua Epocă* sau *Epoca de Aur*. Naţionalismul extrem care s-a răspândit a fost susţinut de la cel mai înalt nivel. În România, dictatorul a scris el însuşi părţi ale noului imn naţional şi a sprijinit reabilitarea mareşalului Antonescu, căruia celebrul scriitor Marin Preda

(1922-1980) i-a dedicat controversatul roman *Delirul* în 1975. Prin urmare, regimul era gata să îi asimileze chiar şi pe cei responsabili de Shoah – în calitate de lideri puternici, învingători ai Armatei Roşii. Naţionalismul antirusesc nu a fost niciunde exprimat mai deschis pentru stabilizarea regimului decât în România. Teoria protocronismului trebuia să demonstreze că românii furnizaseră realizări culturale şi ştiinţifice esenţiale. Aproape nici o altă teorie nu exprima mai bine legătura dintre complexul de inferioritate şi naţionalismul exagerat al elitelor loiale regimului.

Intelectualii trebuiau să servească drept *front cultural* pentru regim, iar intelectualii au fost promovaţi ca elite, dar strict controlaţi, astfel încât să nu fie tentaţi să facă opoziţie. În Albania, Bulgaria şi România nu a existat aproape nici un pericol: eliminarea, apoi cooptarea vechilor elite, instituirea de noi cadre comuniste şi supravegherea atentă de către serviciile secrete, dar, mai ales, oferta ideologică a comunismului naţionalist, completată cu privilegii materiale şi prestigiu social, au atras o majoritate copleşitoare a *lucrătorilor spirituali* de partea regimurilor pe care le-au susţinut. Acest lucru s-a întâmplat nu numai în privinţa domeniilor ştiinţifice importante în plan economic şi militar, ci mai ales în privinţa ştiinţelor umaniste şi sociale, inginerii proiectelor naţional-comuniste: lingvistica şi studiile literare, folclorul, istoria şi arheologia au fost printre beneficiarii marilor proiecte de identitate naţională, materializate în filme scumpe, romane, piese muzicale, artele spectacolului şi arhitectură. Popoarele antice ale tracilor, ilirilor şi dacilor au fost desemnate strămoşi de regimurile de la Sofia, Tirana şi Bucureşti şi interpretate ca mărturii ale propriei vechimi, lucru folosit ca argument în conflictele teritoriale.

În timp ce în Iugoslavia încercările din anii ’60 de a prezenta statul unitar într-un mod uniform au eşuat şi au existat conflicte dure între oamenii de ştiinţă croaţi şi sârbi legate de limba oficială, astfel încât dezintegrarea internă a statului a devenit evidentă din punct de vedere cultural, în celelalte trei state comuniste elitele culturale s-au supus unor programe de omogenizare naţională. Dacă intelectualii din Iugoslavia s-au organizat în cea mai mare parte de-a lungul graniţelor republicilor, în cadrul cărora au acţionat de asemenea într-un mod omogenizant, majoritatea intelectualilor comunismului balcanic au participat la nivelarea structurilor postimperiale – adică a diferenţelor regionale, religioase şi naţionale.

Doar în Grecia intelectualii s-au dezvoltat diferit. Nu că naţionalismul nu ar fi fost răspândit în rândurile intelectualilor de stânga, însă anticomunismul prescris de stat şi atmosfera intelectuală de plumb din primele două decenii postbelice au provocat opoziţia într-o societate totuşi democratică, în ciuda tuturor dificultăţilor. Când societatea greacă s-a mişcat spre stânga în anii ’60, acest lucru a provocat lovitura de stat a coloneilor. Ostilitatea lor faţă de intelectuali, propria lor incapacitate de a înţelege gânduri ideologice clare, precum şi fuga multor intelectuali în exilul vest-european şi american au caracterizat experienţa generaţiei de elite artistice care au modelat Grecia postdictatorială (din 1974). Nu cu, ci împotriva statului, care a fost perceput ca un aparat represiv violent, în plus, influenţată de solidaritatea internaţională în lupta împotriva dictaturii, a apărut o generaţie care experimentase personal Occidentul. S-a format o elită ale cărei figuri simbolice, precum cântăreţul Mikis Theodorakis (n. 1925) sau actriţa Melina Merkuri (1920-1994), au dobândit faimă şi s-au bucurat de simpatie la nivel mondial. Cosmopolitismul şi experienţa internaţională i-au

diferenţiat pe intelectualii greci din exil în anii ’70 de vecinii lor introspectivi, ale căror opţiuni de călătorie erau foarte limitate. Grecia a cunoscut disidenţa ca fenomen intelectual de masă şi ca experienţă generaţională. După 1974, elitele disidente s-au întors din exilul intern şi extern şi şi-au asumat puterea în instituţiile ştiinţifice şi culturale. Dreapta naţional-conservatoare dispăruse în mare măsură din punct de vedere intelectual. Victoria intelectualilor critici la adresa dictaturii nu a însemnat însă că liberalismul democratic ar fi câştigat superioritatea în Grecia. Antiamericanismul s-a combinat cu resentimente antioccidentale mai vechi. Naţionalismul stângii greceşti a fost pronunţat, iar stânga antidictatorială a considerat (şi încă o face acum) că este dificil să arunce o privire critică asupra propriului trecut comunist – şi nu doar prin vechea dihotomie dintre stânga şi dreapta.[20]

Disidenţă şi rezistenţă

În anii ’60 şi mai ales în anii ’70 şi ’80, disidenţii au devenit simboluri ale societăţilor din Europa de Est sub stăpânire comunistă. Procesul de la Helsinki şi drepturile fundamentale prevăzute în actul final al *Conferinţei privind Securitatea şi Cooperarea în Europa* din 1977 au deschis un nou spaţiu de manevră pentru intelectualii care criticau regimurile şi le-au oferit o vizibilitate internaţională sporită. În Occident exista un mare interes pentru vocile din Est, oricât de timide. Cu toate acestea, conducătorii politici au creat condiţiile-cadru pentru disidenţă – în perioade de teroare extinsă, vocile spiritelor critice păleau şi ele. Disidenţii, chiar dacă păreau personaje individuale marcante, aveau nevoie de un mediu care să îi sprijine, să le discute lucrările şi declaraţiile; aveau nevoie de un mediu în care să poată fi distribuită literatură

autopublicată şi reprodusă (samizdat). Au fost favorizaţi de tradiţii de rezistenţă civilă, adesea organizată, o cultură care în termeni intelectuali vedea opusul, dacă nu chiar oponentul, unui stat represiv. Toate aceste condiţii erau aproape inexistente în Albania, Bulgaria şi România, şi doar parţial în Iugoslavia. Lipsa unei disidenţe intelectuale largi, precum în Uniunea Sovietică, Polonia, Ungaria şi Cehoslovacia, a fost percepută ca un deficit în Balcani după 1989 şi a fost pusă întrebarea de ce nu a înflorit opoziţia nici după Helsinki.

Răspunsurile sunt delicate. În primul rând, ruptura profundă de după 1945 trebuie luată în considerare: după cum am arătat, straturile intelectuale au fost la început subţiri peste tot, în plus, în ţări precum Bulgaria şi mai ales Albania, ele erau destul de tinere. Această reţea a fost ruptă repede. În al doilea rând, nu trebuie uitat cât de puternic a influenţat teroarea stalinistă, cu valurile sale de epurare şi intimidare a unei întregi generaţii, orice impuls al gândirii libere. O a treia consideraţie, adesea citată, este chiar mai controversată: măsura în care conformismul cultural a împiedicat o rezistenţă intelectuală mai largă. Se poate argumenta cu presiunea de a se conforma în societăţile rurale, din care, din regiunile de acest gen din Serbia şi Bulgaria, provenea majoritatea membrilor de elită; sau prin cultura intrigii şi facţiunilor din Vechiul Regat român. Astfel de influenţe mentale sunt dificil de măsurat. Mecanismele de adaptare pot fi înţelese cel mai bine dacă se poate urmări traiectoria intelectualilor care au servit mai multe regimuri între 1930 şi comunismul timpuriu, după cum a demonstrat Lucian Boia folosind exemplul românesc.

Un istoric român, Cristina Petrescu, a adus o serie de explicaţii pentru ţara ei, care evită generalizări culturaliste pripite. Tradiţia intelectualităţii de stânga a fost slabă în

România; de fapt, înainte de 1945, majoritatea intelectualilor români se aflau în tabăra naţional-conservatoare sau chiar legionară. Până la final, fracţionismul şi discuţiile interpartidice au fost privite dezaprobator în cadrul PC român. Spre deosebire de partidele comuniste din Europa de Est şi Centrală, partidul nu a oferit un spaţiu pentru opinii deviante, în timp ce în Iugoslavia, la sfârşitul anilor ’70, deci destul de târziu, partidul nu mai înfiera ca trădare critica liniei oficiale. Revoluţia naţional-comunistă i-a lipsit pe mulţi intelectuali cu simpatii naţionaliste de critica lor faţă de partid – chiar şi legionarii vizau un stat omogenizat, industrializat, cu poziţie internaţională, cel mult criticau distanţa regimului faţă de Biserică. România nu a susţinut procesul Helsinki şi s-a închis din 1981, în sensul unei autarhii depline faţă de ceea ce regimul înţelegea ca imixtiune din afară. Presiunea controlului de către serviciile secrete a fost şi a rămas ridicată, ceea ce a afectat în special intelectualii, consideraţi un grup sensibil din punct de vedere politic. Având în vedere amplul consens comunist naţional, minorităţile etnice (unguri, germani) şi religioase (catolici, protestanţi, neoprotestanţi) au formulat critici – ceea ce a făcut posibilă excluderea criticilor cu atât mai uşor cu cât aceştia erau consideraţi străini şi neaparţinând naţiunii, aşa că disidenţa a fost etnicizată sau confesionalizată. În România nu exista tradiţia unei dezbateri privind drepturile omului. Mulţi critici au fost descurajaţi de atitudinea Occidentului, care a susţinut regimul economic şi simbolic de la sfârşitul anilor ’60 până în 1981. De asemenea, nu trebuie subestimat faptul că România nu a avut graniţă cu un stat necomunist şi era izolată spaţial. Securitatea s-a asigurat ca intelectualii să fie feriţi de contactele cu Occidentul – călătoria era aproape imposibilă, cărţile şi mass-media erau aproape

inaccesibile. Puţinii intelectuali critici nu au putut să ia legătura cu grupuri sociale mai largi – erau izolaţi, deseori era vorba doar de nişte indivizi.

Faptul că puţinii disidenţi au căpătat vreo rezonanţă s-a datorat postului Radio Europa Liberă, care putea fi recepţionat în România din 1963. El a primit numeroase scrisori din România, iar emisiunile sale au fost ascultate de mulţi români. REL a dobândit influenţă de la sfârşitul anilor ’70 şi l-a făcut cunoscut pe disidentul Paul Goma (născut în 1935), care încercase în zadar după Helsinki, în mod similar cu alte ţări ale blocului estic, să formeze un grup pentru drepturi civile. Radiodifuzorul a deranjat regimul în aşa fel, încât acesta i-a cerut teroristului bine-cunoscut la nivel internaţional Carlos Ramirez Sanchez (născut în 1949) să dea un atac asupra echipei editoriale a REL din München. De asemenea, REL a încercat să lucreze la o soluţionare româno-maghiară în problema transilvăneană şi să elimine din regim instrumentul de resentiment antiungar şi a jucat de asemenea un rol central în căderea regimului comunist datorită informaţiilor despre evenimentele politice.

Disidenţa a fost mică şi izolată în România, dar transteritorială şi, prin această transteritorialitate, creată de REL, a devenit importantă. Echipa REL, români emigraţi, aparţinea unei diaspore politice care, altfel, avea o influenţă redusă. Reprezentanţii săi cei mai importanţi, precum ţărănistul Ion Raţiu (1917-2000), care a candidat fără succes la preşedinţie împotriva regimului postcomunist în 1990, erau înconjuraţi de agenţi ai Securităţii şi erau abia cunoscuţi în ţară.

În Bulgaria nu a existat aproape nici o disidenţă, din motive similare. Spre deosebire de România, a fost ales corpul care trebuia înţeles ca abatere de la linia partidului la sfârşitul anilor ’80, dar tot din cadrul partidului. Ca în

România, s-a format clar rezistenţa în rândul minorităţilor etnice – spre deosebire de unguri, turcii au mers şi pe rezistenţă violentă. În ambele cazuri, exploatarea conflictului etnic alimentat de regimuri a împiedicat interacţiunea minorităţii etnice şi a mişcărilor de opoziţie cu populaţia majoritară. Astfel, disidenţa s-a dezvoltat foarte târziu, şi anume în 1989, în principal în jurul activiştilor de mediu de pe Dunăre şi de la Universitatea din Sofia. În nici un moment aceste grupuri nu au devenit periculoase pentru regim. Ca în cazul românesc, regimul a perceput mai acut ameninţarea disidenţei din străinătate, împotriva căreia Sofia, la fel ca Bucureştiul şi Belgradul, a comis şi ea omoruri – de exemplu împotriva disidentului Gheorghi Markov (1929-1978) la Londra.

Condiţiile necesare pentru disidenţă erau cel mai puţin prielnice în Albania: era singura ţară care refuzase să accepte de la început procesul Helsinki. Valurile de epurare din anii ’70-’80, cu execuţii numeroase ale oficialilor din vârf, funcţionarea lagărelor de muncă forţată şi controlul social extrem în comparaţie cu alte dictaturi comuniste au împiedicat chiar schimbul critic de idei în sfera familiei, percepută nu ca protejată, ci monitorizată. Puţinele persoane care au îndrăznit să gândească altfel şi-au păstrat gândurile strict pentru sine, aşa că erau complet izolate.

În Iugoslavia, statul a înlăturat zeci de mii de oameni nepopulari ideologic din poziţiile şi funcţiile lor, într-un val violent de epurare, la începutul anilor ’70: acest lucru a fost valabil pentru liberali şi naţionalişti în Croaţia, Serbia şi Macedonia. Aceştia erau de obicei membri de partid sau deţineau funcţii administrative importante. În faza restructurării statului (1966-1974) au activat în sens naţional sau, prin ideile legate de structura socială şi economică mai liberală, s-au îndepărtat prea departe de

linia pe care şeful de stat, Tito, a stabilit-o în cele din urmă. Prin aceste epurări, deseori combinate cu degradarea socială şi economică, partidul iugoslav a creat o potenţială mare nemulţumire intelectuală în ţară, agravată în continuare de birocraţia lipsită de idei din anii ’70. Comparativ cu celelalte state comuniste balcanice, diaspora iugoslavă, în special activiştii naţionalişti kosovari şi croaţi, a fost mult mai activă, iar Belgradul a reacţionat cu campanii propriu-zise de asasinat (de exemplu, împotriva kosovarului Jusuf Gërvalla, 1945-1982, ucis în Germania). Imediat după aderarea Croaţiei la UE în 2014, clarificarea problematică a acestor acte a dus la tensiuni considerabile cu Germania, deoarece cercurile influente postcomuniste încă protejau criminalii şi clienţii lor.

În ajunul schimbării sistemului, în 1989, doar în Iugoslavia exista un număr mare de intelectuali disidenţi. Majoritatea dintre aceştia erau naţionalişti sârbi convinşi, în timp ce importanţii reformatori liberali de la sfârşitul anilor ’60 nu mai jucau nici un rol. Precum comuniştii reformişti din Europa Centrală şi de Est, ei credeau în schimbarea unui sistem care îşi pierduse credibilitatea în ochii majorităţii populaţiei.[21]

Stat, naţiune, ideologie

Faptul că în Balcani comunismul şi-a parcurs propriile căi ideologice a fost deja auzit de mai multe ori şi este din nou sistematizat aici. Două tendinţe pot fi schiţate aproximativ în 1945, una internaţionalistă şi una comunist-naţionalistă, ambele suprapunându-se. Internaţionalismul propagat de bolşevici a fost implementat în regiune chiar în politica practică, mai ales în primii ani postbelici. Scopul era să demonstreze că comuniştii au reuşit să rezolve vechile contradicţii naţionale, cum ar fi problema Macedoniei: aici

Partidul Comunist Bulgar a recunoscut o minoritate macedoneană în Pirin-Macedonia, adică pe teritoriul Bulgariei, deviaţie explicită şi astfel radicală de la viziunea tradiţională bulgară că macedonenii erau bulgari. După ruptura dintre Stalin şi Tito (1948), comuniştii bulgari s-au îndepărtat treptat de această poziţie şi au revenit la vechea ipoteză, pentru care s-au dus zeci de ani de polemici cu Iugoslavia, cu mare efort propagandistic. La fel, cel de-al doilea proiect internaţional de prestigiu nu a reuşit să obţină un echilibru între maghiarii şi românii din Transilvania. Maghiarii avuseseră acolo propria regiune autonomă, care a fost curând restrânsă şi abolită în 1960. Până în prezent, centraliştii români au considerat inacceptabilă ideea restabilirii autonomiei teritoriale maghiare în mijlocul Transilvaniei, în timp ce activiştii naţionalişti maghiari continuă să ceară acest lucru.

Ambele proiecte internaţionaliste au trecut prin comunismul naţionalist, care nu a urmat internaţionalismului ca etapă, ci a fost linia dominantă a partidelor de la început. Din acest motiv, internaţionalismul nu a dispărut nici el de pe agenda politică, deoarece putea fi folosit ca instrument în politica mondială în paralel cu comunismul naţionalist orientat spre interior. Aceste comunisme balcanice care s-au separat de Moscova au subliniat importanţa unui internaţionalism comunist al partenerilor egali şi, în consecinţă, s-au profilat la nivel global.

Totuşi, în interior, naţional-comunismul a dominat peste tot. În Balcani, naţionalismul nu s-a aflat în opoziţie ideologică cu comunismul. Mai degrabă trebuie privit ca structura de bază a vieţii de zi cu zi pe care a fost altoit comunismul. S-a arătat deja măsura în care au acţionat comuniştii bulgari în Comintern; s-a făcut referire şi la modul în care comuniştii sârbi au urmărit obiectivele

naţionale în Bosnia şi Kosovo în timpul celui de-al Doilea Război Mondial şi au făcut acest lucru şi după 1945. Naţionalismul nu a fost un rău pe care comuniştii au trebuit să îl preia din societăţile interbelice, ci a fost cultivat de ei de la început şi folosit pentru a-şi legitima puterea. Conducerile de partid şi intelectualii şi artiştii loiali ai regimului din toate statele au promovat naţionalismul, şi astfel au întâmpinat o largă aprobare în anumite părţi importante ale societăţii. Deşi regimurile au sporit mobilizarea naţionalistă în anii ’80, naţionalismul nu poate fi privit pur şi simplu ca un răspuns la crizele sistemice. El a fost întotdeauna acolo şi a aparţinut fiinţei celei mai interioare a comunismelor balcanice. Conceptul de naţional-comunism ar trebui luat în serios aici, deoarece regimurile se ţineau de comunism şi dictatorii pe termen lung acordau importanţă statutului lor de teoreticieni marxişti. Politica economică, socială şi religioasă oferă numeroase exemple despre modul în care acţiunea politică a fost modelată de dogmatica marxist-stalinistă. Până la sfârşit, regimurile au rămas extrem de ideologice.

Dezintegrarea taberei comuniste în Balcani, antagonismul sino–sovietic care se petrecea în Balcani (cu Albania şi România ca singuri partizani ai Beijingului), rolul conducător al Iugoslaviei în mişcarea de nealiniere, tripla secesiune a Albaniei de sub protectorii comunişti (Iugoslavia 1948, Uniunea Sovietică 1961, China 1978) – toate acestea necesită o fundamentare ideologică în logica lumii comuniste. Acest lucru explică efortul enorm pe care l-a făcut mica Albanie: campaniile împotriva titoismului ca erezie comunistă; eşecurile împotriva Uniunii Sovietice poststaliniste şi împotriva apropierii chinezilor de Statele Unite. Tirana a acuzat revizionismul şi apostazia învăţăturii pure a lui Stalin la foştii săi parteneri şi a susţinut că

învăţăturile comuniste pure erau păstrate doar de Albania. Iugoslavia a stabilit o justificare extrem de ideologică a rupturii sale de Moscova (autoadministrare a muncitorilor, nealiniere), atât intern, cât şi extern, pentru a dovedi, la fel ca Albania, că un comunism mai bun se realizează în propria ţară, din nou, cu pretenţia de renume mondial al propriului sistem. În timp ce enverismul albanez (după liderul partidului, Enver Hoxha) a fost recunoscut ca ideologie-cheie de doar câteva grupuri minuscule de stânga din Europa de Vest şi America de Sud, sistemul iugoslav a găsit sprijin şi admiraţie largă în cercurile de stânga chiar din Europa de Vest. Numeroşi politicieni şi oameni de ştiinţă de stânga au crezut că vedeau în Iugoslavia modelul unei *a treia căi*, un *socialism democratic* în care muncitorii trăiau şi lucrau independent. Astfel de teorii au fost răspândite chiar şi în Europa de Vest cu puţin înainte de prăbuşirea statului dezmembrat. Calea românească nu s-a bucurat de o asemenea aprobare în aceste cercuri de stânga – dar s-a întâmplat cu lideri europeni şi americani. În 1964, România a cerut ca fiecare ţară din tabăra comunistă să poată parcurge propriul drum politic, ceea ce a fost interpretat ca o declaraţie de independenţă faţă de Moscova. Statele occidentale nu s-au preocupat de promovarea comunismului românesc, ci de o potenţială disidenţă în blocul estic. Era o judecată la fel de greşită ca cea a stângii faţă de comunismul iugoslav, judecată pentru care societatea românească a plătit un preţ ridicat, deoarece ajutorul occidental a stabilizat regimul românesc timp de aproximativ două decenii.

Comunismul iugoslav, cel albanez şi cel românesc se caracterizează prin pretenţia de poziţie ideologică în lume, iar regimurile nu numai că au obţinut prestigiul internaţional prin această politică, ci au obţinut şi

recunoaştere internă. În acest sens, au servit unei nevoi care a apărut din complexul de inferioritate al multor elite balcanice faţă de superputeri şi în special de Occident.

Revendicarea globală a comunismelor balcanice nu a provenit, însă, în primul rând din cultura conflictului intercomunist, care a trebuit să acopere opoziţiile politice cu cele ideologice, ci mai degrabă dintr-o logică naţionalistă pentru a demonstra măreţia internă şi externă. Pe plan intern, naţionalismul a servit trei scopuri: creşterea legitimităţii regimurilor, toate ajunse la putere prin violenţă, omogenizarea socioculturală şi nivelarea societăţilor. Aici, comuniştii au continuat cu o mai mare dorinţă de a folosi violenţa, ceea ce regimurile autoritare începuseră deja în perioada interbelică. Strategiile statelor comuniste din Balcani includeau relocarea, deportarea, detenţia în lagăr, vânzarea şi asimilarea forţată a minorităţilor nedorite.

Cultivarea stabilităţii sistemice a mitologiei naţionaliste caracterizează toate regimurile. Doar cultul partizan iugoslav a fost transnaţional şi la nivel statal, dar nu integrativ, întrucât a cimentat scheme clare de amici–inamici şi nu a oferit grupurilor inamice şi urmaşilor lor posibilitatea de a-şi articula punctul de vedere. Ideologizarea evenimentelor complexe din război într-o simplă naraţiune despre bine–rău a făcut imposibilă discuţia despre crimele comuniste. Prin urmare, singurul model major de interpretare naţională, nu apriorică, nu a fost satisfăcător, ci a cultivat ura şi conflictul. Acelaşi lucru este valabil şi pentru cultul partizanatului albanez, chiar dacă dimensiunea supranaţională lipsea în Albania, în mare parte monoetnică. În schimb, mecanismele de excludere erau mai înrădăcinate în structura socială.

Naţionalismul a existat în politica statelor din Balcani în deceniile de comunism – nu a invadat deci brusc regiunea

în criza anilor ’80; nu a fost impus comunismului de către o populaţie naţionalistă sau doar instrumentat de comunişti. Nivelarea şi omogenizarea naţională şi socială – acestea au fost obiectivul, strategia şi esenţa stăpânirii comuniste în Balcani.[22]

Stăpânirea patrimonială

O comparaţie a comunismelor balcanice între ele, dar şi cu sistemele comuniste din Europa de Est, aşa cum s-a arătat mai sus, arată pe de o parte eterogenitatea căilor albaneză, bulgară, iugoslavă şi română, iar pe de altă parte şi că cele patru comunisme balcanice au urmat la nivel fundamental linia directoare a Uniunii Sovietice. Întrebarea era care model al Uniunii Sovietice. În orice caz, stalinismul era profund în conştiinţa tuturor, inclusiv a comuniştilor iugoslavi. Comuniştii albanezi l-au urmat până la sfârşit. România a urmat modelul sovietic până în anii ’50, Bulgaria, până în aproximativ 1985. Numai perestroika a copleşit adaptabilitatea regimului de la Sofia, care a fost întotdeauna caracterizat de o supunere specială faţă de Moscova.

Locul unde s-au întâlnit regimurile din Albania, Bulgaria şi România şi unde se poate vorbi de fapt despre o particularitate comunistă balcanică este acela al comunismului patrimonial ca formă de stăpânire. De fapt, marxismul şi patrimonialismul pot fi privite doar ca opuse. Acesta din urmă este înţeles ca o structură de regulă bazată pe legături puternice de familie, pe reţele de putere care se formează prin relaţii clientelare şi de patronat. Puterea se află în mâna unei mici clici din jurul conducătorului, care doreşte să obţină legitimitate prin cultul personalităţii şi conducerea charismatică. Opoziţia este suprimată de un aparat represiv puternic. Posibilii

oponenţi pot fi, de asemenea, cooptaţi în aparatul de putere. Instituţionalizarea şi procesele raţional-birocratice din partid şi stat sunt doar superficiale şi de faţadă. Comunismele patrimoniale apar în societăţile agrare sărace, cu o populaţie urbană mică, adesea formată din minorităţi etnice, cu o clasă restrânsă de antreprenori, servicii publice corupte şi o clasă muncitoare slabă. Liderii cred mai puţin în ideologia marxistă decât în cultul conducătorului. Nu se bazează pe partid şi administraţie, ci pe acoliţi personali, în special pe propriile familii.

Cercetările comparative ale comunismului au analizat astfel de structuri pentru Coreea de Nord, Cuba şi România. Albania, Bulgaria şi România sunt comparate mai jos. În Iugoslavia nu exista o familie puternică în jurul şefului statului, dar un cult al personalităţii şi o clică distinctă caracterizează cercul interior, deşi, datorită descentralizării mai puternice, într-un mod diferit de cele trei ţări de bază ale comparaţiei noastre. La fel ca Iugoslavia (Tito 1944-1981), Albania, Bulgaria şi România s-au caracterizat prin lideri excesiv de longevivi: Enver Hoxha (1944-1985) i-a depăşit cu mult pe Todor Jivkov (1954-1989) şi Nicolae Ceauşescu (1965-1989). Toţi trei au fost politicieni profesionişti fără o pregătire adecvată, toţi trei fuseseră implicaţi în represiunea violentă când preluaseră puterea, adică fuseseră actori violenţi. Complicii din această perioadă au rămas mult timp în imediata apropiere a celor aflaţi la putere. De asemenea, aceştia au în comun cantitatea enormă de putere acumulată, cel mai pronunţat în cazul albanez şi românesc, şi faptul că au construit o formă de guvernare personală în care voinţa conducătorului submina procesele birocratic-instituţionale. De asemenea, mult timp a fost tipică nevoia puternică de a interveni într-o manieră

extrem de reglementară, inclusiv în chestiunile de detaliu ale politicii economice şi culturale.

Toţi erau tacticieni extrem de pricepuţi, dar foloseau diferite mijloace: Hoxha i-a ucis pe adversarii săi intrapartinici (oamenii de partid pe care i-a definit ca adversari) până la sfârşitul vieţii. Din contră, Jivkov şi-a manevrat treptat adversarii, dar i-a ţinut în viaţă şi chiar le-a oferit întoarcerea în funcţie dacă s-au comportat loial. Ceauşescu s-a delimitat şi el de lichidarea fizică. La fel ca Jivkov, a reuşit să obţină puterea asmuţind facţiuni intrapartinice una împotriva celeilalte. Apoi s-a erijat în anchetator al crimelor comise împotriva membrilor de partid de către predecesorul său, Gheorghiu-Dej, şi a scăpat de potenţiali concurenţi, precum ministrul de interne Alexandru Drăghici (1913-1993). Tovarăşii prea puternici s-au retras din motive de vârstă, precum premierul Ion Gheorghe Maurer (1902-2000).

Toţi cei trei dictatori au construit o clică în jur, care depindea în totalitate de ei. Rotirea permanentă a cadrelor în România şi o politică de cadre în Albania şi Bulgaria, care a făcut ca totul să depindă de capriciile conducătorului, caracterizează aceste sisteme de putere. În Bulgaria, liderul şi-a recrutat reţeaua de clienţi din organizaţia de veterani a partizanilor şi şi-a creat propriul departament de servicii secrete (UBO). În România, membrii familiei Ceauşescu au preluat funcţii de conducere. În Albania, clica de la conducere din jurul lui Hoxha şi cea a premierului Mehmet Shehu erau atât de strâns legate între ele, încât se poate vorbi despre un stat familial patrimonial, în care conflictele au fost brutale şi asemănătoare clanurilor, de exemplu după căderea lui Shehu şi presupusa sinucidere în 1981. Şedinţele înaltelor comitete de partid erau supuse capriciilor dictatorului, pe care acoliţii intimidaţi îl urmau servil. Cea mai apropiată

clientelă din jurul dictatorilor avea acces la resurse de stat şi contacte străine, adică imperiul companiilor de contrabandă şi acţiunile serviciilor secrete economic-politice care au stat la baza puterii conducerilor personale. Asta pentru că totul se baza pe capacitatea de a răsplăti material cea mai apropiată clientelă. Acest imperiu economic din umbră era dincolo de lege – membrii săi au rămas în mare parte la putere în Balcani chiar şi după 1989.

Toţi cei trei conducători se caracterizează şi prin faptul că au acumulat treptat întreaga putere de stat şi de partid într-un singur loc. Conducerea colectivă pe care Bulgaria şi România au preluat-o de la Uniunea Sovietică a rămas episodică în special la Bucureşti. Succesiunea a fost lăsată în aer, rotaţia cadrelor servind drept instrument eficient pentru a limita formarea grupurilor intrapartinice. Toată lumea vedea în partid centrul puterii şi modelul politic în statul partinic: mai exact, dominaţia partidului asupra statului. Bulgaria şi România au finalizat acest proces aproape simultan la începutul anilor ’70. Toţi cei de la putere se bazau pe serviciul secret şi Securitate şi considerau că centrul puterii se afla la Ministerul de Interne. Monitorizau personal politica de cadre din sistem. Procedând astfel, au reuşit să împiedice criticile din interiorul partidului, oricum extrem de firave: nicăieri nu a existat nici o opoziţie semnificativă în partid. Concentraţia enormă de putere i-a făcut pe dictatori să se teamă de atacuri şi intrigi, motiv pentru care s-au închistat din ce în ce mai mult şi astfel au pierdut legătura cu realitatea societăţii.

În cazul Albaniei s-a adăugat izolarea ţării, ceea ce a dus la clica de conducere, formată din bătrâni depăşiţi în jurul anului 1980, cu puţine informaţii despre lumea exterioară, dar care erau de asemenea prost informaţi în

interior, deoarece multe rapoarte de informaţii se temeau de nervozitatea dictatorului, aşadar furnizau doar date limitate.

În toate cele trei cazuri, soţiile au exercitat un grad ridicat de putere neoficială şi, în special în România, de asemenea putere oficială. Toate cele trei – Mara Maleeva (1911-1972), soţia lui Todor Jivkov, Nexhmije Xhuglini (1921-2020), partenera lui Enver Hoxha, şi Elena Petrescu (1916-1989, soţia dictatorului român) au fost socializate în partid. Maleeva îi era superioară soţului ei pe plan intelectual şi profesional: era medic, în timp ce el nu învăţase niciodată o profesie reglementată. Nexhmije Hoxha deţinea şi ea o poziţie puternică faţă de soţul ei, el fiind de asemenea un „intelectual" proletar necalificat. Cei doi Ceauşeşti aveau puţină educaţie formală şi proveneau din proletariatul rural al satelor suprapopulate din sudul României.

Până la începutul anilor '70, influenţa vizibilă a soţiilor a rămas limitată. Ele îşi sfătuiau bărbaţii din umbră. Maleeva nu avea nici un post în partid, dar se bucura de încrederea politică a soţului ei. Numai când a murit, membrii familiei au putut avansa în poziţii importante. Mai presus de toate, a existat o metodă de formare a dinastiei, în care şeful statului şi-a promovat politic fiica, Liudmila. Tot la începutul anilor '70 şi paralel cu deteriorarea fizică treptată a bărbaţilor, au răsărit şi steaua Elenei Ceauşescu şi a lui Nexhmije Hoxha.

În toate statele comuniste, poziţia de lider la începutul anilor '70 a fost din nou solidificată şi securizată de noi constituţii. În calitate de preşedinte, Ceauşescu chiar a purtat simboluri monarhice (sceptru). A unit funcţiile de secretar general al partidului, preşedinte al României, comandant suprem al forţelor armate şi preşedinte al Frontului Democraţiei şi Unităţii Socialiste şi a fost şi

membru al Academiei de Ştiinţe. Cu toate acestea, el şi şeful statului şi partidului albanez, Hoxha, se aflau într-o stare de sănătate precară, ceea ce a avut un impact asupra lui Hoxha de la mijlocul anilor ’70 şi asupra lui Ceauşescu din anii ’80, astfel încât aceştia nu mai erau în acea vreme în stare să se ocupe de treburile oficiale.

Soţiile, şi, în cazul Bulgariei, fiica, au acaparat din ce în ce mai multă putere. Acest lucru a fost evident în cumularea funcţiilor de către Elena Ceauşescu: director al Institutului de Cercetări Chimice (din 1964), membru al Academiei de Ştiinţe (din 1974), membru al Marii Adunări Naţionale (din 1975), preşedinte al Comisiei pentru probleme de cadre de partid şi de stat a Comitetului Central al Partidului Comunist Român (din 1976), membru al Biroului Permanent al Comitetului Politic Executiv (din 1977), prim-viceprim-ministru al guvernului (din 1980), preşedinte al Consiliului Central pentru tipizare, standardizare, normare şi calitate (din 1979), preşedinte al Consiliului Naţional pentru Ştiinţă şi Educaţie (din 1979), preşedinte al Comitetului Naţional „Oamenii de ştiinţă şi pacea” (din 1981), vicepreşedinte al Consiliului suprem pentru dezvoltare economică şi socială (din 1982), preşedinte al Comisiei centrale pentru organizarea proceselor de producţie şi valorificarea superioară a materiilor prime şi materialelor (din 1988), precum şi prim-vicepreşedinte al Consiliului naţional al oamenilor muncii (din 1988). Ascensiunea Ljudmilei Jivkova a fost la fel de abruptă, devenind ministru la 33 de ani, membru al Comitetului Central la 34 de ani şi membru al Biroului Politic, biroul central al partidului, la 37 de ani. Influenţa lui Nexhmije Hoxha a avut efect din umbră. Din 1966 a lucrat oficial ca directoare a Institutului de Studii Marxist-Leniniste şi a publicat Lucrările Complete ale soţului ei. Abia în 1986 a preluat conducerea Frontului Democrat.

Nexhmije Hoxha şi Elena Ceauşescu au fost în linia dură a politicii în anii ’70-’80 şi au fost responsabile pentru multe acte de violenţă şi pentru sărăcirea populaţiei. Vanitatea Elenei Ceauşescu, slab educată, a mers atât de departe, încât a publicat operele unor chimişti recunoscuţi sub numele ei şi a fost apreciată la nivel internaţional cu doctorate onorifice şi alte demnităţi ştiinţifice. În ţară, era prezentată glorios de propagandă drept om de ştiinţă de renume mondial. Poziţia ei a rămas incontestabilă din punct de vedere politic până în 1989. În jargonul de partid din anii ’80 au fost menţionate două centre de putere, Biroul 1 şi Biroul 2, ceea ce însemna cel al lui Nicolae Ceauşescu şi cel al soţiei sale. Întrucât cuplul petrecea fiecare zi împreună, soţia a exercitat un control extins asupra soţului său, care era bolnav. Ea citea toate documentele importante, monitoriza deciziile de personal şi lua parte la călătorii externe. Oficial şi neoficial, nici o rudă a unui lider comunist nu avea o astfel de putere. Poziţia Elenei Ceauşescu era vizibilă şi prin faptul că elemente ale cultului personalităţii, altfel rezervat pentru conducător, au fost extinse pentru ea ca revoluţionară, politiciană, cercetătoare, soţie şi mamă, iar în anii ’80 ambii erau glorificaţi drept pereche conducătoare. Ea s-a ghidat după rolul unor importante politiciene ale vremii sale, precum soţia lui Mao sau preşedinta argentiniană Isabel Perón (născută în 1931), de la care a preluat imaginea sentimentală de mamă a patriei ca parte a propagandei după o călătorie în Argentina. În perioada târzie a comunismului, programul de televiziune era aproape exclusiv concentrat pe prezentarea cuplului conducător. Ianuarie, luna naşterii celor doi, a devenit lună de sărbătoare, dar anul naşterii Elenei a fost schimbat, ascunzându-se faptul că era mai mare decât soţul ei.

Nici o altă rudă a vreunui dictator nu a obţinut o astfel de poziţie. Alegerea Ljudmilei Jivkova în Politburo a iscat critici în rândul cadrelor de partid pe care le depăşise. A reuşit să-şi construiască propria clientelă de artişti şi oameni de ştiinţă şi să pună în aplicare părţi din politica ei culturală folosind resurse extinse. Cu toate acestea, a fost văzută din ce în ce mai mult ca un factor de incertitudine în Uniunea Sovietică, deşi niciodată nu a încercat serios să deschidă Bulgaria spre Vest. A murit pe neaşteptate în 1981, şi zvonurile despre o implicare sovietică persistă până în zilele noastre. Tatăl ei a organizat un adevărat cult al morţii în jurul ei, care a dispărut odată cu căderea regimului.

Abordările pentru formarea unei dinastii pot fi observate cel mai puternic în Bulgaria, unde fiica era în poziţie înaltă. Ceilalţi copii ai dictatorului nu s-au remarcat prin vreun talent politic: fiul lui Živkov trecea drept alcoolic, nepotul său avea istoric de violenţe sexuale. În România, cuplul şi-a dotat soţii copiilor lor cu poziţii importante. Fiul, Nicu Ceauşescu (1951-1996), era cunoscut drept prinţul moştenitor al coroanei politice şi a dobândit faimă în rândul populaţiei pentru excesele şi agresiunile sale sexuale. A ajuns şeful UTC şi în 1987 secretar de partid la Sibiu, în timp ce soţia sa conducea organizaţia de pionieri. Fratele său, Valentin (n. 1948), membru supleant în Comitetul Central şi conducător al clubului de fotbal Steaua Bucureşti, şi sora sa, Zoia (1949-2005), îşi făceau mai rar apariţia. Nici un semn al formării unei dinastii nu a fost evident în Albania. Fraţii dictatorului au obţinut funcţii importante în România, de pildă Ilie Ceauşescu (1926-2002) în calitate de ministru adjunct al apărării şi istoric militar. Evoluţia epatant de deosebită din România, în special acţiunile arbitrare şi forma de conducere extrem

de personalizată, i-a determinat pe unii istorici să caracterizeze sistemul de guvernare drept sultanism.

Iugoslavia poate fi folosită ca exemplu comparativ când vine vorba de poziţia soţiei şefului statului. Josip Broz Tito avusese mai multe relaţii înainte de a se căsători cu Jovanka Budisavljević (1924-2013), dar acestea au fost întotdeauna subordonate intereselor politice. În 1952 s-a căsătorit cu fiica de ţăran din Lika, hinterlandul muntos al Dalmaţiei, care, spre deosebire de predecesoarele ei, nu prea avea educaţie, dar se alăturase partizanilor în timpul războiului. Nu este clar dacă serviciile secrete au aranjat relaţia cu Tito. De-a lungul anilor, Jovanka a revendicat influenţa politică. Şi-a asigurat o anumită putere neoficială, însă căsătoria a trecut în curând prin momente de cumpănă. Cadrele de partid au văzut un concurent în Jovanka şi i-au imputat influenţa dăunătoare asupra lui Tito, mai ales atunci când starea sa de sănătate s-a deteriorat. Nu a reuşit să fie aleasă în Comitetul Central, iar în ultimii ani, Tito a îndepărtat-o fizic de el. Nu s-a bucurat de o largă popularitate în rândul oamenilor, dar, în funcţie de preferinţele soţului său pentru apariţii pompoase cu vedete ale industriei internaţionale a divertismentului – spre deosebire de omoloagele ei balcanice –, s-a prezentat ca un simbol al modei.

Cercurile conducătorilor includeau nu numai membrii familiei, ci şi un grup intim care amintea de structurile comparabile din jurul monarhului în perioada interbelică. Acest lucru a devenit deosebit de clar în perioada târzie a dictaturii, caracterizată de boală. După moartea fiicei sale, şeful statului şi partidului bulgar, care se temea de asasinate şi conspiraţii, a trăit foarte retras. Accesul la el, şi astfel la importante probleme de stat, era controlat de asistenta şi ofiţerul de serviciu secret Anka Mladenova (născută în 1948), a cărei poziţie de putere neoficială era

probabil comparabilă cu cea a Elenei Ceauşescu; ea a rămas invizibilă în public şi poziţia ei abia dacă a fost cercetată până în prezent. Chiar şi în jurul lui Tito, asistentele au avut o anumită – dar niciodată atât de importantă – influenţă.

Zona gri din jurul dictatorilor este încă foarte puţin explorată. Din agenda de lucru recent publicată a Elenei Ceauşescu, i se poate reconstitui reţeaua, de care aparţineau şeful serviciilor secrete, Iulian Vlad (1931-2017), secretarul Comitetului Central pentru probleme de organizare, Emil Bobu (1927-2014), ministrul de interne şi şeful serviciilor secrete, Tudor Postelnicu (1931-2017), sau şeful Secţiei Cancelarie a CC al PCR Silviu Curticeanu (n. 1933). Aceste cercuri interne au dominat politica de cadre – adică au făcut şi desfăcut cariere – şi au creat astfel un sistem clientelar cuprinzător în partid şi administraţie.

De asemenea, au operat economia secretă cu care regimurile şi-au umplut buzunarele. Este vorba de un sistem larg de trafic cu arme, substanţe psihotrope, opere de artă şi alte bunuri, elucidat parţial numai în cazul Bulgariei. Todor Jivkov controla personal rezervele valutare ale ţării sale şi distribuia sume dintr-un fond de comerţ cu arme şi contrabandă de toate felurile către susţinătorii săi, fără să emită chitanţe. Cuplul român de dictatori şi Securitatea au menţinut de asemenea o reţea largă de companii-paravan şi unităţi de producţie ilegală de bunuri. Clientela a împărtăşit şi o viaţă socială, în zone rezidenţiale închise, staţiuni de vacanţă şi mai ales la vânătoare, pe care dictatorii comunişti le-au urmat ca modele din Uniunea Sovietică şi care reprezentau o formă specială de sociabilitate a clientelei, dar au servit şi ca imagine pentru lumea exterioară.

Comunismele patrimoniale se caracterizează prin informaţii furnizate de servicii, politica de cadre şi o

alocare a sinecurilor, precum şi printr-o activitate de faţadă a instituţiilor statului. Mecanismele lor nu erau foarte diferite de structurile informale de putere din perioada interbelică. Sprijinul rudelor şi al membrilor familiei prin alianţă corespunde de asemenea gândirii rurale. În ansamblu, însă, nu au fost suficient de cercetate pentru a face o comparaţie cuprinzătoare şi aprofundată.

Cultul conducătorului

Comunismul patrimonial s-a bazat foarte mult pe cultul personalităţii. După o scurtă perioadă de ezitare în urma morţii lui Stalin, acesta a revenit curând în plină forţă în Balcani. A atins apogeul în statele comuniste în anii ’70-’80. Cultul personalităţii a coincis în România, Albania şi Bulgaria cu consolidarea puterii conducătoare în jurul anului 1970, iar în Iugoslavia a servit pentru a ţine împreună statul zdruncinat de tendinţele centrifugale prin personalitatea lui Tito. Deşi nu a fost un cult în stil comunist, de o conducere charismatică s-a bucurat şi Andreas Papandreu (1919-1996), liderul partidului populist de stânga PASOK din Grecia în anii ’80.

Modelul stalinist a servit ca tipar în statele comuniste, dar liderii comunişti au împrumutat elemente din China şi Coreea de Nord, dar şi de la regimul iranian sau de la peronismul argentinian. PASOK s-a văzut într-o alianţă ideologică cu mişcările antioccidentale din Lumea a Treia. Călătoriile în străinătate ale conducătorului au promovat transferul elementelor de cult adecvate.

S-au manifestat şi diferenţe naţionale. De exemplu, Jivkov s-a înfăţişat ca tatăl implicat al naţiunii, jovial şi sociabil, în timp ce Ceauşescu s-a prezentat din ce în ce mai mult ca lider distant. Dictatorii albanez şi român se comparau cu cele mai remarcabile figuri din panteonul

naţional. În cazul Albaniei, Hoxha a dorit chiar să-l depăşească pe eroul naţional medieval, Skanderbeg (1405-1468). Toţi liderii au revendicat statutul de teoretician marxist în lumea comunistă. Proximitatea faţă de oameni a fost demonstrată de numeroase călătorii şi întâlniri organizate (precum Ceauşescu în primele sale zile). Au fost folosite mass-media moderne (cinema, televiziune), propagandă în imagini şi muzică, în care liderilor comunişti le plăcea să fie sărbătoriţi prin cântecul popular tradiţional. Întâlnirile cu politicienii internaţionali trebuiau să le sublinieze reputaţia în lume; acest obiectiv a fost atins prin recepţii opulente de stat pentru oaspeţii străini, în special în România şi Iugoslavia. De asemenea, lui Tito i-a plăcut contactul mediatizat cu vedete internaţionale de film.

Reuniunile de masă, precum festivalurile de sport şi muzică, mobilizau numeroşi oameni în interiorul ţării. Pe lângă cele menţionate din România şi Bulgaria şi cursele de ştafetă iugoslave, acestea includ şi festivalurile de muzică populară din Albania. Cântecele şi poeziile trebuiau să exprime entuziasmul (*Viaţă lungă, Enver Hoxha*) şi trezirea socială, precum şi îndeplinirea unei misiuni istorice (*Poporul, Ceauşescu, România*), dar şi loialitatea populaţiei (*Tovarăşe Tito, vă jurăm fidelitate; Tito este al nostru soare*). Naşterile şi alte zile simbolice ale conducătorilor au fost adăugate într-un calendar cu sărbători seculare. Numeroşi artişti au fost bine plătiţi în slujba cultului personalităţii, exprimat şi prin clădiri reprezentative, dar şi prin transformarea locului naşterii în locuri de pelerinaj (Kumrovec în cazul lui Tito, Scorniceşti în cazul lui Ceauşescu, Gjirokastra în cazul lui Hoxha, Pravec în cazul lui Jivkov, casa acestuia fiind pusă în 1981 pe stema oraşului). Glorificarea conducătorilor a fost deosebit de excesivă în Albania şi România, unde, după

cum s-a menţionat, a fost completată de cultul soţiei. În România, propaganda vorbea despre lider ca Scut al Carpaţilor, demiurg, Dumnezeu, salvator, soare sau titan modern. În toate cazurile, populaţia a fost forţată să accepte că doar un lider puternic provenit din popor poate proteja ţara, despre care se presupunea că era pusă în pericol din multe direcţii.

Impactul cultului personalităţii este greu de măsurat. Cert este că Tito, datorită înseşi existenţei sale fizice, a funcţionat ca un element de coeziune în divergenta Iugoslavie; faptul că în Albania totalitară mulţi oameni au reacţionat la moartea lui Hoxha ca numeroşi deţinuţi din Uniunea Sovietică la moartea lui Stalin, şi anume cu şocul pierderii unei figuri paterne a ţării, arată cât de mult propaganda în sine afectase victimele regimurilor, care cu greu îşi puteau imagina vreo altă lume politică. În Bulgaria, cultul mult mai modest a avut un efect redus, în timp ce manierismul şi imaginea proiectată de Ceauşescu s-au confruntat cu o dezaprobare largă şi erupţia revoluţionară din decembrie 1989. Cultul personalităţii s-a răsuflat odată cu moartea lui Tito şi Hoxha, cei doi dictatori care ajunseseră la putere ca lideri de partizani. Succesorii lor nu au putut folosi instrumentul cultic al liderilor – în Iugoslavia din cauza conducerii colective rotative, în Albania din cauza slăbiciunii succesorului lui Hoxha, Ramiz Alia (1925-2011). În ambele cazuri, cultul din jurul conducătorului *mort* a eşuat. Liderul charismatic nu a dispărut însă din Balcani în anii ’80 şi nici nu aparţinea trecutului. Dimpotrivă, populismul naţionalist de stânga şi antioccidental a crescut în regiune, în Serbia prin Slobodan Miloşevici (1941-2006) şi în Grecia prin Andreas Papandreu.[23]

BALCANII GLOBALIZAŢI

Una dintre particularităţile Războiului Rece este globalizarea politică a statelor balcanice, un fenomen care poate fi descris prin conştiinţa misiunii globale a statelor balcanice comuniste, în diverse grade. Trebuie subliniat că a fost vorba de o globalizare a politicilor statului, deoarece încă de dinainte societăţile balcanice au fost legate de regiunile eurasiatice, mediteraneene şi americane, nu în ultimul rând prin migraţie. Cu toate acestea, probabil că niciodată nu au călătorit în partea neeuropeană a lumii atât de mulţi oameni din Balcani, în calitate de consultanţi, ingineri sau muncitori decât în momentul de vârf al politicilor globale ale sistemelor comuniste după 1945.

Până în 1945, statele mici şi mijlocii din Balcani nu apăruseră în politica mondială. Sistemul de putere al Războiului Rece a deschis un nou spaţiu de acţiune, la fel ca statelor decolonizate ale Lumii a Treia. Niciodată, nici înainte, nici după, Balcanii nu au mai exploatat aceste oportunităţi pentru a acţiona ca actori politici mondiali. Acest lucru a fost valabil mai ales pentru Iugoslavia, România şi Albania, care s-au îndepărtat total sau parţial de sfera de influenţă a Uniunii Sovietice. Dar, dacă ne uităm la diplomaţia globală, comerţul legal şi ilegal, ajutorul pentru dezvoltare (care include şi sprijin militar şi de informaţii) şi promovarea terorismului internaţional, atunci o ţară precum Bulgaria ar trebui şi ea plasată în această categorie, nefiind în sine un actor politic ideologic în tabăra comunistă.

La începutul capitolului global din istoria Balcanilor însă, noile superputeri aveau pretenţia de a include statele în noile sisteme de putere: NATO (din 1949), Pactul de la Varşovia (din 1955), Planul Marshall, Consiliul pentru Ajutor Economic Reciproc şi emergenta Comunitate

Economică Europeană (CEE). La început, părea că în incertitudinea începutului Războiului Rece statele regionale ar fi intrat şi rămas în aceste sisteme mai mult sau mai puţin voluntar. Singurul stat necomunist, Grecia, pentru care aderarea la NATO a reprezentat o garanţie de supravieţuire, a fost constant. Guvernele civile au urmărit apoi o apropiere de CEE, încheiată în 1961 printr-un acord de asociere. Dictatura coloneilor a izolat temporar Grecia de Europa democratică, care a impus sancţiuni. Comunitatea Europeană (către care s-a dezvoltat CEE) a promovat cât mai mult integrarea europeană a Greciei democratice după 1974, iar în 1981 Grecia a devenit prima ţară balcanică care a aderat la CE. Numai *după* ce procesul de integrare oficială a fost finalizat şi după trecerea guvernării de la Noua Democraţie liberal-conservatoare la populismul de stânga al PASOK, Grecia s-a abătut temporar de la partenerii săi euroatlantici şi a oferit sprijin zgomotos, dar puţin coerent, statelor arabe, *mişcărilor de eliberare* din Lumea a Treia şi altor oponenţi ai Occidentului. Ceea ce vizau celelalte ţări balcanice în anii ’60-’70, şi anume spaţiu de manevră în raport cu atotputernicul protector, a urmat în Grecia între 1981 şi 1989 (slăbind din 1985) cu o întârziere, dar la fel de puternice emoţii naţionaliste faţă de puterea protectoare, în acest caz SUA.

În ce priveşte politica mondială însă, escapadele populiste ale Greciei au avut un efect redus, deoarece au picat pe fondul relaxării din ce în ce mai mari între superputeri din 1985. Mediul a fost complet diferit când Iugoslavia (1948) şi Albania (1961) s-au despărţit de Uniunea Sovietică şi când România (1964) şi-a afirmat independenţa în tabăra comunistă. Concurenţa dintre superputeri a permis regimurilor balcanice să atragă atenţia politică mondială şi să o transforme într-o monedă

răsunătoare prin subvenţiile ample. Iugoslavia şi România au făcut din poziţia lor geostrategică şi – din cauza legăturii româneşti aparte cu blocul comunist – diferitele manevre între superputeri un model de afacere şi supravieţuire, a cărui fragilitate a fost expus de relaxarea politică globală din 1985.

Iugoslavia nu ar fi supravieţuit fără ajutorul SUA în conflictul cu Stalin din 1948. Până în 1955, Statele Unite au plătit 700 de milioane de dolari în ajutor economic şi aproximativ 1 miliard de dolari în ajutor militar. Sub Tito, ţara s-a asigurat să menţină echidistanţa faţă de superputeri, ceea ce a fost reflectat în mai multe abordări şi eschive. Moartea lui Stalin, de exemplu, a declanşat o apropiere de Uniunea Sovietică. Intervenţiile sovietice în Ungaria (1956) şi Cehoslovacia (1968), pe de altă parte, i-au îngrijorat pe conducătorii de la Belgrad. Succesul politic global al Uniunii Sovietice şi politica nealiniată, antioccidentală a Iugoslaviei au răcit relaţiile cu Statele Unite la începutul anilor ’60, în timp ce liderul sovietic Leonid Brejnev a vizitat Belgradul în 1962, iar industria de armament a Iugoslaviei a fost aliniată la Uniunea Sovietică. Totuşi, în 1963, Tito l-a vizitat pe preşedintele american John F. Kennedy (1917-1963) şi a primit (din nou) clauza naţiunii celei mai favorizate în comerţul cu Statele Unite. Criza din Vietnam a dus apoi la o răcire a relaţiilor, dar tulburările europene după Primăvara de la Praga au adus o nouă apropiere: vizita preşedintelui Richard Nixon (1913-1994) în Iugoslavia, însoţită de anularea datoriei, noi opţiuni de creditare şi liberalizarea vizelor.

Iugoslavia a profitat de poziţia sa importantă strategic la Adriatică. De asemenea, şi-a asigurat o pondere politică globală prin rolul său de lider în mişcarea de nealiniere. Tito a fost primul lider balcanic care a călătorit în întreaga

lume şi a luat contact personal cu lideri non-europeni. Decisivă pentru rolul politic global al Iugoslaviei a fost o călătorie în India şi Birmania din 1954. Conferinţa de la Bandung (1955) a reunit pentru prima dată puterile care doreau să se poziţioneze între cele două blocuri. Cu toate acestea, mişcarea a dobândit o influenţă mai mare abia atunci când Tito şi şeful de stat al Egiptului, Gamal Abdel Nasser (1918-1970), au preluat conducerea şi au iniţiat o politică care a susţinut activ mişcările de eliberare anticoloniale şi antioccidentale, şi anume chiar şi cu arme, de exemplu în războiul algerian. Pentru Iugoslavia, nealinierea nu a fost definită cultural, deoarece ca ţară europeană ar fi fost exclusă dintr-o mişcare afro-asiatică postcolonială. Ea şi partenerii săi erau preocupaţi de afirmarea propriei poziţii în politica mondială şi de protecţia propriului sistem economic, deci de un naţionalism economic, spre deosebire de Occidentul superior din acest punct de vedere. Pe de altă parte, relaxarea nu a fost un scop al nealiniaţilor, dimpotrivă. Acţiunile lor din politicile globale au atins maximul şi s-au încheiat tocmai la începutul anilor ’70, când Uniunea Sovietică şi Statele Unite au încercat să se relaxeze. La acea vreme, cei nealiniaţi se temeau să nu plătească preţul, şi anume marginalizarea, pentru o lume bipolară stabilizată. Odată ce s-au întors împotriva apropierii temporare a superputerilor, cei nealiniaţi au păstrat o anumită libertate, dar Iugoslavia i-a iritat pe partenerii ei care ar fi avut nevoie de ea în propria criză economică profundă din anii ’80. Politica de nealiniere a oferit Iugoslaviei o strălucire înşelătoare – pentru că ţara nu avea substanţa politică şi economică pentru o poziţie cu adevărat puternică între blocuri. Aceasta provenea din ajutorul occidental care a venit atât timp cât ţara şi-a putut vinde importanţa strategică. Când aceasta a încetat,

Iugoslavia a fost izolată la nivel internaţional şi puternic afectată în cel mai scurt timp din punct de vedere economic.

Acelaşi lucru este valabil şi pentru România, unde, ca şi în cazul Iugoslaviei, nostalgicii regimului defunct cu dimensiune geopolitică proprie încă îl mai plâng şi astăzi. În ambele cazuri această importanţă a fost acordată pe faţă. Nici o ţară din Pactul de la Varşovia nu a atras un asemenea interes în Occident precum a făcut-o România. Regimul de la Bucureşti nu numai că a trimis semnale de distanţare faţă de Moscova la începutul anilor ’60, ci s-a detaşat de asemenea vizibil de Uniunea Sovietică. În 1958 Armata Roşie şi şase ani mai târziu KGB-ul s-au retras din ţară. Desigur, acestea au fost daruri otrăvite, deoarece, după cum s-a arătat, primul a fost urmat de un val de represiune pentru a înăbuşi apariţia speranţei democratice. În aprilie 1964, partidul român şi-a anunţat noua poziţie, care insista asupra egalităţii pentru partidele comuniste şi drumul propriu în comunism. Comuniştii români au căutat ulterior să aibă această poziţie recunoscută de cât mai multe alte partide comuniste, pentru a nu fi izolaţi ca eretici în propria lor tabără. 1964 a fost şi anul marii amnistii, lagărele au fost golite, turnura naţionalistă a legat de regim numeroşi intelectuali şi membri ai fostei elite. Iniţiată sub Gheorghiu-Dej, această politică critică din ce în ce mai deschisă faţă de sovietici a fost continuată şi extinsă de Ceauşescu.

Încă este controversat modul în care acest lucru trebuie evaluat: ca independenţă reală, ca o simplă înşelăciune pentru a obţine ajutor occidental sau ca o manevră iscusită în cadrul taberei comuniste, pe care România nu dorea să o părăsească vreodată, dar în care căuta cea mai mare autonomie posibilă. Această din urmă perspectivă predomină în prezent: politica externă a regimului a vizat

dobândirea de resurse din Occident şi reducerea dependenţei de Moscova. După cum s-a arătat, cursul politicii industriale a României şi diviziunea muncii în cadrul CAER au fost probleme controversate cu Moscova. O desprindere de tabăra comunistă sau chiar democratizarea în interior nu au fost niciodată subiect de dezbatere pentru Bucureşti.

Ce erau nealiniaţii pentru Belgrad era China pentru România – partenerul care a făcut posibilă acţiunea politică globală. Când opoziţia sino–sovietică din tabăra comunistă a ajuns la apogeu la începutul anilor ’60, România şi-a făcut un renume ca mediator care a insistat asupra neutralităţii sale – ceea ce reprezenta o poziţie clară în raport cu Moscova. Aceasta a înfuriat Uniunea Sovietică într-o asemenea măsură, încât se spune că Moscova a ameninţat uneori să reorganizeze situaţia teritorială a Transilvaniei. În cadrul Pactului de la Varşovia, România a reuşit să blocheze structurile de comandă supranaţională şi să insiste asupra controlului naţional asupra armatelor, lucru îndreptat împotriva Poloniei, Ungariei, Cehoslovaciei şi RDG, care făceau eforturi pentru forme de organizare mai integrate. România, pe de altă parte, a insistat asupra deciziilor colective din alianţă şi a respins un comandant suprem sovietic la mijlocul anilor ’60. România nu dorea o alianţă mai flexibilă, ci flexibilitate în alianţă, aşa cum a spus istoricul Laurien Cramp. În schimb, a acceptat tensiuni cu statele sovietice vasale. De asemenea, Bucureştiul şi-a iritat partenerii comunişti prin faptul că a stabilit relaţii cu Republica Federală Germania în 1967 şi nu s-a dezis de Israel în Războiul de Şase Zile – în timp ce a menţinut contacte bune în lumea arabă.

România a atins apogeul în politica mondială când s-a distanţat de Uniunea Sovietică în criza cehoslovacă şi când

China şi Statele Unite s-au apropiat. Prima vizită a unui preşedinte american într-o ţară a Pactului de la Varşovia – Richard Nixon la Bucureşti în 1969 – a provocat iritare la Moscova. România s-a văzut ca un actor politic global care a mediat sau a vrut să medieze între cei mari, inclusiv între israelieni şi palestinieni şi în conflictul din Vietnam. Ca Iugoslavia, cu toate acestea, a urmărit cu nelinişte apropierea dintre superputeri. De asemenea, a trecut la ofensivă în politica globală, iar Ceauşescu a pornit în mari călătorii în Asia şi Africa în 1972/73.

În nici un moment Bucureştiul nu a întemeiat o alianţă împotriva Moscovei, scopul fiind mai degrabă acela de a aduna ţări din Lumea a Treia în spatele său pentru a-şi asigura propriile oportunităţi de dezvoltare în raport cu superputerile. Relaţiile cu Lumea a Treia nu s-au limitat doar la comunişti sau prieteni cu comunismul, ci s-au extins şi la regimul şahului din Iran. România a oferit exporturi de bunuri şi tehnologie industrială (inclusiv construcţia de fabrici) în schimbul importului de materii prime, în special petrol. Moscova a făcut tot posibilul să împiedice relaţiile iraniene cu Bucureştiul; cât de importante au rămas acestea după căderea şahului este arătat de ultima călătorie a dictatorului Ceauşescu din decembrie 1989 – când revoluţia a izbucnit în România, el era la Teheran.

La fel ca Iugoslavia, România a fost din ce în ce mai copleşită de jocul politic global. Regimul a sprijinit doar oficial procesul Helsinki, dar l-a înăbuşit în interior. Faţă de intervenţia sovietică din Afganistan (1979), Bucureştiul şi-a putut juca din nou politica de suveranitate naţională şi neimixtiune şi chiar a putut cere retragerea forţelor de ocupaţie şi, ca Ungaria, România s-a opus în 1980 unei posibile intervenţii armate a Pactului de la Varşovia în Polonia. Cu toate acestea, a existat o ruptură treptată cu

Occidentul când România a respins cererile de reformă ale Băncii Mondiale în 1981 şi a iniţiat o politică radicală de autarhie. Asta a lipsit regimul de sprijinul populaţiei care sărăcea. Din exterior pierduse ajutorul economic occidental, iar după dezvăluirile şefului spionajului extern, Ion Mihai Pacepa (1928-2021), fugit în SUA în 1978, şi-a pierdut şi reputaţia. Politica perestroika a Uniunii Sovietice a fost respinsă de România, la fel şi cererea de reformă a liderului sovietic Mihail Gorbaciov (iulie 1989). Având în vedere liberalizarea progresivă în celelalte sisteme comuniste, România şi-a schimbat doctrina de politică externă în 1989 şi a pledat pentru suprimarea mişcărilor democratice. În decembrie 1989, regimul român era complet izolat în politica mondială. De la mijlocul anilor ’60 până la începutul anilor ’80, România a devenit datorită politicii de distanţare de Moscova un partener respectat al Occidentului: întâlnirile cu liderii occidentali i-au crescut reputaţia lui Ceauşescu acasă şi în străinătate; împrumuturi, clauza naţiunii celei mai favorizate în SUA, producţie industrială comună (Dacia a fost produsă cu Renault). Occidentul a sprijinit şi a menţinut regimul în viaţă şi s-a abţinut mult timp să critice situaţia politică. Ca Iugoslavia, România a beneficiat de dorinţa Occidentului de a slăbi Blocul de Est. Numai când au fost redefinite regulile politicii internaţionale în 1985, modelul românesc s-a prăbuşit, după ce anterior îşi vânduse cu succes independenţa în sistemul de putere sovietic pentru favoruri.

Un alt model a fost reprezentat de Albania, care a trebuit să se împrumute pentru dezvoltarea sa economică. După ruptura cu Uniunea Sovietică şi mutarea în tabăra Chinei (1961), ţara a devenit mai importantă din punct de vedere al politicii globale decât România, care nu a devenit niciodată un aliat oficial al Beijingului. Politica

albaneză a fost mult mai puternică decât cea română, ghidată de considerente dogmatice, iar alianţa cu Beijingul a fost de asemenea durabilă din punct de vedere ideologic. Beijingul a admirat poziţia lui Hoxha împotriva Moscovei şi a apreciat sprijinul albanez în Naţiunile Unite, în care Taiwanul a intrat drept Republică Chineză până în 1971, iar Republica Populară Chineză a folosit mica Albanie ca portavoce. Aparentul dezechilibru între cei doi parteneri i-a determinat pe cercetători să suspecteze de mult timp că Albania a imitat China maoistă şi a importat Revoluţia Culturală în 1967, aşa cum s-a menţionat mai sus despre tratamentul ateismului şi emanciparea radicală a femeilor. Lucrurile sunt însă mai complicate. China a salvat de la prăbuşire Albania, care se îndrepta spre o catastrofă economică după ruptura cu Moscova, şi a început o a doua industrializare a ţării balcanice. Cu toate acestea, Beijingul a observat că Albania solicita o plată mare pentru sprijinul politic internaţional, că dorea să se protejeze militar împotriva unei eventuale lovituri venite de la Moscova în 1968, dar a mers pe căi ideologice proprii după toate solicitările de ajutor. Revoluţia Culturală a lui Mao nu a fost în nici un caz importată de Albania; mai degrabă s-au observat cu scepticism pierderea controlului de către comuniştii chinezi şi excesele de violenţă. Hoxha a fost mereu preocupat de menţinerea controlului politic şi de înscenarea furiei spontane a oamenilor – precum împotriva religiilor –, dar cu prevenirea oricărui haos. Campaniile lui Hoxha împotriva *birocraţiei*, a *burgheziei* şi a *ideologiei revizioniste* sunt prin urmare similare doar la suprafaţă cu evoluţia violentă din China. Mai degrabă, dictatorul şi-a consolidat puterea şi a obţinut ajutorul economic chinez, dar a deţinut controlul ideologic.

Acest lucru a fost demonstrat odată cu ruptura de China, unde rezervele aparent ideologice legate de

apropierea faţă de SUA au fost decisive (1976). Întrucât Albania a refuzat să accepte Procesul de la Helsinki şi nu a avut nici o relaţie cu Occidentul, doar calea spre autoizolare a rămas, alături de ateism, a doua trăsătură specifică a comunismului albanez. Această cale a fost susţinută ideologic de afirmaţia că, după presupusa trădare a Uniunii Sovietice şi a Chinei, doar aici era reprezentată o învăţătură marxistă pură în tradiţia lui Stalin. Ţara sărăcită a mobilizat resurse considerabile pentru a ajunge la fanii din străinătate prin posturi de radio multilingve şi material de propagandă. Delegaţiile facţiunilor de extremă stânga au fost prezentate populaţiei ca dovadă a sprijinului mondial al dogmei naţionale comuniste din Albania. În constituţia din 1976, marxism-leninismul a fost consacrat ca ideologie de stat şi datoria externă a fost interzisă. Abia după moartea lui Hoxha (1985) şi având în vedere catastrofa economică iminentă, ţara s-a deschis timid către ţări occidentale precum Republica Federală Germania.

Bulgaria, după cum s-a arătat deja, a luat-o pe altă cale: cea a unui parteneriat strâns cu Uniunea Sovietică, care mergea până la supunere. Acest lucru nu a însemnat însă că ţara nu şi-a construit relaţii externe extinse în cadrul politicii mondiale sovietice. Experienţa generaţională a tehnicienilor şi specialiştilor bulgari, dar şi români şi iugoslavi însemna printre altele să fie detaşaţi în cadrul politicii externe de atunci în Lumea a Treia. Bulgaria avea sute de companii în străinătate, care menţineau sistemul de comerţ şi contrabandă din ţară. De exemplu, arme şi maşini furate au fost mutate din Sofia prin Turcia în spaţiul arab.

Istoria încrengăturii globale a Balcanilor cu Lumea a Treia nu poate fi schiţată decât parţial. Cercetări recente avertizează împotriva transferurilor mecanice ale unor

exemple din Asia de Est în Balcani: fie că e vorba despre Marele Salt Înainte, Revoluţia Culturală sau cultul personalităţii din Coreea de Nord – regimurile comuniste balcanice au intrat în contact cu aceste fenomene şi le-au urmărit îndeaproape. Nu le-au preluat însă aidoma şi, de multe ori, la o inspecţie mai atentă, un presupus transfer se dovedeşte a fi un atribut al unei dezvoltări care avea deja rădăcini regionale.

Interdependenţa politicii mondiale se prezintă ca un fenomen multifaţetat, care a adus recunoaştere internaţională regimurilor şi a trezit iluzia că ţările balcanice ar fi devenit actori independenţi de durată. Ţările proaspăt industrializate căutau pieţe de vânzare pentru produsele lor, care nu erau competitive în Occident, iar tehnologia şi experţii necesari pentru lumea comunistă din Africa, Asia şi America Latină urmau să plece din Balcani. Multe ţări din Lumea a Treia îl apreciau în mod deosebit pe Tito ca lider charismatic. Ceauşescu nu a avut nici o teamă să intre în contact cu tirani precum autoproclamatul împărat al Africii Centrale, Jean-Bédel Bokassa (1921-1996), căruia serviciile secrete române i-au „livrat” o soţie româncă. Viceversa, ţările comuniste au trebuit să se deschidă şi spre a permite pelerinajele la Mecca sau spre concesii partenerilor arabi, precum liderul libian Muammar Gaddafi (1942-2011), şi spre curente precum Islamul, a cărui forţă explozivă nu era încă prevăzută la apogeul *mişcărilor de eliberare socialistă*.

Este puţin cunoscut ce feedback a dat experienţa mondială a zecilor de mii de specialişti din Balcani ţărilor lor. Iugoslavia, România şi Albania au beneficiat de opoziţia superputerilor, dar au fost limitate şi de poziţiile lor ideologice. Acest lucru a fost evident în relaţiile lor cu Israelul, care aveau să intre în conflict cu poziţia pro-arabă a Uniunii Sovietice, cu propriile interese în mişcarea de

nealiniere şi cu lumea arabă. Iugoslavia a trebuit să-şi bazeze politica pe interesele egiptene în 1967, în timp ce România, ţara de origine a multor emigranţi către Israel, nu numai că a cerut bani pentru aceştia, dar a menţinut relaţii cu Israelul pentru a demonstra distanţa faţă de Moscova.

Mândria naţională a Iugoslaviei şi a României a apărut fără îndoială din poziţia pe scena internaţională a propriei ţări. Dacă aruncăm totuşi o privire mai atentă asupra situaţiei politicii puterii devine clar că numai în condiţiile Războiului Rece statele de la periferia europeană cu o influenţă foarte limitată au putut câştiga uneori o poziţie politică globală. Această poziţie nu s-a bazat pe potenţa economică, ci a fost creată doar prin subvenţia pe care patronii politici mondiali erau pregătiţi să o plătească, fie Moscova, Washington sau Beijing şi, ulterior, şi Comunitatea Europeană.[24]

BALCANII REGIONALI

Vocaţia globală resimţită de comunismele balcanice în diferite moduri nu trebuie să ascundă faptul că geografia regională a fost neschimbată şi că regimurile au continuat contradicţiile politice din perioada interbelică. Marele vis al federalismului balcanic a fost eliminat în 1948. Ceea ce apăruse în Comintern în perioada interbelică a devenit o realitate politică pentru o scurtă perioadă de timp: planul pentru Balcanii uniţi sub socialism – dar şi faptul că acest slogan ascundea interesele puterii naţionale. Dacă fracţiunea bulgară a determinat politica balcanică în Comintern, Tito a făcut acest lucru după 1945 în cadrul noilor relaţii de putere. Ideea a eşuat complet în 1948 şi a provocat o ruptură de durată între Albania şi Iugoslavia, iar

relaţiile bulgaro–iugoslave nu s-au normalizat până în 1989.

Între 1945 şi 1989, o linie importantă a Războiului Rece a trecut prin Balcani. În acelaşi timp, Balcanii au fost un punct slab pentru cele două alianţe majore. Grecia îşi datora victoria asupra comuniştilor din războiul civil intervenţiei americane, iar influenţa americană a cântărit foarte greu în politica internă timp de mai mulţi ani. Prin urmare, stânga greacă a dezvoltat o ură pronunţată faţă de Statele Unite; ideea inadecvată conform căreia Statele Unite promovaseră în mod semnificativ lovitura de stat a coloneilor în 1967 a influenţat şi cercurile din centrul politic. Faptul că SUA nu au luat partea Greciei în tensiunile greco–turce care au escaladat după criza din Cipru a creat şi mai multă amărăciune în multe părţi ale societăţii elene. Abia când populist-socialistul PASOK a ajuns la putere în 1981, Grecia a cultivat temporar antiamericanismul guvernamental, care a fost îndreptat şi împotriva NATO. Chiar dacă PASOK a folosit un ton moderat în cea de-a doua legislatură (1985-1989), în Occident a devenit clar că Turcia, şi nu Grecia, era partenerul de încredere pe flancul de sud-est al NATO.

S-a arătat deja modul în care unitatea lumii comuniste s-a rupt în Balcani, în 1948 prin conflictul din Cominform, în 1961 şi 1964 cu devierea Albaniei şi României şi interferenţa crescută a Chinei. La prima vedere, o politică regională care ar fi limitat influenţa superputerilor nu părea posibilă în aceste condiţii. Totuşi, anumite părţi din politica globală iugoslavă şi română pot fi citite în această cheie. Însă la nivel regional statele s-au dezvoltat bilateral, mai ales că acţiunile multilaterale ale statelor comuniste trebuiau să se declanşeze împotriva presiunii Moscovei.

Potenţialul de conflict intraregional a rămas ridicat şi a provenit în principal din perioada interbelică. De exemplu,

Grecia avea în vedere următoarele zone de conflict cu vecinii: cu Albania era oficial în război încă din 1940. Revendicările asupra Epirului de Nord nu au fost abandonate. Reprimarea minorităţii greceşti din Albania a fost şi ea un motiv de îngrijorare. Faţă de Iugoslavia a ridicat chestiunea Macedoniei: după trauma războiului civil în care membrii minorităţii macedonene s-au apropiat de comunişti, Grecia a acceptat promovarea statalităţii macedonene şi a culturii naţionale în Iugoslavia la fel de puţin ca existenţa unei minorităţi macedonene pe propriul teritoriu naţional. Cu Bulgaria, vasalul cel mai loial al Moscovei, Grecia împărţea o graniţă extrem de militarizată, în care, în vestul Traciei, existau şi numeroşi turci musulmani şi pomaci. Turcia, partenerul din NATO cu care Grecia semnase Pactul Balcanic, a devenit un adevărat oponent din cauza conflictului din Cipru. În 1955, guvernul turc a organizat un pogrom împotriva grecilor din Istanbul protejaţi prin Tratatul de la Lausanne şi a distrus această comunitate, atât de importantă pentru cultura greacă, cu excepţia câtorva rămăşiţe.

Albania a văzut în Grecia un stat inamic stăpânit de *monarho-fascişti* şi în titoism o erezie a învăţăturii pur staliniste. Deşi comuniştii albanezi luptaseră împotriva naţionaliştilor albanezi din Kosovo împreună cu Iugoslavia lui Tito în 1945, ambii – comuniştii albanezi şi albanezii iugoslavi – au continuat să considere Albania ca patria tuturor albanezilor. Chestiunea albanezilor din Iugoslavia a pus o povară permanentă asupra relaţiilor bilaterale şi nu s-a ajuns la un echilibru stabil de politică externă, chiar dacă Iugoslavia a primit temporar în învăţământ, după 1966, consilieri din Republica Populară Albania care să ajute cu privire la integrarea cetăţenilor săi albanezi.

După 1948, problema Macedoniei, care ar fi trebuit rezolvată de Federaţia Balcanică, a apărut din nou între

Iugoslavia şi Bulgaria. Guvernele de la Skopje şi Sofia au reacţionat fiecare la relaţia politică generală dintre Belgrad şi Moscova – problema Macedoniei poate fi privită aşadar ca un seismograf al relaţiilor sovieto–iugoslave. După cum am arătat, Iugoslavia a menţinut relaţii tensionate cu Albania, dar şi cu Italia din cauza chestiunii Trieste (până la tratatul de la Osimo din 1975). Relaţiile au atins cel mai jos nivel în 1948 cu vecinii din nord, Ungaria şi România. Faţă de Austria, Iugoslavia s-a văzut ca apărător al minorităţii slovene din Carintia.

Împrejurimile erau de asemenea neplăcute din perspectiva bulgară: în sud şi sud-est erau ţările NATO Grecia şi Turcia, cu aceasta din urmă producându-se în mod repetat tensiuni din cauza minorităţii turce din Bulgaria. Iugoslavia era de asemenea un potenţial oponent în Occident, iar vecinul său din nord, România, avea propria politică externă şi era privit de Sofia ca un aliat nesigur în Pactul de la Varşovia. În cele din urmă, România s-a aflat într-o vecinătate rece cu Bulgaria, s-a temut de Ungaria din cauza problemei Transilvaniei şi a trebuit să se descurce cu vecinătatea atotputernică a Uniunii Sovietice, în ciuda retragerii Armatei Roşii în 1958. Chestiunea Basarabiei nu fusese uitată nici ea în România.

Situaţia de bază poate fi rezumată schematic după cum urmează: fiecare stat îşi privea vecinii drept posibili adversari. Potenţial scăzut de conflict între vecinii direcţi a fost cel mai probabil între România şi Iugoslavia şi, în mod normal, între statele care nu aveau graniţe comune. Cu toate acestea, în regiune exista încă o mişcare de politică externă şi acest lucru poate fi adesea explicat prin impulsuri politice globale. Până în 1989, Grecia şi Iugoslavia, de exemplu, nu au putut să se pună de acord cu privire la chestiunea Macedoniei. Cu toate acestea, criza din Cominform a forţat Iugoslavia, iar conflictul cu

Turcia în Cipru a forţat Grecia să fie flexibile. De partea greacă, multiplul premier Konstantinos Karamanlis (1907-1998), originar din Macedonia greacă, dorea un echilibru pragmatic, facilitat de relaţia sa bună cu Tito. Acesta din urmă era interesat de relaxare, după ce presiunea Moscovei a crescut. Când Moscova şi Belgradul s-au apropiat la sfârşitul anilor ’50, Tito şi-a înăsprit poziţia în chestiunea Macedoniei, dar a schimbat iar cursul când a ajuns să se teamă din nou de Uniunea Sovietică. În 1962, Belgradul şi Atena au convenit să pună chestiunea Macedoniei în aşteptare. Belgradul a chemat guvernul de la Skopje la ordine şi a oprit propaganda iredentistă. Dictatura coloneilor din Atena a înrăutăţit relaţiile bilaterale doar pentru scurtă vreme, întrucât junta greacă izolată şi-a întins senzorii politicii regionale până la Belgrad, în timp ce Iugoslavia, sub efectul invaziei sovietice a Cehoslovaciei, a căutat să-şi stabilizeze imediata vecinătate. Din 1974, criza Ciprului şi conflictul cu Turcia au abătut atenţia greacă de la Balcani, şi abia dezintegrarea Iugoslaviei a creat din nou pentru Grecia o chestiune balcanică. Pornind de la aceasta, a fost folosită strategia pentru a negocia în legătură cu Macedonia cu Belgradul mai degrabă decât cu Skopje.

Unul dintre cei mai importanţi actori politici regionali din Războiul Rece a fost România. Obiectivul Bucureştiului a fost să creeze cât mai mult spaţiu de manevră în politica externă faţă de superputeri. Retragerea Armatei Roşii şi a KGB-ului din ţară a crescut capacitatea românească de manevră. Ceauşescu a folosit criza cehoslovacă pentru a se delimita simbolic de Uniunea Sovietică. La fel ca Iugoslavia, se temea serios de un atac sovietic; acest lucru a adus laolaltă şefii de stat ai României şi Iugoslaviei în 1968, fiind luată în considerare chiar cooperarea militară în cazul unui atac sovietic asupra României. Ulterior,

România a încercat coordonarea politicilor regionale în sensul unui bloc balcanic. În 1972, Bucureştiul a înfiinţat o suborganizaţie a UNESCO în ţară şi a promovat Asociaţia Internaţională pentru Studii Sud-Est-Europene ca platformă pentru contacte politice neoficiale dincolo de graniţele blocului. Moscova şi Sofia vedeau în aceste iniţiative acţiuni ostile. Sofia a spus despre Bucureşti că ar vrea să aducă maoismul în Balcani, făcând astfel aluzie la buna relaţie cu China. Iniţiativa, care a urmat tradiţiei unor proiecte de politică regională similare din perioada interbelică, a fost rapid zdrobită.

La mai mult decât normalizarea temporară a relaţiilor bilaterale în Balcani nu s-a ajuns. Potenţialul conflictual a rămas, în cel mai bun caz, îngheţat. Dar, mai des decât se aminteşte după 1989, guvernele au mărit tensiunile, aşa cum a arătat controversa dintre Belgrad şi Tirana în legătură cu Kosovo, sau dintre Belgrad şi Sofia în legătură cu Macedonia, sau, mai ales, în anii ’80 între Bucureşti şi Budapesta din pricina Transilvaniei. Comunismul nu a rezolvat tensiunile politice naţionale. Mai degrabă regimurile au cultivat contrastele regionale, pentru a dobândi legitimitate internă.[25]

PERIFERIILE BALCANICE

Peisajele postotomane

Balcanii au rămas, în ciuda pretenţiilor globale ale unor ţări, o periferie în Europa şi în lume, deşi periferia era semnificativ mai mică decât înainte de 1945. Periferii existau însă şi în Balcani. Existau spaţii şi grupuri de comunităţi care erau marginalizate sau abia incluse în

nucleele şi proiectele naţionale de omogenizare a statului. Povestea lor abia dacă s-a scris pentru epoca interbelică şi chiar şi pentru perioada comunistă. Şi pentru perioada de după 1945, istoria balcanică a fost cercetată şi descrisă din perspectiva centrelor. Acest lucru este valabil şi pentru Iugoslavia federalizată, care a atras mai multă atenţie din partea cercetării internaţionale decât oricare altă ţară balcanică. Totuşi, această atenţie pentru perioada comunistă este concentrată în mare parte pe partea de nord. Cercetarea reproduce astfel vechea falie iugoslavă dintre nord si sud. Stadiul cercetării este astfel modest în ceea ce priveşte Muntenegru, Kosovo şi Macedonia, în special în acele state în care cercetarea istorică contemporană este slabă. Cu toate acestea, merită să privim istoria postbelică din punctul de vedere al sud-estului iugoslav şi, prin urmare, cel al teritoriilor postotomane din Macedonia şi Kosovo.

Ambele se disting în mod clar în cursul evoluţiei lor. După cum am arătat, iugoslavii comunişti au oferit macedonenilor posibilitatea de a scăpa de presiunea asimilatoare a naţionalismului sârb şi bulgar şi de a fonda o patrie macedoneană. Aceasta a fost însoţită de codificarea unei limbi oficiale macedonene şi de crearea unor institute ştiinţifice (universitatea, apoi, în 1968, o academie de ştiinţe). Acestea pot servi drept atribute pentru o identitate republicană completă şi ar fi trebuit să se ocupe de istoria şi cultura macedoneană la nivel ştiinţific. Promisiunea emancipării naţionale a fost legată de îmbunătăţirea situaţiei economice dezolante prin stabilizarea industriei şi profesionalizarea agriculturii. Favorizaţi de economia de stat rezultată au fost membrii naţiunii titulare macedonene, care s-au aflat în număr mai mare în capitala cu influenţe postotomane Skopje şi în oraşele mari, precum Veles. Exclusă din această

modernizare comunistă a rămas populaţia rurală predominant albanezo-musulmană. Macedonenii şi albanezii s-au dezvoltat repede în felul lor, socio-economic şi chiar demografic. În întreaga ţară, sistemul de sănătate a fost îmbunătăţit, dar structurile familiale nu s-au schimbat aproape deloc, în timp ce sătenii macedoneni migrau în oraşe spre un mod de viaţă urban. Asta a însemnat profesionalizarea femeilor şi scăderea rapidă a natalităţii, în timp ce populaţia rurală albaneză era în creştere. Din cauza marginalizării economice, albanezii au avut de asemenea tendinţa să meargă ca lucrători în ţările Europei Centrale. Astfel obişnuiau să ajungă mai devreme la serviciile şi bunurile occidentale decât macedonenii angajaţi în economia de stat şi cu privilegii politice. În Macedonia însăşi, nu numai că au fost împinşi spre margine din punct de vedere economic, dar nici nu au reuşit să-şi promoveze propria elită intelectuală. Albanezii din Macedonia priveau spre Kosovo drept centrul politic şi cultural al albanezilor din Iugoslavia; Skopje şi-a pierdut poziţia de oraş central al Iugoslaviei albaneze postotomane în favoarea capitalei kosovare Priştina. Pe fondul acestor informaţii, nu este surprinzător faptul că albanezii au fost cu greu reprezentaţi în Liga comunistă macedoneană: numărul lor a scăzut de-a lungul timpului chiar şi în anii ’50, de la 6,97% (1953) la 6,07% (1956).

Macedonenii erau la un nivel mult mai jos în Iugoslavia în ierarhia simbolică a popoarelor iugoslave. Acest lucru reieşea clar din slaba conştiinţă lingvistică. La fel ca slovenii, ei nu vorbeau sârbo-croată, dar, spre deosebire de slovenii care au insistat să-şi folosească limba în organizaţiile federale, Macedonia a avut chiar voci puternice precum cea a prim-ministrului (şi a eminenţei gri) Lazar Koliševski, care recent legiferase să renunţe la limba macedoneană în favoarea sârbei. De fapt,

macedoneana avea numeroase influenţe sârbe în vocabular, deoarece bulgarismele au fost eliminate din motive politice. După cum am arătat, Bulgaria şi Grecia nu au recunoscut naţiunea şi limba macedonene, iar în Iugoslavia, Biserica Ortodoxă Sârbă a refuzat ca Macedonia să aibă o biserică naţională. Prin urmare, proiectul naţiunii macedonene s-a confruntat cu o presiune considerabilă în Iugoslavia şi în politica balcanică. Reprimarea activiştilor naţionalişti macedoneni sub Čento, precum şi tendinţa probulgară în rândul populaţiei au fost tratate ca tabu în politica internă. Fiind o republică slabă din punct de vedere economic, Macedonia era dependentă de subvenţiile federale din fondul de investiţii. Republica a urmat valul de dezvoltare a întregii Iugoslavii, în 1963 ajungând la putere o conducere a partidului sub Krste Crvenkovski (1931-2001), orientată spre reformă, care între 1965 şi 1972 a reuşit să reducă decalajul economic la media naţională. Crvenkovski a căzut însă victimă luptelor interne ale puterii iugoslave între susţinătorii şi adversarii reformelor economice şi politice din 1969. La fel ca în întreaga Iugoslavie, politica a luat-o înapoi în 1972, iar alături de Angel Čemerski (1923-2005) au venit adepţii unei linii centraliste. Ca eminenţă cenuşie, Koliševski a continuat să controleze din umbră bunăstarea republicii, camaraderia partizană şi legăturile de familie fiind decisive. După eşecul experimentului pluralist sub Crvenkovski, atmosfera a fost dominată de prezenţa birocraţilor conservatori care s-au bazat pe ierarhie şi supunere. În criza statului iugoslav, aceste cadre de partid au stat de partea Serbiei. Macedonia s-a temut pe bună dreptate de destrămarea Iugoslaviei – cu minoritatea albaneză marginalizată, dar numeroasă în propria ţară şi, având în vedere atitudinea ostilă a Greciei şi Bulgariei, Iugoslavia oferea protecţie. Nu degeaba mulţi macedoneni

au fost printre cei mai avizi susţinători ai Iugoslaviei comuniste. În afara statului federal, autonomia şi identitatea naţională păreau a fi ameninţate. Evoluţiile din Kosovo au influenţat în special atitudinea conducerii macedonene.

Kosovo se afla în contrast profund cu Macedonia. Premisele erau diferite. Două treimi din populaţie erau albanezi, care în 1945 nu au văzut în Iugoslavia promisiunea dezvoltării naţionale şi a modernizării economice, ci, după 1912 şi 1918, a treia cucerire de către Serbia, de această dată sub forma partizanilor lui Tito. Mitul partizan eficient din punct de vedere politic în Macedonia, ideologia de stat a Iugoslaviei comuniste, cu greu putea prinde acolo unde nu fuseseră aproape deloc partizani, dar existase rezistenţă împotriva lor: în mediul albanez. Ca naţiune non-slavă, albanezii, precum ungurii din Voivodina, nu erau reprezentaţi în numele statului (Slavia de Sud). Ca grup mare cu conaţionali peste graniţe, aceştia nu au fost definiţi constituţional ca naţiune îndreptăţită la propria republică, ci doar ca naţionalitate. Relaţia albanezo–sârbă şi relaţia dintre stat şi albanezi au fost caracterizate de neîncredere, care, la rândul său, provenea dintr-o lungă istorie a violenţei între cele două mari grupuri încă din secolul al XIX-lea. Spirala violenţei se accelerase în prima jumătate a secolului XX. Până în 1966, Iugoslavia titoistă a contribuit şi ea la această spirală. Statul iugoslav s-a confruntat cu majoritatea albaneză sub două forme în Kosovo: ca partid care a încercat să implice albanezii cel puţin la nivel local şi ca stat cu serviciul secret UDBA, care i-a pus pe albanezi sub suspiciune generală şi i-a supus unei violenţe severe (de exemplu, când armele au fost confiscate în 1955-1956). Partidul şi UDBA erau dominate de cadre sârbe şi muntenegrene.

Rezistenţa albaneză se dezvoltase deja împotriva acestui stat violent şi coercitiv în 1945, iar ca rezultat încercările de creare a organizaţiilor subterane au continuat. Statul se aştepta la loialitate şi integrare în Albania comunistă, iar majoritatea albanezilor au văzut în stat un actor violent. Ruptura dintre Tito şi Stalin şi partizanatul lui Hoxha pentru Uniunea Sovietică a avut consecinţe de anvergură pentru albanezii Iugoslaviei. Ideea integrării Albaniei în Iugoslavia era privită, din contră, cu o ostilitate deschisă, iar în ochii Belgradului, albanezii din Kosovo au devenit, dintr-o punte de legătură între naţiuni, o a *cincea coloană*.

Presiunea asupra albanezilor de a migra în Turcia, cu care Iugoslavia încheiase un acord de emigrare în 1953, a crescut în consecinţă. În plus, mulţi albanezi (şi alte grupuri musulmane postotomane din sudul Iugoslaviei, turci şi musulmani slavi) nu au văzut nici un viitor în Iugoslavia din cauza politicii economice (colectivizarea agriculturii), iar turcii, în special, au fost influenţaţi de politica din vecinătatea turcă. În valul emigrării în Turcia, trebuie avut în vedere şi faptul că, în acelaşi timp, Bulgaria forţa si ea emigrarea în Turcia, în timp ce în 1955 Turcia a izgonit numeroşi greci din Istanbul. Între 1951 şi 1970, puţin peste 182.000 de musulmani, a căror clasificare etnică este dificilă, au emigrat din Iugoslavia în Turcia. Pentru Kosovo a fost important ca acest nou val de emigrare în Turcia să consolideze legăturile familiale existente în sensul unei comunităţi transteritoriale postotomane; acest lucru este important de subliniat, deoarece, ca în Macedonia, emigrarea în Germania şi Elveţia a început odată cu acordurile pentru lucrătorii străini dintre Iugoslavia şi ţările din Europa Centrală. Cu toate acestea, era doar o parte din dinamica migratorie a albanezilor din Iugoslavia.

În ciuda acestei emigrări, populaţia albaneză a crescut, ca în Macedonia, din motive similare. Spre deosebire de Macedonia, cu toate acestea, a apărut până în 1966 o clasă îngustă albaneză care a pătruns în structurile de putere ale partidului şi statului din zonele urbane, precum foşti partizani ca Fadil Hoxha (1916-2001), care a urcat până în prezidiul statului federal. La fel ca în Macedonia însă, s-au dezvoltat periferii interioare – Macedonia şi Kosovo nu doar reprezentau periferii în Iugoslavia, dar au prezentat de asemenea diferenţe semnificative de dezvoltare internă, în special între zonele capitalelor şi zonele rurale. Gradul de integrare în sistemul iugoslav a fost de asemenea corelat cu acest decalaj de dezvoltare. Acest lucru a fost deosebit de modest, de exemplu, în regiunea kosovară centrală aproape complet albaneză Drenica: rurală, cu nivel scăzut de educaţie, structuri familiale tradiţionale, dominaţia dreptului cutumiar, distanţă semnificativă din punct de vedere politic faţă de stat şi, prin urmare, obiectivul represiunii statului, care la rândul său a promovat încapsularea naţională şi socială.

Reconstituirea statului iugoslav între 1966 şi 1974 a însemnat un adevărat moment de cotitură pentru albanezii din Kosovo – mai puţin pentru cei din Macedonia. Kosovo a fost actualizat constituţional dintr-o regiune autonomă într-o provincie autonomă, naţionalităţile non-slave (albanezii în Kosovo, ungurii în Voivodina) au fost tratate ca naţiuni, iar Kosovo diferea de subrepublici doar prin faptul că nu a obţinut acest statut – deoarece acest lucru era asociat cu dreptul la secesiune. Iugoslavia s-a abătut de la politica represivă şi a încercat acum să îi câştige pe albanezi pentru stat. Asta nu numai că a însemnat reevaluarea şi vizibilitatea limbii şi culturii albaneze, extinderea universităţii ca instituţie de învăţământ centrală a albanezilor iugoslavi, înfiinţarea unei Academii

de Ştiinţe şi Arte (1975), dar şi schimbarea politicilor de cadre în sensul unei acţiuni pozitive. Albanezii de la toate nivelurile, în special cele mai înalte, subreprezentate în raport cu populaţia lor, au ocupat poziţii mai înalte la nivel regional, dar şi în organismele federale. Aceste schimbări în politicile kosovare au împins grupările liberale din Serbia şi la nivel federal în faţa opoziţiei din cercurile naţionaliste sârbe din partid, care şi-a pierdut figura centrală, ministrul de interne, Aleksandar Ranković (1909-1983), în luptele de putere dintre reformatori şi centralişti în 1966.

Din punctul de vedere albanez, anii ’70 au fost deceniul de aur al istoriei recente: *noua clasă* includea acum şi albanezi. Oficialii de partid, directorii, intelectualii au format un nou grup de conducere urbană, în care structurile familiale s-au schimbat şi ele rapid (profesionalizarea femeilor, familia redusă numeric). Tipic pentru acest grup a fost cel mai important carierist politic din Kosovo, Azem Vllasi (născut în 1948, între 1986 şi 1988 lider de partid în Kosovo). Cu toate acestea, integrarea albanezilor a rămas parţială şi cu contraste aprofundate în cadrul grupului etnic – între societatea integrată Iugoslaviei din oraşe şi societatea sătească mai puţin educată şi departe de autorităţi. În ciuda sprijinului acordat de Tito, albanezii loiali statului nu au actualizat Kosovo la statut de republică în sine; aceasta era linia roşie a lui Tito, pe care nu îndrăznea să o încalce în faţa rezistenţei sârbe.

Emanciparea naţională trebuia să fie însoţită şi de o participare îmbunătăţită la economia de stat. Cu toate acestea, creşterea puternică a populaţiei şi criza economică din anii ’70, însoţite de problemele structurale ale sistemului de autoguvernare disfuncţional, au creat o situaţie în care economia de stat nu mai putea absorbi schimbările sociale. La fel ca Macedonia, Kosovo a pierdut

conexiunea economică şi a ajuns obiect al unei politici economice determinate de republicile din nord şi de Belgrad.

În 1981, tulburările sociale au izbucnit atunci când studenţii, frustraţi de lipsa perspectivelor profesionale şi de condiţiile proaste de studiu, au ieşit în stradă şi şi-au exprimat nemulţumirea faţă de sloganurile naţionaliste. Etnicizarea crizei de modernizare a polarizat relaţia sârbo–albaneză. În criza generală de stat din Iugoslavia, comuniştii sârbi şi-au făcut un renume prin naţionalismul pronunţat şi au alimentat în special teama controlului complet al albanezilor în Kosovo, care se presupunea ca ar comite un *genocid biologic* împotriva sârbilor prin natalitatea mare. Dezbaterea albanezo–sârbă despre Kosovo ilustrează modul în care schimbările socio-economice au fost interpretate etnic. Motivele natalităţii în grade diferite se rezumau la integrarea inegală în economia de stat, pe care statul a operat-o până în 1966. Emigraţia sârbă din Kosovo către Serbia propriu-zisă a fost în general motivată economic. S-a atras deja atenţia asupra forţei de atracţie a Belgradului, care a afectat întreaga Iugoslavie. Cu siguranţă, mulţi sârbi şi muntenegreni s-au obişnuit cu greu să nu mai reprezinte în continuare grupul dominant politic. Acuzaţia de separatism împotriva albanezilor era însă abia justificată. Naţionalismul sârb în creştere a îngreunat situaţia albanezilor loiali statului, care doreau să ceară statutul de republică pentru Kosovo, dar nu căutau să se detaşeze de Iugoslavia.

În 1989, când Europa Centrală şi de Est a trecut prin revolta paşnică, conducerea partidului naţionalist sârb a abolit autonomia Kosovo şi a implementat o politică de apartheid care avea ca scop să-i îndepărteze pe albanezi de stat (adică şi din industrie). Iugoslavia, care începuse să

găsească un echilibru între diferitele regiuni şi să compenseze diferenţele de dezvoltare, a eşuat în Kosovo. Oferta naţională de emancipare a venit prea târziu. Faza de relaxare (1966-1981) a fost scurtă şi a coincis cu problemele economice globale. Voinţa de integrare a conducerii iugoslave a fost rezervată – doar o parte din albanezi au fost integraţi în modelul social iugoslav şi tocmai acest grup a fost atacat în special de naţionalismul sârb şi erodat în polarizarea conflictului etnic dintre grupurile pregătite pentru violenţă. Desfiinţarea autonomiei Kosovo şi Voivodinei a jucat un rol important în dezintegrarea Iugoslaviei, întrucât voturile pentru cele două provincii au rămas la latitudinea organelor federale din Serbia, care au folosit această putere pentru a-şi promova politica naţionalistă în ansamblul statului. În consecinţă, subrepublica nordică a Croaţiei, dar mai ales Slovenia au solidarizat cu rezistenţa albanezilor kosovari împotriva nivelării sârbe.[26]

Romii

Periferiile nu pot fi definite doar spaţial, ci şi prin persoanele care au fost dintotdeauna la marginea societăţii sau au fost împinse acolo. Acestea din urmă includ populaţii marginalizate, necomuniste din statele comuniste, comunişti din Grecia, dar şi comunităţi postimperiale pe care le-am întâlnit în perioada interbelică. De fapt, romii din Balcani sunt cei aflaţi dintotdeauna la margine, chiar şi în istoriografiile generale. Marginalitatea trebuie înţeleasă social, cultural şi politic, nu neapărat din punct de vedere numeric. Numai că numerele în sine sunt o problemă – în primul rând, statisticile trebuie să identifice romii drept categorie; pe de altă parte, acestea trebuie obţinute prin cuantificare. În

cele din urmă, se pune problema cine are această misiune – oamenii înşişi sau administraţia – şi dacă romii sunt interesaţi sau nu să fie înregistraţi ca o comunitate separată. Asta deoarece în regimurile naţionaliste din Balcani a fost întotdeauna defavorabil să fii vizibil ca minoritate fără protecţie.

Romii au trăit în număr mai mare în România şi în sudul Balcanilor, din Albania până în sudul Iugoslaviei, nordul Greciei şi Bulgaria, adică în regiunea postotomană. În calitate de grup activ sunt de neconceput – diferenţele de limbă (limba rromani sau dialecte locale), modul de viaţă (seminomazi, sedentari) şi apartenenţa religioasă (creştini ortodocşi, musulmani) sunt prea mari. Primele încercări de autoorganizare s-au produs în perioada interbelică în România, Bulgaria şi partea sârbă a Iugoslaviei (adică Kosovo şi Vardar Macedonia), în Bulgaria sub Šakir Pašov (1898-1981), cunoscut sub numele de apostolul romilor, sau în *Societatea romilor* din Serbia. Mişcarea culturală a lui Pašov a afectat în special romii musulmani, în timp ce romii creştini şi sedentari au rămas pe margine.

Sistemele comuniste au încercat să-i implice pe romi în noul model social, dar au adoptat abordări diferite. România, de exemplu, a văzut romii nu ca o comunitate separată, ci ca o parte a naţiunii socialiste omogenizate etnic – aşa consideraseră şi legionarii sub Codreanu, în timp ce în al Doilea Război Mondial guvernul militar a deportat şi ucis romi. Comuniştii au încercat să îi câştige pe romi ca aliaţi în colectivizarea agriculturii şi să le folosească forţa de muncă pentru industrializare. Romii au fost relocaţi în centrele urbane, unde s-au mutat în casele fostelor elite expropriate sau emigrate şi ale minorităţilor etnice/religioase. Împotriva modului de viaţă tradiţional al romilor s-au îndreptat măsurile de disciplinare sociale ale

regimului, pentru combaterea *parazitismului* şi obligarea populaţiei la muncă regulată.

În Bulgaria, regimul l-a implicat iniţial pe Pašov şi i-a continuat activitatea culturală, dar în 1953 a trecut la o politică de asimilare. Pašov a fost internat la Belene. În 1958 mobilitatea romilor a fost restrânsă, mobilitatea internă a societăţii în ansamblu fiind de asemenea împiedicată. În 1959 a fost forţată integrarea în procesul de muncă. Pe parcursul omogenizării cuprinzătoare a societăţii în ansamblu, regimul a luat măsuri împotriva limbii şi a sociabilităţii (dansului, jocurilor) romilor în anii ’80. Spre sfârşitul comunismului, între 577.000 şi 600.000 de romi locuiau în Bulgaria, cu speranţă de viaţă mai mică şi o natalitate mai mare decât restul populaţiei. Faptul că jumătate dintre romii din societatea bulgară extrem de urbanizată trăiau încă la ţară indică şi integrarea lor relativ scăzută în societatea comunistă. Prin imaginea lor de sine, ei nu au format o comunitate generală, ci se percepeau aproape în egală măsură romi bulgari sau turci şi, într-o mai mică măsură, şi romi români. Existau de asemenea diferenţe lingvistice între romii musulmani şi creştini. Dintre primii vorbeau aproape două treimi turcă şi o treime rromani, iar dintre ultimii trei sferturi rromani şi doar un sfert bulgara.

În Iugoslavia, cu politica sa etnică sofisticată, care făcea diferenţa între naţiuni cu propria republică, naţionalităţi şi minorităţi, integrarea s-a realizat prin instituţionalizarea lor drept comunitate separată legal constituită. Dintre cei 72.000 de romi înregistraţi oficial în 1948, aproximativ 50.000 locuiau în Serbia şi aproximativ 20.000 în Macedonia. Disponibilitatea de a se recunoaşte în această categorie a depins de conjuncturile politice. Acest lucru poate fi urmărit folosind exemplul Republicii Macedoniei. Pe parcursul reconstrucţiei capitalei Skopje, afectată de

cutremurul din 1963, guvernul a atribuit apartamente romilor în cartiere periferice, dar şi în cartiere nou construite. Mulţi romi şi-au vândut apartamentele de stat şi s-au mutat în cartierul de romi Suto Orizari. Constituţia macedoneană din 1963 a stabilit egalitatea limbilor în afaceri şi administraţie, inclusiv pe cea a romilor. Romii au preluat treptat funcţii publice; mulţi s-au deplasat şi în Germania ca muncitori sezonieri. Printre aceştia, foşti romi nomazi din Bosnia, Muntenegru şi Kosovo erau puternic reprezentaţi. De asemenea, romii iugoslavi au fost încurajaţi să participe la congresele internaţionale ale romilor. Abia în 1980 rromani a fost codificată în scris.

Progresul formal a fost stabilit în Constituţia iugoslavă din 1974, care a definit romii ca grup etnic căruia i s-au acordat resursele corespunzătoare. Astfel a crescut în recensământ şi numărul celor care se identificau astfel. Ca naţionalitate, adică al doilea nivel din categoria etnică iugoslavă, romii au fost recunoscuţi doar în Bosnia şi Muntenegru şi apoi în constituţia iugoslavă din 1981. Cu toate acestea, acest lucru contribuit puţin la schimbarea poziţiei marginale în societate. La sfârşitul anilor ’70, mai puţin de o sută de romi studiau la universităţile iugoslave, iar numărul romilor cu profesii academice la nivel naţional era puţin sub 200. În anii ’80, situaţia romilor s-a agravat, întrucât s-au amestecat în conflictele etnice dintre slavii de sud (sârbi, macedoneni) şi albanezi. Romii musulmani care vorbeau albaneza au fost curtaţi de autorităţile sud-slave din Serbia şi Macedonia pentru a-şi stabili propriul grup etnic (egipteni) şi pentru a se despărţi de albanezi. Ca grup deosebit de vulnerabil, mulţi romi au căutat protecţie de la cei mai puternici din punct de vedere politic, adică în Kosovo de la sârbi. Virajul puterii în Kosovo (1999) în favoarea albanezilor i-a pus într-o poziţie dificilă, deoarece mulţi albanezi au văzut în romi colaboratori ai

autorităţilor sârbe. În toate sistemele comuniste, schimbarea de după 1989 a avut efecte semnificative pentru populaţia romă. Fiind un grup relativ slab educat, fără un sprijin politic puternic, au fost loviţi de valuri masive de concedieri în momentul prăbuşirii statului. Dacă în comunism migraseră oarecum spre centrul societăţii, acest fapt a fost anulat de schimbările economice profunde.[27]

Aromânii

Aromânii (vlahii), care vorbesc o limbă balcano-romanică înrudită cu româna, pot fi văzuţi alături de armeni, evrei şi romi ca grup tipic postimperial care se diferenţiază de alte grupuri postimperiale (maghiari, germani, albanezi), din cauza lipsei unei zone de aşezare proprii mai mari. Aromânii sunt unul dintre grupurile etnice cel mai puţin vizibile din Balcani, în parte pentru că nu doreau să fie deloc vizibili. În primul rând din cauza logicii că statutul unei minorităţi din Balcani reprezenta pericole considerabile pentru persoanele în cauză. Pe de altă parte, spre deosebire de evrei sau romi, aromânii erau de asemenea bine integraţi în societăţile din ţările lor de origine şi adesea asimilaţi. Aceasta, datorită confesiunii – erau ortodocşi –, dar şi datorită rolului lor de comercianţi supraregionali din secolul al XVIII-lea, cultivând contacte economice şi culturale până în Europa Centrală. Prin urmare, aromânii reprezentau o parte semnificativă a elitelor economice şi intelectuale din mare parte a Balcanilor otomani. La începutul secolului XX au ales calea integrării în tinerele state naţionale, unde au jucat un rol important mai ales în Grecia – ca elită naţională, nu ca minoritate. O mişcare naţională aromână sprijinită de România în Imperiul Otoman la începutul secolului XX nu a

putut să se afirme decât într-o măsură limitată. România era departe, statele naţionale Grecia, Serbia şi Albania au determinat cadrul politic. Pe lângă comerţ, aromânii se mai ocupau si cu păşunatul pe distanţe mari, mai ales cu ovine. Noile frontiere statale, dar mai ales închiderea ermetică a acestora sub comunism, au distrus în mare parte cultura pastorală a Balcanilor. Decisive au fost evoluţiile din cele două decenii de război, deoarece munţii de origine ai ciobanilor (de ex. Gramos, Pind) au suferit grav din cauza bandelor şi a grupurilor de partizani. În perioada comunistă, ciobanii erau mai puţini decât aromânii bine educaţi din urban, care au jucat un rol important în noile sisteme politice. Atât printre albanezii ortodocşi, cât şi printre macedonenii ortodocşi, aromânii au format dacă nu miezul, măcar un grup semnificativ al micii elite intelectuale. Ca urmare, au fost bine reprezentaţi în elitele comuniste. În Albania postcomunistă, acest lucru a fost accentuat de opozanţii regimului pentru a sublinia caracterul presupus non-albanez al dictaturii. Este de necontestat că majoritatea comuniştilor albanezi proveneau din sud, iar aromânii şi macedonenii erau bine reprezentaţi între ei. Aromânii au jucat de asemenea roluri importante în statul şi partidul din Macedonia. Influenţa aromână a fost adesea exagerată. Întrucât ei înşişi sunt discreţi şi nu există aproape nici o cercetare asupra aromânilor integraţi şi cel puţin asimilaţi la nivel naţional, în special în Albania comunistă, Macedonia şi Serbia, cunoştinţele ştiinţifice concrete sunt limitate. În ce priveşte comunismul, cele mai cunoscute discursuri vlahofobe sunt cele din cercurile anticomuniste sau naţionalist-sunnite din Albania. Ca teză, faptul că aromânii din statele din sudul Balcanilor au reprezentat o reţea neoficială importantă, dar greu vizibilă în cultură şi politică în secolul XX este greu de ignorat.

Măsura în care au acţionat ca reţea peste graniţe, aşa cum o făcuseră înainte de 1945, rămâne de asemenea o problemă deschisă pentru cercetare.[28]

Categoriile postimperiale din nord

Dacă ne întrebăm despre moştenirea imperială după 1945, accentul se pune pe grupurile de populaţie postimperiale. Soarta lor reflectă modul în care statele comuniste s-au ocupat de urmările marilor imperii. Politicile în legătură cu musulmanii au fost deja prezentate, şi anume presiunea de a emigra imediat după cel de-al Doilea Război Mondial, pe care Bulgaria şi Iugoslavia a exercitat-o asupra turcilor şi altor musulmani non-slavi, şi modelele de integrare pe care Iugoslavia le-a dezvoltat pentru musulmanii slavi din Bosnia şi din 1966 pentru albanezi. Acestea au fost urmate de încercarea extinsă a Bulgariei de a elimina turcii ca grup etnic prin intermediul bulgarizării într-o *campanie de renaştere*. Naţionalismul sârb, ale cărui grupuri inamice îi includeau pe bosniacii musulmani şi pe albanezii musulmani şi care ameninţa integrarea extensivă sau parţială a acestor grupuri, a existat în paralel cu politica de asimilare din Bulgaria. Islamul politic din reţeaua internaţională, invocat de naţionalismele bulgar şi sârb ca ameninţare, a fost adus în vedere în mare parte de campaniile violente din anii ’80 (în Bulgaria) şi anii ’90 (în Iugoslavia care se prăbuşea). Mica comunitate musulmană din România a scăpat de astfel de presiuni; a fost folosită de regim pentru a promova relaţiile cu lumea islamică, servind astfel politica globală românească din Lumea a Treia.

România, cel de-al doilea stat postimperial, a funcţionat mai lent şi mult mai cu succes decât Iugoslavia în încercarea de a face să dispară grupurile postimperiale.

Omogenizarea naţională şi nivelarea socială au vizat trei grupuri care apăruseră deja ca adversari ai proiectului naţional român în perioada interbelică, deşi evreii şi germanii au dat puţine motive de îndoială cu privire la loialitatea lor. România a scăpat în mare parte de aceste grupuri prin faptul că acele state care se simţeau responsabile pentru ele plăteau pentru plecarea lor. Vânzarea evreilor şi germanilor către Israel şi Germania a fost tratată ca secret de stat de către ţările vizate. Este una dintre cele mai cinice acţiuni ale vreunui regim comunist. România a determinat preţul de vânzare în funcţie de nivelul de educaţie şi vârstă (Germania plătea 11.000 de mărci pentru absolvenţi de universitate, 1.800 pentru pensionari şi persoane fără instruire). România a efectuat astfel de tranzacţii în permanenţă cu Israelul, întrerupte doar în 1953-1969. La începutul anilor ’90, în Israel trăiau în jur de 380.000 de evrei originari din România. Spre deosebire de guvernul preşedintelui american Nixon, Israelul nu a avut iluzii cu privire la cinismul guvernului de la Bucureşti şi nu dat crezare laudei de sine a lui Ceauşescu cu privire la politica românească faţă de minorităţi, nici măcar rabinului-şef al Bucureştiului, Moses Rosen (1912-1994), folosit ca instrument.

Între 1968 şi 1989, România a vândut aproximativ 226.000 de germani către Republica Federală Germană. Pe lângă bani, Bucureştiul a cerut Germaniei şi Israelului şi tehnologie, arme, medicamente şi bunuri de lux pentru înalţii oficiali. Vânzarea germanilor şi evreilor a fost gestionată de Securitate. Campaniile de vânzări au reprezentat o sursă importantă de valută străină pentru stat, astfel încât circula o afirmaţie nedovedită a lui Ceauşescu, cum că România trăia din exportul de arme, evrei şi germani. Atitudinea oficială românească faţă de chestiunea plecării a fost complexă: până la urmă,

sistemul românesc trebuia să fie superior statelor capitaliste şi să ofere cetăţenilor săi un viitor mai bun, apoi mai era vorba şi despre credibilitatea presupusei egalităţi a tuturor cetăţenilor. În consecinţă, grupurile apropiate regimului, precum Comitetul Democrat Evreiesc şi funcţionarii germani ai partidului, au fost nevoiţi să se agite împotriva emigrării (cunoscută oficial ca muncă educativă). Prin urmare, guvernul român a susţinut, în anii ’70, că Republica Federală Germană încerca să atragă personal din minoritatea germană. Cu toate acestea, cauzele emigrării evreilor şi germanilor au fost discriminarea şi marginalizarea, prin atitudini antisemite sau prin negarea sau minimalizarea moştenirii culturale germane din Transilvania şi presiunea asupra Bisericii Protestante. Germanii au fost grav afectaţi de ample exproprieri la sfârşitul războiului. Odată cu politica de vânzare, regimul a reuşit să afecteze grav reţeaua socială a evreilor şi germanilor. Când sistemul comunist s-a prăbuşit, în 1989, a început un exod general al germanilor din România. O istorie de peste 800 de ani s-a încheiat – patru decenii de guvernare comunistă au fost suficiente pentru a face ca un grup testat de criză să-şi piardă speranţa.

Situaţia a fost diferită pentru unguri, care, cu aproximativ 1,7 milioane de persoane, constituiau un grup mult mai mare şi a cărui patrie era oficial un aliat al României în tabăra comunistă. Modelul comercial nu a putut fi aplicat aici. După ce România şi-a asigurat din nou Transilvania în 1944, a urmat politica stalinistă a naţionalităţilor prin instituirea Regiunii Autonome Maghiare. După cum am arătat, revolta maghiară din 1956 a provocat tulburări în conducerea României. Turnura naţionalistă a comuniştilor români a provocat şi sfârşitul autonomiei teritoriale maghiare. Aceasta a fost anulată şi,

în acelaşi timp, a crescut presiunea de asimilare şi reprimare a minorităţii maghiare. Zona compactă de aşezare maghiară din secuime în arcul carpatic trebuia să fie divizată de colonizarea internă românească. Elitele maghiare au fost monitorizate şi intimitate în mod sistematic de către serviciul secret al Securităţii. Această politică a mers mână în mână cu înlăturarea cadrelor comuniste etnice maghiare. La vest de Carpaţi, imediat după 1945, majoritatea membrilor de partid erau etnici maghiari, germani şi evrei. Agenţiile de partid şi de informaţii au fost acum românizate. Din anii ’60, regimul a renunţat şi la teroarea deschisă faţă de minoritatea maghiară. Mai degrabă, grupul trebuia spart prin alimentarea conflictelor interne, prin coruperea liderilor şi prin izolarea socială a persoanelor recalcitrante, într-un climat de neîncredere şi frică. În cercurile elitei maghiare exista o preocupare din ce în ce mai mare cu privire la pura supravieţuire a propriului grup, mai ales că au văzut soarta germanilor şi evreilor, care au dispărut din societatea românească omogenizată. Din acest motiv, mulţi membri ai elitei maghiare nu au refuzat direct să aibă contacte cu serviciul secret românesc, sperând să îşi îmbunătăţească situaţia grupului prin cooperare. Limita cooperării efective cu Securitatea s-a dovedit a fi fluidă, mai ales că agenţii serviciilor secrete şi persoanele vizate se cunoşteau adesea personal şi, de asemenea, aveau legături sociale. Presiunea asimilării a crescut în anii ’80, când s-a înregistrat o intensificare a naţionalismului în Balcani. Acum, numărul persoanelor care au fugit în Ungaria a crescut (în jur de 50.000), dar relaţiile maghiaro–române din cadrul blocului comunist s-au schimbat şi ele. Ungaria era pe calea reformei, România a refuzat politica lui Gorbaciov. Chestiunea Transilvaniei a reapărut şi a provocat grave tulburări politice la mijlocul

anilor ’80. În acelaşi timp a crescut atenţia internaţională asupra sorţii maghiarilor din România. Poziţia represivă a statului a înstrăinat mulţi maghiari adaptabili. Nu a fost întâmplător faptul că ungurii s-au dovedit forţa motrice a căderii regimului românesc în revoluţia din 1989.

Moştenirea demografică a imperiilor a fost slăbită de comunism prin diferite politici de omogenizare. România a acţionat cel mai cu succes împotriva grupurilor mici şi, prin urmare, vulnerabile de germani şi evrei. Bulgaria şi Iugoslavia au avut temporar o emigrare musulmană, dar o rată mare a natalităţii a umplut curând acest gol. Politicile statului de asimilare a grupurilor postimperiale au eşuat în Bulgaria şi în România. În ambele cazuri, politica violentă a statului a contribuit în mod semnificativ la răsturnarea regimurilor: turcii şi maghiarii au fost provocatori ai transformării, provocatori provocaţi, deoarece regimurile xenofobe au eliminat zonele gri de adaptare şi cooperare. Acelaşi lucru a fost valabil şi pentru naţionalismul sârb antimusulman din Iugoslavia, care a fost îndreptat împotriva grupurilor postimperiale ale bosniacilor şi albanezilor musulmani.[29]

ANUL 1968 ÎN BALCANI

După cum am menţionat, istoria postbelică a Balcanilor poate fi rezumată în trei perioade, structurate în jurul anilor 1956, 1968 şi 1989. Aceşti trei ani sunt simbolici pentru evoluţiile paneuropene şi globale. Aceştia sunt trataţi aici şi ca metafore care simbolizează evenimentele şi procesele care au avut loc într-o perioadă de cinci ani. Pentru Balcani însă, cei trei ani simbolici nu au însemnat acelaşi lucru ca pentru lumea comunistă sau cu tendinţe paneuropene. Mai degrabă, Balcanii nu s-au racordat

evoluţiilor paneuropene în trei cazuri: în 1956 nu s-au destalinizat, în 1968 nu au cunoscut nici o tulburare socială ca în Europa de Vest sau a existat doar o încercare, cum s-a întâmplat în Cehoslovacia, şi, din nou, în 1989 nu au susţinut o revoluţie paşnică şi trecerea la democraţie şi la economia de piaţă.

1968 în Balcani poate fi privit ca o vreme a naţionalismului şi întăririi ideologice în toate statele. În 1967, Grecia şi Albania au dat tonul. La mijlocul anilor ’60, forţele de centru-stânga ale Uniunii de Centru din Grecia fuseseră consolidate (alegerile din februarie 1964), dar au întâlnit contrapresiunea *statului profund* (gr. *parakratos*, stat paralel) format din ofiţeri naţionalişti şi ofiţeri de informaţii, precum şi monarhia, care era în conflict cu guvernul, revendicând controlul armatei. Guvernul lui Georgios Papandreu a lucrat în primul rând la oblojirea rănilor provocate de războiul civil şi la integrarea stângii necomuniste greceşti în sistemul politic marcat de pronunţatul anticomunism al guvernului Karamanlis. Conflictul dintre rege şi premier, dar şi conflictele interne de partid, pentru care era responsabil fiul radical al premierului, Andreas Papandreu, care se presupunea că pactizase cu ofiţerii pucişti republicani, a condus la răsturnarea guvernului Uniunii de Centru (iulie 1965) şi la o succesiune de guverne instabile. În primăvara anului 1967, când au fost organizate noi alegeri, un grup de ofiţeri a dat lovitura de stat la 21 aprilie 1967 şi a instituit o dictatură militară. Cauza loviturii de stat nu a fost vreo criză economică sau probleme economice sau de carieră în corpul ofiţeresc. Puciştii au acţionat din motive ideologice pentru a împiedica câştigarea alegerilor de către tabăra de centru-stânga. În lumea tenebroasă a ofiţerilor greci erau două grupări naţionaliste, Marea şi Mica Juntă. Prima era formată din generali, a doua din ofiţeri de rang inferior.

Coloneii au fost cei care au acţionat sub Georgios Papadopulos (1919-1999) şi l-au atras de partea lor pe regele Constantin II (născut în 1940), neinformat de lovitura de stat. Degeaba a organizat regele un contraatac în decembrie 1967; a fost forţat să plece în exil. Pe 1 iunie 1973, după o lovitură de stat eşuată a ofiţerilor regalişti, coloneii au desfiinţat monarhia şi au proclamat republica. Dictatura militară greacă nu avea o bază de masă, nici măcar o organizaţie de tineret precum regimul lui Ioannis Metaxas. De asemenea, coloneii nu au putut să-şi formuleze nici măcar propria ideologie de guvernare. În mod remarcabil, principalii propagandişti ai regimului erau foşti comunişti. Aceştia au proclamat o *Grecie a grecilor creştini*, dar aceasta a rămas o formulă goală. Şi-au asigurat puterea printr-un aparat de securitate care opera brutal, prin tortură şi deportare, dar şi prin stimularea economiei finanţate de credite, care a prelungit oarecum relansarea anilor ’60. În interior, regimul a urmărit o politică de disciplină socială rigidă. Aceste măsuri au izolat regimul de Europa de Vest. Statele Unite au impus iniţial un embargo asupra armelor, dar apoi l-au eliminat parţial din motive geostrategice. Conflictele interne din juntă au dus la căderea lui Papadopulos, al cărui succesor, Dimitrios Ioannidis (1923-2010) a eşuat în criza Ciprului, care se intensifica. Armata greacă nu a putut împiedica invazia turcă a insulei. Protestele, în special ale studenţilor, au crescut, iar regimul discreditat a trebuit să predea puterea guvernului lui Konstantinos Karamanlis, care s-a întors din exil (aprilie 1974). În 1974, Grecia s-a despărţit de dinamica Balcanilor. A luat-o pe calea către democraţia liberală şi integrarea solidă în CEE. Pentru prima dată în istoria greacă modernă, armata şi statul paralel au fost eliminate ca factori de putere, iar monarhia a fost abolită, astfel eliminând această formă de

guvernare din Balcani. Comuniştii au fost readmişi ca partid legal, iar măsurile de liberalizare extinse au afectat educaţia şi politica socială. Grecia a aderat la CEE în 1981 şi, în acelaşi timp, a efectuat un transfer paşnic al puterii în alegerile de la *Noua Democraţie* conservatoare la populistul PASOK de stânga. În această evoluţie, Grecia a mers pe drumul dictaturilor militare mediteraneene ale Spaniei şi Portugaliei, în care înlăturarea armatei, democratizarea şi o cotitură spre stânga au fost încununate de un sistem democratic stabilizat şi admiterea în CEE (1986). Părea că Grecia ar fi abandonat logica balcanică.

Odată cu Grecia, Albania a intrat în 1967 într-o fază de întărire ideologică – *revoluţia culturală* albaneză, proclamarea ateismului, egalitatea de gen forţată, campaniile împotriva birocraţiei, sporirea propagandei naţionaliste şi, la începutul anilor ’70, o transformare conservatoare în politica culturală. De fapt, mai multe valuri de epurare caracterizează acest fenomen. În 1974, Hoxha a ordonat ca presupuşi oponenţi din armată sa fie lichidaţi, precum ministrul apărării, Beqir Ballaku (1917-1974) şi şeful Statului-Major, Petrit Dume (1920-1975). La mijlocul anilor ’70, dictatorul a început mobilizarea permanentă a populaţiei, care a fost ţinută în alertă din cauza presupusei ameninţări la adresa statului. Întreaga ţară a fost militarizată, ceea ce s-a exprimat în construcţia a zeci de mii de buncăre. Dictatorul a pedepsit dezacordurile cu privire la această măsură absurdă din punct de vedere militar, care a apărut din doctrina luptei partizane, cu execuţii. Planificatorii de frunte ai partidului au fost uciși într-un val de epurare. Când Grecia a pornit pe calea democraţiei şi a integrării europene, Albania vecină s-a retras în autoizolare.

Pentru România, 1968 a fost anul în care mulţi s-au împăcat temporar cu regimul. Comunismul de consum s-a combinat cu demarcaţia naţională comunistă de Uniunea Sovietică. Ceauşescu, care a continuat politica externă a predecesorului său Gheorghiu-Dej, s-a distanţat de intervenţia Pactului de la Varşovia împotriva Primăverii de la Praga, într-un discurs adresat unei mulţimi entuziaste. Deşi alianţa nu a cerut ajutor României, considerată nedemnă de încredere, dictatorul şi-a asigurat sprijinul conaţionalilor, care erau în mare parte ostili faţă de Rusia, şi al Occidentului, care era interesat de partenerii din blocul estic. În 1968, România se temea de o invazie sovietică şi în consecinţă s-au răspândit mobilizarea şi militarizarea populaţiei. Speranţele liberalizării politice au fost repede îndepărtate, pe măsură ce Ceauşescu s-a îndreptat către stăpânirea absolută, care a fost asigurată prin Constituţia din 1974. Pe plan intern, el a intensificat ultranaţionalismul, în politica externă s-a văzut ca actor în politica globală. Efectul mobilizării din 1968 s-a dezumflat aproximativ un deceniu mai târziu odată intensificarea problemelor economice şi împietrirea unui aparat de putere din ce în ce mai sultanist. În Bulgaria, în schimb, valurile din 1968 au fost vizibile relativ puţin.

Nu la fel în Iugoslavia. În 1968 a avut loc o revoltă de scurtă durată a studenţilor stângişti, în iunie, şi o mobilizare naţională mult mai amplă în toamnă, care a zguduit statul chiar în centrul său şi, ca în Albania, Grecia şi România, a provocat întărirea ideologică şi politică pe termen mediu. Revoltele studenţilor din vestul şi centrul Europei s-au extins în unele universităţi iugoslave, în special la Belgrad. Protestele împotriva politicii americane în Vietnam au ajuns şi în Balcani. Studenţii au protestat dintr-o perspectivă clar de stânga împotriva a ceea ce vedeau drept un stat comunist birocratic. Cu toate

acestea, mitingurile nu au luat dimensiuni mai mari, deoarece Tito a abordat şi a canalizat punctele criticilor într-un discurs pentru a-şi asigura propria poziţie de putere în jocul complicat al forţelor politice interne. Iar acestea – nu protestele studenţilor – au influenţat Iugoslavia în 1968. Invazia sovietică a Cehoslovaciei a declanşat teama de invazie în Iugoslavia, la fel ca în România şi, ca răspuns la aceasta, a avut loc o militarizare cuprinzătoare a populaţiei. Pe lângă armata populară, Iugoslavia a creat şi Apărarea teritorială, care, în calitate de trupe regionale, a jucat un rol important în dezintegrarea statului circa două decenii mai târziu.

De la sfârşitul anilor ’50 se vedea că proiectul unei naţiuni socialiste iugoslave şi al unei economii comuniste general iugoslave planificate, cu autoguvernare, a eşuat în mare măsură din punct de vedere politic şi economic. În anii ’60 au apărut mai multe falii, principalele probleme fiind centralizarea sau descentralizarea statului şi a economiei. În plus, existau liberalizarea economiei şi a societăţii prin introducerea elementelor din economia de piaţă, precum şi o participare politică crescută şi libertatea de exprimare. Tendinţa a fost spre descentralizare, şi această dinamică a căpătat un impuls atunci când, în 1966, forţele centraliste şi economice dogmatice (în sensul unei economii controlate de partid) au fost marginalizate. Figura sa simbolică a fost ministrul de interne, Aleksandar Ranković, responsabil pentru reprimarea adversarilor politici şi a unor grupuri etnice întregi, precum albanezii. Teoreticianul sloven al sistemului de autoguvernare Edvard Kardelj (1910-1979) şi croatul Vladimir Bakarić (1912-1983) au avut influenţă în jurul lui Tito. Republicile posthabsburgice Slovenia şi Croaţia au susţinut în mod special transferul puterilor politice şi economice spre subrepublici. Însă şi în conducerea partidului sârb au

predominat reformiştii, sub conducerea Latinkai Perović (n. 1933) şi a lui Marko Nikezić (1921-1991).

Faptul că 1968 în Iugoslavia nu a fost caracterizat de o dinamică liberală, ci de una naţională a devenit evident în două grupuri, care au adus cele mai multe critici Iugoslaviei centraliste şi, pe termen mediu, au format o comunitate liberă, neoficială de interese: croaţii şi albanezii. Aceştia din urmă au demonstrat în 1968 în zonele lor de locuire din Kosovo şi Macedonia. 1968 a marcat începutul unei integrări iugoslave a albanezilor kosovari prin modernizarea treptată din Kosovo la nivel constituţional, prin autonomie reală şi sfârşitul represiunii şi discriminării. Aspiraţiile politice ale albanezilor, făcute vizibile prin demonstraţii, nu numai că au provocat tulburări în rândul sârbilor cu orientare naţionalistă, ci şi aşa-numiţii liberali au recurs la represiune atunci când a fost vorba de populaţia majoritară din cea mai săracă zonă din Iugoslavia, care nu era considerată a fi de încredere.

Kosovo a rămas o zonă de tensiune deschisă sau latentă, la fel şi Croaţia, care a deţinut o poziţie mult mai importantă în structura Iugoslaviei. Politic, societatea croată era mai puţin compactă decât cea albaneză, deoarece printre croaţi existau susţinători şi adversari ai *unitarismului*, adică modelul de stat centralizat. Posibilitatea descentralizării şi a transferului de competenţe la nivel provincial a declanşat o enormă dinamică naţională în Croaţia, în care s-a implicat conducerea partidului sub Savka Dabčević-Kučar (1923-2009) şi Miko Tripalo (1926-1995). Ceea ce s-a numit *primăvara croată* în 1971 începuse în anii ’60 ca mişcare cultural-politică care a insistat pe independenţa limbii şi culturii croate în cadrul iugoslav şi a cerut treptat şi independenţă politică şi economică. Croaţia, care a generat multă valută datorită turismului, trebuit să predea

statului aproape toate aceste venituri. Cererile politice naţionale au întâmpinat un sprijin social larg în rândul croaţilor, dar au ridicat şi temeri în rândul populaţiei sârbe din Croaţia.

Iugoslavia părea să se îndrepte către o restructurare a statului în sensul unei confederaţii libere şi nici măcar dezintegrarea statului nu mai putea fi exclusă. În acest context, forţele centraliste, inclusiv Bakarić, conduse de Tito au acţionat – conducerile partidelor croat şi sârb au fost demise, mii de oficiali croaţi şi reprezentanţi de elită şi-au pierdut locurile de muncă, unii au fost închişi şi cadre cu aversiune pentru reforme s-au impus în republici.

În nici o ţară din Balcani, 1968 şi consecinţele sale nu au provocat astfel de şocuri. La sfârşit, a existat noua Constituţie din 1974, care prevedea o descentralizare extinsă, în care subrepublicile (adică Slovenia, Croaţia, Bosnia-Herţegovina, Serbia, Muntenegru şi Macedonia) şi cele două provincii autonome Voivodina şi Kosovo şi-au format de asemenea propriile zone economice, ceea ce a intensificat etnicizarea conflictelor pentru resurse economice. Principiul rotaţiei în Prezidiul statului federal trebuia să asigure participarea egală a părţilor din ţară cu multe disparităţi economice. De fapt, bătrânul şef de stat, care a fost numit preşedinte al partidului pe viaţă, tocmai că împiedicase descompunerea statului. Armata şi cadrele centraliste au fost consolidate ca forţe centripete. Constituţia a subliniat pretenţia la conducere a partidului şi *centralismul democratic*. *Naţionaliştii* şi *anarhosindicaliştii* au fost văzuţi ca opozanţi ai statului, termen folosit pentru defăimarea social-democraţilor şi sindicaliştilor. Epurarea extinsă şi sfârşitul liberalizării politice au înstrăinat însă mulţi oameni de un stat care a fost condus de nomenclatura birocratică în anii ’70. Statul era ţinut laolaltă de armată şi din ce în ce mai mult doar

simbolic de vârstnicul fondator al statului, Tito, al cărui cult a atins un punct culminant, dar a cărui viaţă se apropia de sfârşit, iar asta trezea temeri legitime pentru viitor.

Prin urmare, 1968 în Balcani a fost o expresie a creşterii sentimentelor naţionaliste şi acestea au dus la o opoziţie faţă de sistemul de guvernare. În România, regimul a canalizat aceste emoţii şi le-a folosit pentru stabilizare şi legitimare; în Iugoslavia, revolta naţională a albanezilor şi a croaţilor aproape că a prăbuşit statul, în timp ce interesul egoist al politicii economice a Sloveniei, care în infrastructura politică stătea mai presus decât cel federal, a însemnat denunţarea de facto a consensului care determinase alinierea economică a regiunilor ţării ca obiectiv al statului comunist Iugoslavia. Schimbări naţionaliste au avut loc în Albania şi Grecia. Şefii de state de peste tot au concentrat mai multă putere în mâinile lor, având în vedere natura critică a evoluţiei politice. Controlul sporit şi întărirea ideologică caracterizează anii ’70 – cu excepţia Greciei, care a ajuns la un contramodel politic stabilizator în 1974 – ca democraţie integrată euroatlantic.[30]

1989 – DOAR O JUMĂTATE DE AN EPOCAL ÎN BALCANI

1989 marchează un moment de cotitură în istoria europeană şi cultura memoriei. Căderea Zidului Berlinului, sfârşitul paşnic al dictaturilor comuniste în RDG, Polonia, Ungaria şi Cehoslovacia şi, ca urmare, şi prăbuşirea în mare măsură paşnică a Uniunii Sovietice au însemnat sfârşitul Războiului Rece. Reunificarea Europei, care fusese împărţită de Cortina de Fier timp de 40 de ani, a fost căutată cu hotărâre de statele acum postcomuniste din

Europa Centrală şi de Est şi de statele baltice. Integrarea în structurile euroatlantice (NATO, UE) a determinat politica din următoarele decenii.

În această perspectivă, 1989 a reprezentat îndreptarea către democraţie, proprietate privată şi economie de piaţă, şi sfârşitul sferei de putere comuniste instituite prin violenţă militară şi menţinute prin ameninţare cu violenţa. Dar această mişcare a afectat oare toată Europa? Ca în 1956 şi în 1968, Balcanii au mers pe propriul drum. În ciuda diferenţelor dintre ţări, care pot părea deosebit de clare în 1989, regiunea are asemănări care justifică considerarea acesteia ca unitate de interpretare. Aşadar, în 1989 nu a existat nicăieri nici o schimbare durabilă a sistemului.

În Bulgaria, Jivkov, şeful statului şi al partidului, a fost răsturnat la 10 noiembrie 1989 din cauza eşecului politicilor sale economice şi naţionale de către rivalii interni din partid favorabili lui Gorbaciov (Petăr Mladenov, 1936-2000; Andrei Lukanov, 1938-1996). Abia atunci, puciştii au negociat cu societatea civilă care s-a consolidat într-un timp scurt – discuţiile au urmat după schimbarea puterii, în timp ce în Ungaria şi Polonia au fost înfiinţate mese rotunde *înainte* de schimbarea politică.

România a făcut notă discordantă în 1989, deoarece dictatorul Ceauşescu a fost răsturnat violent la sfârşitul lui decembrie 1989 şi executat împreună cu soţia sa. Procedurile exacte sunt încă controversate, dar a urmat o schimbare de putere în România, deoarece au existat pe de o parte adversarii pucişti din interiorul partidului, iar pe de altă parte o adevărată revoltă populară împotriva regimului. Ea a fost sângeroasă din cauza naturii autocratice a regimului, care nu permisese nici o structură intermediară care ar fi putut fi disponibilă pentru procesele de negociere în caz de criză. Ca în Bulgaria, puterea a fost

preluată tot de cadre comuniste din Frontul Salvării Naţionale, condus de Ion Iliescu (născut în 1930), un vechi rival intrapartinic al dictatorului mort. Când a început un al doilea val de mitinguri democratice în 1990, iar manifestanţii au cerut excluderea membrilor Partidului Comunist din procesul electoral democratic, printre altele, aceştia au fost reprimaţi violent de o contrarevoluţie postcomunistă (mineriadele, numite după minerii violenţi angajaţi de regim în ianuarie/februarie şi iunie 1990 şi septembrie 1991).

În Bulgaria şi în România, postcomuniştii au deţinut puterea până la jumătatea anilor ’90, au păstrat vechea guvernare şi structurile economice şi au evitat reformele. Schimbarea efectivă în România a avut loc doar în 1996, în urma alegerilor. În acelaşi timp, economia din Bulgaria s-a prăbuşit, provocând sărăcia în masă.

Nici în Balcanii de Vest, 1989 nu a reprezentat o schimbare reală. În Albania, manifestaţiile împotriva regimului nu au început decât la sfârşitul anului 1990 şi abia în primăvara anului 1991 a avut loc schimbarea – sau începutul ei. Confruntările dintre oponenţi şi susţinătorii schimbării au fost adesea sângeroase, ceea ce, spre deosebire de România, s-a observat mai greu. Până la mijlocul anilor ’90, cele două partide principale, *Socialiştii* postcomunişti şi *Democraţii*, s-au confruntat reciproc într-o competiţie în care nu erau foarte dispuşi să facă compromisuri. Prăbuşirea sistemelor de speculaţie (schemele piramidale) a împins numeroşi oameni în sărăcie în 1997 şi a declanşat revolte asemănătoare războiului civil şi după o vreme o prăbuşire a statului, care fusese una dintre cele mai rigide guvernări din Europa cu zece ani mai devreme.

Pentru Iugoslavia, anul 1991 a fost mai important decât 1989, deoarece în 1991, dezintegrarea statului, care era

evidentă din 1988, cauzată în esenţă de naţionalismul sârb, s-a transformat în război deschis. Acesta a fost declanşat de conducerea sârbă, care a încercat să împiedice cu forţa independenţa Sloveniei şi Croaţiei. Iugoslavia a cunoscut o primă rundă de războaie devastatoare (1991-1995). La mijlocul anilor ’90, victoria militară a Croaţiei şi intervenţiile occidentale i-au pus capăt. În 1989 – şi, prin urmare, cel puţin o jumătate de an epocal – Iugoslavia a cunoscut evoluţii importante: crearea unui bloc de republici condus de Serbia; creşterea tensiunilor în special între Serbia şi Slovenia; mobilizarea de masă naţionalistă în Serbia; ultimele încercări de reformă a politicii economice de către guvernul federal iugoslav sub Ante Marković (1924-2011) şi formarea de noi partide, alături de dezintegrarea Ligii Comuniştilor Iugoslaviei.

În Grecia, prima fază a guvernului PASOK s-a încheiat într-o criză serioasă în 1989, cauzată de scandalurile de corupţie. Când Grecia ar fi trebuit să-şi demonstreze capacitatea de a acţiona în Balcani, ţara a fost administrată de guverne de tranziţie de scurtă durată. Între 1990 şi 1993, guvernul slab al lui Konstantinos Mitsotakis (1918-2017) nu a reuşit să profite de poziţia politică regională avantajoasă a Greciei ca membru al NATO şi CEE. În locul unui echilibru cu vecinii dintr-o poziţie de forţă, Grecia, condusă de forţe ultranaţionaliste, s-a implicat în conflicte cu Albania şi Macedonia, care a devenit independentă în 1991. În 1993, Andreas Papandreu, bătrân şi slăbit, a ajuns din nou după alegeri la putere, la care a trebuit să renunţe în 1996.

Această scurtă privire de ansamblu arată că nu 1989, ci 1991 şi mijlocul anilor ’90 (1995-1997) sunt puncte de cotitură în Balcani. 1991 este punctul de cotitură în Balcanii de Vest, marcat de începutul războaielor din

Iugoslavia şi de căderea regimului în Albania. În partea de est şi de sud a Balcanilor, pe de altă parte, mijlocul anilor ’90 este momentul tranziţiei către o integrare euroatlantică mai puternică atât a membrului UE şi NATO, Grecia, cât şi a celor două ţări postcomuniste Bulgaria şi România, care, după ani de stagnare, au primit guverne necomuniste prin alegeri. Grecia a ales drumul politicii reformiste prin prim-ministrul Konstantinos Simitis (născut în 1936) din 1996, care a renunţat şi la tendinţele antioccidentale ale lui Papandreu. În Bulgaria, din 1997, primul guvern necomunist a condus ţara către NATO şi UE şi a încercat să atenueze consecinţele colapsului economic. România, de asemenea sub primul guvern necomunist ales, şi-a făcut drum spre Vest abia la mijlocul anilor ’90.

Cu toate acestea, pentru Balcanii de Vest, mijlocul anilor ’90 nu a adus nici un impuls de dezvoltare, dimpotrivă. S-a diferenţiat între un nord-vest posthabsburgic, care a căutat şi a găsit o legătură cu UE şi NATO pe termen mediu, şi un sud-est postotoman, care nici în 2021 nu are vreo perspectivă reală de integrare euroatlantică durabilă. Albania şi-a revenit doar cu dificultate din implozia statului şi s-a transformat într-o democraţie cu două partide, în care puterea a fost schimbată prin alegeri, dar liderii de partid Sali Berisha (născut în 1944), Fatos Nano (născut în 1952) şi Edi Rama (născut în 1964) prezentau tendinţe autoritare. În fosta Iugoslavie, violenţa nu s-a încheiat decât în nord-vest odată cu independenţa Sloveniei şi Croaţiei (1991) şi a Acordului de la Dayton (1995), care a pacificat de formă Bosnia şi Herţegovina. În sud-est, singura fostă republică iugoslavă care părăsit în mod paşnic statul federal (1991) a fost cea a Macedoniei. Pe de altă parte, politica de represiune sârbă din Kosovo a declanşat iniţial rezistenţa pacifistă, apoi pe cea armată

din partea populaţiei albaneze şi s-a încheiat doar cu intervenţia NATO (1999).

Balcanii nu au participat la dinamica pozitivă a Europei Centrale şi de Est după 1989. 1989 a adus schimbări, dar posibila tranziţie democratică şi către o piaţă liberă în Iugoslavia şi România a eşuat din cauza rezistenţei violente a forţelor postcomuniste autoritare. În estul Balcanilor, durabilitatea grupurilor de putere comuniste a adus stagnare, deteriorarea economiei de stat, sărăcie şi marginalizare geopolitică. Schimbarea de după 1996 a dus Bulgaria şi România în NATO în 2004 şi în UE în 2007. Croaţia, dar mai ales Slovenia, abia afectată de războaie, s-au detaşat şi ele de dinamica crizei şi au pornit pe drumul spre Vest, Slovenia aderând deja la NATO şi la UE în 2004. Croaţia, lovită mai sever de război, a fost admisă în NATO în 2008 (împreună cu Albania) şi în UE în 2014. Ţările care nu aparţineau UE au fost numite Balcanii de Vest în limbaj diplomatic. Aderarea Albaniei la NATO şi mai recent a Muntenegrului (2017) nu a modificat acest lucru. Dezvoltarea observată de la mijlocul anilor ’90 a separat sudul, nordul şi estul Balcanilor de Balcanii de Vest, care în esenţă formau nucleul Imperiului Otoman în Europa.[31]

CAUZELE PRĂBUŞIRII COMUNISMELOR BALCANICE

Schimbările politico-istorice prezentate aici în retrospectivă au avut cauze mai profunde. Acestea explică de ce anii ’80 în Balcani au reprezentat o perioadă de criză şi de dezintegrare a sistemului. Legitimitatea regimurilor s-a erodat deoarece nu mai erau în măsură să-şi îndeplinească promisiunea unei vieţi materiale mai bune, satisfăcând astfel pretenţiile pe care guvernele însele le ridicaseră pentru a ajunge la un consens tacit cu

societăţile respective. Consensul s-a bazat pe capacitatea conducătorilor de a implementa un model de modernizare care a îmbunătăţit treptat nivelul de viaţă şi a cumpărat astfel renunţarea la participarea politică şi la libertăţi. Această modernizare a societăţilor agrare sărace explică şi de ce mulţi oameni – ţăranii care au migrat în oraşe – nu s-au opus deschis regimului şi nu au făcut-o nici în 1989 în ţări precum Bulgaria.

Politica autarhică din România anilor ’80, care a împins milioane de oameni până la marginea sau sub nivelul de subzistenţă, a subminat regimul, în timp ce revendicările consumatorilor finanţate de credite în Bulgaria şi Iugoslavia au limitat potenţialul protestelor şi au prevenit sărăcia în masă, dar au dus ţările la un pas de faliment.

Crizele economice au coincis cu o criză a sistemelor de guvernare: lideri carismatici din epoca partizanilor precum Tito (1981) şi Hoxha (1985) au murit şi s-a dovedit că structurile de putere oficiale şi neoficiale pe care le-au creat şi adaptat persoanei lor nu au putut supravieţui. Liderii din România şi Bulgaria aveau o stare de sănătate precară şi se izolaseră în mare parte de realitatea socială. Regimurile păreau incapabile de reformă, fie că refuzau să facă schimbări ca în Albania sau România, fie că prin dezbaterile constante despre reformă promovau doar nesiguranţă şi în cele din urmă cinism ca în Bulgaria, fie că prin suprareglare şi descentralizare, precum şi prin egoism regional destabilizau economia de stat şi statul, ca în Iugoslavia.

Oferta ideologică a unei politici de omogenizare naţionalizatoare şi naţională nu mai atrăgea. Comunismul ca ideologie îşi pierduse toată credibilitatea. Multe sectoare ale populaţiei s-au distanţat mental de sistemul predominant. Ideologia oficială devenise un ritual gol. Corupţia răspândită şi ajustarea forţată de represiune au

modelat mentalitatea, în special în Albania, unde regimul a ţinut populaţia în teamă.

Golul ideologic lăsat de marxismul împietrit a fost umplut de regimuri, sau în special de conducerea sârbă în Iugoslavia, cu un naţionalism care era îndreptat în special împotriva grupărilor postimperiale (maghiari, turci, albanezi). Nu degeaba focarele de criză ale ţărilor balcanice se aflau în zone postimperiale mixte etnic (Transilvania, Kosovo, sudul şi estul Bulgariei). Criza economică, criza de legitimitate şi naţionalismul sponsorizat de stat au fost strâns legate ca factori. Acesta din urmă a fost folosit pentru a mobiliza mase de oameni care, nelinişţiţi de criza economică, au căutat sprijin în identităţile lor naţionale şi ale căror temeri au fost direcţionate politic prin incitarea ţintită a ameninţărilor venite din partea unor pretinşi oponenţi etnici şi mai ales religioşi (în primul rând musulmani) – adesea alte categorii postimperiale. Anii ’80 au fost o perioadă a mişcărilor populiste, în special în Serbia şi în Grecia susţinută de CEE. Aceste mişcări au avut şi o puternică latură antioccidentală şi autoritară.

Elementele extraregionale au fost de asemenea importante pentru Balcanii comunişti, în special politica de reformă a lui Mihail Gorbaciov din 1985 şi mai ales valul de democratizare din 1989 care a cuprins Polonia şi Ungaria. Politica sovietică a lăsat fără fundaţii regimul bulgar, a obligat România să-şi reconsidere poziţia în Pactul de la Varşovia şi a devalorizat rolul geostrategic al Iugoslaviei. Pe lângă cauzele structurale menţionate, la fel ca în cazul oricărei tulburări politice, trebuie să se ţină seama şi de actori şi de interesele acestora, în şirul de evenimente şi de momente punctuale.

Eşecul modelelor economice comuniste a zguduit fără îndoială societăţile afectate, deşi într-o măsură foarte

diferită: Albania, Bulgaria şi România nu s-au îndepărtat de economia planificată. Încercările bulgare şi române de a introduce o etapă suplimentară de industrializare în anii ’70 (în Bulgaria, înfiinţarea unei industrii IT, pe lângă industria petrolieră şi farmaceutică) au eşuat. Costurile energiei din cele două crize ale petrolului au afectat puternic industriile română şi bulgară, cu unităţile de producţie supradimensionate şi care consumau multă energie. Pe lângă importul de energie, strategia industrială a impus şi importul de materii prime, piese de schimb şi tehnologie occidentală costisitoare. Calitatea produselor bulgare şi româneşti nu respectau cerinţele pieţei mondiale, iar costurile de producţie erau întotdeauna prea mari. Prin urmare, industria IT bulgară a fost orientată unilateral către piaţa sovietică (modelul computerului Pravec ca omolog comunist la Macintosh/Apple). România s-a ţinut de gigantismul industrial, şi anume combinate imense, suferind de exces de personal şi de capacităţi excesive. Întreprinderile comune cu companiile occidentale nu au oferit compensaţii adecvate. Legea constituirii întreprinderilor, adoptată în Iugoslavia în 1976, a împovărat mecanismul de autoadministrare deja stângaci al socialismului într-o situaţie politică caracterizată de concurenţa economică naţională dintre subrepublici şi a accelerat atomizarea sistemului economic. Ca în Bulgaria, au fost discutate reformele economiei de piaţă, dar nu au fost implementate după 1971 din cauza rigidizării politicii interne.

La sfârşitul anilor ’70, situaţia economică a tuturor ţărilor comuniste din Balcani s-a agravat şi acestea au ajuns în pragul falimentului de stat. Albania izolată a căzut în prăpastia economică fără vreun protector financiar. În anii ’80 populaţia a suferit de lipsuri severe, inclusiv de foamete. Interdicţia constituţională a împrumuturilor din

străinătate a împiedicat fluxul materiilor prime. Rezervele valutare au început să se termine la începutul anilor ’80 şi, în încercarea de a câştiga bani din speculaţii neconstituţionale finanţate cu credite, regimul a dus ţara în imposibilitate de plată. Lipsa pieselor de schimb şi uzura maşinilor învechite au împiedicat semnificativ producţia industrială. Albania exporta în principal energie şi materii prime, precum crom şi cupru. Se ştie puţin despre comerţul cu arme al regimului. În 1989, ţara se confrunta cu colapsul industrial.

Bulgaria a fost stabilizată economic doar prin intervenţia Uniunii Sovietice, care i-a furnizat petrol ieftin, pe care Bulgaria l-a vândut la preţuri mai mari pe piaţa mondială. La începutul anilor ’80, mai mult de 50% din exporturile bulgare în Occident au fost obţinute din astfel de reexporturi. România primea împrumuturi motivate din punct de vedere geopolitic de la Banca Mondială şi Fondul Monetar Internaţional încă de la începutul anilor ’70 şi se îndatorase foarte tare pentru a-şi finanţa programele industriale şi pentru a amortiza cele două şocuri ale crizei petrolului (datoria externă era de 3% din PIB în 1976 şi de 28% în 1981), similară fiind şi situaţia Bulgariei. Când instituţiile financiare internaţionale au legat împrumuturile de îmbunătăţirea situaţiei drepturilor omului în România după Procesul de la Helsinki, regimul de la Bucureşti a decis să ramburseze integral datoria externă printr-o politică extremă de autarhie. Astfel, alimentele au fost raţionalizate şi consumul de energie (scăderea temperaturilor de încălzire) al populaţiei a fost restricţionat. Guvernul a promovat-o pe prima ca dietă ştiinţifică, şeful statului stabilind el însuşi caloriile. Rezultatele au fost malnutriţia şi bolile, ca urmare a unei ierni foarte severe (1984-1985), dar mai ales destrămarea consensului tacit între regim şi populaţie. Regimul a fost

capabil să aplice autarhia doar prin aparatul său represiv. Când lipsurile au început să afecteze nomenclatura şi aparatul de securitate, sprijinul dictatorului s-a stins şi printre aceşti piloni ai puterii.

În Iugoslavia, problemele economice şi naţionale au fost strâns împletite din cauza sistemului constituţional. În anii ’80, criza ţării supraîndatorate a escaladat la hiperinflaţie, ceea ce a avut un efect perturbator asupra sistemului politic, din ce în ce mai disfuncţional după moartea lui Tito (1980). Acesta s-a bazat pe rotirea birourilor centrale între subrepublici şi cele două provincii autonome (Voivodina şi Kosovo). Criza economică şi instituţională s-a combinat cu tensiunile naţionale. În 1981 au izbucnit revolte în Kosovo, care au fost suprimate violent. Politicienii sârbi în special au folosit presupusul separatism albanez pentru mobilizarea naţională.

Situaţia ţărilor balcanice comuniste era deja foarte gravă când Gorbaciov a ajuns la cârmă, în 1985, în Uniunea Sovietică. Politica sa de reformă contrasta cu evoluţiile din Balcani, unde criza economică şi mobilizarea naţionalistă erau din ce în ce mai legate. Bulgaria a început asimilarea violentă a turcilor în 1985. Hoxha a murit în 1985, lăsând în urmă o ţară săracă, puternic militarizată, cu o societate traumatizată şi intimidată.

Politica de reformă sovietică a avut cel mai rapid efect asupra Bulgariei, care depindea de ajutorul economic sovietic. Jivkov nu mai era capabil să obţină favoarea noului lider sovietic. În 1986 Moscova a încetat în mare parte să ofere ajutor economic Bulgariei. În situaţia deja dificilă din cauza *campaniei de renaştere*, regimul a decis să lanseze propria sa formă de Perestroika, Perestruvka. Pentru asta a fost angajată chiar firma Waterhouse Coopers PWC. O reformă administrativă (nouă regiuni în loc de 28 de judeţe), dar mai ales reducerea anunţată a

birocraţiei nu au îmbunătăţit situaţia. Introducerea limitată a regulilor pieţei şi oportunitatea de a înfiinţa o companie au fost utilizate de către persoanele cu cunoştinţe, relaţii şi acces la capital. Aceştia au fost în principal membri ai Securităţii de Stat care şi-au pus bazele puterii economice de după 1989. România, în schimb, s-a opus ferm politicii de reformă sovietică. Relaţia personală dintre cei doi lideri de stat şi de partid, Gorbaciov şi Ceauşescu, a fost una încordată. Prin urmare, Uniunea Sovietică a promovat adversari intrapartinici împotriva dictatorului român. Acest lucru nu era ceva nou, deoarece Moscova încercase să găsească susţinători în armată şi partid din 1969, după devierea lui Ceauşescu din Pactul de la Varşovia, în timp ce dictatorul şi-a asigurat spatele preluând comanda armatei în 1974 şi epurând din armată maghiarii, evreii şi ofiţerii instruiţi în Uniunea Sovietică. Spre deosebire de Bulgaria, ale cărei legături economice cu Occidentul erau reduse, conflictul cu Occidentul şi organizaţiile sale financiare au afectat România. Prestigiul câştigat după 1968 a scăzut şi în politica externă. Regimul era tot mai izolat. În 1989 a încercat să se îndepărteze de politica suveranităţii naţionale necondiţionate şi a dorit să utilizeze Pactul de la Varşovia pentru a suprima mişcarea de reformă din Polonia.

DEZINTEGRAREA IUGOSLAVIEI

În Iugoslavia, Liga comuniştilor iugoslavi s-a dezintegrat în grupuri regionale de putere în anii ’80, care au fost din ce în ce mai contestate de grupurile necomuniste, în special în Slovenia, Croaţia şi Serbia. În subrepublici şi de asemenea la nivel federal nu mai existau aproape deloc actori politici influenţi care să fi acţionat convingător şi

convinşi în ceea ce privea statul în ansamblu, în timp ce economia a fost supusă intereselor republicilor şi ale unor directori importanţi ai marilor companii. Suprimarea curentelor liberale din 1971 a împiedicat dezvoltarea participării democratice şi discutarea alternativelor politice, dincolo de ideologiile cunoscute ale naţionalismului şi comunismului dintr-o societate autoritară. Tabuizarea violenţei în masă a comuniştilor la sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial şi ideologizarea sistemului iugoslav de guvernare au creat de asemenea tensiuni care au reapărut după o lungă perioadă de opresiune şi au avut un efect destabilizator. În acelaşi timp, comunismul şi promisiunea sa de modernizare şi-au pierdut forţa de coeziune în întregul stat. Acest lucru s-a reflectat în prăbuşirea elementelor-cheie ale sistemului politic, a autoadministrării muncitorilor, a partidului şi a politicii externe nealiniate.

În acest context a avut loc ascensiunea liderului partidului sârb (din 1986), Slobodan Miloşevici, care a recunoscut puterea mobilizatoare a naţionalismului sârb, în special situaţia presupusului Kosovo sârbesc oprimat de albanezi, ca instrument de putere şi a folosit-o pentru organizarea de mitinguri în scopuri politice. Liberalizarea economică şi socială ca în Europa de Est şi Centrală nu a făcut parte din acest program. S-au deschis două opţiuni, pe care Miloşevici le-a urmărit în paralel, în funcţie de situaţia politică: fie unificarea tuturor sârbilor într-o altă Iugoslavie, care ar fi fost dominată de sârbi, fie un stat naţional sârb pe ruinele vechiului stat iugoslav. S-a dovedit decisiv faptul că Miloşevici a obţinut patru voturi în 1989 în organismele federale, când susţinătorii săi au ajuns la putere în provinciile autonome Voivodina (1988) şi Kosovo (1989), când regiunile au fost reintegrate în Republica Serbia (1989), şi când adepţii săi au ajuns la putere în

Muntenegru. El a sărbătorit aceste acţiuni de tip lovitură de stat ca pe o *revoluţie antibirocratică*. Serbia a avut o poziţie puternică faţă de celelalte patru unităţi federale (Slovenia, Croaţia, Bosnia şi Herţegovina, Macedonia), mai ales că reprezentanţii bosniaci şi macedoneni au susţinut deseori blocul sârb. Naţionalismul sârb a găsit un sprijin substanţial în rândul armatei, a cărei conducere era controlată de ofiţeri sârbi sau iugoslavi unionişti, şi se percepea drept paznicul statului şi al comunismului, tot pe linia de demarcaţie faţă de politica de reformă sovietică. Ministrul apărării Veljko Kadijević (1925-2014, mort în exil în Rusia) a jucat un rol-cheie în dezlănţuirea unor violenţe astfel motivate.

Două entităţi culturale centrale, Academia de Ştiinţe şi Biserica Ortodoxă Sârbă, au oferit sprijin ideologic naţionalismului sârb. După decenii de marginalizare, aceasta din urmă a revenit în centrul politicii şi al societăţii şi s-a ridicat din nou ca autoritate legitimată. Numeroşi intelectuali au susţinut această direcţie de acţiune. Elementul de bază al propagandei a fost ideea că sârbii ar fi fost întotdeauna victime ale vecinilor şi acum le era ameninţată existenţa. Naţionalismul rasist a fost îndreptat în special împotriva albanezilor, care au fost acuzaţi de *genocid biologic* împotriva sârbilor kosovari. Imaginea inamicului din cel de-al Doilea Război Mondial, niciodată revizuită, a fost mobilizată acum împotriva croaţilor şi musulmanilor bosniaci. O asemenea agitaţie şi mobilizare naţionalistă de masă nu au avut niciodată omolog în alte părţi ale Iugoslaviei. Adunările şi grevele albaneze împotriva sfârşitului autonomiei Kosovo nu au fost violente. Mai degrabă, violenţa a fost folosită de statul sârb, care a instalat un sistem de apartheid împotriva albanezilor în 1989. Aceştia au fost eliminaţi în mod sistematic din serviciul public şi din economia de stat,

liderii lor politici şi culturali, reţinuţi şi uneori torturaţi. Relaţiile Serbiei cu Kosovo au fost urmărite în toată ţara şi, în special în vestul Iugoslaviei, au ridicat îngrijorări cu privire la extinderea acestei politici violente. Aceasta a afectat în principal republicile cu populaţie sârbă, precum Croaţia (12% sârbi) şi Bosnia şi Herţegovina (31,1% sârbi). Guvernul sârb a mobilizat sârbii bosniaci şi croaţi în conformitate cu politicile lor de psihoză naţională şi a slăbit politicienii sârbi din aceste republici, care pledau pentru un compromis.

Rezistenţa împotriva blocului de putere sârb s-a format în special în Slovenia. Opoziţia sloveno–sârbă a modelat între 1987 şi 1991 tensiunile care au dus la prăbuşirea statului. În ce priveşte conţinutul, conflictul a fost determinat de probleme care au însoţit istoria Iugoslaviei comuniste timp de zeci de ani: introducerea elementelor de economie de piaţă, descentralizarea şi autonomia extinsă a republicilor componente, democratizarea politică, cotitura de la dictatura unipartinică şi trecerea la un sistem multipartinic cu libertate de exprimare. În ianuarie 1990, Liga Comuniştilor Iugoslaviei s-a dizolvat, deoarece Slovenia şi Croaţia, pe de o parte, şi blocul condus de sârbi, pe de altă parte, nu se mai puteau înţelege în legătură cu orientarea statului. Croaţia a mers pe o nouă linie mult mai târziu decât Slovenia, întrucât dogmaticii unionişti care au ajuns la putere în 1971 au fost desconsideraţi doar atunci când naţionalismul sârb a ameninţat Republica Croaţia. În 1989 au apărut în Iugoslavia alte partide alături de comuniştii în implozie, precum Comunitatea Democrată Croată (HDZ) sub Franjo Tudjman (1922-1999), Partidul Acţiunii Democratice (SDA) sub musulmanul bosniac Alija Izetbegović (1925-2003) şi, de asemenea, în Bosnia Partidul Democrat Sârb (SDS) sub Radovan Karadžić (născut în 1945). În toate cazurile a fost

vorba de partide organizate pe criterii naţionale etnice. În decembrie 1989 – când regimurile au căzut din Berlinul de Est până la Bucureşti – guvernul slăbit al statului a încercat un program radical de reformă economică împotriva forţelor centrifuge, care, pe de o parte, au întărit moneda şi comerţul exterior, pe de altă parte au provocat închideri şi disponibilizări extinse.

Ca în Bulgaria şi România, în unele părţi din Iugoslavia au fost de asemenea alegeri în 1990, afirmându-se Opoziţia Democrată Slovenă (Demos) în Slovenia, HDZ în Croaţia şi partidele naţionale etnice în Bosnia. Serbia şi Croaţia au emis noi constituţii, în care s-au detaşat în mare parte de comunitatea federală. Conducerea sârbă a optat, evident, pentru o restructurare a statului: Slovenia compactă etnic urma să părăsească federaţia, la fel şi Croaţia, dar fără zonele sale de locuire sârbe. Acolo, conducerea sârbă a susţinut tendinţa de separare a sârbilor din regiune, care s-a transformat în acte de violenţă în 1990. În primăvara anului 1991, şefii de stat din Serbia şi Croaţia au purtat discuţii despre împărţirea Bosniei. Războiul deschis a izbucnit când Slovenia şi Croaţia şi-au anunţat independenţa (25 iunie 1991) şi Armata Populară Iugoslavă controlată de sârbi a vrut să împiedice acest lucru. A eşuat rapid în Slovenia. În Croaţia, pe de altă parte, războiul a durat până în 1995, atacatorii sârbi operând de la Vukovar în estul Slavoniei, distrus în mare măsură cu pierderi grele pentru populaţia croată, până la Dubrovnik, în sudul Dalmaţiei, şi au alungat populaţia croată din zonele pe care le pretindeau. Succesele sârbeşti pot fi explicate prin dezarmarea extinsă a Croaţiei de către armata populară iugoslavă înainte de începerea luptelor, situaţia Croaţiei fiind exacerbată de un embargo al Naţiunilor Unite asupra armelor împotriva

întregii Iugoslavii, şi de judecarea greşită a evenimentelor de către preşedintele croat.

După un referendum la care populaţia sârbă nu a luat parte, Bosnia şi Herţegovina şi-a declarat independenţa la 1 martie 1992. Partea sârbă a deschis ostilităţile şi aici. Crearea unui mare stat balcanic sârbesc trebuia pregătită prin fondarea propriilor republici sârbe în Croaţia (Republica Sârbă Krajina, 19 decembrie 1991, din 1992 cu părţi din Slavonia şi Baranja, ocupate de Serbia) şi Bosnia (Republica Sârbă/Srpska, 9 ianuarie 1992). Chiar la începutul războiului, unităţile sârbe au acţionat cu o cruzime extremă (genocid, violenţă sexuală extinsă împotriva femeilor musulmane şi croate) şi au declanşat o fugă în masă a aproximativ jumătate din populaţia bosniacă (aproximativ două milioane de oameni). Au urmărit obiectivul de a crea zone omogene etnic şi de a unifica radical moştenirea imperială a zonelor de aşezare foarte mixte; distrugerea extensivă a moştenirii culturale otomane a servit şi ea acestui scop. Drept urmare, actorii musulmani şi croaţi au început să creeze regiuni pure etnic de mai mică anvergură. Conflictul a devenit şi mai complex când în cadrul războiului a izbucnit un alt război între croaţi şi musulmani, întrucât primii doreau să creeze un teritoriu dominat de croaţi în vestul Herţegovinei (Republica Croată Herceg Bosna, proclamată la 28 august 1993). Aproximativ 100.000 de persoane au căzut victime de război din Bosnia, două treimi dintre ele fiind musulmani bosniaci. Cauzele interne ale prăbuşirii statale au fost descrise în detaliu mai sus: Iugoslavia comunistă a cunoscut crize severe în cursul deceniilor, în jurul anului 1960, a anului 1970 şi a anului 1980, care aduseseră ţara compozită, caracterizată de mari diferenţe regionale, mai aproape de prăbuşirea statului. Tranziţia la un stat federal cu tendinţe din ce în ce mai confederate s-a împletit cu

tendinţe centraliste sau centripete într-o manieră dificil de clarificat. Pe de o parte, Constituţia din 1974 a pus piatra de temelie a procesului de federalizare, iar, pe de altă parte, forţele dogmatice şi antireformiste au preluat puterea în republici, care în anii ’80, după ce Tito a încetat să mai fie o figură simbolică, nu au putut oferi ţării un model politic credibil. Datorită congruenţei zonelor politice şi economice menţionate de mai multe ori, luptele de distribuţie economică au fost naţionalizate şi etnicizate. Implozia ideologiei marxiste a lăsat un gol ideologic pe care doar naţionalismul îl putea umple, deoarece dictatura comunistă suprimase gândirea democrat-liberală. Astfel, nu numai că a promovat gândirea naţionalistă în republici – întreaga structură a statului şi a societăţii cu ierarhia naţiunilor/naţionalităţilor/minorităţilor se baza pe o logică naţională –, ci a promovat şi militarizarea societăţii, însoţită de propagarea imaginilor inamicului. Cultul partizanilor şi tabuizarea crimelor în masă ale comunismului au subminat credibilitatea regimului. Cultul conducătorului din jurul lui Tito a promovat gândirea în structuri autoritare şi a facilitat munca liderilor naţionalişti de a câştiga o societate dezorientată din punct de vedere economic, social şi politic prin mobilizarea în masă şi prin propriile lor forme de venerare a liderilor şi organizarea modului de conducere. Prăbuşirea economică şi inflaţia accentuată au zguduit societatea şi au înlăturat credibilitatea finală a progresului promis de dictatura comunistă modernizată. În 1989-1990 nu mai existau forţe influente pentru susţinerea unui stat federal care nu ar fi servit decât dominaţiei unui singur grup – în acest caz sârbii. Recentralizarea sub hegemonia sârbă sau părăsirea statului – între aceste două extreme nu mai părea a fi o cale de mijloc viabilă din punct de vedere politic.

Dezintegrarea Iugoslaviei este evidentă şi analitic în comparaţie regională. Factorii externi, adică situaţia internaţională – politica de reformă sovietică şi prăbuşirea regimurilor comuniste – au jucat un rol important în răsturnarea dictaturilor în Bulgaria şi România. În cazul Bulgariei, se poate argumenta chiar că punctul de cotitură a fost declanşat în esenţă de acest lucru, şi nu de forţa unei mişcări de opoziţie, care, după cum am menţionat, a câştigat impuls numai după sfârşitul erei Jivkov. Cât de mult a fost implicată Uniunea Sovietică în lovitura de stat împotriva lui Ceauşescu în cadrul partidului rămâne un fapt controversat. Ungaria, în schimb, pare să fi fost activă cel puţin în Transilvania.

Cu toate acestea, atunci când Iugoslavia s-a prăbuşit, nu numai statele comuniste, ci şi lumea occidentală au jucat un rol-cheie. CEE şi SUA au stat deoparte de zona Pactului de la Varşovia. Cazul Iugoslaviei nealiniate a fost diferit. Odată cu sfârşitul Războiului Rece, acesta îşi pierduse valoarea strategică pentru Occident. Evaluarea politicilor americane, germane, franceze, britanice şi austriece este încă controversată. Serbia şi susţinătorii săi, printre care s-au numărat Franţa şi Marea Britanie pentru o lungă perioadă de timp, erau de părere că au reapărut coaliţii din cel de-al Doilea Război Mondial. Germania şi Austria ar fi sponsorizat Slovenia şi Croaţia pentru a-şi continua din nou planurile de hegemonie în Balcani. De fapt, CEE a fost copleşită de cea mai mare criză militară din Europa de după 1945, iar Statele Unite au lăsat soluţia chestiunii Iugoslaviei în mâinile europenilor pentru o lungă perioadă de timp. Înfiinţarea forţelor de protecţie ale Naţiunilor Unite în Croaţia şi Bosnia (1992, UNPROFOR) a reînviat un instrument bine-cunoscut în Balcani, folosit la sfârşitul Macedoniei otomane şi în statul albanez emergent în secolul XX. Ca înainte cu aproximativ 80 sau 90 de ani,

acest instrument s-a dovedit a fi disfuncţional. Forţa de protecţie nu a putut împiedica genocidul soldaţilor sârbi împotriva civililor musulmani din Srebrenica bosniacă (iulie 1995).

Războiul de agresiune al sârbilor împotriva Croaţiei şi Bosniei a eşuat din cauza unor astfel de crime în masă care au izolat Serbia pe plan internaţional şi au împărţit tabăra sârbă între liderii celor două autoproclamate republici sârbe din Croaţia şi Bosnia pe de o parte, şi preşedintele sârb pe de altă parte. Statele Unite au preluat frâiele situaţiei, i-au înarmat pe croaţi şi pe musulmani şi au facilitat o ofensivă majoră din partea armatei croate în vara anului 1995, care s-a încheiat cu exodul în masă a peste 150.000 de sârbi din Croaţia şi înfrângerea forţelor sârbe de către unităţile croate şi musulmane. Tot sub egida SUA, în octombrie 1995 a fost semnat Tratatul de la Dayton, care a instituit împărţirea etnică pe piloni a societăţii bosniece (musulmani, din 1993 oficial bosniaci; sârbi; croaţi) în două unităţi teritoriale (Republica Sârbă, Federaţia Bosniacocroată) şi care a sancţionat de fapt în multe zone expulzările efectuate de sârbi.

Statele succesoare ale Iugoslaviei

Nici un alt peisaj postimperial nu a fost atât de devastat de violenţă după 1945, perpetuată de actorii săi în sensul unicităţii etnice atât în 1941-1945, cât şi în 1992-1995. Ultimul conflict militar important a vizat şi un peisaj postimperial în care, în 1998-1999, naţionalismul sârb a căutat să elimine moştenirea otomană orientală reprezentată de albanezi prin relocare, crime şi distrugerea bunurilor culturale. Prima intervenţie militară a Alianţei de Apărare a Atlanticului de Nord, NATO, a împiedicat Serbia să finalizeze cele mai radicale operaţiuni

de deportare împotriva albanezilor din secolul XX. După nouă ani de administrare de către Naţiunile Unite, Kosovo a obţinut independenţa de stat în 2008. Până în prezent, cele mai multe ţări postotomane din Balcani (Kosovo, Macedonia, Bosnia şi Herţegovina) formează o zonă de fragilitate statală şi de instabilitate geostrategică.[32]

AUSTRIA
UNGARIA
Tisa
Szeged
SLOVENIA
(1991)
Ljubljana
Drava
Pécs
Zagreb
Triest
CROAȚIA
(1991)
Timișoara
Rijeka
Novi Sad
Sava
Dunărea
Belgrad
Brčko
BOSNIA și
(1992)
HERȚEGOVINA
Zadar
Sarajevo
SERBIA
(2006)
Split
Marea Adriatică
Morava
MUNTE-
NEGRU
(2006)
(2008)
KOSOVO
Priștina
Dubrovnik
Podgorița
Skop
MACEDO
(1992)
ITALIA
Tirana
ALBANIA
GRECI
Granițe de stat
Fosta graniță a Iugoslaviei
Granița Acordului de la Dayton
în Bosnia și Hertegovina din 1995
și Coridorul Brčko (2000)
(1992) Anul obținerii independenței
Statele succesoare ale Iug
(2008)
0 50 100 150 km
Ing.-Büro für Kartographie J. Zwick, 35394 Gießen

Harta 9

6. Rezumat

Scurtul secol XX în Balcani nu s-a încheiat cu prăbuşirea bruscă a sistemelor comuniste. Mai degrabă se poate spune că acestea s-au scufundat lent în estul Balcanilor, în timp ce în vest au implodat violent în războiul civil şi prăbuşirea statală. Anii 1989-1996 nu au constituit un moment de cotitură în cursul evenimentelor, ci o scurtă perioadă de tranziţie, la sfârşitul căreia s-au format noi structuri statale în Balcanii de Vest, în timp ce în est continuitatea directă a guvernării comuniste a fost cel puţin temporar întreruptă prin alegerea guvernelor comuniste.

Privind în urmă la scurtul secol XX, se pune întrebarea cu privire la perspectivele şi durabilitatea caracterului postimperial. Trebuie remarcat cât de compactă a fost perioada. Liniile de continuitate, până acum neglijate, leagă cele două jumătăţi ale acestei poveşti, care au fost doar aparent despărţite clar de anul simbolic 1945. Sistemele politice şi societăţile anterioare preluării puterii de către comunişti nu erau atât diferite de puterea comunistă şi de structurile sociale de după 1945, aşa cum se presupunea în general. Statul a intervenit în economie înainte de 1945; şi înainte de 1945 multe state au urmărit o politică de omogenizare naţională, care a însemnat adesea nivelare socială; şi înainte de 1945 toate statele şi-au marginalizat minorităţile etnice şi religioase; şi înainte de 1945 politica faţă de populaţie s-a radicalizat, folosind

instrumente precum asimilarea forţată, relocarea în masă, evacuările şi genocidul; după 1945 conducerea carismatică şi cultul conducătorului nu au fost nici ele noi; nici dominaţia poliţiei şi serviciilor secrete; nici structurile neoficiale de putere din jurul monarhilor şi dictatorilor.

Cu toate acestea, sistemele au diferit semnificativ înainte şi după 1945. Acest lucru priveşte mai presus de toate calitatea şi intensitatea acaparării puterii de către stat, care a pătruns şi în capilarele societăţii aflate sub stăpânirea comunistă. Războiul comuniştilor împotriva ţăranilor, colectivizarea agriculturii şi migraţia în masă de la sate în aglomerările urbane reprezintă probabil adevărata revoluţie a Balcanilor în mare parte agrari înainte de 1945. Mobilitatea din Grecia şi Iugoslavia a căpătat de asemenea noi dimensiuni odată cu migraţia în masă a lucrătorilor în străinătate. În sfârşit, încercarea de a recupera decalaje şi, prin urmare, o industrializare mai masivă, care a urmat modelul stalinist al politicii industriale în toate statele comuniste, a avut si ea o nouă calitate, favorizând industria grea faţă de industria bunurilor de larg consum. Cu toate acestea, scurtul secolul XX ca obiect de interpretare în Balcani este mult mai compact şi coerent decât se presupune în general.

Periodizarea este astfel mai puţin determinată de anul 1945. Decisive sunt mai degrabă cele două decenii de război (1912-1923, 1939-1949) şi cele patru decenii de pace externă (1949-1989). Cele două decenii de război îndepărtează Balcanii şi mari părţi din Europa de Est într-o perspectivă paneuropeană de vestul continentului. Scurta perioadă interbelică (1923-1939) abia dacă le-a oferit tinerelor state posibilitatea de a se reface economic şi social şi de a restructura statul şi economia, schimbate fundamental ca urmare a trasării noilor frontiere. Mai întâi în Balcanii de Vest (Albania, Iugoslavia), cel mai târziu în

România au fost instituite dictaturi regale autoritare. Statul constituţional democratic a avut o viaţă scurtă şi mereu ameninţată în Balcani între cele două decenii de război. Nu s-a putut dezvolta o cultură democratică de negociere şi un consens social de bază.

Multe părţi din Balcani au fost devastate de război de două ori, cu cele mai grave pierderi de vieţi omeneşti, dar şi în infrastructură, industrie şi agricultură. O reconstrucţie ordonată nu a putut avea loc decât după ce s-a stins violenţa celui de-al Doilea Război Mondial. Şi această reconstrucţie a fost realizată în ţările comuniste sub constrângere, sub teroarea serviciilor secrete şi sub privaţiuni enorme, până la foamete. Abia în jurul anului 1960 situaţia materială a societăţilor controlate de comunişti s-a îmbunătăţit temporar. Cine se născuse în aceste ţări în jurul anului 1900, chiar dacă ajunsese la o vârstă înaintată, nu ar mai fi trăit o perioadă aşa de îndelungată de stabilitate politică democratică şi bunăstare economică. Revoluţia economico-politică trebuia să ridice societăţile comuniste la nivelul ţărilor industriale dezvoltate, după model sovietic. Eforturile şi sacrificiile pe care regimurile le-au cerut oamenilor au fost mari. Cu toate acestea, societăţile agrare transformate radical nu au devenit competitive la nivel internaţional; nu s-a ajuns niciodată la nivelul Europei Centrale şi de Est, ca să nu mai vorbim de nivelul Europei Occidentale. După 1989, eforturile nerealiste ale regimului s-au încheiat cu o prăbuşire şi o dezindustrializare rapide, prin care ţări precum Albania au revenit la momentul de plecare 1912 din punct de vedere economic şi, retrospectiv, din punctul de vedere al stabilităţii politice, distrugând rezultatele unei politici industriale eşuate şi demoralizând societatea.

Politicile economice greşite ale comunismelor balcanice pot fi explicate mai ales prin dogmatismul ideologic al

celor aflaţi la putere. Reformele nu au avut niciodată o şansă reală în comunismele balcanice din Albania, Bulgaria şi România. Iugoslavia, pe de altă parte, s-a caracterizat prin numeroase experimente de reformă pripite şi contradictorii, care nu au întărit economia şi statul, ci le-au fragmentat şi, în final, le-au paralizat. Menţinerea puterii a avut întotdeauna prioritate asupra intuiţiei că drumul ales ducea într-un punct mort. Nu a existat nicăieri vreo rezistenţă serioasă faţă de liniile de partid.

Asta a diferenţiat Balcanii de sistemele comuniste din Polonia sau Ungaria. Modelele culturaliste – precum o „tradiţie a rezistenţei" poloneze sau maghiare – nu trebuie folosite pentru a explica această diferenţă. O privire asupra burgheziei din Balcani este suficientă: aceasta se dezvoltase lent în secolul al XIX-lea, mai ales că scena urbană era dominată în mare parte de minorităţi etnice şi religioase. Ceea ce a apărut în câteva decenii înainte de confiscarea puterii de către comunişti a fost distrus fizic în furia violentă din 1944-1945. Lupta de clasă comunistă din Balcani a eliminat aproape subţirea pătură burgheză de deasupra societăţilor agrare tradiţionale. Nivelarea socială a fost de asemenea atât de uşor de realizat în comunism deoarece structura socială de dinainte de 1945 avea o bază atât de largă şi era atât de îngustă în segmentul superior, încât semăna mai mult cu un turn zvelt cu bază întinsă decât cu o piramidă.

Constatarea dogmatismului comunismelor balcanice este importantă: analizele pe secţiuni din anii epocali 1956 şi 1968 o evidenţiază. Motivele acestui dogmatism sunt o altă discuţie. Mai ales în cea mai mică şi mai slabă ţară din punct de vedere economic, Albania, dogmatismul şi asprimea conflictelor intracomuniste cu Iugoslavia, Uniunea Sovietică şi China au fost cele mai pronunţate. Continuitatea dogmatică, ca principiu de credinţă a

regimului, a fost în mod evident deosebit de importantă în această ţară care nu mai tolera alţi zei din 1967 şi interzicea religiile. Ceea ce frapează la comunismele din Albania, Iugoslavia şi România este îndemnul la independenţă şi la evitarea dependenţelor majore. Aici intră în joc moştenirea imperială, conştiinţa noutăţii şi fragilităţii propriului stat, precum şi a suprapunerii imperiale vechi de secole. Tocmai din cauza puterii acestor structuri şi mentalităţi imperiale care au supravieţuit până în perioada comunistă, voinţa politică de unificare a fost atât de mare şi metodele pentru atingerea acestui obiectiv atât de violente.

Analiza vizează acum întrebarea ce poate face un punct de vedere postimperial pentru istoria balcanică din scurtul secol XX. Caracterul postimperial conectează nivelurile imperial, naţional şi regional. Nu înlocuieşte perspectiva naţională. Evidenţiază însă noi unghiuri. O abordare postimperială nu are nici o legătură cu nostalgia imperială. Moştenirea marilor imperii era prea diferită pentru ca rămăşiţele Austro-Ungariei şi ale Imperiului Otoman să fie grupate într-o singură categorie de interpretare sau evaluare. O privire asupra prezenţei nostalgiei imperiale de acum este utilă în acest context: în spaţiul postotoman de astăzi, politica externă neo-otomană a Turciei urmăreşte să trezească această nostalgie. Există nostalgie habsburgică fără nici o acţiune din partea Vienei. Nostalgia, acolo unde există în regiunea habsburgică, nu este legată de Austro-Ungaria în ansamblu, pentru că non-maghiarilor nu le place să-şi amintească de stăpânirea maghiară represivă dintre 1867 şi 1918. Pentru românii, croaţii, bosniacii şi sârbii posthabsburgici, eventualul punct de refugiu al memoriei este Viena, şi nu Budapesta.

O abordare postimperială oferă perspective dincolo de graniţele de stat aparent insurmontabile pentru societăţile

în cauză, dar şi pentru mulţi cercetători, întrucât accentul se pune pe spaţiile şi persoanele care erau centrale înainte de 1918, dar ajunseseră la periferie după 1918. Scrierea istoriei acestor noi periferii spaţiale şi personale face ca procesele importante şi, mai presus de toate, continuităţile să fie mai inteligibile.

În 1918, moştenirea imperială părea copleşitoare în statele naţionale. Prin urmare, secolul XX în Balcani poate fi citit ca o epocă în care statele naţionale au dorit să facă uitate imperiile. Violenţa imensă care a fost folosită pentru a realiza acest lucru poate fi explicată prin slăbiciunea statelor naţionale care abia începeau să se dezvolte. În acest sens, violenţa nu trebuie înţeleasă ca o expresie a forţei, ci mai degrabă a slăbiciunii atunci când s-a încercat nivelarea extremă a eterogenităţii etnice şi religioase postimperiale până la un stat naţional omogen etnic.

Din punctul lor de vedere, statele naţionale au avut succes în multe privinţe: societăţile din 1990 cu greu se aseamănă cu cele din 1918. La prima vedere, aceasta este o observaţie paneuropeană sau globală şi, prin urmare, nu foarte specifică. Schimbarea socială radicală prezentată mai sus a fost însă mai intensă decât în zonele occidentale ale Europei, dar mai puţin extinsă decât în Europa de Est şi Centrală, unde au apărut societăţi aproape în întregime omogene din punct de vedere etnic la sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial, sau decât în Turcia, care până la mijlocul anilor ’20 îşi ucisese, expulzase sau relocase aproape toată populaţia creştină.

În Balcani, care sunt atât de adesea asociaţi cu violenţa, au fost păstrate mult mai multe urme postimperiale, începând cu populaţia musulmană din Bosnia până în Bulgaria, care, spre deosebire de creştinii anatolieni, există încă. Statele balcanice au exercitat o violenţă masivă împotriva musulmanilor, mulţi musulmani fiind

ucişi, expulzaţi şi forţaţi să se relocheze. Spre deosebire de estul fostei regiuni otomane însă, această politică nu şi-a asumat niciodată caracterul genocidar al politicii etnice a Junilor turci.

Două grupuri postimperiale au fost afectate în special de politicile de represiune şi exterminare: evreii, care au fost ucişi în mare parte în Shoah de guvernele respective din România şi Croaţia, iar în alte părţi ale Balcanilor de Germania nazistă, cu sprijinul autorităţilor locale, şi germanii, care au pierit ca grup în Iugoslavia în 1945 şi zeci de ani au fost vânduţi de guvernul român. Soarta din urmă au împărtăşit-o cu evreii supravieţuitori din România.

Naţionalismul sârb, bulgar şi român s-a confruntat constant cu grupuri de populaţie postimperiale, şi anume cu albanezi, musulmani bosniaci, maghiari şi germani în primul caz; cu turci şi pomaci în cel de-al doilea caz; cu unguri, germani, evrei şi slavi de est în cel de-al treilea caz. Pe de altă parte, Grecia a devenit un stat în mare măsură omogen din punct de vedere etnic prin schimb de populaţie cu Turcia. În Albania, de asemenea omogenă în mare măsură din punct de vedere etnic, diversitatea religioasă a fost văzută ca o barieră postimperială în faţa integrării. Lupta împotriva acestor grupuri a însoţit statele din Balcani în scurtul secol XX. Nu degeaba ungurii din România şi turcii din Bulgaria joacă un rol atât de important în răsturnarea regimurilor comuniste, deoarece în anii ’80 ambele grupuri postimperiale au fost sub presiune pentru a fi asimilate şi îşi aşteptau dispariţia socio-culturală. Această politică faţă de naţionalităţi face parte şi din moştenirea imperiilor atât în regiunile posthabsburgice, cât şi în cele postotomane. Chiar înainte de 1918, Imperiul Otoman fusese scena unei violenţe nelimitate în sensul omogenizării etnice. Mulţi actori politici din Iugoslavia şi România din anii ’30 şi ’40 erau

obişnuiţi cu Austro-Ungaria şi cu radicalismul său verbal faţă de politica naţionalităţilor.

O privire asupra politicii violente indică un aspect important al viziunii postimperiale: moştenirea imperială din Balcani poate fi gândită în contexte spaţiale suplimentare. Ceea ce a fost reunit în state compozite postimperiale precum Iugoslavia şi România în 1918 urmase de-a lungul secolelor o altă logică istorică. Prin urmare, Balcanii postotomani trebuie de asemenea să fie comparaţi cu regiunea asiatică postotomană, adică cu Anatolia şi lumea arabă. Chiar şi după 1918, conexiunile postotomane au rămas, după cum o dovedeşte migraţia musulmanilor balcanici în Turcia sau reţelele panislamice între Balcani şi lumea arabă. De la construcţia statului – kemalismul, de pildă, a funcţionat ca exemplu pentru unele părţi din Balcani – până la unele politici etnice şi religioase radicale, o perspectivă generală postotomană permite perspective importante. Acelaşi lucru este valabil şi pentru zona posthabsburgică. În nordul Iugoslaviei şi în vestul României, legăturile cu Europa Centrală şi de Vest s-au menţinut în aceeaşi măsură ca acelea între Balcanii postotomani şi Turcia postotomană.

Vechile graniţe imperiale care au străbătut Balcanii statelor naţionale din secolul XX nu sunt utile doar ca instrument euristic. Pot fi observate din Ucraina, trecând prin România, până în Serbia. Orientarea către Occident este mai puternică în regiunile posthabsburgice, ceea ce se reflectă în rezultatele alegerilor. În Galiţia, Transilvania şi Voivodina, identificările regionaliste sunt definite prin apartenenţa la monarhia dunăreană (dar în ultimele două cazuri nu la regatul centralist al Ungariei dintre 1867 şi 1918), iar discursurile interne româneşti şi sârbeşti se referă la vechile graniţe în diferite grade. În fostele zone de frontieră habsburgice poate fi atinsă această

conştientizare a unei Europe superioare, spre deosebire de statele naţionale de bază (sudul României; centrul Serbiei). Fenomenul este însă uimitor, deoarece Voivodina şi România de vest şi-au schimbat semnificativ structura populaţiei după 1918, astfel încât amintirea monarhiei dunărene s-ar putea să nu fie doar legată de descendenţii acelor oameni care au trăit în aceste regiuni înainte de 1918. Migraţia internă din părţile mai sărace ale ţării a jucat un rol important, din Muntenia şi Moldova către vest, din Herţegovina, Muntenegru, Kosovo şi Serbia propriu-zisă către nord. O parte dintre aceşti migranţi interni au adoptat, aparent, prestigioasa identificare regională pe care aveau să le-o ofere zonele posthabsburgice.

Proiectul naţional de omogenizare nu a reuşit deci? Dintre statele compozite postimperiale ale Europei de Est, Iugoslavia s-a destrămat de două ori (1941, 1991). Cehoslovacia nu mai există. Polonia din 1989, ca stat etnic compact şi obligat să se deplaseze teritorial către vest, nu are prea multe legături cu statul multietnic din 1918, care s-a considerat moştenitorul modern al Uniunii Polono-Lituaniene. Dintre toate structurile compozite postimperiale, numai România şi-a păstrat oarecum câştigurile teritoriale din 1918. Ţara avea avantajul că etnicii români reprezentau deja peste 70% din populaţie în 1930 şi erau un grup compact, comparativ cu construcţiile ideologice fragile ale *iugoslavilor* sau *cehoslovacilor* ca naţiuni titulare imaginare. România a fost favorizată de aşezarea naţiunii titulare şi de a celei mai importante minorităţi, maghiarii. Aceştia din urmă trăiesc compact în arcul carpatic, înconjurat de zone majoritar româneşti. României i-a reuşit însă cel mai bine dintre toate omogenizarea etnică şi socială. A fost proiectul principal al ţării, dorit atât de legionarii fascişti, cât şi de comunişti. Germanii şi evreii au dispărut în mare parte din ţară. Doar

minoritatea maghiară şi populaţia romă există în continuare ca grupuri mari. În ciuda tuturor nivelărilor, nu a fost posibilă suprimarea completă a ideilor regionaliste din naţiunea titulară, adică a românilor. La 100 de ani de la apariţia sa, singurul stat naţional compozit care a supravieţuit în Balcani se află într-o criză profundă de sens şi de stat, în care interesele regionale sunt mai clar articulate. Violenţa proiectului de omogenizare românesc, în special împotriva populaţiei evreieşti, a fost adesea trecută cu vederea. Mult mai multă atenţie a fost acordată celor două războaie din Iugoslavia (1941-1945, 1991-95/99), în care naţionalismul sârb în special a combătut şi a încercat să distrugă moştenirea politică şi socio-culturală a celor două imperii. De cealaltă parte trebuie evidenţiate continuităţile istoriei croate ale naţionalismului apărut în monarhia dunăreană, spre politica de exterminare a ustaşilor. Tot astfel cum naţionalismul sârb nu a reuşit să expulzeze sau să distrugă grupuri postimperiale precum bosniacii sau albanezii, şi încercarea bulgară de a asimila cuprinzător cel mai mare grup postimperial, adică pe turci, a fost un eşec. Moştenirea demografică a Imperiului Otoman – musulmani imigraţi sau din populaţia locală convertită – a rezistat acestor politici statale violente. Parţial eşuat este şi proiectul ateist de omogenizare al albanezilor comunişti – nu a putut înlătura religiile, dar acestea au fost marginalizate, în timp ce conştiinţa unei identităţi naţionale şi suprareligioase era cu siguranţă mai puternică în 1990 decât în 1912.

Matricea postimperială explică multe, dar nu totul. Cu toate acestea, Balcanii postimperiali sunt de asemenea o unitate *sui generis*. Acest lucru este clar când introducem în comparaţie o ţară care este rareori integrată în mod constant într-o istorie contemporană a Balcanilor: Grecia. Aici, comparaţia cu ţara din sudul necomunist din regiune

evidenţiază principalele caracteristici ce par să fi fost comune tuturor ţărilor balcanice după sfârşitul imperiilor. Comparaţia arată nu numai în ce măsură trebuie privită Grecia ca stat balcanic, ci şi că, după 1945, graniţa dintre cele două blocuri a determinat dezvoltarea mai puţin decât s-ar crede. Schimbările nu au fost atât de radicale după ce Grecia a aderat la CEE; în schimb, sfârşitul dictaturii a adus schimbări semnificative. Câteva elemente trebuie menţionate aici: influenţa politică a armatei şi a serviciilor secrete; preponderenţa serviciilor secrete şi a poliţiei; structurile de putere clientelare; conducerea carismatică; fragilitatea sistemului democratic (boicoturi ale alegerilor); dependenţa economiei faţă de stat; patronajul în serviciile publice, care s-au extins considerabil după 1981; disfuncţionalităţile în administrarea statului. O comparaţie a Greciei cu statele comuniste din Balcani dezvăluie nu numai contrastele dintre blocuri, ci şi numeroase asemănări. Grecia poate fi de asemenea comparată cu dictaturile militare din sudul Europei, din Spania şi Portugalia. Nu numai geografic, ci şi cultural, Grecia aparţine în primul rând Balcanilor. Politica greacă de cucerire din 1912 a întărit integrarea Greciei în Balcani. Totuşi, compararea comunismelor balcanice cu Grecia relevă şi diferenţele: după o primă încercare eşuată iniţial între 1950 şi 1967, Grecia a reuşit să înlăture armata şi statul paralel începând cu 1974 şi să construiască o democraţie în care schimbările de putere au fost posibile prin alegeri, blocadele partidelor politice din perioada interbelică fiind eliminate. Chiar mai mult decât aderarea la NATO, aderarea la CEE a oferit ţării un puternic impuls de dezvoltare şi a separat-o din punct de vedere economic şi din punctul de vedere al nivelului de trai de vecinii săi din nord. În termeni de politică economică, Grecia s-a bazat mult mai puţin pe

industrializarea forţată, ci a făcut trecerea la o societate a serviciilor mai devreme decât vecinii săi. Actuala criză economică şi socială profundă din Grecia îşi are rădăcinile în anii ’80, când ţara nu a luat măsuri durabile pentru a face economia competitivă dincolo de sectoare precum turismul şi transportul.

Nu numai numeroasele elemente structurale prezentate în acest volum justifică tratarea Balcanilor ca o unitate de interpretare în scurtul secol XX. Balcanii au fost folosiţi în mod repetat de către înşişi actorii politici din regiune ca o categorie politică pentru a face faţă dezordinii postimperiale. Nu în ultimul rând, caracteristicile definitorii ale secolului XX includ încercările eşuate de a crea un sistem de ordine postimperială intraregională bazată pe sloganul *Balcanii pentru popoarele balcanice*. Nici federalismul balcanic comunist şi nici balcanismul necomunist nu au reuşit să depăşească contradicţiile naţionale din regiune, deoarece ambele proiecte ascundeau şi interese naţionale. Incapacitatea statelor regionale de a face faţă ele însele moştenirii imperiilor a deschis regiunea către o suprapunere imperială reînnoită din afară, pe termen scurt de Germania nazistă şi pe termen mai lung de Uniunea Sovietică. Această suprapunere s-a dovedit la fel de fragilă şi dificilă ca stăpânirea otomană târzie. Atât aliaţii Germaniei naziste, cât şi partenerii Uniunii Sovietice s-au dovedit curând a nu fi vasali supuşi, ci mai degrabă actori cu proprie voinţă, care au încercat să se folosească de marile puteri pentru propriile scopuri naţionale – fie pentru revizionism teritorial în al Doilea Război Mondial, fie pentru dezvoltare industrială după 1945. Comportamentul faţă de marile puteri a fluctuat de la supunerea totală temporară la independenţă etapizată şi apoi la autarhie şi autoizolare. Cu toate acestea, este nevoie să fim prudenţi în analiză:

supunerea completă, de exemplu, a Bulgariei în faţa Uniunii Sovietice a servit unor obiective destul de egoiste (ajutor economic, deschiderea spre piaţa sovietică). Până în prezent, nu s-a luat suficient în considerare că regimurile comuniste s-au folosit în relaţia cu Moscova şi de experienţa de-a lungul timpului în tratarea imperiilor atotputernice. Elitele româneşti s-au aflat între Imperiul Otoman, Austria şi Rusia timp îndelungat; elitele albaneze au împiedicat cu succes defunctul Imperiu Otoman să aplice legea imperială, impozitarea şi monopolul violenţei. Prin urmare, elitele politice regionale au folosit o altă formă de subversiune şi rezistenţă la hegemoniile respective decât Polonia şi Ungaria, o rezistenţă care a venit din partea conducătorilor, nu a unei societăţi civile. Poate că această încăpăţânare a liderilor politici faţă de suzeranii lor a caracterizat regiunea până în zilele noastre. Secolul XX oferă numeroase exemple de lideri regionali care au dominat din poziţia de inferioritate faţă de partenerii aparent atotputernici: acest lucru este valabil în special pentru Zogu şi Hoxha în Albania, pentru Antonescu, Gheorghiu-Dej şi Ceauşescu în România şi pentru Tito în Iugoslavia. Această încăpăţânare din politica externă a fost întotdeauna asociată cu o represiune internă dură. Această politică depindea de asemenea de o situaţie în care conducătorii balcanici puteau manevra între mai multe puteri protectoare şi să le joace pe una împotriva celeilalte. Prin urmare, acest sistem s-a prăbuşit în cursul relaxării politice globale din anii ’80. În prezent, se confruntă cu un reviriment, deoarece UE, Statele Unite, Rusia, China şi Turcia luptă pentru influenţă în regiune.

Societatea civilă nu s-a putut dezvolta în Balcani în scurtul secol XX. Acesta s-a terminat cu epuizarea regiunii – şi cu o furie dezlănţuită, care s-a transformat şi ea în epuizare după ani de violenţă. Regimurile comuniste din

regiune au solicitat oamenilor eforturi enorme pentru a atinge nivelul economic, social şi material din alte părţi ale Europei, demonstrând astfel superioritatea statului naţional asupra imperiilor. Statul nu a intervenit niciodată atât de mult în viaţa privată şi intimă a oamenilor săi ca în deceniile politicii demografice comuniste (în Albania, Bulgaria şi România). Statului nu îi reveniseră niciodată atâta putere şi atâtea competenţe. Acesta este probabil motivul pentru care încrederea în instituţiile statului din Balcani a rămas atât de scăzută. Pentru că statul a fost un actor violent major. A rămas dominat de aparatele de securitate, gestionat de structuri neoficiale care nu erau prevăzute în constituţii. Cu toate acestea, mobilitatea socială, impulsionată de comunismele balcanice, a schimbat până la urmă fundamental regiunea. De aici au apărut acele forţe ale societăţii civile care au demonstrat în primăvara anului 2019 împotriva conducătorilor autoritari postcomunişti din multe ţări. Comunismul balcanic a dat naştere şi naţionalismului extins, xenofobiei susţinute de stat şi aversiunii faţă de Occident. Până la urmă, moştenirea comunismului include şi acele elite din conglomeratul partidului (post)comunist şi serviciilor secrete, parţial paramilitare, care în 2019 vor domina părţi mari ale unei regiuni care în multe privinţe nu a depăşit moştenirea imperială – şi, de asemenea, moştenirea celor care, în scurtul secol XX, voiau să depăşească complet imperiile.

Note

1. INTRODUCERE

1. Von Hirschhausen/Leonhard 2010; Berger/Miller 2015.

2. PRIMUL DECENIU DE RĂZBOI: 1912-1923

1. Karpat 2001; Reinkowski 2005; Dogo/Franzinetti 2002, Hacısalıhoğlu 2003; Der Matossian 2014; Clayer 2014; Csaplár-Degovics/Demeter 2014; Gostentschnigg 2018.

2. Adanır 1979; Zelepos 2002; Brown 2013; Yosmaoğlu 2014.

3. Hall 2000; Ivetic 2006; Király/Djordjević 1987; Boeckh 1996; Kennan 1993; Csaplár-De-govics 2008; Petrov/Eldarov 2013; Rudić/Milkić 2013; Vojvodić 2015; Pavlović 2007; Aschenbrenner 2009; Stojančević 2007; Jančev 2012; Tricha 1993; Horel 2014; Bled 2014; Kos 1996; Boeckh/Rutar 2017; Boeckh/Rutar 2018; Ginio 2011.

4. Kambovski 2014; Csaplár-Degovics 2014; Dibane 2000.

5. Iordachi 2017.

6. Kieser/Öktem/Reinkowski 2015; Gingeras 2009.

7. Grebenarov Georgiev 2014; Kitanov 2009; Demeter/Csaplár-Degovics 2013; Georgiev 2019.

8. Müller 2015.

9. Schödl 1990; Veliz 2012; Rumpler 1997; Rumpler 2012, 425-445; Cornwall 2010, 239-270; Rauchensteiner 2013; Bischof 2014; Jeřábek 1991; Ress 2012; Leidinger u. a. 2014; Dornik 22013; Hall 2010; Dutton 1998; Salonica Theatre 2005; Borodziej/Górny 2018.

10. Rumpler 1997, 573.

11. Lyon 2015; DiNardo 2015; Mitrović 2007; Živojinović 2015; Crna gora 2015.

12. Lalkov 1985; Friedrich 1985; Hall 2005; Opfer 2002/2003; Vălkov 2015; Barrett 2009; Solomon/Cuşco/Ceauşu 2016; Heppner 2016; Cain 2018; Mayerhofer 2010; Scheer 2009.

13. Alocuţiunea lui Wilson http://avalon.law.yale.edu/20th_century/wilson14.asp(letz-ter Zugriffam 13.5.2019).

3. BALCANII ÎN PERIOADA INTERBELICĂ: EŞECUL UNEI NOI ORDINI POSTIMPERIALE

1. Cornwall 2004; Cornwall 2000; Cornwall/Newman 2016; Haslinger 1993; Štambuk-Škalić/Matijević 2008; Troch 2008.

2. Wagner 1976, 265-266.

3. Basciani 2018; Suveică 2012; Boia 2001; Kührer-Wielach 2014; Roth 1995; Roth 1993; Schmidt-Rösler 1994.

4. Egro 2012.

5. Skordos 2016; Troebst 2016; Kontogiorgi 2006.

6. Suppan 1996.

7. Banac 1983; Gerwarth 2017; Gerwarth/Horne 2013; Kailitz 2017; Pupo 2018; Smith 1973.

8. Biondich/Radić 2000.

9. Maner 1996; Buruiană 2013a; Buruiană 2013b; Hausleitner 2014; Müller 2009; Petrues-cu 2016; Radu 2005; Radu 2004; Şerban 2006. Jakir 1999; Jakir 2018; Ferhadbegović 2008; Djokić 1997, 73-127.

10. Popovici 2016; Sora 2012; Florin Müller 2014; Murgescu 2010.

11. Daskalov 2005 Bd. 2, 243-244; Troebst 2004; Todorovski 1997; Biljarski 2000; Micheva 2009, 80-97; Jovanović 2018; Bjelajac 2004; Veremis 1997.

12. Newman 2015; Newman 2014; Newman 2017; Newman 2010; Sahara 2016; Šarenac 2000; Tasić 2007; Čapo 2008; Ramet 2007; Lewis 2014; Sadkovich 1987; Jareb 2006; Abdyli 1992; Poppetrov 1982; Poppetrov 2009; Frusetta 2010; Iordachi/Sciarrino 2017; Heinen 1986; Livezeanu 1995; Iordachi 2004; Heinen/Schmitt 2013; Schmitt 2016.

13. Egry 2017; Spânu 2010; Čapo 2015; Dobrivojević 2006; Dobrivojević 2015b; Musaj 2013; Antoniu 1973; Ţurlea 2010.

14. Campus 1972.

15. Mishkova 2018; Hatzopoulos 2008; Kissoudi 2009; Hartl 1977.

16. Troebst 2007; Žila 2014; Masetoviću. a. 2002; Zografski/Zografski 1974.

17. Marinov/Vezenkov 2014; Pavlaković 2014.

18. Cattaruzza 2014; Monzali 2007; Monzali 1997; Borgogni 2007; Riccardi 1987; Burgwyn 1995.

19. Freytag 2012; Gross 2015; Schröder 1976; Schröder 1975.

20. Gollwitzer 1977; Oberländer/Lemberg/Sundhaussen 1993; Calic 1994; Murgescu 2010; Daskalov 1998; Fishta 2000/2001; Müller/Harre 2010; Petmezas 2002; Seferiades 1999; Kopsidis 2014; Jovanović 2015.

21. Bell 1977; Berov 1990; Biondich/Radić 2000; Müller 2001; Schultz/Harre 2010; Radu/Schmitt 2017.

22. Schmitt/Metzeltin 2015; Lory 2011; Clayer 2008; Elsie/Destani 2013; Manta 2004; Brunnbauer 2000/2001; Stefanov 2017; Jovanović 2012; Boškovska 2009.

23. Petruescu 2016.

24. Popovic 2002; Clayer 2007; Clayer 1990; Clayer/Bougarel 2013; Omerika 2013; Kretsi 2002; Rapper 2008; Clayer 2009; Müller 2005; Pezo 2013.

25. Schödl 1995; Bethke 2009; Roth 1994; Hausleitner 2014a; Hausleitner 2014b.

26. Romsics, 1990; Bárdi 1999; Lengyel 1993; Case 2009; Hunyadi 2012; Blomqvist/Trencsényi/Iordachi 2013; Egry 2014; Egry 2012; Egry 2013; Bottoni 2013.

27. Glass 2002; Glass 1996; Mazower 2005.

28. Sidorovici 1940.

29. Maner 2007; Buchenau 2014; Falina 2007.

30. Beremes 2010; Dépret 2014; Petrakis 2006; Velliadis 2006; Belliades 2017; Plumides 2016.

31. Fischer 1984; Oberländer 2017; Schmidt-Neke 2011; Halimi 2014; Nielsen 2014; Troch 2015; Zec 2015; Müller 2006; Dietmar Müller 2014; Binder-Iijima 2010; Radu 2006.

32. Ihrig 2014

4. AL DOILEA DECENIU DE RĂZBOI: 1939-1949

1. Rutar 2017; Cattaruzza/Langewiesche 2013; Ueberschär 2010 (cu contribuţia lui Holm Sundhaussen, Sabine Rutar şi Heinz Willemsen); Nikolić/Dobrivojević 2017.

2. Traşcă 2013; Glantz 2006; Case 2009.

3. Hoppe 1979; Opfer 2005; Hadžijski 2012; Nikiforova 2018; Kalogrias/Dordonas 2009; Kalogrias 2008; Hoppe 2004/2005; Troebst 2011.

4. Ristovski 1994, 103-139.

5. Hausleitner 2018; Völkl 1996; Achim/Iordachi 2004; Hillgruber 1954; Deletant 2006; Dobrincu 2010; Ioanid 2006; Glass 2002; Heinen 2007; Ioanid 2009; Solonari 2016; Dumitru 2016; Suveică 2017; Hausleitner 2016.

6. Citat folosit şi în titlul cărţii v. Oliva 2007.

7. Cattaruzza 2007; Rodogno 2003; Sica/Carrier 2005; Gobetti 2017; Conti 2008; Focardi 2013; Aga Rossi/Giusti 2011; Neuwirth 2008; Micheletta 2008; Malcolm 1998; Vilari 2007; Zaugg 2016; Clementi 2013; Lecoeur 2009; Sadkovich 1993; Koliopulos 1994.

8. Suppan 2014; Motadel 2014; Rochas 2007; Ferhadbegović 2010; Shepherd 2012; Völkl 1991; Jakir 2016.

9. Tomasevich 2001; Redžić 2005; Hoare 2006; Ramet/Listhaug 2011; Dulić 2006; Bouga-rel 2015; Broszat/Hory 1971, 176-196; Biondich 2007; Sundhaussen 1995; Korb 2010; Korb 2013; Kolanović 2009;

Hodžić/Schölzel 2012; Yeomans 2013; Yeomans 2015; McCormick 2018; Goldstein 2018; Todorakova Sofia 2004.

10. Fleischer 1986; Flaiser 2003; Kalogrias 1997; Richter 2006; Kilian 2014.

11. Tsoutsoumpis 2016; Haug 2012; Džaja 2002; Pirjevec 2016; Nikolić/Stambolija 2019.

5. OMOGENIZAREA POSTIMPERIALĂ: BALCANII ÎNTRE 1945 ŞI 1989

1. Znepolski 2019; Deletant 2019; Gruev/Miškova 2013; Znepolski 2012; Tismăneanu 2002; Tismăneanu/Dobrincu/Vasile 2007; Berindei/Dobrincu/Goşu 2009-2016; Vorpsi/Idrizi 2014; Grandits/Sundhaussen 2013; Calic/Neutatz/Obertreis 2011; Baeva/Kalinova 2009; Baeva/Kalinova 2010; Backes/Heydemann/Vollnals 2019.

2. Bottoni 2010; von de Grift 2012; Zach 1989; Vezenkov 2014; Creuzberger/Görtemaker 2002; Karge 2010.

3. Iatrides 2005; Kostopulos 2013; Gunares 2014; van Boeschoten *et al*. 2008; Fleischer/Sboronos 1989; Margarites 2000; Chasiotes 2013; Tzukas 2013; Bogles 2014; Kalyvas 2008; Kalybas/Marantzides 2015; Auernheimer 2014; Skordos 2014; Cvetković 2006; Pupo 2010; Wörsdorfer 2004; Gunares 2002; Ačkoska 2011; Palairet, 224-240; Skordos 2012; Janjetović 2013.

4. Brandes/Sundhaussen/Troebst 2010; Solomon/Rubel/Zub 2004.

5. Brunnbauer 2016; Šarić 2015; Herbstritt 2016.

6. Rajak 2017; Gori/Pons 1996, 125-143, 143-160; Perović 2007; Laković/Tasić 2016; Rajak 2014; Mišković 2009; Kramer/Smetana 2014; Banac 2003.

7. Metodiev/Dermendžieva 2015; Klinger 2012; Oprea 2008; Dobrincu 2008; Dragoş Petrescu 2014b; Lilkov/Hristov 2017; Antić 2016, 179-203; Jezernik 2014; Elsie 2015; Dervishi 2015; Budeancă/Báthory 2017.

8. Gjaurski/Kasabov 2012; Grozeva 2001; Jakir 2012; Radelić 2002; Radelić 2005; Kaba 2007.

9. Câmpeanu 2000; Glass 2002; Levy 2001; Bosomitu/Burcea 2012; Pleşa 2015.

10. Mëhilli 2011; Gräf/Volkmer 2011; Dragomir 2015; Rajak 2012; Bosomitu 2014.

11. Iordachi/Bauerkämper 2014; Iordachi/Dobrincu 2009; Mioc 2007-2010; Brunnbauer 2007; Gruev 2009; Portmann 2008; Dobrivojević 2013.

12. Kopsidis/Ivanov 2018; Vačkov 2017; Jakir 2005; Jakir 2013; Rutar 2016; Tomić/Pavlevski; Archer/Duda/Stubbs 2016; Kezic 2017; Zofka 2018; Brunnbauer/Nonaj/Raeva 2013; Dobrivojević 2015a.

13. Münnich 2013; Roth 1992; Kofas 1989; Petrescu 2016.

14. Dimitrov 2018; Idrizi 2010, 252-283; Kambo 2005; Bojadžieva 2010; Cioflâncă 2007; Bašić 2002; Anton 2015; Cristina Petrescu 2014.

15. Elenkov 2018; Vučetić 2018; Patterson 2011; Živojinović 2008; Taylor 2007; Cioltan-Drăghiciu 2019; Vasile 2019; Andreescu 2008; Gruev 2014; Brunnbauer 2010; Brunn-bauer/Kassabova 2019; Höpken 2013; Buchenau 2015; Kretsi 2007; Idrizi 2018; Schult 2017; Unkovski-Korica 2016; Woodward 1995; Raeva/Brunnbauer 2013; Todorova/Dimou/Troebst 2014; Pârvulescu 2015; Elenkov 2018.

16. Jinga 2015; Andrei/Branda 2015; Kassabova 2007; Dobrivojević 2016; Ikonomi/Woodcock 2014.

17. Buchenau 2004; Vasile 2005; Vasile 2016; Stan/Turcescu 2007; Leuştean 2009; Turcescu/Stan 2015; Dobrincu/Mănăstireanu 2018; Metodiev 2010; Beljakova/Bremer/Kunter 2016; Maner 2001; Schmitt 2010; Ceka 2014.

18. Popovic 2009; Clayer/Bougarel; Lučić 2018; Gruev/Kaljonski 2008; Avramov 2016; Troebst 2012; Voss/Trubeta 1999; Brunnbauer/Grandits 2013.

19. Vezenkov 2008; Gruev 2004; Sabrow/Schattenberg 2018.

20. Elenkov 2012; Hristova 2016; Verdery 1991; Vasile 2017; Zavatti 2014; Elenkov 2009; Antohi 2007.

21. Petrescu 2013; Boia 2014; Bottoni 2017a; Morgan 2018; Vučetić 2016; Marinov 2016; Raţiu 2017-2018.

22. Marinov/Vezenkov 2014; Bottoni 2007; Bottoni 2018; Copilaş 2015.

23. Saxonberg 2013; Pirjevec; Goldstein/Goldstein 2015; Halder 2013; Mišković 2012; Menković 2015; Ursprung 2007; Betea *et al.* 2012-2015; Anton 2016; Betea 2018; Marinković 2017; Hristov 2009; Hristov 2015; Milev 2018; Tönnes 1980; Hensell 2012; Fevziu, 2016; Fischer 2007.

24. Cramp 2015; Mišković/Fischer-Tiné/Boškovska 2014; Lüthi 2016; Byrne 2015; Deletant 2007; Stanciu 2016; Stanciu 2018; Pechlivanis 2017; Abadi 1996; Bozgan 2013/14; Marku 2017; Mëhilli 2015; Mëhilli 2014.

25. Troebst 1983; Marinov 2010; Gunares 2010; Hatzivassiliou 2006; Kalpadakes 2012; Sphetas 2012; Meta 2007; Stanciu 2015; Iacob 2015.

26. Ströhle 2016; Ačkoska 2003; Brown 2015; Brunnbauer 2004; Kahl/Maksuti/Ramaj 2006; Pezo 2018.

27. Achim 2004; Marx 2014; Duijzings 2002.

28. Kahl 2007; Kahl 2002; Schwandner-Sievers 1998.

29. Dobre 2011; Baier 2012; Hüsch/Leber/Baier 2016; Ioanid 2015; 2012; Bottoni 2017.

30. Tismăneanu 2011; Skordos 2010; Auernheimer 2017; Bulgares 2013; Augerides/Gaze/Kornetes 2015; Betea 2009; Klasić 2012; Kanzleiter 2011; Cvetković-Sander 2011; Jakovina 2012.

31. Mueller/Gehler/Suppan 2015; Tismăneanu/Iacob 2012; Dragoş Petrescu 2014a; Murgescu 2007; Bottoni 2017b, 152-171; Bieber/Galijaš/Archer 2014.

32. Sundhaussen; Ramet; Kopsidis/Ivanov; Bieber 2005; Melčić 2007; Ramet/Clewing/Lukić 2008; Galijaš 2011; Schmidt-Neke 2016.

Anexă

LUCRĂRI FUNDAMENTALE

Ulf Brunnbauer/Konrad Clewing/Oliver Jens Schmitt (eds.), Online-Handbuch der Geschichte Südosteuropas https://www.hgsoe.ios-regensburg.de/texte-des-online-handbuchs.html; Ulf Brunnbauer/Klaus Buchenau, *Geschichte Südosteuropas*. Stuttgart 2018; Konrad Clewing/Oliver Jens Schmitt (eds.), *Geschichte Südosteuropas*. Regensburg 2011; Rumen Daskalov et al. (eds.), *Entangled History of the Balkans*. 4. vol. Leiden 2013-2017; Oliver Jens Schmitt/Michael Metzeltin (eds.), *Das Südosteuropa der Regionen.* Viena 2015; Stefano Bottoni, *Long awaited West. Eastern Europe since 1944*. Bloomington 2017; John R. Lampe, *Balkans into Southeastern Europe. A Century of War and Transition*. Basingstoke 2006

ŢĂRI INDIVIDUALE

Albania: Peter Bartl, *Albanien*. Regensburg 1995; Oliver Jens Schmitt, *Die Albaner*. Ed. 2. München 2018

Bosnia şi Herţegovina: Mark A. Hoare, *The History of Bosnia*. Londra 2007; Noel Malcolm, *Geschichte Bosniens*. Frankfurt a. M. 1996; Srećko M. Džaja, *Die politische*

Realität des Jugoslawismus (1918-1991) mit besonderer Berücksichtigung Bosnien-Herzegowinas. München 2002

Bulgaria: Richard Crampton, *Bulgaria*. Oxford 2007; Rumen Daskalov, *Debating the Past. Modern Bulgarian History. From Stambolov to Zhivkov*. Budapest/New York 2011; Rumen Daskalov, *Bălgarskoto obštestvo 1878-1939*. 2 vol. Sofia 2005; Ivaylo Znepolski et. all., *Bulgaria under Communism*. Londra/NewYork 2019

Grecia: Ioannis Zelepos, *Kleine Geschichte Griechenlands*. Ed. 2. München 2017; Chrestos Chatzeioseph (ed.), *Istoria tes Elladas tu 20u aiona*. 7 vol. Athen 2003-2009; Gunnar Hering, *Die politischen Parteien in Griechenland 1821-1936*. 2 vol. München 1992; Georgios B. Dertiles, *Epta polemoi, tesseris emphylioi, epta ptocheuseis 1821-2016.* Athen 2016; Kostas Kostis, *Ta kakomathemena paidia tes istorias. E diamorphose tu neoelleniku kratus*, 19.–21.aionas. Athen 2015

Iugoslavia: Holm Sundhaussen, *Geschichte Jugoslawiens 1918-1980*. Stuttgart et. all. 1982; Holm Sundhaussen, *Jugoslawien und seine Nachfolgestaaten*. Viena et. all. 2012; Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia*. Ed. 2. Ithaca NY 1992; Sabrina P. Ramet, *Die drei Jugoslawien*. München 2011; Marie-Janine Calic, *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*. München 2014

Kosovo: Noel Malcolm, *Kosovo. A Short History*. New York 1998; Oliver Jens Schmitt, *Kosovo – Kurze Geschichte einer zentralbalkanischen Landschaft*. Viena 2008

Croaţia: Ludwig Steindorff, *Kroatien.* Ediţia 2. Regensburg 2007; Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945-1991*. Zagreb 2006

Macedonia: Michael R. Palairet, *Macedonia. A Voyage through History*. 2 vol. Newcastle upon Tyne 2015; Walter Lukan/Peter Jordan (ed.), *Macedonia. Geographie, Ethnische Struktur, Geschichte, Sprache und Kultur, Politik,*

Wirtschaft, Recht. Viena 1998; *Istorija na makedonskiot narod.* 5 vol. Skopje 2000-2003

Serbia: Holm Sundhaussen, *Geschichte Serbiens 19.–21.* Jahrhundert. Viena 2007; Mile Bjelajac, *Pisati istoriju Jugoslavije: viđenje srpskog faktora*. Belgrad 2007

România: Keith Hitchins, *Rumania: 1866-1947*. Oxford 1994; Dennis Deletant, *Romania under Communism*. Londra/New York 2019; Lucian Boia, *Romania. Borderland of Europe*. Londra 2001; Harald Roth, *Kleine Geschichte Siebenbürgens*. Köln, Weimar, Viena 2003; Thede Kahl/Michael Metzeltin/Mihai R.Ungureanu (ed.), *România* 2014.

BIBLIOGRAFIE

Abadi, Jacob, „Israel and the Balkan States", în *Middle Eastern Studies*, 32/4, (1996), pp. 296-320.

Abdyli, Tahir, *Hasan Prishtina në Lëvizjen Kombëtare dhe Demokratike Shqiptare 1908-1933*, Prishtina, 1992.

Achim, Viorel/Iordachi, Constantin (ed.), *România şi Transnistria, Problema Holocaustului: Perspective istorice şi comparative*, Bucureşti, 2004.

Idem, *The Roma in Romanian History*, Budapest, 1998.

Ačkoska, Violeta, *Bratstvoto i edinsvoto meġu harmonija i disharmonija 1944-1974*, Skopje, 2003.

Eadem, „The Political Conditions in DF Macedonia (1944-1945) and the Problem of the Unification of the Macedonian People", în *Macedonian Historical Review*, (2011), pp. 267-284.

Adanir, Fikret, *Die Makedonische Frage. Ihre Entstehung und Entwicklung*, Wiesbaden, 1979.

Aga Rossi, Elena/Giusti, Maria Teresa, *Una guerra a parte. I militari italiani nei Balcani 1940-1945*, Bologna, 2011.
Andreescu, Gabriel, *Reprimarea mişcării Yoga în anii '80*, Iaşi, 2008.
Andrei, Andreea/Branda, „Abortion Policy and Social Suffering. The Objectification of Romanian Women's Bodies under Communism (1966-1989)", în *Women's History Review*, 24/6, (2015), pp. 881-899.
Antić, Ana, „The Pedagogy of Workers' Self-Management, Terror, Therapy, and Reform Communism in Yugoslavia after the Tito-Stalin Split", în *Journal of Social History*, 50/1, (2016), pp. 179-203.
Antohi, Sorin (ed.), *Narratives Unbound. Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe*, Budapest, 2007.
Anton, Mioara, „Parazitismul social. Reguli şi norme pentru societatea omului nou", în *Studii şi materiale de istorie contemporană*, 1/2015, pp. 33-48.
Eadem, *„Ceauşescu şi poporul": Scrisori către „iubitul conducător" (1965-1989)*, Târgovişte, 2016.
Antoniu, Konstantinos, *Historia tes Hellenikes Basilikes Chorophylakes 1833-1964*, Athena, 1964.
Archer, Rory/Duda, Igor/Stubbs, Paul (ed.), *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*, Abingdon, 2016.
Aschenbrenner, Jörg *et al*. (ed.), *Militäroperationen und Partisanenkampf in Südosteuropa: Vom Berliner Kongress zum Ende Jugoslawiens*, Wien, 2009.
Auernheimer, Gustav, „Der griechische Bürgerkrieg 1946 bis 1949: Ereignisse und Erinnerungen", în *Südost-Forschungen* 73, (2014), pp. 90-119.
Idem, „Die Militärdiktatur Griechenlands 1967 bis 1974 und ihre Vorgeschichte", în *Südost-Forschungen*, 76, (2017), pp. 128-161.

Augerides, Manos/Gaze, Ephe/Kornetes, Kostes (ed.), *Metapoliteuse. E Ellada sto metaichmio dyo aionon*, Athena, 2015.
Avramov, Rumen, *„Spasenie i padenie": Mikroikonomika na dăržavnija antisemitizăm v Bălgarija 1940-1944*, Sofia, 2012.
Idem, *Ikonomika na Văzroditelnija proces*, Sofia, 2016.
Avramovski, Živko, *Ratni ciljevi Bugarske i centralne sile 1914-1918*, Beograd, 1985.
Backes, Uwe/Heydemann, Günther/Vollnals, Clemens (ed.), *Staatssozialismen im Vergleich. Göttingen*, 2019.
Baeva, Iskra/Kalinova, *Bulgarien von Ost nach West. Zeitgeschichte ab 1939*, Wien, 2009.
Eadem, *Bălgarski prehodi 1939-2010*, Sofia, 2010.
Baier, Hannelore, „Ceauşescu und die Aussiedlung der Deutschen aus Rumänien", în *Zeitschrift für siebenbürgische Landeskunde*, 35/1, (2012), pp. 27-50.
Baltă, Sebastian, *Rumänien und die Grossmächte in der Ära Antonescu (1940-1944)*, Stuttgart, 2005.
Banac, Ivo (ed.), *The effects of World War I. The Class War after the Great War*, Boulder, 1983.
Idem, *The Diary of Georgi Dimitrov, 1933-1949*, New Haven, 2003.
Bárdi, Nándor, „Die minderheitenpolitischen Strategien der ungarischen Bevölkerung in Rumänien zwischen den Weltkriegen", în *Südost-Forschungen* 58, (1999), pp. 267-312.
Barrett, Michael B., *Prelude to Blitzkrieg. The 1916 Austro-German Campaign in Romania*, Bloomington, 2013.
Basciani, Alberto, *Dificila unire, Basarabia şi România Mare*, 1918-1940, Chişinău, 2018.
Bašić, Natalija, „Jeder Tag war «Allgemeine Volksverteidigung» (ONO). Zur militaristischen Kultur und Gewalterziehung im sozialistischen Jugoslawien

(SFRJ) 1945-1990”, în *Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas*, 4, (2002), pp. 69-90.
Beljakova, Nadezhda/Bremer, Thomas/Kunter, Katharina, *Es gibt keinen Gott! Kirchen und Kommunismus. Eine Konfliktgeschichte*, Freiburg im Breisgau, 2016.
Bell, John D., *Peasants in Power. Alexander Stambolijski and the Bulgarian Agrarian National Union 1899-1923*, Princeton, 1977.
Belliades, Chanibal, *Pro tes thyelles Metaxas-Mousolini – ellenoitalikes scheseis 1939-1940*, Athena, 2017.
Beremes, Thanos, *O Metaxas kai e epoche tu*, Athena, 2009.
Idem, Andreas Papandreu, *Megales prosdokies*, Athena, 2017.
Berger, Stefan M./Miller, Aleksej I. (ed.), *Nationalizing Empires*, Budapest/NewYork, 2015.
Berindei, Mihnea/Dobrincu, Dorin/Goşu, Armand, *Istoria comunismului românesc*, 3 vol., Iaşi, 2009-2016.
Berov, Ljuben, „The Idea of a «Cooperative Society» in East European Peasant Movements During the Interwar Period”, în Ferenc Glatz (ed.), *Modern Age–Modern Historian. In Memoriam György Ránki (1930-1988)*, Budapest, 1990, pp. 265-286.
Betea, Lavinia, *21 august 1968 – apoteoza lui Ceauşescu*, Iaşi, 2009.
Eadem, *Ultimul an din viaţa Elenei Ceauşescu. Agenda Tovarăşei în 1989*, Bucureşti.
Eadem et al., *Ceauşescu*, 3 vol., Bucureşti, 2012-2015.
Bethke, Carl, *Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und der Vojvodina 1918-1941. Identitätsentwürfe und ethnopolitische Modernisierung*, Wiesbaden, 2009.
Bieber, Florian, *Serbischer Nationalismus vom Tod Titos bis zum Ende der Ära Miloševićs*, Wien, 2005.

Idem, /Galijaš, Armina/Archer, Rory (ed.), *Debating the End of Yugoslavia*, Farnham, 2014.
Biljarski, Cočo, *Aleksandăr Protogerov–generalăt-vojvoda*, Sofia, 2012.
Binder-Iijima, Edda (ed.), *Die Hohenzollern in Rumänien 1866-1947*, Wien *et al*., 2010.
Biondich, Mark, *Stjepan Radić, the Croat Peasant Party, and the Politics of Mass Mobilization, 1904-1928*, Toronto *et al*., 2000.
Idem, „Vladko Maček and the Croat Political Right, 1928-1941", în *Contemporary European History*, 16/2, (2007), pp. 203-213.
Bischof, Günter (ed.), *Austria-Hungary, the Origins and the first Year of World War I*, New Orleans, 2014.
Bjelajac, Mile, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941*, Beograd, 2004.
Bled, Jean-Pierre (ed.), *Les guerres balkaniques 1912-1913*, Paris, 2014.
Blomqvist, Anders E.B./Trencsényi, Balázs/Iordachi, Constantin (ed.), *Hungary and Romania beyond national narratives: Comparisons and entanglements*, Oxford *et al*., 2013.
Boeckh, Katrin, *Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg. Kleinstaatenpolitik und ethnische Selbstbestimmung auf dem Balkan*, München, 1996.
Eadem, /Rutar, Sabine (ed.), *The Balkan Wars from Contemporary Perception to Historic Memory*, Hampshire, 2017.
Eadem, *The Wars of Yesterday. The Balkan Wars and the Emergence of Modern Military Conflict, 1912-1913*, New York, 2018.
van Boeschoten, Riki *et al*. (ed.), *Mnemes kai lethe tu elleniku emphyliu polemu*, Thessalonike, 2008

Bogles, Polymeres, *E adynate epanastase: E koinonike dynamike tu emphyliu polemu*, Athena, 2014.
Boia, Lucian, *Germanofilii: Elita intelectuală românească în anii Primului Război Mondial*, Bucureşti, 2009.
Idem, *Fallstricke der Geschichte. Die rumänische Elite von 1930 bis 1950*, Berlin, 2014.
Idem, *Cum s-a românizat România*, Bucureşti, 2015.
Bojadžieva, Pepka, *Socialnoto inženerstvo. Politiki za priem văv vissite učilišta prezkomunističeskija režim v Bălgarija*, Sofia, 2010.
Borgogni, Massimo, *Tra continuità e incertezza. L'Italia e l'Albania 1914-1939*, Milano, 2007.
Borodziej, Włodzimierz/Górny, Maciej, *Der vergessene Weltkrieg. Europas Osten 1912-1923*, 2 vol., Darmstadt, 2018.
Boškovska, Nada, *Das jugoslawische Makedonien 1918-1941*, Wien *et al.*, 2009.
Bosomitu, Ştefan, *Miron Constantinescu: O biografie*, Bucureşti, 2014.
Bosomitu, Ştefan/Burcea, Mihai (ed.), *Spectrele lui Dej: Incursiuni în biografia şi regimul personal unui dictator*, Iaşi, 2012.
Bottoni, Stefano, *Transilvania rossa. Il comunismo romeno e la questione nazionale 1944-1965*, Roma, 2007.
Idem, „Reassessing the Communist Takevoer in Romania, Violence, Institutional Continuity, and Ethnic Conflict Management", în *East European Politics and Societies*, 24/1, (2010), pp. 59-89.
Idem, „National Projects, Regional Identities, Everday Compromises: Szeklerland in Greater Romania", în *The Hungarian Historical Review*, 3/2013, pp. 477-511.
Idem, „Finding the Enemy, Ethnicized State Violence and Population Control in Ceauşescu's Romania", în *Journal of Cold War Studies*, 19/4, (2017), pp. 113-136.

Idem, „Între constrângere externă şi represiune internă: Opoziţia României la «perestroika» sovietică”, în *Arhivele Totalitarismului*, 3-4/2017, pp. 152-171.
Idem, *Stalin’s Legacy in Romania. The Hungarian Autonomous Region, 1952-1960*, Lanham *et al.*, 2018.
Bougarel, Xavier, *Survivre aux empires. Islam, identité nationale et allégeances politiques en Bosnie-Herzégovine*, Paris, 2015.
Bozgan, Ovidiu, „Relaţiile României cu Iranul imperial, 1965-1968”, în *Arhivele Totalitarismului*, 2013/1-2, pp. 119-133, 2013/3-4, pp. 87-104 şi 2014/1-2, pp. 93-116.
Brandes, Detlef/Sundhaussen, Holm/Troebst, Stefan (ed.), *Lexikon der Vertreibungen. Deportation, Zwangsaussiedlung und ethnische Säuberung im Europa des 20 Jahrhunderts*, Wien, 2010.
Broszat, Martin/Hory, Ladislaus, *Der Kroatische Ustascha-Staat, 1941-1945*, Stuttgart, 1965.
Brown, Keith, *Loyal unto Death. Trust and Terror in Revolutionary Macedonia*, Bloomington, 2013.
Idem, „Order, Reputation and Narrative. Forms of State Violence in Late Socialist Macedonia”, în *European History Quarterly*, 45/2, (2015), pp. 295-314.
Bruja, Radu-Florian, *Carol al-II-lea şi partidul unic*, Iaşi, 2006.
Brunnbauer, Ulf, „Abgebrochene Entwicklung? Die Rhodopen als regionale Fallstudie für die wirtschaftlichen Folgen des Zerfalls des Osmanischen Reiches”, în *Südost-Forschungen*, 59/60, (2000/2001), pp. 323-350.
Idem, „Families and Ethnic Conflict, Macedonians and Albanians in the Republic of Macedonia, 1944-2002”, în *Nationalities Papers*, 32/3, (2004), pp. 565-598.

Idem, „*Die sozialistische Lebensweise": Ideologie, Gesellschaft und Familie und Politik in Bulgarien (1944-1989)*, Wien, 2007.
Idem, „«Everybody Believes the State Should Do Everything for Them», An Essay on State-Society Relations in Communist Bulgaria", în *Divinatio*, 31/2010, pp. 171-180.
Idem, *Globalizing Southeastern Europe. Emigrants, America, and the State Since the Late Nineteenth Century*, Lanham *et al*., 2016.
Brunnbauer, Ulf/Grandits, Hannes (ed.), *The Ambiguous Nation. Case Studies from Southeastern Europe in the 20th Century*, München, 2013.
Brunnbauer, Ulf/Kassabova, Amelia, „The Memory of Opposition and Dissent Against State Socialism. The Bulgarian Case", în *Balkanistic Forum*, 1/2019, pp. 22-44.
Brunnbauer, Ulf/Nonaj, Visar/Raeva, Biljana, „Workers, Steel Factories, and Communism, Labor in Kremikovci (Bulgaria) and Elbasan (Albania) under State Socialism", în *IOS Mitteilungen*, 62, Regensburg, 2013.
Buchenau, Klaus, *Orthodoxie und Katholizismus in Jugoslawien 1945-1991*, Wiesbaden.
Idem, 2011, *Auf russischen Spuren. Orthodoxe Antiwestler in Serbien 1850-1945*, Wiesbaden, 2004.
Idem, „Der dritte Weg ins Zwielicht? Korruption in Tito-Jugoslawien", în *Südosteuropäische Hefte*, 4/1, (2015), pp. 23-45.
Büchsenschütz, Ulrich, *Minderheitenpolitik in Bulgarien. Die Politik der Bulgarischen Kommunistischen Partei (Bkp) gegenüber den Juden, Roma, Pomaken und Türken 1944-1989*. Berlin, 2004.
Budeancă, Cosmin/Báthory, Dalia (ed.), *Histories (Un)Spoken. Strategies of Survival and Social-*

Professional Integration in Political Prisoners' Families in Communist Central and Eastern Europe in the'50s and'60s, Wien, 2017.
Bulgares, Giannes, *E metapoliteutike Ellada 1974-2009*, Athena, 2013.
Burgwyn, James H., *La sfida di Mussolini alle grandi potenze nei Balcani e sul Danubio 1925-1933*, Milano, 1979.
Idem, *Italian Foreign Policy in the Interwar Period 1918-1940*, London, 1997.
Idem, *Empire on the Adriatic. Mussolini's Conquest of Yugoslavia 1941-1943*, New York, 2005.
Buruiană, Ovidiu, *Construind opoziţia: Istoria politică a Partidului naţional liberal între anii 1927 şi 1933*, Iaşi, 2013.
Idem, *Liberalii. Structuri şi sociabilităţi politice liberale în România interbelică*, Iaşi, 2013.
Byrne, Jeffrey James, „Beyond Continents, Colours, and the Cold War. Yugoslavia, Algeria, and the Struggle for Non-Alignment", în *The International History Review*, 37/5, (2015), pp. 912-932.
Cain, Daniel, *Grigore Procopiu*, *Parlamentul în pribegie 1916-1918: Amintiri, note şi impresii*, Bucureşti, 2018.
Calic, Marie-Janine, *Sozialgeschichte Serbiens 1815-1941*, München, 1994.
Eadem, /Neutatz, Dietmar/Obertreis, Julia (ed.), *The Soviet Union and Yugoslavia in the 1970s*, Göttingen/Oakville, 2011.
Câmpeanu, Pavel, „Aspects of Romanian Stalinism's History, Ana Pauker, A Victim of Anti-Semitism?", în *East European Politics and Societies*, 14/2, (2000), pp. 157-178.
Campus, Eliza, *Înţelegerea balcanică*, Bucureşti, 1972.

Čapo, Hrvoje, „Broj primljenihčasnika bivše austrougarske vojske u vojsku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca”, în *Časopis za suvremenu povijest*, 3/2008, pp. 1087-1103.
Idem, *Kraljevina čuvara. Represivni aparat monarhističke Jugoslavije na području hrvatskih zemalja (1918-1941)*, Zagreb, 2015.
Case, Holly, *Between States: The Transylvanian Question and the European Idea during World War II*, Stanford, 2009.
Cattaruzza, Marina, *Il confine orientale d'Italia*, Bologna, 2007.
Eadem, *L'Italia e la questione adriatica*, Bologna, 2014,
Eadem, /Langewiesche, Dieter (ed.), *Territorial Revisionism and the Allies of Germany in the Second World War*, New York, 2013.
Ceka, Egin, „«Ligji i shenjtë i partisë». Ateizimi dhe politika ndaj fesë në Shqipërinë komuniste”, în *Përpjekja*, 32/33, (2014), pp. 129-152.
Chasiotes, Lukianos, *Ta paidia tu emphyliu*, Athena, 2013.
Cioflâncă, Adrian, „Preliminaries for the history of the Romanian Communist Youth Union”, în *Studia Universitatis Babes-Bolyai Historia*, 1-2/2007, pp. 75-105.
Cioltan-Drăghiciu, Andra-Octavia, *„Gut gekämmt ist halb gestutzt”. Jugendliche im sozialistischen Rumänien*, Wien, 2019.
Clark, Christopher, *Sleepwalkers. How Europe went to War*, London, 2012.
Clayer, Nathalie, *L'Albanie, pays des derviches, les ordres mystiques musulmans en Albanie à l'epoque post-ottomane (1912-1967)*, Berlin, Wiesbaden, 1990.
Eadem, *Religion et nation chez les Albanais, XIXe–XXe siècles*, Istanbul, 2002.

Eadem, *Aux origines du nationalisme albanais. La naissance d'une nation majoritairement musulmane en Europe*, Paris, 2007.
Eadem, „L'albanisation des toponymes dans l'Albanie de l'entre-deux-guerre sou les méandres d'une lente construction étatique", în Gilles de Rapper/Pierre Sintès (ed.), *Nommer et classer dans les Balkans*, Athena, 2008, pp. 237-255.
Eadem, „L'albanisation de la zone frontière albano-grecque et ses aléas dans l'entre-deux-guerres", în *Südost-Forschungen*, 68/2009, pp. 328-348.
Eadem, „De retour sur les «révoltes albanaises» de l'après 1908", în *Südost-Forschungen*, 73/2014, pp. 191-230.
Clayer, Nathalie/Bougarel, Xavier, *Les musulmans de l'Europe du Sud-Est: Des Empires aux États balkaniques*, Paris, 2013.
Clementi, Marco, *Camicie nere sull'Acropoli: L'occupazione italiana in Grecia (1941-1943)*, Roma, 2013.
Conti, Davide, *L'occupazione italiana dei Balcani: Crimini di Guerra e mito della „brava gente" (1940-1943)*, Roma, 2008.
Copilaş, Emanuel, *Naţiunea socialistă: Politica identităţii în epoca de aur*, Iaşi, 2015.
Cornwall, Mark, *The Undermining of the Habsburg Monarchy: The Battle for Heartsand Minds*, Basingstoke, 2000.
Idem, (ed.), *Die letzten Jahre der Donaumonarchie: Der erste Vielvölkerstaat im Europa des frühen 20 Jahrhunderts*, Essen, 2004.
Idem, „The Habsburg Elite and the Southern Slav Question 1914-1918", în Lothar Höbelt/ Thomas G. Otte (ed.), *A Living Anachronism? European Diplomacy and the Habsburg Monarchy*, Wien *et al.*, 2010, pp. 239-270.

Idem, /Newman, John Paul, *Sacrifice and rebirth: The legacy of the Last Habsburg war*, New York/Oxford, 2016.
Cramp, Laurien (ed.), *The Warsaw Pact reconsidered: International relations in Eastern Europe, 1955-1969*, London/New York, 2016.
Creuzberger, Stefan/Görtemaker, Manfred (ed.), *Gleichschaltung unter Stalin? Die Entwicklung der Parteien im östlichen Europa 1944-1949*, Paderborn, 2002.
Crna gora u prvom svetskom ratu, Cetinje/Podgoriţa, 2015.
Csaplár-Degovics, Krisztián, „Der erste Balkankrieg und die Albaner. Ein Beitrag zur Geschichte der Unabhängigkeitsproklamation Albaniens (28 November 1912)", în *Südost-Forschungen*, 67/2008, pp. 168-201.
Idem, „Die Internationale Kontrollkommission Albaniens und die albanischen Machtzentren (1913/1914). Beitrag zur Geschichte der Staatsbildung Albaniens", în *Südost-Forschungen*, 73/2014, pp. 231-267.
Idem, /Demeter, Gabor, „Social Conflicts, Changing Identities and Everyday Strategies of Survival in Macedonia on the Eve of the Collapse of the Ottoman Central Power (1903-1912)", în *The Hungarian Historical Review*, n.s. 3/3, (2014), pp. 609-649.
Cvetković, Srđan, *Između srpa ičekića. Represije u Srbiji 1944-1953*, Beograd, 2006.
Cvetković-Sander, *Ksenia, Sprachpolitik und nationale Identität im sozialistischen Jugoslawien (1945-1991). Serbokroatisch, Albanisch, Makedonisch und Slowenisch*, Wiesbaden, 2011.
Daskalakes, Apostolos, *Historia tes hellenikes chorophylakes 1936-1950*, 2 vol., Athena, 1973.

Daskalov, Rumen, „Development in the Balkan Periphery Prior to World War II: Some Reflections”, în *Südost-Forschungen*, 57/1998, pp. 207-244.
Idem, *Bălgarskoto obštestvo 1878-1939*, 2 vol., Sofia, 2005.
De Rapper, Gilles, „Musulmans convertis et chrétiens autochtones en Albanie du Sud”, în Gilles de Rapper/Pierre Sintès (ed.), *Nommer et classer dans les Balkans*, Athena, 2008, pp. 351-367.
Deletant, Dennis, *Hitler's forgotten Ally. Ion Antonescu and His Regime, Romania, 1941-1944*, Basingstoke, 2006.
Idem, „«Taunting the Bear», Romania and the Warsaw Pact, 1963-1989”, în *Cold War Studies*, 7/4, (2007), pp. 495-507.
Idem, *Romania under Communism*, London/New York, 2019.
Demeter, Gábor/Csaplár-Degovics, Krisztián, „Albanian-Bulgarian Relations during the Balkan Wars and the Albanian-Macedonian Uprising («Third Balkan War», 1913)”, în Penka Peykovska/Gábor Demeter (ed.), *Bulgaria and Hungary at War (1912-1918)*, Sofia/Budapest, 2013, pp. 83-96.
Dépret, Isabelle, „Ioannis Metaxás et le religieux (1936-1941), expérience historique et débats actuels en Grèce”, în *Cahiers balkaniques*, 42/2014, la https//journals.openedition.org/ceb/5120#tocto1n4 (accesat pe 22 august 2018).
Der Matossian, Bedross, *Shattered Dreams of Revolution. From Liberty to Violence in the Late Ottoman Empire*, Stanford, 2014.
Dervishi, Kastriot, *Burgjet dhe kampet e Shqipërisë komuniste*, Tirana, 2015.
Dibane, Lena, *E edaphike oloklerose tes Elladas 1830-1947*, Athena, 2000.

Dimitrov, Martin K., *Političeskata logika na socialističeskoto potreblenie*, Sofia, 2018.
DiNardo, Richard L., *Invasion. The Conquest of Serbia, 1915*, Santa Barbara, 2015.
Djokić, Dejan, *Elusive Compromise. A History of Interwar Yugoslavia*, London, 2007.
Dobre, Florica *et al*., *Acţiunea „Recuperarea": Securitatea şi emigrarea germanilor din România (1962-1989)*, Bucureşti, 2011.
Dobrincu, Dorin, *Listele morţii: Deţinuţi politici decedaţi în sistemul carceral din România potrivit documentelor Securităţii, 1945-1958*, Bucureşti, 2008.
Idem, *Cedarea Basarabiei a nordului Bucovinei şi a ţinutului Herţa între neputinţă şi iresponsabilitate, 26-28 iunie 1940. Catalogul expoziţiei*, Bucureşti, 2010.
Dobrincu, Dorin/Mănăstireanu, Dănuţ (ed.), *Omul evanghelic: O explorare a comunităţilor protestante româneşti*, Iaşi, 2018.
Dobrivojević, Ivana, *Državna represija u doba diktature Kralja Aleksandra (1929-1935)*, Beograd, 2006.
Eadem, *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945-1955*, Beograd, 2013.
Eadem, „(In)Voluntary Builders of Socialism. Young Workers in the Early Socialist Yugoslavia", în *Istorija XX veka*, 1/2015, pp. 61-75.
Eadem, „Living Under Surveillance: Life in Serbia under the Dictatorship of King Aleksandar (1929-1935)", în *East Central Europe*, 42/2015, pp. 70-86.
Eadem, „Planiranje porodice u Jugoslaviji 1945-1974", în *Istorija XX veka*, 2/2016, pp. 83-98.
Dogo, Marco/Franzinetti, Guido (ed.), *Disrupting and Reshaping. Early Stages of Nation-building in the Balkans*, Ravenna, 2002.

Dornik, Wolfram, *Des Kaisers Falke: Wirken und Nach-Wirken von Franz Conrad von Hötzendorf*, Innsbruck *et al.*, 2013.
Dragomir, Elena, *Cold War Perceptions: Romania's Policy Change towards the Soviet Union. 1960-1964*, Newcastle upon Tyne, 2015.
Duijzings, Ger, „Die Erschaffung von Ägyptern in Kosovo und Makedonien", în Ulf Brunnbauer (ed.), *Umstrittene Identitäten: Ethnizität und Nationalität in Südosteuropa*, Frankfurt a. M. *et al.*, 2002, pp. 123-148.
Dulić, Tomislav, „Mass Killing in the Independent State of Croatia, 1941-1945. A Case for Comparative Research", în *Journal of Genocide Research*, 8/2006, pp. 255-281.
Dumitru, Diana, *The State, Antisemitism, and Collaboration in the Holocaust. The Borderlands of Romania and the Soviet Union*, Cambridge, 2016.
Dutton, David, *The Politics of Diplomacy. Britain and France in the Balkans in the First World War*, London, 1998.
Džaja, Srećko M., *Die politische Realität des Jugoslawismus (1918-1991)*, München, 2002.
Egro, Dritan, „Nga Perandoria Osmane në shtetin shqiptar. Disa aspekte të trashëgimisë dhe të ndërprerjës së trashëgimisë osmane", în *Studime historike*, 1-2/2012, pp. 171-182.
Egry, Gábor, „Crowding Out, Experiences of Difference, Discourses of Identity and Political Mobilization in Interwar Transylvania", în *Studia Universitatis Cibiniensis*, *Series historica*, 9/2012, pp. 161-182.
Idem, „Navigating the Straits: Changing Borders, Changing Rules and Practices of Ethnicity and Loyalty in Romania after 1918", în *The Hungarian Historical Review*, 2/3 (2013), pp. 449-476.

Idem, „Phantom Menaces? Ethnic Categorization, Loyalty and State Security in Interwar Romania”, în *The Hungarian Historical Review*, 3/3 (2014), pp. 650-682.
Idem, „The World between Us, State Security and the Negotiation of Social Categories in Interwar Romania”, în *East Central Europe*, 44/2017, pp. 17-46.
Elenkov, Ivan, „Lekite krile na totalitarnoto văobraženie”, în *Kritika i humanizăm*, 29/2, (2009), pp. 211-235.
Idem, *Kulturnijat front*, Sofia, 2009.
Idem, *Orbiti na socialističeskoto vsekidnevie. Politiki i posledici na organizacionnija obhvat na masite, otnemaneto na sobstvenostta, formirane na neposredstvenoto obkrăženie i korupcijata v Narodna Republika Bălgarija*, Sofia, 2018.
Elsie, Robert, *The Albanian Treason Trial 1945*, London, 2015.
Idem, /Destani, Bejtullah, *The Cham Albanians of Greece. A Documentary History*, London/New York, 2013.
Falina, Maria, „Between «Clerical Fascism» and Political Orthodoxy, Orthodox Christianity and Nationalism in Interwar Serbia”, în *Totalitarian Movements and Political Religions*, 8/2, (2007), pp. 247-258.
Ferhadbegović, Sabina, *Prekäre Integration: Serbisches Staatsmodell und regionale Selbstverwaltung in Sarajevo und Zagreb 1918-1929*, München, 2008.
Eadem, „Vor Gericht. Die Soldaten der Handschar-Division im Nackriegsjugoslawien”, în *Südost-Forschungen*, 69/70 (2010), pp. 228-251.
Fevziu, Blendi, *Enver Hoxha: The Iron Fist of Albania*, London/New York, 2016.
Fischer, Bernd J., *King Zog and the Struggle for Stability in Albania*, New York, 1984.
Idem (ed.), *Balkan Strongmen. Dictators and Authoritarian Rulers of South Eastern Europe*, West Lafayette, 2007.

Idem, *Albania at War 1939-1945*, West Lafayette, 2008.
Fishta, Iljaz, „Agrarproblem und Agrarreform im Albanien der Zwischenkriegszeit", în *Südost-Forschungen*, 59/60, (2000/2001), pp. 387-422.
Flaiser, Chanken (ed.), *E Ellada '36-'49. Apo te diktatoria ston Emphylio*, Tomes kai synecheies, Athena, 2003.
Fleischer, Hagen, *Im Kreuzschatten der Mächte. Griechenland 1941-1944*, 2 vol., Frankfurt a. M., 1986
Idem, /Sboronos, Nikos (ed.), *E Ellada 1936-1944: Diktatoria–Katoche–Antistase*, Athena, 1989.
Focardi, Filippo, *Il cattivo tedesco e il bravo italiano: La rimozione delle colpe della seconda guerra mondiale*, Roma/Bari, 2013.
Freytag, Carl, *Deutschlands „Drang nach Südosten". Der Mitteleuropäische Wirtschaftstag und der „Ergänzungsraum Südosteuropa" 1931-1945*, Göttingen, 2012.
Fried, Marvin Benjamin, „The Cornerstone of Balkan Power Projection, Austro-Hungarian War Aims and the Problems of Albanian Neutrality, 1914-1918", în *Diplomacy and Statecraft*, 23/3, (2012), pp. 425-445.
Friedrich, Wolfgang-Uwe, „Bulgarien und die Mächte 1913-1915. Ein Beitrag zur Weltkriegsund Imperialismusgeschichte. Stuttgart Frusetta, James 2010, Fascism to Complete the National Project? Bulgarian Fascists' Uncertain View on the Palingenesis of the Nation", în *East Central Europe*, 37/1985, pp. 280-302.
Galijaš, Armina, *Eine Stadt im Zeichen des Krieges. Ethnopolitik und Alltag in Banja Luka (1990-1995)*, München, 2011.
Geissbühler, Simon (ed.), *Romania and the Holocaust*, Hannover, 2016.

Georgiev, Georgi N., *Bălgaro-albanski političeski otnošenija (1908-1915)*, Sofia, 2019.
Gerwarth, Robert, *Die Besiegten: Das blutige Erbe des Ersten Weltkriegs*, München, 2017.
Idem, /Horne, John (ed.), *Krieg im Frieden: Paramilitärische Gewaltnach dem Ersten Weltkrieg*, Göttingen, 2013.
Gingeras, Ryan, *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire, 1912-1923*, Oxford, 2009.
Ginio, Eyal, *The Ottoman Culture of Defeat: The Balkan Wars and Their Aftermath*, London, 2016.
Gjaurski, Marian/Kasabov, Konstantin, „Văoružena săprotiva srešta komunističeskija režim v Bălgarija–gorjanskoto dviženie (1944-1955 g.)", în Ivajlo Znepolski (ed.), *Da poznaem komunizma*, Sofia, 2016, pp. 9-57.
Glantz, David M., *Red Storm Over the Balkans: The Failed Soviet Invasion of Romania*, Lawrence, 2006.
Glass, Hildrun, *Zerbrochene Nachbarschaft: Das deutschjüdische Verhältnis in Rumänien (1918-1938)*, München, 1996.
Eadem, *Minderheit zwischen zwei Diktaturen. Zur Geschichte der Juden in Rumänien 1944-1949*, München, 2002.
Gobetti, Eric, *Alleati del nemico: L'occupazione italiana in Jugoslavia 1941-1943*, Roma/Bari, 2013.
Goldstein, Ivo/Goldstein, Slavko, *Tito*, Zagreb, 2015.
Goldstein, Slavko, *Das Jahr, das nicht vergeht*, Frankfurt a. M., 2018.
Gollwitzer Helmut (ed.), *Europäische Bauernparteien im 20 Jahrhundert*, Stuttgart, 1977.
Gori, Francesco/Pons, Silvio (ed.), *The Soviet Union and Europe in the Cold War, 1943-1953*, Houndsmills, Basingstoke, 1996.

Gostentschnigg, Kurt, *Wissenschaft im Spannungsfeld von Politik und Militär: Die österreichisch-ungarische Albanologie 1867-1918*, Wiesbaden, 2018.
Gräf, Rudolf/Volkmer, Gerald (ed.), *Zwischen Tauwettersozialismus und Neostalinismus. Deutsche und andere Minderheiten in Ostmittelund Südosteuropa 1953-1964*, München, 2011.
Grandits, Hannes/Sundhaussen, Holm (ed.), *Jugoslawien in den 1960er Jahren. Auf dem Weg zu einem (a)normalen Staat?*, Wiesbaden, 2013.
Grebenarov, Aleksandăr/Georgiev, Georgi N. (ed.), *100 godini ot ohridsko-debărskoto văstanie*, Sofia, 2014.
Gross, Stephen G., *Export Empire: German Soft Power in Southeastern Europe, 1890-1945*, Cambridge, 2015.
Grothusen, Klaus-Detlev, *Südosteuropa-Handbuch*, vol. 7, Albanien, Göttingen, 1993.
Grozeva, Nedjalka, *Gorjanite*, *Sbornik dokumenti 1944-1949*, Sofia, 2001.
Gruev, Mihail, „Komunističeskijat elit v Bălgarija–regionalni i nacionali mreži", în *Balkanističen forum*, 1-3/2004, pp. 97-103.
Idem, *Preorani slogove. Kolektivizacija i socijalna promjana v Bălgarskija severozapad 40-te–50-te godini na XX vek*, Sofia, 2009.
Idem, „Mladežkite subkulturi v Bălgarija prez 70-te i 80-te godini na XX vek", în *Kritika i humanizăm*, 43/1-2, (2014), pp. 49-57.
Idem, /Kaljonski, Aleksej, *Văzroditelen proces. Mjusulmanskite obštnosti i komunističeskijat režim*, Sofia, 2008.
Idem, /Miškova, Diana (ed.), *Bălgarskijat komunizăm. Debati i interpretacii*, Sofia, 2013.
Gunares, Basiles, *Egnosmenon koinonikon phronematon. Koinonikes kai alles opseis tu antikommunismu ste*

Makedonia tu Empyhliu Polemu (1945-1949), Thessalonike, 2002.
Idem, *To makedoniko zetema apo ton 19o eos ton 21o aiona*, Athena, 2010.
Idem (ed.), *Eroes ton Ellenon*, Athena, 2014.
Hacısalıhoğlu, Mehmet, *Die Jungtürken und die Mazedonische Frage (1890-1918)*, München, 2003.
Hadžijski, Ivan, *Vtoroto bălgarsko upravlenie văv Vardarska Makedonija (april 1941-septemvri 1944)*, Dupniţa, 2016.
Halder, Marc, *Der Tito-Kult: Charismatische Herrschaft im sozialistischen Jugoslawien*, München, 2013.
Halimi, Redi, „A Liberal Government in King Zog's Albania? Mehdi Frashëri and the Cabinet of the „Young" (1935-1936)", în *Südost-Forschungen*, 73, 2014, pp. 306-333.
Hall, Richard C., *Bulgaria's Road to the First World War*, New York, 1996.
Idem, *The Balkan Wars 1912-1913. Prelude to the First World War*, London/New York, 2000.
Idem, *Balkan Breakthrough. The Battle of Dobro Pole 1918*, Bloomington, 2010.
Hartl, Hans, *Der „einige" und „unabhängige" Balkan. Zur Geschichte einer politischen Vision. München*
Haslinger, Peter 1993, Arad November 1918, Wien *et al.*, 1977.
Hatzivassiliou, Evanthis, *Greece and the Cold War. Frontline State 1952-1967*, London, 2006.
Hatzopoulos, Pavlos*, The Balkans beyond Nationalism and Identity: International Relations and Ideology*, London/New York, 2008.
Haug, Hilde Katrine, *Creating a Socialist Yugoslavia. Tito, Communist Leadership and the National Question*, London/New York, 2012.

Hausleitner, Mariana, *Die Rumänisierung der Bukowina 1918-1944*, München, 2001.
Eadem, *Die Donauschwaben 1868-1948. Ihre Rolle im rumänischen und serbischen Banat*, Stuttgart, 2014.
Eadem, „Der Einfluss des Nationalsozialismus bei den Donauschwaben im rumänischen und serbischen Banat", în *Spiegelungen*, 9 (63) 2014, pp. 57-72.
Eadem (ed.), *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933-1945*, *Slowakei, Rumänien und Bulgarien*, vol. 13, Berlin/Boston, 2018.
Heinen, Armin, *Die Legion „Erzengel Michael" in Rumänien*, München, 1986.
Idem, *Rumänien, der Holocaust und die Logik der Gewalt*, München, 2007.
Heinen, Armin/Schmitt Oliver Jens (ed.), *Inszenierte Gegenmacht von rechts. Die „Legion Erzengel Michael" in Rumänien 1918-1938*, München, 2013.
Hensell, Stephan, „Albanien als Familienstaat. Zur Genealogie des bürokratischen Feldes in Südosteuropa", în Mihai. D. Grigore *et al*. (ed.), *Herrschaft in Südosteuropa*, Göttingen, 2012, pp. 97-118.
Heppner, Harald (ed.), *Umbruch mit Schlachtenlärm: Siebenbürgen und der Erste Weltkrieg*, Köln *et al*., 2016.
Herbstritt, Georg, *Entzweite Freunde. Rumänien, die Securitate und die DDR-Staatssicherheit 1950 bis 1989*, Göttingen, 2016.
Hillgruber, Andreas, Hitler, *König Carol und Marschall Antonescu*, Stuttgart, 1954.
Hionidou, Violetta, *Famine and Death in Occupied Greece 1941-1944*, Cambridge, 2006.
Hoare, Marko Attila, *Genocide and Resistance in Hitler's Bosnia, the Partisans and the Chetniks, 1941-1943*, Oxford, 2006.

Hodžić, Sanela/Schölzel, Christian, *Zwangsarbeit im „Unabhängigen Staat Kroatien" 1941-1945*, Münster, 2012.
Höpken, „Wolfgang, Strukturkrise oder verpasste Chance? Zum Demokratiepotential der südosteuropäischen Zwischenkriegsstaaten Bulgarien, Jugoslawien und Rumänien", în Hans Lemberg (ed.), *Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen (1918-1939)*, Marburg, 1997, pp. 73-127.
Idem, „«Durchherrschte Freiheit». Wie «autoritär» (oder wie «liberal») war Titos Jugoslawien?", în Hannes Grandits/Holm Sundhaussen, *Jugoslawien in den1960er Jahren. Auf dem Weg zu einem (a)normalen Staat?*, Wiesbaden, 2013, pp. 39-65.
Hoppe, Hans-Joachim, *Bulgarien, Hitlers eigenwilliger Verbündeter*, Stuttgart, 1979.
Hoppe, Jens, „Zwangsarbeit von Juden in Bulgarien während des Zweiten Weltkriegs – die jüdischen Arbeitsbataillone 1941-1944", în *Südost-Forschungen*, 63/64, (2004/ 2005), pp. 311-338.
Horel, Catherine (ed.), *Les guerres balkaniques 1912-1913: Conflits, enjeux, mémoires*, Bruxelles, 2014.
Hristov, Hristo, *Todor Živkov. Biografija*, Sofia, 2009.
Idem, *Imperijata na zadgraničnite firmi. Săzdavane, dejnost i iztočvane na družestvata s bălgarsko učastie zad granica 1961-2007*, Sofia, 2015.
Hristova, Natalija, *Bălgarskijat slučaj. Kultura, vlast, inteligencija 1944-1989*, Sofia, 2016.
Hunyadi, Attila Gábor (ed.), *State and Minority in Transylvania 1918-1989. Studies on the History of the Hungarian Community*, New York, 2012.
Hüsch, Heinz Günther/Leber, Peter-Dietmar/Baier, Hannelore, *Wege in die Freiheit: Deutsch-rumänische*

Dokumente zur Familienzusammenführung und Aussiedlung 1968-1989, Aachen, 2016.
Iacob, Bogdan C., „From Periphery to Cardinal Borderland. The Balkans in UNESCO”, în *CAS Sofia Working Papers Series*, 7/2015, pp. 1-34 .
Iatrides, John O., „Revolution or Self-Defense? Communist Goals, Strategy, and Tactics in the Greek Civil War”, în *Journal of Cold War Studies*, 7/3, (2005), pp. 3-33.
Idrizi, Idrit, „Der «Neue Mensch» in der Politik und Propaganda der Partei der Arbeit Albaniens in den 1960er Jahren”, în *Südost-Forschungen*, 69/70, (2010), pp. 252-283.
Idem, *Herrschaft und Alltag im albanischen Spätsozialismus (1976-1985)*, München, 2018.
Ihrig, Stefan, *Atatürk in Nazi Imagination*, Cambridge, 2018.
Ikonomi, Luljeta/Woodcock, Shannon, „Imoraliteti në familje. Nxitja e ankesave të grave për të përforcuar pushtetin e partisë në revolucionin kulturor shqiptar”, în *Përpjekja*, 32/33, (2014), pp. 153-180.
Ioanid, Radu, *Holocaustul în România: Distrugerea evreilor şi romilor sub regimul Antonescu 1940-1944*, Bucureşti, 2006.
Idem, *Tragedia romilor deportaţi în Transnistria, 1942-1945: Mărturii şi documente*, Iaşi, 2009.
Idem (ed.), *Securitatea şi vânzarea evreilor: Istoria acordurilor secrete dintre România şi Israel*, Iaşi, 2015.
Iordachi, Constantin, *Charisma, Politics and Violence, The Legion of the „Archangel Michael” in Interwar Romania*, Trondheim, 2004.
Idem, „Diplomacy and the Making of a Geopolitical Question, The Romanian-Bulgarian Conflict over Dobrudja, 1878-1947”, în Roumen Daskalov/DianaMishkova/Tchavdar Marinov/Alexander

Vezenkov (ed.), *Entangled History of the Balkans*, vol. 4., Leiden, 2017, pp. 290-393.
Iordachi, Constantin/Bauerkämper, Arnd (ed.), *Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe*, Budapest, 2014.
Iordachi, Constantin/Dobrincu, Dorin (ed.), *Transforming Peasants, Property and Power: The Collectivization of Agriculture in Romania 1949-1962*, Budapest, 2009.
Iordachi, Constantin/Sciarrino, Blasco, „War veterans, Demobilization and Political Activism, Greater Romania in Comparison", în *Fascism*, 6/2017, pp. 75-117.
Iuso Pasquale, *Il fascismo e gli Ustascia 1929-1941. Il separatismo croato in Italia*, Roma, 1995.
Ivetic, Egidio, *Le guerre balcaniche*, Bologna, 2006.
Jakir, Aleksandar, *Dalmatien zwischen den Weltkriegen. Agrarische und urbane Lebenswelt und das Scheitern der jugoslawischen Integration*, München, 1999.
Idem, „Worker's Self-Managment in Tito's Yugoslavia Revisited", în Fikret Adanir (ed.), *Social Movements in Southeast Europe. Mitteilungsblatt des Instituts für soziale Bewegungen*, 33/2005, pp. 137-155.
Idem, „Anti-Communist Guerilla in Croatia, 1946-1951", în Peter Jašek (ed.), *Anticommunist Resistance in Central and Eastern Europe*, Bratislava, 2012, pp. 434-449.
Idem, „Wirtschaft und Wirtschaftsreformen in den 1960er Jahren in Jugoslawien", în Hannes Grandits/Holm Sundhaussen, *Jugoslawien in den 1960er Jahren: Auf dem Weg zu einem (a)normalen Staat?*, Wiesbaden, 2013, pp. 83-108.
Idem, „Die 7. SS-Freiwilligen-Gebirgs-Division «Prinz Eugen» in Dalmatien", în Ingo Loose/Burkhard Olschowsky (ed.), *Nationalsozialismus und Machtausbau im östlichen Europa*, München/Berlin, 2016, pp. 369-386.

Idem, *Dalmacija u međuratnom razdoblju 1918-1941*, Zagreb, 2018.
Jakovina, Tvrtko (ed.), *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*, Zagreb, 2012.
Jančev, Veselin (ed.), *Vojnata takava, kakvato beše. Bălgarija i Părvata Balkanska Vojna 1912-1913*, Sofia, 2012.
Janjetović, Zoran, „The Albanians in Yugoslavia 1944-1959. A Difficult Integration", în Albert Ramaj (ed.), *Poeta nascitur, historicus fit. Ad honorem Zef Mirdita*, St. Gallen/Zagreb, 2013, pp. 687-704.
Jareb, Mario, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941*, Zagreb, 2006.
Jeřábek, Rudolf, *Potiorek. General im Schatten von Sarajevo*, Wien *et al.*, 1991.
Jezernik, Božidar, *Titos Gulag auf der Insel Goli Otok*, Klagenfurt, 2014.
Jinga, Luciana M., *Gen şi reprezentare în România comunistă 1944-1989*, Iaşi, 2015.
Jovanović, Vladan, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929. Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Beograd, 2012.
Idem, „Land Reform and Serbian Colonization. Belgrade's Problems in Interwar Kosovo and Macedonia", în *East Central Europe*, 42/2015, pp. 87-103.
Idem, „Bulgaria in the Spotlight. Drug factories in Bulgaria, 1932-1937", în *Balkanistic Forum*, 2/2018, pp. 75-88.
Kaba, Hamit, *Shqipëria në rrjedhën e Luftës së Ftohtë*, Tirana, 2007.
Kahl, Thede, „The Ethnicity of Aromanians after 1990, the Identity of a Minority that Behaves like a Majority", în *Ethnologia balkanica*, 6/2002, pp. 145-169.
Idem, *Hirten im Kontakt. Sprachund Kulturwandel ehemaliger Wanderhirten*, Wien, 2007.

Kahl, Thede/Maksuti, Izer/Ramaj, Albert (ed.), *Die Albaner in der Republik Mazedonien*, Wien, 2006.
Kailitz, Steffen (ed.), *Nach dem „Großen Krieg". Vom Triumph zum Desaster der Demokratie 1918/19 bis 1939*, Göttingen, 2017.
Kallis, Aristotle, „Neither Fascist nor Authoritarian, the 4th of August Regime in Greece (1936-1941) and the Dynamics of Fascisation in 1930s Europe", în *East Central Europe*, 37/2-3, (2010), pp. 303-330.
Kalogrias, Vaïos, Okkupation, *Widerstand und Kollaboration in Makedonien 1941-1944*, Mainz/Ruhpolding, 2008.
Kalogrias, Vaïos/Dordonas, Stratos, „Die bulgarische Okkupation in Ostmakedonien und Thrakien (1941-1944)", în *Südost-Forschungen*, 68/2009, pp. 400-417.
Kalpadakes, Giorgos, *To makedoniko zetema 1962-1995*, Athena, 2012.
Kalyvas, Stathis N., „Armed Collaboration in Greece, 1941-1944", în *European Review of History*, 15/2, (2008), pp. 129-142.
Kalybas, Stathes N./Marantzides, Nikos, *Emphylia pathe*, Athena, 2015.
Kambo, Enriketa, *Arsimi në Shqipëri (1945-1960)*, Tirana, 2005.
Kambovski, Vlado (ed.), *Bukureškiot miroven dogovor. Makedonija i Balkanot*, Skopje, 2014.
Kanzleiter, Boris, *„Rote Universität": Studentenbewegung und Linksoppsition in Belgrad 1964-1975*, Hamburg, 2011.
Karge, Heike, *Steinerne Erinnerung–versteinerte Erinnerung? Kriegsgedenken in Jugoslawien (1947-1970)*, Wiesbaden, 2010.

Karpat, Kemal H., *The Politization of Islam. Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*, New York, 2001.
Kassabova, Amelia, „Begrenzte Transformation oder Transformation der Begrenztheiten? Politik und uneheliche Geburten im sozialistischen Bulgarien", în Ulf Brunnbauer/Wolfgang Höpken (ed.), *Transformationsprobleme Bulgariens im 19. und 20. Jahrhundert*, München, 2007, pp. 125-147.
Katardžiev, Ivan, *Istorija na makedonskiot narod.*, vol. 4, Skopje, 2000.
Kennan, George F. (ed.), *The Other Balkan Wars: A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect.*, Washington, 1993.
Kezic, Daniel, *Bauen für den Einheitsstaat. Die Eisenbahn Belgrad-Bar und die Desintegration des Wirtschaftssystems in Jugoslawien (1952-1976)*, Berlin, 2017.
Kieser, Hans-Lukas/Öktem, Kerem/Reinkowski, Maurus (ed.), *World War I and the End of the Ottomans*, London/New York, 2015.
Kilian, Jürgen, „Krieg auf Kosten anderer. Wehrmachtfinanzierung in Griechenland während des Zweiten Weltkriegs", în *Südost-Forschungen*, 73/2014, pp. 38-59.
Király, Béla K./Djordjević, Dimitrije (ed.), *East Central European Society and the Balkan Wars*, New York, 1987.
Kissoudi, Penelope, *The Balkan Games and Balkan Politics in the Interwar Years 1929-1939*, London, 2009.
Kitanov, Valentin, *Aspekti na političeskite otnošenija na VMORO s Turcija 1903-1914*, Blagoevgrad, 2009.
Klasić, Hrvoje, *Jugoslavija i svijet 1968*, Zagreb, 2012.
Klinger, William, *Il terrore del popolo: Storia dell'OZNA, polizia politica di Tito*, Trieste, 2012.

Kofas, John V., *Intervention and Underdevelopment: Greece During the Cold War*, London, 1989.
Kolanović, Nada Kišić, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941-1945*, Zagreb, 2009.
Koliopulos, Ioannes S., *E diktatoria tu Metaxa kai o polemos tu 40*, Thessalonike, 1994.
Kontogiorgi, Elisabeth, *Population Exchange in Greek Macedonia. The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, Oxford, 2006.
Kopsidis, Michael, „Bäuerliche Landwirtschaft und Agrarwachstum, Südosteuropa 1870-1940 im Lichte moderner Entwicklungstheorie", în *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 55/1, (2014), pp. 65-92.
Kopsidis, Michael/Ivanov, Martin, „Modern Industry in Southeast Europe 1945-2010, From Rapid Industrialization to Deindustrialization", în *Online-Handbuch zur Geschichte Südosteuropas. Wirtschaft und Gesellschaft in Südosteuropa nach 1800*, München, 2018.
Korb, Alexander, „Understanding Ustaša violence", în *Journal of Genocide Research*, 12/1-2, (2010), pp. 1-18.
Idem, *Im Schatten des Weltkriegs. Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien* 1941-1945, Hamburg, 2013.
Kos, Franz-Josef, *Die politischen und wirtschaftlichen Interessen Österreich-Ungarns und Deutschlands in Südosteuropa 1912-1913. Die Adriahafen-, die Saloniki- und die Kavalla frage*, Wien *et al.*, 1996.
Kostopulos, Tasos, *E autologokrimene mneme. Ta tagmata asphaleias kai e metapolemike ethnikophrosyne*, Athena, 2013.
Kramer, Mark/Smetana, Vít (ed.), *Imposing, Maintaining and Tearing Open the Iron Curtain. The Cold War and East-Central Europe, 1945-1989*, Plymouth, 2013.

Kretsi, Georgia, „Austauschbar–nicht-austauschbar. Albanophone Muslime (Çamen) und andere Grenzbevölkerungen des Epirus der Zwischenkriegszeit im Kräftefeld zwischen ethnischer Identitätskonstruktion und Entmischungspolitik", în *Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas*, 4/2002, pp. 205-231.

Eadem, *Verfolgung und Gedächtnis in Albanien. Eine Analyse postsozialistischer Erinnerungsstrategien*, Wiesbaden, 2007.

Kührer-Wielach, Florian, *Siebenbürgen ohne Siebenbürger? Zentralstaatliche Integration und politischer Regionalismus nach dem Ersten Weltkrieg*, München, 2014.

Laković, Ivan/Tasić, Dmitar, *The Tito-Stalin Split and Yugoslavia's Military Opening Toward the West, 1950-1954*, Lanham, 2016.

Lalkov, Milčo, B*alkanskata politika na Avstro-Ungarija (1914-1917): Avstro-ungarskata diplomacija za săjuznici prez Părvata svetovna vojna*, Sofia, 1983.

Lecoeur, Sheila, *Mussolini's Greek Island: Fascism and the Italian Occupation of Syros in World War II*, London, 2009.

Leidinger, Hannes *et al.*, *Habsburgs schmutziger Krieg: Ermittlungen zur österreichisch-ungarischen Kriegführung 1914-1918*, St Pölten *et al.*, 2014.

Lengyel, Zsolt K., *Auf der Suche nach dem Kompromiß. Ursprünge und Gestalten des frühen Transilvanismus 1918-1928*, München, 1993.

Leuştean, Lucian, *Orthodoxy and the Cold War: Religion and Political Power in Romania 1947-1965*, New York, 2009.

Levy, Robert, Ana Pauker, *The Rise and Fall of a Jewish Communist*, Berkeley, 2001.

Lewis, Mark, „The Failure of Austrian and Yugoslav Police to Repress the Croatian Ustaša in Austria, 1929-1934”, în *Austrian History Yearbook*, 45/2014, pp. 186-211.
Lilkov, Vili/Hristov, Hristo, *Bivši hora. Kak BKP likvdira elita na Bălgarija*, Sofia, 2017.
Lita, Qerim, *Tokat e liruara (1941-1944). Përmbledhje dokumentesh*, 4 vol. Skopje/Prishtina/Tirana, 2016.
Livezeanu, Irina, *Cultural Politics in Greater Romania. Regionalism, Nation Building and Ethnic Struggle 1918-1930*, Ithaca NY, 1995.
Lory, Bernard, *La ville balkanissime. Bitola 1800-1918*, Istanbul, 2011.
Lučić, Iva, *Im Namen der Nation. Der politische Aufwertungsprozess der Muslime im sozialistischen Jugoslawien (1965-1971)*, Wiesbaden, 2018.
Lüthi, Lorenz M., „The Non-Aligned Movement and the Cold War, 1961-1975”, în *Journal of Cold War Studies*, 18/4, (2016), pp. 98-147.
Lyon, James, *Serbia and the Balkan Front, 1914*, London, 2015.
Malcolm, Noel, *Kosovo: A Short History*, London, 1998.
Maner, Hans-Christian, *Parlamentarismus in Rumänien 1930-1940: Demokratie im autoritären Umfeld*, München, 1996.
Maner, Hans-Christian, „Zwischen Staat und Nation. Die orthodoxen Kirchen in Süd-osteuropa im 20 Jahrhundert”, în *Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas*, 3/2001, pp. 27-62.
Maner, Hans-Christian, *Multikonfessionalität und neue Staatlichkeit. Orthodoxe, griechisch-katholische und römisch-katholische Kirche in Siebenbürgen und Altrumänien zwischen den Weltkriegen (1918-1940)*, Wiesbaden, 2007.

Manta, Eleutheria, *Oi Musulmanoi Tsamedes tes Epeiru 1923-2000*, Thessalonike, 2004.
Margarites, Giorgos, *Istoria tu elleniku emphyliu polemu*, 2 vol., Athena, 2000,
Marinković Sorescu, Annemarie, „Ceauşescu's Personality Cult and Romania Television", în *Balcanica*, 48/2011, pp. 343-360, 2017.
Marinov, Tchavdar, *La question macédonienne de 1944 à nos jours. Communisme et nationalisme dans les Balkans*, Paris, 2010.
Idem, *„Nos ancêtres les Thraces". Usages idéologiques de l'Antiquité en Europe du Sud-Est*, Paris, 2016.
Marinov, Tchavdar/Vezenkov, Alexander, „Communism and Nationalism in the Balkans, Marriage of Convenience or Mutual Attraction?", în Rumen Daskalov/Diana Mishkova (ed.), *Entangled History of the Balkan*, vol. 2, Leiden/Boston, 2014, pp. 469-555.
Marku, Ylber, „China and Albania. The Cultural Revolution and Cold War Relations", în *Cold War History*, 17/4, (2017), pp. 367-383.
Marx, Tobias, *Zigeunerkulturen im Wandel. Über Roma-/Zigeunereliten in Bulgarien und Mazedonien*, Bielefeld, 2016.
Masetović, Julia *et al*., *Balkanföderation und Arbeiterbewegung*, Teil 2*, Diskussionen in der Kommunistischen Internationale*, Wien, 2002.
Mayerhofer, Lisa, *Zwischen Freund und Feind. Deutsche Besatzung in Rumänien 1916-1918*. München, 2010.
Mazower, Mark, *Salonica. City of Ghosts. Christians, Muslims and Jews 1430-1950*, London, 2005.
Idem, *Griechenland unter Hitler: Das Leben während der deutschen Besatzung 1941-1944*, Frankfurt a. M., 2016

McCormick, Robert B., *Croatia under Ante Pavelić. America, the Ustaše and Croatian Genocide in World War II*, London/New York, 2018.
Mëhilli, Elidor, „Defying De-Stalinization, Albania's 1956", în *Cold War Studies*, 13/4, (2011), pp. 4-56.
Idem, „Mao and the Albanians", în Alexander C. Cook (ed.), *Mao's Little Red Book. A Global History*, Cambridge, 2014, pp. 165-184.
Idem, „States of Insecurity", în *The International History Review*, 37/5, (2015), pp. 1037-1058.
Melčić, Dunja, *Der Jugoslawien-Krieg. Handbuch zu Vorgeschichte, Verlauf und Konsequenzen*, Wiesbaden, 2007.
Menković, Mirjana, „Jovanka Broz i moda, kolekcija prve dame", în *Etnoantropologoški problemi*, 10/4, (2015), pp. 873-892.
Meta, Beqir, *Albania and Greece 1949-1990*, Tirana, 2007.
Metodiev, Momčil, *Meždu vjarata i kompromisa. Bălgarskata pravoslavna cărkva i komunističeskijata dăržava (1994-1989 g.)*, Sofia, 2010.
Metodiev, Momčil/Dermendžieva, Marija, *Dăržavna sigurnost. Predimstvo po nasledstvo. Profesionalni biografii na vodešti oficeri*, Sofia, 2015
Micheletta, Luca, *La resa dei conti. Il Kosovo, l'Italia e la dissoluzione della Jugoslavia (1939-1941)*, Roma, 2008.
Micheva, Tsvetana, „On the History of the Internal Macedonian Revolutionary Organization (1924-1934)", în *Bulgarian Historical Review*, 37/1-2, (2009), pp. 80-97.
Milev, Ivo, *Životăt i smărtta na Ljudmila Živkova*, Sofia, 2018.
Mioc, Eugen, *Comunismul în Banat 1944-1965*, 2 vol., Timişoara, 2007-2010.

Mishkova, Diana, *Beyond Balkanism: The Scholarly Politics of Region Making*, NewYork/London, 2018.
Mišković, Nataša, „The Pre-History of the Non-Aligned Movement, India's First Contacts with the Communist Yugoslavia, 1948-1950", în *India Quarterly*, 65/2, (2009), pp. 185-200.
Eadem, „Jovanka and Josip Broz Tito, Gender and Power at the Top of Communist Yugoslavia", în Roswitha Kersten-Pejanić *et al*. (ed.), *Doing Gender–Doing the Balkans*, München *et al*., 2012, pp. 221-240.
Mišković, Nataša/Fischer-Tiné, Harald/Boškovska, Nada (ed.), *The Non-Aligned Movement and the Cold War*, London/New York, 2014.
Mitrović, Andrej, *Serbia's Great War 1914-1918*, London, 2007.
Monzali, Luciano, *Italiani di Dalmazia 1914-1924*, Firenze, 2007.
Idem, *Il sogno dell'egemonia. L'Italia, la questione jugoslava e l'Europa centrale*, Firenze, 2010.
Morgan, Michael Cotey, *The Final Act: The Helsinki Accords and the Transformation of the Cold War*, Princeton, 2018.
Motadel, David, *Islam and Nazi Germany's War*, 2014.
Mueller, Wolfgang/Gehler, Michael/Suppan, Arnold (ed.), *The Revolutions of 1989. A Handbook*, Wien, 2015.
Müller, Dietmar, *Agrarpopulismus in Rumänien: Programmatik und Regierungspraxis der Bauernpartei und der Nationalbäuerlichen Partei Rumäniens in der Zwischen-kriegszeit*, St. Augustin, 2001.
Idem, *Staatsbürger auf Widerruf. Juden und Muslime als Alteritätspartnerim rumänischen und serbischen Nationscode*, Wiesbaden, 2005.
Idem, „Die Institutionalisierung von Eigentumsformen in Ostmittel-und Südosteuropa im 20 Jahrhundert. Für eine

Kulturgeschichte des Rechts", în Wim van Meurs/Dietmar Müller (ed.), *Institutionen und Kultur in Südosteuropa*, München *et al*., 2014, pp. 118-162.
Idem (ed.), *Der „Carnegie Report on the Causes and Conduct of the Balkan Wars 1912/13". Wirkungs-und Rezeptionsgeschichte im Völkerrecht und in der Historiographie*, Leipzig, 2015.
Müller, Dietmar/Harre, Angelika (ed.), *Transforming Rural Societies. Agrarian Property and Agrarianism in East Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Innsbruck/Wien/Bozen, 2010.
Müller, Florin, *Metamorfoze ale politicului românesc 1938-1944*, Bucureşti, 2006.
Idem (ed.), *Elite parlamentare şi dinamică electorală în România (1919-1937)*, Bucureşti, 2009.
Idem, *Societate–ideologie–dictaturi*, Bucureşti, 2014.
Münnich, Nicole, *Belgrad zwischen sozialistischem Herrschaftsanspruch und gesellschaftlichem Eigensinn. Die jugoslawische Hauptstadt als Entwurf und urbane Erfahrung*, Wiesbaden, 2013.
Murgescu, Bogdan (ed.), *Revoluţia română din decembrie 1989: Istorie şi memorie*, Iaşi, 2007.
Idem, *România şi Europa: Acumularea decalajelor economice (1500-2010)*, Bucureşti, 2010.
Musaj, Fatmira, „Riorganizimi i Xhandermërisë shqiptare (1925-1928)", în *Studime historike*, 1-2/2013, pp. 93-113.
Neuwirth, Hubert, *Widerstand und Kollaboration in Albanien 1939-1944*, Wiesbaden, 2008.
Newman, John Paul, „Postimperial and Post-war Violence in the South Slav Lands,1918-1923", în *Contemporary European History*, 19/3, (2010), pp. 249-265.

Idem, „Serbian and Habsburg Military Institutional Legacies in Yugoslavia after 1918”, în *First World War Studies*, 5/3, (2014), pp. 319-335.
Idem, *Yugoslavia in the Shadow of the War. Veterans and the Limits of State Building 1903-1945*, Cambridge, 2015.
Idem, „War Veterans, Fascism, and Para-Fascist Departures in the Kingdom of Yugoslavia, 1918-1941”, în *Fascism*, 6/2017, pp. 42-74.
Nielsen, Christian Axboe, *Making Yugoslavs. Identity in King Aleksandar's Yugoslavia*, Toronto *et al.*, 2014.
Nikiforova, Sija, *Bălgarskata stopanska politika văv Vardarska Makedonija 1941-1944*, Sofia, 2018.
Nikolić, Kosta/Dobrivojević, Ivana, „Creating a Communist Yugoslavia in the Second World War”, în *Balcanica*, 48/2017, pp. 244-267.
Nikolić, Kosta/Stambolija, Nebojša, „Royalist Resistance Movement in Yugoslavia during the Second World War”, în *Istorija 20 veka*, 36/2, (2019), pp. 9-36.
Oberländer, Erwin (ed.), *Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919-1944*, Paderborn, 2017.
Oberländer, Erwin/Lemberg, Hans/Sundhaussen, Holm (ed.), *Genossenschaften in Osteuropa – Alternative zur Planwirtschaft?*, Wiesbaden, 1993.
Oliva, Gianni, *„Si amazza troppo poco”. I crimini di guerra italiani 1940-1943*, Milano, 2007.
Omerika, Armina, *Islam in Bosnien-Herzegowina und die Netzwerke der Jungmuslime (1918-1983)*, Wiesbaden, 2013.
Opfer, Björn, „Nationalitätenkampf im Schatten des Krieges. Bulgarische Nationalitätenpolitik in Makedonien 1915-1918”, în *Südost-Forschungen*, 61/62, (2002-2003), pp. 289-310.

Idem, *Im Schatten des Krieges. Besetzung oder Anschluss–Befreiung oder Unterdrückung? Eine komparative Untersuchung über die bulgarische Herrschaft in Vardar-Makedonien 1915-1918 und 1941-1944*, Münster, 2005.
Oprea, Marius, *Bastionul cruzimii: O istorie a Securităţii (1948-1964)*, Iaşi, 2008.
Pačemska Petreska, Darinka, *VMRO 1918-1934. Hronologija*, Skopje, 2004.
Pârvulescu, Ioana, *Şi eu am trăit în comunism*, Bucureşti, 2015.
Patterson, Patrick Hyder, *Bought and Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, Ithaca/London, 2011.
Pavlaković, Vjeran, *The Battle for Spain is ours: Croatia and the Spanish Civil War, 1936-1939*, Zagreb, 2014.
Pavlović, Momčilo *et al*. (ed.), *Guerilla in the Balkans/Gerila na Balkanu*, Tokyo/Beograd, 2007.
Pechlivanis, Paschalis, „Between Détente and Differentiation, Nixon's Visit to Bucharest in August 1969", în *Cold War History*, 17/3, (2017), pp. 241-258.
Petmezas, Sokrates D., „Agrotike oikonomia", în Chrestos Chatzeioseph (ed.), *Istoria tes Elladas tu 20u aiona. O Mesopolemos 1922-1940*, vol. 2/1, Athena, 2002, pp. 189-249.
Petrakis, Marina, *The Metaxas Myth. Dictatorship and Propaganda in Greece*, London, 2006.
Petrescu, Cristina, *From Robin Hood to Don Quixote: Resistance and Dissent in Communist Romania*, Bucureşti, 2013.
Petrescu, Cristina, „Peasants into Agro-Industrial Workers. The Communist Modernization of Romanian Villages, 1974-1989", în Sorin Radu/Cosmin Budeancă (ed.), *Countryside and Communism in Eastern Europe.*

Perceptions, Attitudes, Propaganda, Wien/Zürich, 2014, pp. 594-618.
Petrescu, Dragoş, *Explaining the Romanian Revolution of 1989: Culture, Structure, and Contingency*, Bucureşti, 2010.
Idem, *Entangled Revolutions. The Breakdown of the Communist Regimes in East-Central Europe*, Bucureşti, 2014.
Idem, „State against the Citizens and Citizens against the State. Repression and Insurgent Violence in Communist Romania, 1945-1989”, în *Arhivele Totalitarismului*, 3-4/2014, pp. 125-141.
Idem, „Commuting Villagers and Social Protest, Peasant-Workers and Working-Class Unrest in Romania, 1965-1989”, în Sorin Radu/Cosmin Budeancă (ed.), *Countryside and Communism in Eastern Europe. Perceptions, Attitudes, Propaganda*, Wien/Zürich, 2016, pp. 497-524.
Petrov, Bisser/Eldarov, Svetlozar, „Institutionalizing Memory, 100 Years Balkan War Studies in Bulgaria”, în *Études balkaniques*, 2/2013, pp. 7-36.
Petruescu, Andreea, „Mişcarea stilistă în Basarabia, 1935-1936. Cauze şi soluţii. Perspective locale”, în *Caiete CNSAS*, IX/1-2, (2016), pp. 61-77.
Pezo, Edvin, *Zwangsmigration in Friedenszeiten? Jugoslawische Migrationspolitik und die Auswanderung von Muslimen in die Türkei (1918 bis 1966)*, München, 2013.
Pezo, Edvin, „Emigration and Policy in Yugoslavia. Dynamics and Constraints within the Process of Muslim Emigration to Turkey during the 1950s”, în *European History Quarterly*, 48/2, (2018), pp. 283-313.
Pirjevec, Jože, *Tito*, München, 2016.

Pleşa, Elis, *Gheorghe Gheorghiu-Dej: Cultul personalităţii*, Târgovişte, 2015.
Plumides, Spyridon G., *To kathestos Ioanne Metaxa*, Athena, 2016.
Popovic, Alexandre, *L'Islam balkanique: Les musulmans du sud-est européen dans la période post-ottomane*, Istanbul, 2009.
Popovici, Vlad, „Notes on the Romanian civil servants from Beszterce-Naszód/Bistriţa-Năsăud County during World War I and its Aftermath 1914-1921", în *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu"*, Series historica, 55 (2016), Supliment, pp. 169-180.
Poppetrov, Nikolaj, „Faschismus in Bulgarien. Geschichte und Geschichtsschreibung", în *Südost-Forschungen*, 41/1982, pp. 199-218.
Idem, *Socialno naljavo–nacionalizmăt–napred. Programni i organizacionni dokumenti na bălgarski avtoritarski nacionalističeski formacii*, Sofia, 2009
Portmann, Michael, *Die kommunistische Revolution in der Vojvodina 1944-1952*, Wien, 2008.
Pupo, Raoul, *Trieste '45*, Bari/Roma, 2010.
Idem, *Fiume, città di passione*, Bari, 2018.
Radelić, Zdenko, *Križari*, *Gerila u Hrvatskoj 1945-1990*, Zagreb, 2002.
Idem, „Opposition in Croatia 1945-1950", în *Review of Croatian History*, 1/2005, pp. 227-251.
Radu, Sorin, *Electoratul din România în anii democraţiei parlamentare (1919-1937)*, Iaşi, 2004.
Idem, *Modernizarea sistemului electoral din România, 1866-1937*, Iaşi, 2005.
Idem, „Forms of Political and Para-Military Youth Enrolment in Romania. Case survey, The Country's Sentinel (Straja ţării) 1934-1940", în *Estudios Humanísticos*, *Historia* 10/2011, pp. 209-277.

Radu, Sorin/Schmitt, Oliver Jens (ed.), *Politics and Peasants in Interwar Romania: Perceptions, Mentalities, Propaganda*, Newcastle upon Tyne, 2017.
Raeva, Biljana/Brunnbauer, Ulf, „Fabrikarbeiter, Gewerkschaften und Funktionäre im «entwickelten» Sozialismus. Die Aushandlung von Arbeiterinteressen am Beispiel des bulgarischen Stahlwerks «Kremikovci", în *Südost-Forschungen*, 72/2013, pp. 287-318.
Rajak, Svetozar, *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War. Reconciliation, Comradeship, Confrontation 1953-1957*, London, 2012.
Idem, „No Bargaining Chips, No Spheres of Interest. The Yugoslav Origins of Cold War Non Alignment", în *Journal of Cold War Studies*, 16/1, (2014), pp. 146-179.
Rajak, Svetozar *et al*. (ed.), *The Balkans in the Cold War*, London, 2017.
Ramet, Sabrina P. 2007, „Vladko Maček and the Croatian Peasant Defence in the Kingdom of Yugoslavia", în *Contemporary European History*, 16 (2007), pp. 199-213.
Ramet, Sabrina P./Clewing, Konrad/Lukić, Reneo (ed.), *Croatia since Independence*, München, 2008.
Ramet, Sabrina P./Listhaug, Ola (ed.), *Serbia and the Serbs in World War Two*, Basingstoke/New York, 2011.
Raţiu, Ion, *Jurnal*, 2 vol., Bucureşti, 2017-2018.
Rauchensteiner, Manfried, *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie 1914-1918*, Wien, 2013.
Redžić, Enver, *Bosnia and Herzegovina in the Second World War*, New York, 2005.
Reinkowski, Maurus, *Die Dinge der Ordnung. Eine vergleichende Untersuchung über die osmanische Reformpolitik im 19 Jahrhundert*, München, 2005.

Ress, Imre, „Das Königreich Ungarn im Ersten Weltkrieg”, în Helmut Rumpler, *Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg*, vol. 2, Wien, 2012, pp. 1094-1163.
Riccardi, Luca, „Il trattato italo-romeno del 16 settembre 1926”, în *Storia delle relazioni internazionali*, 1/1987, pp. 39-72.
Richter, Heinz A., *Griechenland im Zweiten Weltkrieg*, Bodenheim, 1997.
Idem, *Griechenland 1940-1950: Die Zeit der Bürgerkriege*, Mainz, 2012.
Ristovski, Blaže *et al*. (ed.), *Čento i makedonskata državnost*, Skopje, 2004.
Rochas, Amandine, *La Handschar, histoire d’une division de Waffen-SS bosniaque*, Paris, 2007.
Rodogno, Davide, *Il nuovo ordine mediterraneo: Le politiche di occupazione fascista in Europa (1940-1943)*, Torino, 2003.
Rohdewald, Stefan, *Götter der Nationen: Religiöse Erinnerungsfiguren in Serbien, Bulgarien und Makedonien bis 1944*, Köln, 2014.
Romsics, Ignác, „István Bethlens Außenpolitik in den Jahren 1921-1931”, în *Südost-Forschungen*, 40/1990, pp. 243-291.
Roth, Klaus (ed.), *Die Volkskultur Südosteuropas in der Moderne*, München, 1992.
Roth, Harald, *Der Deutsch-sächsische Nationalrat für Siebenbürgen 1918/1919*, München, 1993.
Idem (ed.), *Politische Strukturen und Strömungen bei den Siebenbürger Sachsen 1919-1933*, Köln *et al*., 1994.
Idem (ed.), *Minderheit und Nationalstaat. Siebenbürgen seit dem Ersten Weltkrieg*, Köln *et al*., 1995
Rudić, Srđan/Milkić, Miljan (ed.), *Balkanski ratovi 1912/1913. Nova vićenja i tumačenja*, Beograd, 2013.

Rumpler, Helmut, *Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*, Wien, 1997.
Idem (ed.), *Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg: Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, vol. XI/1-2, Wien, 2013-2016.
Rutar, Sabine, „Betriebliche Selbstverwaltung zwischen den Blöcken–und danach? Das jugoslawische Modell in Rückschau und Perspektive", în *Südost-Forschungen*, 75/2016, pp. 118-135.
Idem (ed.), *The Second World War in Historiography and Public Debate*, Berlin, 2017.
Ruzicic-Kessler, Karlo, *Italiener auf dem Balkan: Besatzungspolitik in Jugoslawien 1941-1943*, Berlin/Boston, 2017.
Sabrow, Martin/Schattenberg, Susanne (ed.), *Die letzten Generalsekretäre. Kommunistische Herrschaft im Spätsozialismus*, Berlin, 2018.
Sadkovich, James, *Italian Support for Croatian Separatism 1927-1937*, New York, 1987.
Idem, „The Italo-Greek War in Context, Italian Priorities and Axis Diplomacy", în *Journal of Contemporary History*, 28/3, (1993), pp. 439-464.
Sahara, Tetsuya, „The Making of the «Black Hand» Reconsidered", în *Istorija 20 veka*, 1/2016, pp. 9-29.
The Salonica Theatre of Operations and the Outcome of the Great War, Thessalonike, 2005.
Šarenac, Danilo, „*Serbia's Great War Veterans as Haiduks and Rebels, 1919-1924"*, în „Der Donauraum", 49/1-2, (2009), pp. 109-116.
Šarić, Tatjana, „Bijeg iz socijalističke Jugoslavije. Ilegalna emigracija iz Hrvatske od 1945. do početka šestdesetih godina 20 stoljeća", în *Migracijske i etničke teme*, 31/2, (2015), pp. 195-220.

Saxonberg, Steven, *Transitions and Non-Transition from Communism*, Cambridge, 2013.
Scheer, Tamara, *Zwischen Front und Heimat. Österreich-Ungarns Militärverwaltungen im Ersten Weltkrieg*, Frankfurt a. M. *et al*., 2009.
Schmidt-Rösler, Andrea, *Rumänien nach dem Ersten Weltkrieg, Die Grenzziehung in der Dobrudscha und im Banat und die Folgeprobleme*, Frankfurt a. M., Berlin, Bern *et al*., 1994.
Schmidt-Neke, Michael, *Entstehung und Ausbau der Königsdiktatur in Albanien*, München, 1987.
Idem, „Zwischen Kaltem Krieg und Teleologie. Das kommunistische Albanien als Objekt der Zeitgeschichtsforschung", în Oliver Jens Schmitt/Eva AnneFrantz (ed.), *Albanische Geschichte*. München, 2009, pp. 131-147.
Idem, *Chronologie eines albanischen Vierteljahrhunderts. Vol. 1. Vom Systemwechsel zum Krieg um Kosovo,* London, 2016.
Schmitt, Oliver Jens (ed.), *Religion und Kultur im albanischsprachigen Südosteuropa*, Frankfurt a. M., 2010.
Idem, *Căpitan Codreanu: Aufstieg und Fall des rumänischen Faschistenführers*, Wien, 2016.
Schmitt, Oliver Jens/Metzeltin, Michael (eds.), *Das Südosteuropa der Regionen*, Wien, 2015.
Schödl, Günter, „«Kroato-serbische Koalition» und Habsburgermonarchie. Entfaltung und Scheitern des frühen «Jugoslawismus»„, în *Südost-Forschungen*, 40, (1990), pp. 227-241.
Idem (ed.), *Deutsche Geschichte im Osten Europas: Land an der Donau*, Berlin, 1995.
Schröder, Hans-Jürgen, „Südosteuropa als «Informal Empire» Deutschlands. Das Beispiel Jugoslawien", în

Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 23/1, (1975), pp. 70-96.
Idem, „Deutsche Südosteuropapolitik 1929-1936. Zur Kontinuität deutscher Außenpolitik in der Weltwirtschaftskrise”, în *Geschichte und Gesellschaft*, 2/1976, pp. 5-32.
Schult, Ulrike, *Zwischen Stechuhr und Selbstverwaltung: Eine Mikrogeschichte sozialer Konflikte in der jugoslawischen Fahrzeugindustrie 1965-1985*, Berlin, 2017.
Schultz, Helga/Harre, Angela (ed.), *Bauerngesellschaften auf dem Weg in die Moderne: Agrarismus in Ostmitteleuropa 1880 bis 1960*, Wiesbaden, 2010.
Schwandner-Sievers, Stephanie, „Ethnicity in Transition. The Albanian Aromunes’ Identity Politics”, în *Ethnologia balkanica*, 2/1998, pp. 167-184.
Seferiades, Seraphim, „Small Rural Ownership, Subsistence Agriculture, and Peasant Protest in Interwar Greece. The Agrarian Question Recast”, în *Journal of Modern Greek Studies*, 17/1999, pp. 277-323.
Shepherd, Ben, *Terror in the Balkans: German Armies and Partisan Warfare*, Cambridge MA, 2012.
Sica, Emanuele/Carrier, Richard (ed.), *Italy and the Second World War. Alternative Perspectives*, Leiden, 2018.
Sidorovici, Teofil, *Carol II: Din culmea unui deceniu de glorioasă domnie*, Bucureşti, 1940.
Skočev, Borislav, *Konclagerăt „Belene” (1949-1987)*, Sofia, 2017.
Skordos, Adamantios, „Die Diktatur der Jahre 1967-1974 in der griechischen und internationalen Historiographie”, în Stefan Troebst/Susan Baumgartl (ed.), *Postdiktatorische Geschichtskulturen im Süden und Osten Europas*, Göttingen, 2010, pp. 122-204.

Idem, *Griechenlands makedonische Frage, Bürgerkrieg und Geschichtspolitik im Südosten Europas 1945-1992*, Göttingen, 2012.
Idem, „Der Bürgerkrieg der 1940er Jahre in der griechischen Erinnerungs und Geschichtskultur–unter besonderer Berücksichtigung des griechischen «Historikerstreits»„, în *Zeitgeschichte*, 41/1, (2014), pp. 19-38.
Idem, *Griechenland im Kontext des östlichen Europa: Geschichtsregionale, kulturelle und völkerrechtliche Dimensionen*, Leipzig, 2016.
Smith, Michael Llewellyn, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor 1919-1922*, London, 1973.
Solomon, Flavius/Cuşco, Andrei/Ceauşu, Mihai-Ştefan (ed.), *România şi statele vecine la începutul Primului Război Mondial*, Iaşi, 2016.
Solomon, Flavius/Rubel Alexander/Zub Alexandru (ed.), *Südosteuropa im 20 Jahrhundert. Ethnostrukturen, Identitäten, Konflikte*, Iaşi/Konstanz, 2004.
Solonari, Vladimir, *Purifying the Nation. Population Exchange and Ethnic Cleansing in Nazi-Allied Romania*, Baltimore, 2010.
Solonari, Vladimir, „Nationalist Utopianism, Orientalist Imagination, and Economic Exploitation, Romanian Aims and Policies in Transnistria, 1941-1944”, în *Slavic Review*, 75/3, (2016), pp. 583-605.
Sora, Andrei Florin, „La sélection scolaire des membres du corps préfectoral roumain, 1918-1940”, în *Anuarul Institutului de Istorie George Bariţiu*, Series Historica, 51/2012, pp. 287-303.
Spânu, Alin, *Istoria serviciilor de informaţii/contrainformaţii româneşti în perioada 1919-1945*, Iaşi, 2010.

Sphetas, Spyridon, *E titoike Giugokoslabia kai e metapoliteutike Ellada tu Karamanle 1974-1979*, Thessalonike, 2012.
Štambuk-Škalić, Marina/Matijević, Zlatko, *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918-1919. Izabrani dokumenti*, Zagreb, 2008.
Stan, Lavinia/Turcescu, Lucian, *Religion and Politics in Post-Communist Romania*, Oxford, 2007.
Stanciu, Cezar, „România şi problema cooperării balcanice 1969-1975”, în *Arhivele Totalitarismului*, 3-4/2015, pp. 105-120.
Idem, *Nicolae Ceauşescu şi mişcarea comunistă internaţională (1967-1976)*, Târgovişte, 2016.
Idem, „Romania and the Third World during the Heyday of détente”, în *Third World Quarterly*, 39/10, (2018), pp. 1883-1898.
Stefanov, Nenad, *Die Erfindung der Grenzen auf dem Balkan. Von einer spätosmanischen Region zu nationalstaatlichen Peripherien, Pirot und Caribrod 1856-1989*, Wiesbaden, 2017.
Stojančević, Vladimir (ed.), *Prvi balkanski rat 1912. godine i kraj osmanskog carstva na Balkanu*, Beograd, 2007.
Ströhle, Isabel, *Aus den Ruinen der alten erschaffen wir die neue Welt! Herrschaftspraxis und Loyalitäten in Kosovo (1944-1974)*, München, 2016.
Sundhaussen, Holm, „Zur Geschichte der Waffen-SS in Kroatien 1941-1945”, în *Südost-Forschungen*, 30/1971, pp. 176-196.
Idem, „Der Ustascha-Staat, Anatomie eines Herrschaftssystems”, în *Österreichische Osthefte*, 37/1995, pp. 497-533.
Suppan, Arnold, *Jugoslawien und Österreich 1918-1938. Bilaterale Außenpolitik im europäischen Umfeld*, Wien/München, 1996.

Idem, *Hitler–Beneš–Tito. Konflikt, Krieg und Völkermord in Ostmittel und Südosteuropa*, 2 vol., Wien, 2014.
Suveică, Svetlana, „Die Verwaltung Bessarabiens in der Transformation. Legislativer Rahmen, Institutionen und Beamtenschaft (1918-1928)”, în *Südost-Forschungen*, 71, (2012), pp. 183-233.
Idem, „Loyalties in the Age of Extremes. Local Official in Bessarabia during World War II (1939-1945)”, în *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 65/4, (2017), pp. 560-596.
Şerban, Stelu, *Elite, partide şi spectru politic în România interbelică*, Bucureşti, 2006.
Tasić, Dmitar, „Vojni odgovor Kraljevine SHS na komitske, kačačke i druge gerilske akcije na prostoru Južne i Stare Srbije 1919-1920”, în *Zbornik radova Instituta za savremenuistoriju*, 9/2007, pp. 137-152.
Taylor, Karin, „Jugend und Massenkultur im sozialistischen Bulgarien, Konflikte und Anpassungsstrategien in den sechziger und siebziger Jahren”, în Ulf Brunnbauer/Wolfgang Höpken (ed.), *Transformationsprobleme Bulgariens im 19. und 20. Jahrhundert*, München, 2007, pp. 169-190.
Telbizova-Sack, Jordanka, *Identitätsmuster der Pomaken Bulgariens*, Marburg/L, 1999.
Tismăneanu, Vladimir/Dobrincu, Dorin/Vasile Cristian, *Raport final: Comisia prezidenţială pentru analiza dictaturii comuniste din România*, Bucureşti, 2007.
Idem, *Stalinism for all Seasons: A Political History of Romanian Communism*, Berkeley, 2002.
Idem (ed.), *Promises of 1968. Crisis, Illusions, and Utopia*, Budapest/New York, 2011.
Tismăneanu, Vladimir/Iacob, Bogdan C. (ed.), *The End and the Beginning: The Revolutions of 1989 and the Resurgence of History*, Budapest, 2012.

Todorakova, Milena, *Bălgarija i Nezavisimita hărvatskata dăržava (1941-1944). Diplomatičeski dokumenti*, Sofia, 2004.
Todorova, Maria/Dimou, Augusta/Troebst, Stefan (ed.), *Remembering Communism: Private and Public recollections of Lived Experience in Southeast Europe*, Budapest, 2014.
Todorovski, Zoran, *VMRO 1924-1934*, Skopje, 1997.
Idem, *Avtonomističkata VMRO na Todor Aleksandrov 1919-1924*, Skopje, 2013.
Tomasevich, Jozo, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945. Occupation and Collaboration*, Stanford, 2001.
Tomić, Đorđe/Pavlevski, Stefan, „Das werktätige Volk ohne Arbeit–Arbeitslosigkeit und Selbstverwaltung im sozialistischen Jugoslawien als Forschungsgegenstand–eine kritische Bestandsaufnahme", în *Südosteuropäische Hefte*, 4/2, (2015), pp. 73-90.
Tönnes, Bernhard, *Sonderfall Albanien. Enver Hoxhas „eigener Weg" und die historischen Ursprünge seiner Ideologie*, München, 1980.
Topor, Claudiu-Lucian/Rubel, Alexander (ed.), *„The Unknown War" from Eastern Europe. Romania between Allies and Enemies (1916-1918)*, Iaşi-Konstanz, 2016.
Traşcă, Ottmar, *Relaţiile politice şi militare româno-germane septembrie 1940-august 1944*, Cluj, 2013.
Tricha, Lynthia (ed.), *Hemerologia kai grammata apo to metopo: Balkanikoi polemoi 1912-1913*, Athena, 1993.
Troch, Pieter, „The Divergence of Elite National Thought in Montenegro During the Interwar Period", în *Tokovi istorije*, 1-2/2008, pp. 21-37.
Idem, *Nationalism and Yugoslavia: Education, Yugoslavism and the Balkans before World War II*, London/New York, 2015.

Troebst, Stefan, *Die bulgarisch-jugoslawische Kontroverse um Makedonien 1967-1982*, München *et al.*, 1983.
Idem, *Mussolini, Makedonien und die Mächte*, Köln *et al.*, 1987.
Idem, „Yugoslav Macedonia, 1944-1953”, în *Berliner Jahrbuch für osteuropäische Geschichte*, 2/1994, pp. 103-139.
Idem, *Das makedonische Jahrhundert*, München, 2007.
Idem, Rettung, „Überleben oder Vernichtung? Geschichtspolitische Kontroversen über Bulgarien und den Holocaust”, în *Südosteuropa*, 59/2011, pp. 97-127.
Idem, „Gewalt und Gewaltlosigkeit in der «Wende» Bulgariens 1989”, în *Südost-Forschungen*, 71/2012, pp. 344-378.
Idem, „Clearing the Backlog of National Agendas. Pre-Communist Projects of Forced Migration under Communism”, în *Südost-Forschungen*, 75, 2016, pp. 199-210.
Tsoutsoumpis, Spyros, *A History of the Greek Resistance in the Second World War: The People's Armies*, Manchester, 2016.
Turcescu, Lucian/Stan, Lavinia, „Church Collaboration and Resistance under Communism Revisited, The Case of Patriarch Justianian Marina (1948-1977)”, în *Eurostudia*, 10/1, (2015), pp. 75-103.
Tzukas, Bangeles, *Oi oplarchegoi tu EDES sten Epeiro 1942-1944*, Athena, 2013.
Ţurlea, Petre, *Carol II şi Camarila regală*, Bucureşti, 2010.
Ueberschär, Gerd R. (ed.) *Handbuch zum Widerstand gegen Nationalsozialismus und Faschismus in Europa 1933/39 bis 1945*, Berlin/New York, 2010.
Unkovski-Korica, Vladimir, *The Economic Struggle for Power in Tito's Yugoslavia: From World War II to Non-Alignment*, London, 2016.

Ursprung, Daniel, *Herrschaftslegitimation zwischen Tradition und Innovation: Repräsentation und Inszenierung von Herrschaft in der rumänischen Geschichte*, Braşov, 2007.
Vačkov, Daniel, *Avarii i katastrofi. Hronika na socialističeskata industrializacija*, Sofia, 2017.
Vălkov, Martin Veselinov, „*Bălgarskoto voennoadministrativno upravlenie v Pomoravieto, Kosovo i Vardarska Makedonija 1915-1918*", dizertaţie nepublicată, Sofia, 2015.
Vasile, Cristian, *Între Vatican şi Kremlin: Biserica Greco-Catolică în timpul regimului comunist*, Bucureşti, 2003.
Idem, *Biserica Ortodoxă Română în primul deceniu comunist*, Bucureşti, 2005.
Idem, „Biserica Ortodoxă Română în postcomunism. De la căderea dictaturii la aderarea la Uniunea Europeană. Câteva consideraţii istorice", în *Revista istorică*, 27/5-6, (2016), pp. 579-602.
Idem, „Party Intellectuals and Romanian National Stalinism", în Vladimir Tismăneanu/Bogdan C. Iacob (ed.), *Ideological Storms. Intellectuals, Dictators and the Totalitarian Temptation*, Budapest/New York, 2019, pp. 389-410.
Idem (ed.), *„Ne trebuie oameni." Elite intelectuale şi transformări istorice în România modernă şi contemporană*, Târgovişte, 2017.
Veliz, Fernando, *The Politics of Croatia-Slavonia 1903-1918. Nationalism, State Allegiance and the Changing International Order*, Wiesbaden, 2012.
Velliadis, Hannibal, *Metaxas-Hitler, Griechisch-deutsche Beziehungen während der Metaxas-Diktatur 1936-1941*, Berlin, 2006.

Verdery, Katherine, *National Ideology under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceauşescu's Romania*, Berkeley, 1991.
Veremis, Thanos, *The Military in Greek Politics*, London, 1997.
Verli, Marenglen/Meta, Beqir, *Monarkia shqiptare 1928-1939*, Tirana, 2011.
Vezenkov, Aleksandăr, *Vlastovite strukturi na Bălgarskata komunističeska partija 1944-1989*, Sofia, 2008.
Idem, *9 septemvri 1944*, Sofia, 2014.
Vilari, Giovanni, „A Failed Experiment, The Exportation of Fascism to Albania", în *Modern Italy*, 12/2, (2010), pp. 157-171.
Vojvodić, Mihailo (ed.), *Prvi balkanski rat 1912-1913. Istorijski procesi i problemi usvetlosti stogodišnjeg iskustva*, Beograd, 2015.
Völkl, Ekkehard, *Der Westbanat: Die deutsche, die ungarische und andere Volksgruppen*, München, 1991.
Idem, *Transnistrien und Odessa (1941-1944)*, Kallmünz, 1996.
Von de Grift, Liesbeth, *Securing the Communist State: The Reconstruction of Coercive Institutions in the Soviet Zone of Germany and Romania*, Plymouth, 2012.
Von Hirschhausen, Ulrike/Leonhard, Jörn, *Empires und Nationalstaaten im 19 Jahrhundert*, Göttingen, 2010.
Vorpsi, Irida/Idrizi, Idrit (ed.), Ediţia specială a revistei Përpjekja, dedicată istoriei contemporane a Albaniei, 32/33 (2014).
Voss, Christian/Trubeta, Sevasti (ed.), „Minorities in Greece. Historical Issues and New Perspectives", în *Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas*, 5/2003.

Vučetić, Radina, *Monopol na istinu. Partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka*, Beograd, 2016.
Vučetić, Radina, *Coca-Cola Socialism: Americanization of Yugoslav Culture in the Sixties*, Budapest, New York, 2018.
Wagner, Ernst, *Quellen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen*, Köln/Wien, 1976.
Woodward, Susan L., *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945-1990*, Princeton NJ, 1995.
Wörsdorfer, Rolf, *Krisenherd Adria 1915-1955: Konstruktion und Artikulation des Nationalen im italienisch-jugoslawischen Grenzraum*, Paderborn *et al.*, 2004.
Yeomans, Rory, *Visions of Annihilation: The Ustasha Regime and the Cultural Politics of Fascism, 1941-1945*, Pittsburgh, 2013.
Yeomans, Rory, *The Utopia of Terror: Life and Death in Wartime Croatia*, Rochester NY, 2015.
Yosmaoğlu, İpek, *Blood Ties, Religion, Violence, and the Politics of Nationhood in Ottoman Macedonia 1870-1908*, Ithaca/London, 2014.
Zach, Cornelius R., „Politische Prozesse in Rumänien als Taktik der Machtübernahme der Kommunisten. Der Prozess gegen Iuliu Maniu", în *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 37/1989, pp. 228-249.
Zaugg, Franziska A., *Albanische Muslime in der Waffen-SS. Von „Großalbanien" zur Division „Skanderbeg"*, Paderborn, 2016.
Zavatti, Francesco, *Comunisti per caso: Regime e consenso in Romania durante e dopo la Guerra fredda*, Milano, 2014.

Zec, Dejan, „The Sokol Movement from Yugoslav Origins to King Aleksandar's 1930 All-Sokol Rally in Belgrade", în *East Central Europe*, 42/2015, pp. 48-69.
Zelepos, Ioannis, *Die Ethnisierung griechischer Identität: 1870-1912*, München, 2002.
Žila, Lenina, *Vienska „stapica" – istorija na pregovorite meǵu SSSR i VMRO na Todor Aleksandrov*, Skopje, 2014.
Žila, Lenina/Popovskij, Vlado T., *Makedonskij vopros v dokumentach Kominterna*, 2 vol., Skopje, 1999-2008.
Živojinović, Marc, „Die Stafette der Jugend zu Ehren des Marschalls. Der 25. Mai als Festtag des Titokultes", în *Südost-Forschungen*, 67/2008, pp. 253-276.
Živojinović, Dragoljub R. (ed.), *The Serbs and the First World War 1914-1918*, Beograd, 2015.
Znepolski, Ivajlo (ed.), *Da poznaem komunizma*, Sofia, 2012.
Idem et al., *Bulgaria under Communism*, London/New York, 2019.
Zofka, Jan, „China as a role model? The «Economic Leap» Campaign in Bulgaria (1958-1960)", în *Cold War History*, 18/3, (2018), pp. 325-342.
Zografski, Todor G./Zografski, Dimče A., *KPJ I VMRO (Obedineta) vo Vardarska Makedonija vo periodot 1920-1930*, Skopje, 1974.

LISTA HĂRŢILOR

Harta 1: Pacea preliminară de la San Stefano şi Pacea de la Berlin (1878) (©Joachim Zwick, Ingenieurbüro für Kartographie, Giessen)

Harta 2: Chestiunea macedoneană: pretenţii teritoriale la începutul anului 1912 (©Joachim Zwick, Ingenieurbüro für Kartographie, Giessen)

Harta 3: Europa de Sud-Est înainte de Războaiele Balcanice (©Joachim Zwick, Ingenieurbüro für Kartographie, Giessen)

Harta 4: Europa de Sud-Est după Războaiele Balcanice (©Joachim Zwick, Ingenieurbüro für Kartographie, Giessen)

Harta 5: Europa de Sud-Est 1918-1923 (©Joachim Zwick, Ingenieurbüro für Kartographie, Giessen)

Harta 6: Europa de Sud-Est în al Doilea Război Mondial (situaţia din 1942) (©Joachim Zwick, Ingenieurbüro für Kartographie, Giessen)

Harta 7: Europa de Sud-Est 1945-1947 (©Joachim Zwick, Ingenieurbüro für Kartographie, Giessen)

Harta 8: Dezvoltarea economiei şi industriei (1945-1989) (©Joachim Zwick, Ingenieurbüro für Kartographie, Giessen)

Harta 9: Statele succesoare ale Iugoslaviei (2008) (©Joachim Zwick, Ingenieurbüro für Kartographie, Giessen)

Cuprins

1. Introducere
2. Primul deceniu de război: 1912-1923
3. Balcanii în perioada interbelică: Eşecul unei noi ordini postimperiale
4. Al doilea deceniu de război: 1939-1949
5. Omogenizarea postimperială: Balcanii între 1945 şi 1989
6. Rezumat

Note
Anexă
Bibliografie
Lista hărţilor